

THE
RATNAVALI
A SANSKRIT DRAMA
BY
SRIHARSHA

रत्नावली

नाटिका ।

श्रीश्रीहर्षविरचिता ।

EDITED

WITH ENGLISH AND BENGALI TRANSLATIONS, A SANSKRIT
COMMENTARY, AND ANNOTATIONS IN ENGLISH AND SANSKRIT

BY

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI, B. A.

Senior Professor of Sanskrit, Dacca College, Dacca.

—o—

श्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्येण संस्कृता

Second Edition

BHATTACHARYYA & SON

MYMENSINGH & CALCUTTA.

1919

Price Rs. ३/३/-

CALCUTTA
PRINTED BY D. N. DE, AT THE
SWARNA PRESS
107, MACHUABAZAR STREET
AND
PUBLISHED BY D. N. BHATTACHARYYA
FOR BHATTACHARYYA & SON,
65, COLLEGE STREET.

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

The *Ratnavali* has been prescribed as a text book for the B. A. Examination of the Calcutta University. It is also read by many students preparing for various Sanskrit Examinations. At the request of some friends to write a commentary on it, I make this humble attempt.

The Grammatical matters here are all, of course, in accordance with *Panini's* Grammar. The citations from the works of *Amara Sinha*, *Hemachandra*, *Halayoodha*, and *Medinikara*, have been carefully verified. Besides, *Poorboshyama's Haravali* and *Trikanda Sesha* were consulted. Other lexical quotations are picked from the writings of *Mallinatha*, *Raghava Bhatta*, *Ujjal Dutta*, &c. &c.

The Notes on Grammar, Lexicon, Rhetoric, Prosody, &c have been divided into separate paragraphs with a view that the students may easily select or omit what they require, for their preparation. Their predilections had also to be considered, as in fact, to compare great things with small, "सुप्रसिद्धं गुर्वीमन्निधेयसन्पदं विप्रदिमुत्तोरपरे विपचितः । इति खिवाया प्रतिपूर्वः ।
ःपची सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा निरः ॥"

It is needless to say I undertook the task with diffidence. Moreover, the book is printed at Calcutta and the editor has to correct the press at Dacca, over a distance of about 260 miles. So corrections and suggestions from teachers and students, will be thankfully accepted.

January 1, 1902.

DACCA.

} SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

The copies of the first edition having been all kindly taken in by the public, its second edition has long become necessary. The editor has revised the contents and some additions have occasionally been made to important passages in the notes. The serious rise in the price of paper is the cause of the slight increase of the price of the book.

July 1, 1919.

CALCUTTA.

D. N. BHATTACHARYYA.

INTRODUCTION.

श्रीशार्षकार्यविद् यो मया श्रीशार्षकगवीः स्फुटम् ।

विश्विष्याध्यापयद् वन्दे तं श्रीशार्षकभूषणोपमम् ॥१॥

28.8.20

I. THE DRAMA.

(1) The Author.

The prologue of the *Ratnavali* declares *Sriharsha*, a king, to be its author (a). According to H. H. Wilson, this *Harsha* reigned over Kasmir. The *Rajatarangini* calls him a poet (b). But it does not name any of his compositions. Besides, he flourished about 1100 A. D. whereas illustrative passages from the *Ratnavali* are quoted in the rhetorical work *Saraswati-Kanthabharana* by *Bhoja Deba* who was a contemporary of *Harsha's* grandfather *Ananta Deba*. Extracts from the *Ratnavali* are also found in the *Dasa Rupaka* by *Dhanika* and *Dhananjaya* courtiers of *Munja*, king of *Malava*. *Munja* preceded *Bhoja* who was reigning in 1042 A. D. (c). So the opinion that *Harsha* of Kasmir composed the *Ratnavali*, seems to be untenable.

Another *Harsha* reigned in Konouj about 625 A. D. to 650 A. D. The Chinese traveller Hiouen Tshang came to his court in 638 A. D. *Bana Bhatta* the author of the *Kadambari*,

(a) "...चङ्...राजः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहिनोक्तः सदाकाल-
स्वामिना श्रीहर्षदेवेन...सदाकाली नाम नाटिका कृता...तत् तस्यैव राज्ञी बहुमानात्...
नाटयितव्या ।" Again—"श्रीहर्षो निपुणः कविः—"

(b) "सोऽश्वमेधशभावाग्नेः सर्वभावास्तु सत्कविः ।

कृतं कवियानिधिः प्राप ख्यातिं देशान्तरैश्चपि ।" (रा० त० अ० ११)

(c) Some assign 469 A. D., some 585 A. D., to *Bhoja*, others 665 A. D. If this be true, the contemporary of *Ananta Deba* must be another *Bhoja*.

Parbatipartnaya and *Chandisataka*, composed a work, *Hurshacharita*, on this king who subsequently became a Buddhist. The *Ratnavali* is according to some, connected with this *Harsha*. *Madhoosoodana*, a commentator of the *Mayoorasataka*, who flourished about 1058 A. D. mentions in his commentary, called *Bhābabodhini*, that *Sriharsha* described by *Bāna*, was the author of the *Ratnavali*.

On the other hand *Sriharsha's* authorship is questioned on *Mammata's* remark—"श्रीहर्षादि भांसकादीनामिव धनम्—" on the dictum काव्यं यश्चेत्स्येकते &c. &c. ... in his *Kavyaprakasa*. It means that *Dhavaka* and others got money from persons like *Sriharsha* for composition, upon which, many of *Mammata's* commentators (e. g. *नागोजिभट्ट* in his काव्यप्रकाशश्रीतः वेदान्तपायगुण' in his काव्यप्रकाशप्रभा, *महेश्वर* in his काव्यप्रकाशादर्श, and *जयराम* in his काव्यप्रकाशतिलक) assert that *Dhavaka* composed the *Ratnavali* and sold it to *Sriharsha*.

The passage has different readings. One is श्रीहर्षादिभांसकादीनामिव धनम्, which is adopted by another commentator of *Mammata*, in his work named काव्यप्रकाशनिदर्शन । But he does not speak of any thing regarding the *Ratnavali*. Another reading is श्रीहर्षादिभांसकादीनामिव धनम् । This *Bhasaka* is likely the same as *Bhasa* mentioned by *Bana* (d) and the writer of the *Sarngadharapaddhati* (e). A passage in the *Malavikagnimitra* (मालविकाग्निमित्र) contains according to some, the name of *Bhasaka*, viz.—"प्रथितवज्रसां भासकसौमित्रकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य

-
- (d) "सुवधारकृतारम्भे नाटके बंधुभूमिकैः ।
सपताकै रंशो लेभि भासो देवकुलैरिव ॥"
- (e) "भासो रामलसौमित्रौ वरकविः श्रीसाहस्राहः कवि-
र्माघो भारविकाशितासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दक्षी वाणदिवाकरी गणपतिः कामाक्ष रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि मे ॥"

वसमानकवेः काचिदासस्य ज्ञतौ किं ज्ञती बहुमानः ?” Though others read it as प्रथितयवसां धावकसीनिहकविपुमादीगाम् &c. &c....

Some say that as the stanza वीपादन्वजान् &c. (f) of the *Ratnavali* occurs in the *Harshacharita*, it is *Bana* who composed that drama and passed it off in the name of his hero *Harsha*.

- * This *Sriharsha* of the *Ratnavali*, is, of course different from *Sriharsha* the writer of the *Naishadhacharita*. The latter describes himself as the son of *Srihira* and *Mamalla Debi* and says he was honoured by the king of *Kanauj*, with a roll of betel leaves at audience, supplied with a horse, and allowed a seat near the king. This surely ill befits the weaver of a crown.

(2) The Author's other Works.

Sriharsa is introduced also in the prologue (प्रस्तावना) of two other dramas as their author. These are the *Nagananda* (नागानन्द) and the *Priyadarsika* (प्रियदर्शिका). Their antiquity is indisputable as they have been referred to in the *Dasarupaka* more than once. But tradition again ascribes them, like the *Ratnavali*, to *Dhavaka*. Judging from the thoughts and expressions common to all, the style, internal structure, and other evidence, it is certain that the *Ratnavali*, *Nagananda* and *Priyadarsika* are the works of the same poet.

In the *Nagananda*, Buddha instead of *Siva* and his consort, is invoked in the Benediction (मन्त्री)। *Sriharsha* is mentioned in the prologue almost in the same words as in the *Ratnavali*. The story of *Jimootabāhana* (जीमूतबाहण) and *Malayabati* (मलयवती), rendered familiar by the *Katha-saritsāgara* (कथासरित्सागर, B. IV. Ch. 22) supplies the dramatic

(f) In some printed editions the stanza is not given.

incidents. Buddhistic sentiments based on kindness, pervade its description. This probably indicates a religious change which might subsequently come upon *Harsha*.

The *Priyadarsika* is founded on the love of *Udayana* king of *Batsha* and *Priya Darsana* (प्रियदर्शना) or *Priya Darsika* (प्रियदर्शिका) daughter of *Driha Barman* (द्रिहवर्मान्) king of *Proyaga* (प्रयाग). She happens to be one of the maid servants of *Basabadatta* wife of *Udayana* and queen of *Batsha* and is called *Aranyika* (आरण्यिका). The king gains her company by a stratagem. An underplot (गर्भाङ्ग) is introduced in Act III. (g) in which *Basabadatta's* maids *Manorama* (h) (मनीरमा), *Aranyika*, *Kanchanamala* (कान्चनमाला) and *Indibarika* (इन्दीबरिका) are to entertain her by acting before her, some of the scenes of her unmarried state, when she was under the tuition of *Udayana* who had been captured and kept a prisoner by her father, in his court until her elopement and marriage. *Manorama* acts the part of *Udayana* and *Aranyika*, on account of her superior beauty, personates *Basabadatta*, the others representing the servants. Now the king having secretly arranged with *Manorama*, boldly appears in the scene assuming her role, to enjoy *Aranyika's* company. The jester *Basantaka* blurts out the secret and *Basabadatta* detects the king while he is with his new sweet heart. She restrains and secludes *Aranyika* who drinks poison. The queen is afterwards pacified by her friend *Sankriyayani* (साङ्गित्यायनी) a female ascetic and comes to know that *Aranyika* is no

(g) “—अथ रात्रावध्याभि रुदयनचरितं नाम नाटकं द्रिष्याः पुरतो नर्तितव्यम् । तत्र आरण्यिका वासवदत्ता भविष्यति । अङ्गमपि वत्सराजः—” (प्रियदर्शिका, Act III.)

(h) The *Dasarupaka* puts the name *Soosangata* (सुसङ्गता) for *Manorama*.

other than her cousin, *Priyadarsana*, daughter of her maternal aunt. She is then rescued and formally given in marriage to the king.

The piece was probably the author's first attempt at a dramatic composition. It is, as it were, the shadow of the *Ratnavali*. The plot is weak and unimproved whereas in the *Ratnavali*, it is more vividly and powerfully expanded and the poet shows his skill more strikingly. The incidents of the *Priyadarsika* are, in many points, the same as those in the *Ratnavali*. Its prologue is almost an extract from that of the latter. In the benediction, *Gouri* and her spouse are invoked. The concluding stanza (भरतवाक्य) is identical in both. *Udayana* is the hero and his first wife *Basaba-datta* keeps unknowingly the heroine *Priyadarsana* under her, with the name *Aranyika*, like *Ratnavali* with the name *Sagarika*. Both *Aranyika* and *Sagarika* attempt to commit suicide and are secluded by the queen. They turn to be relations to her and are married to the king by the queen herself.

The story is also recounted in the *Katha-Sarit-Sagara* (B. II. Ch. 14) in which *Gopaloka* (गोपालक) brother to *Basaba Datta*, is described to have captured a certain princess *Bandhoomati* (बन्धुमती) and sent her as a present to his sister. The queen changed her name to *Manjoolika* (मञ्जुलिका) and concealed her from the king's view. *Udayana* helped by *Basantaka* his confidant, saw and made love to her. At the request of the king, *Sankrityayani*, a female ascetic and friend to the queen, who had come to her from her father's court, interceded and appeased *Basaba-datta's* anger. She was then induced to formally present *Bandhoomati* to her husband as his new wife.

(3) The Source of the Play.

Basabadatta the queen, *Jougandharayana* (योगन्धरायण) the minister, *Roomantvat* (रुमन्वत्) the General, *Basantaka* (बसन्तक) the boon companion and *Kanchanamala* (काञ्चनमाला) the maid, are all generally found assigned, as companions to *Udayana* the king of *Batsha* with its capital *Kousambi*, almost in all works where he is the main subject for description. These personages occur in the *Katha-Sarit-Sagara* which was compiled, about 1088 A. D., by *Shoma Deba* for *Surjabati*, a queen of *Kasmit*, grandmother to *Harsha* who flourished about 1100 A. D. as stated before. Its materials were taken from the *Brihat-Katha* (i), the oldest collection of tales then extant, from which the subject-matter of the *Katnavali*, *Nagananda* and *Priya Darsika* might have been drawn. This may explain why the name *Pradyota* stands in the *Katnavali* (j), *Priya Darsika* (k) and *Megha Doota* (l), for the father of *Basabadatta* and the king of *Avanti* with its capital *Ujjein*, in opposition to what we find in the *Kathasaritsagara* in which the name of this personage is *Chanda Mahasena* (चण्डमहासेन) and *Pradyota* is the king of *Magadha* (मगध) whose daughter *Padmavati* (पद्मावती) is another wife of *Udayana*. She was

(i) cf. :—मृतभावामयीं प्राहुरहुतायीं वृद्धत्कथामिति दक्षी ।—अस्मि वृद्धत्कथालम्बे रिच शालभञ्जिकोपेतैर् वैश्रभिरुपशोभितं कुसुमपुरं नाम नगरमिति वासुबदनायां सुबन्धुश्रवः ।—रामायणादि च विभाव्य वृद्धत्कथाञ्चेति दक्षरुपकम् । वृद्धत्कथा गुच्चाव्यनिर्घितेति तद्दीकायां धनिकाः ।

(j)—प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वञ्चेति— Act I. Again—“कञ्चनवन्तिवृपात्मजेयम्”—Act IV.

(k)—“श्रुतं मया बन्धनाद् परिधटः प्रद्योततनयामपहृत्य वत्सराजः क्रीडास्वीमानतः—”again “दीषान् पश्यसि बन्धनस्य न पुनः प्रद्योतपुत्रा गुचान्” Act I.

(l) “प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजीव श्रेते ।”

procured for him by *Jougandharayana*, as it is detailed in the *Katha-sarit-sagara*, by proclaiming that *Basabadatta* was burnt to death at *Lavanaka* in a conflagration. The minister was actuated to take this step, as the king of *Magadha* had declined to make his daughter, one of *Udayana's* subordinate wives. Besides, as the husband of *Padmavati* was destined to be an emperor in accordance with the prophecy of a seer, she must needs be obtained for his master.

So the story of the *Ratnavali* only partly tallies with that of the *Katha-Sarit-Sagara*. The heroine *Ratnavali*, her father *Bikromabahu* (बिक्रमबाहु) the king of Ceylon and maternal uncle to *Basabadatta*, the incident of the ship-wreck and *Ratnavali's* dwelling with *Basabadatta*, are not mentioned here. It is *Basabadatta*, herself who, according to the *Katha-Sarit-Sagara*, resides with *Padmavati*, under the false name of *Avantika* (अवन्तिका) until *Udayana* marries *Padmavati*.

(4) Implication.

The gist of the whole drama is to be inferred from the benediction. (गान्धी काव्यार्थसूचिका ।) Hence its first stanza implies the incident described in Act I, of *Sagarika's* worshipping the king as the God of Love, throwing flowers at him from a distance, just as the daughter of the Mountain does at her husband.

In the second stanza, *Gouri*, urged by her companion, comes to her lover with hesitation. This represents that *Sagarika* urged and supported by her confidante, lovingly advances, with hesitation, towards the king, as described in Act II.

The remonstrances of the goddesses of wealth and power in the third stanza, represent the expostulations of *Basabadatta* and *Sagarika* with the king as he is constantly oscillating between them, described in Act III.

The fourth stanza describing the hurry and confusion incidental to the sacrificial fire of *Daksha*, foreshadows the commotion occasioned by the magical fire stated in Act IV. The last containing the statement जितमुहुपतिना &c., "The moon has gained", implies the final union of *Sagarika* with the king. Some suppose either this or the previous stanza to be an interpolation, as it violates the rule that the benediction shall not contain more than sixteen poetical lines (श्लोकपाद).

(5) Similarities.

Some situations and dialogues are found similar in the *Bikramorvasi* and the *Ratnavali*. We get in the former (Acts II and III)—

“चेटी ।—अस्त्रीकं किं मया भर्त्सा विज्ञापितपूर्वात् ॥”

“देवी ।—नास्ति प्रभवतीऽपराधः । अहमेवात्रापराहा या प्रतिकूलदर्शना भूत्वा अग्रती भवामि । निपुणिकं इत एहि ।”

“विदूषकः ।—वर्षानदीवाप्रमन्त्रैव तत्रभवती गता । तन्मादुत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।”

“राजा ।—सर्ववैदिकस्याभ्यवहार्य एव विषयः ।”

Passages almost in these words occur also in the latter.

The queen (श्रीगौनरी काशीराजदहिता) betrays her jealousy like *Basabadatta*. A worship of the moon's rays and of the king, together with the act of offering rewards to a Brahmin (the jester), for chanting holy verses (स्तुतिवाचन) on the occasion, is introduced in Act III, like the queen's worship of the God of love in Act I of the *Ratnavali*. The king *Poorvabhas* (पुरुरवाः) describes the queen then, as

सिताश्रका मङ्गलमात्रभूषणा विचित्रदूर्वाङ्गुरास्त्रिभ्रासका ।

त्रतीपद्मेऽश्रितगर्व्वंश्रिताना मन प्रसन्ना वपुषैव खल्यते ॥

which compares well with प्रत्ययमञ्जनविशेषविबिम्बकानिः &c.....

The plot of the *Malvikagnimitra* (मालविकाग्निमित्र) is in some details, similar to that of the *Ratnavali*. There the

heroine *Malavika* (मालविका) is thwarted in her assignations with the king *Agnimitra* (अग्निमित्र) by his second wife *Irabati* (इरावती ।) She is jealous of *Malavika* who is put in fetters by the queen *Dharini* (धारिणी) the first wife of *Agnimitra*, as *Sagarika* is by *Basabadatta*. She is then released by a trick and the queen herself gives her in marriage to the king.

In the *Biddha-Salu-Bhanjika* (विद्वन्मालविका), a drama by *Rajashekhara*, the king (विद्याधरमल्ल) and the heroine (सनाहावली), daughter of the king of *Lata*, meet, and are enamoured of each other, through the contrivance of the minister. His object in effecting a marriage between them, is to secure to his master an empire, as it had been prophesied by a seer that the husband of *Mrigankavali* would be a universal monarch. The lovers meet in the garden, but the interview is broken off by a cry that the queen is coming. The queen who is the senior wife of *Bidyadhara Malla*, at last gives the girl in marriage to her husband the king.

(6) References:

उदयन is thus mentioned in the *सृष्टकटिक*—

“उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय यौगन्धरायश्च इवोदयनस्य राज्ञः।” (Act IV.)

In the *मेघदूत*—

“प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकीविदयामहजान्”—

on which *मल्लिनाथ* remarks “उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां वासवदत्ता-हरणाद्यहुतोपाख्यानानां कीविदाः” &c ...In another of its stanzas (said to be an interpolation by some) we have—

“प्रथोत्तस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जज्ञे”—

The allusion in the *मालतीमाधव* is—

वासवदत्ता च राज्ञे सञ्जयाय पिता दत्तमात्मानमुदयनाय प्रायच्छदिति।” (Act II.)

There was also a drama, named *तापसवत्सराज*, on the marriage of *उदयन* and *पद्मावती* । It is referred to in *Ananda*

Bordana's ध्वन्यालोक (m) and *Bhoja's* सरस्वतीकण्ठाभरण (n) and appears to contain in its plot, all the incidents pertaining to that marriage, described in the कथासरित्सागर ।

अभिनवगुप्त quotes in his commentary on the ध्वन्यालोक, a stanza from a drama called the स्वप्नवासवदत्ता (o) । He also seems to refer to the रत्नावली under the name of बत्सराजचरित्तं viz.—“अथशापरी रसभङ्गहेतुरागनव्यी यदेकान्त एव विच्छिन्निव्यांपारान्तरवर्णने यथा बत्सराजचरिते (p) चतुर्थेऽङ्के रत्नावलीनामधेयमप्यङ्गती विजयवर्महफामाना-

(m) We transcribe here some stanzas from the तापसवत्सराज quoted by अभिनवगुप्त in his ध्वन्यालोकटीका (खीचन)—

“(i) सर्वत्र ज्वलितेषु वेश्मसु भयादासीजने विद्वते
शासोत्कम्पविहसया प्रतिपदं देव्या पतन्त्या तथा ।
इहा नार्थति मुहुः प्रलापपरया दग्धं वराक्या तथा
शान्तेनापि वयन्तु दहनेनाद्यापि दह्यामहं ॥ (Act III).

“(ii) देवी स्त्रीकृतमानसस्य नियतं स्वप्रायमानस्य मे
तद्गोचयहृद्यादियं सुवदना यायात् कथं न व्यथाम् ।
इत्थं यन्मथया कथं कथमपि शीघ्रा निशा आयतो
टाक्षिण्योपहृतेन सा प्रियतमा स्वप्नं ऽपि नासादिता ॥ (Act IV).

“(iii) तथाभूते तच्छिन् मुनिवचसि जातागसि मयि
प्रयाणंऽन्तर्गुदां रुषमुपगता मे प्रियतमा ।
प्रसौदंति प्रोक्ता न खलु कृपितेत्युक्तिविधरं
समुद्दिन्ना पीतैर्नयनसलिलैः श्यास्यति पुनः ॥ (Act V).

(n) “किञ्च दग्धायामपि वासवदत्तायां वैरप्रतिचिकीर्षया पद्मावती मयीदा ।
अवसिते च समीहिते तथा विना चक्षमपि न जीवामीत्यविज्ञातवासवदत्तासन्निधेर्वत्स-
राजस्याग्निप्रवेशाध्यवसायः प्रियाहृदयती व्यलीकत्रस्थमुञ्जस्त्रानेति तापमवत्सराजे ।”
(सरस्वतीकण्ठाभरण)

(o) “संहतपद्मकपाटं नयनधारं स्वरूपचक्षणेन ।

उदघाह्य सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे वृपतनूजा ॥” But this stanza does not occur in the recently discovered drama स्वप्नवासवदत्ता by the poet भास printed and published from Trivendrum, edited by M. M. Pandit T. Ganapati Sastrin.

(p) cf:—“लौकिके द्वारि च बत्सराजचरित्तम्—” (रत्नावलीप्रस्तावना)

कचने ।” Besides चनिक names in his दशरूपक, a certain work as उदयनचरित—“यद्योदयनचरिते क्विञ्चिद्वक्तिप्रयोगः” । This is repeated by विश्वनाथ in his साहित्यदर्पण ।

वासवदत्ता is also the name, and heroine of a novel, a prose work by सुबन्धु nephew to वररक्षि । But it has nothing else in common with the story of उदयन and वासवदत्ता or any other of his wives, such as पद्मावती, बन्धुमती, विरचिता, रत्नावली and शिवदर्शना, described in the कथासरित्सागर or elsewhere. Of these *Birachita* (विरचिता) was an attendant of the harem, with whom उदयन had previously had an intrigue. One day, by mistake, he addressed वासवदत्ता by her name. He had thereupon to conciliate the queen by clinging to her feet.

The illustration वासवदत्तिक given by भाष्यकार (४११६०) and thence taken in the काशिका, कैयट, पदमञ्जरी...&c.... refers to some चाय्यायिका but what it was cannot now be definitely ascertained.

(7) Opinions (on the Ratnavali).

“The story is romantic, the incidents are well contrived, the situations are eminently dramatic, and although the spectator is let into the secret of the plot from the beginning, the interest is very successfully maintained. The intrigue corresponds perfectly with the definition given by Schlegel; it is the union of unexpected combinations, resulting from the contending operation of accidental occurrences and premeditated designs.

“In the circumscribed limits of the action, we have no right to expect much contrast or development of character and it is enough that all the individuals introduced preserve their identity. This is true even of the chambermaids and the obliging confidant on the heroine is distinguishable from the termagant adviser of the queen.

"All the personages are derived from Hindu history, they are wholly of mortal mould, and unconnected with any mystical or mythological legend and the incidents are not only the pure inventions of the poet, but they are of entirely domestic nature. In this latter respect the *Ratnavali* differs from the *Missakatika*, *Malatimadhaba*, and *Mudrarakshas*, while its exemption from legendary allusion, distinguishes it from the *Bikramor'ashi* and *Uttar-Rama-charita*.

• • • • • •

"The belief in vulgar magic or common conjuring, which is repeatedly expressed in the drama, is worthy of remark, as it is something new. The supernatural powers described in *Malati-Madhab* are of a different description from the art that makes a flower blossom out of season, or covers a building with illusory flame.

• • • • • •

"The author is under considerable obligation to his predecessors, and especially to *Kalidasa*, from the *Bikramor-basi*, of which writer several situations, and some of the dialogues even are borrowed. At the same time the manners described are very different, and the light and loose principles of *Batsha* are wholly unlike the deep, dignified passion of *Poororabas*," ———H. H. WILSON'S THEATRE OF THE HINDUS.

"The *Ratnavali* or 'Jewel-necklace' is a short play in four Acts. There is nothing of the supernatural about this drama. It may be called comedy in which the characters are all mortal men and the women and incidents quite domestic. The plot of the *Ratnavali* resembles in its love intrigues that of the *Bikramorbasi*, *Malabikagnimitra*,

&c...and in like manner presents us with a valuable picture of Hindu manners in medieval times."—MONIER WILLIAMS' INDIAN WISDOM.

II. छन्दः । (PROSODY.)

(1) पद्यं चतुष्पदी, तस्य वृत्तं जातिरिति विधा । वृत्तमक्षरमंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।

A Sanskrit stanza (श्लोक) consists of four verses (पादाः or feet). The metres are divided into two classes वृत्त and जाति । The first is measured by अक्षर and the second by मात्रा ।

(2) सममूर्द्धसमं वृत्तं विषमचेति तत् विधा ।

वृत्तं is further divided into three classes viz :—समवृत्त, अर्द्धसम वृत्त and विषमवृत्त ।

(3) समं समचतुष्पादं, भवत्यर्द्धसमं पुनः । आदिस्तृतीयवद यस्य पादस्तुर्व्यं द्वितीयवत् । भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ।

The समवृत्त is what has all its four verses (feet) similar e.g. वसन्ततिलकं, शिखरिणी, गार्दूलविक्रीडितम् &c....

The अर्द्धसम has the first and third feet like to one another and the second and fourth like, though different from the first or third. e. g. पुष्पिताया, वियोगिनी &c....

The विषमवृत्त has all its verses (पादाः) unlike to one another. e. g. उदयता ।

(4) ज्ञेयः पादचतुर्थांशः, यतिर्विच्छेदसंज्ञिता (इति वृत्तवाक्यः ।)

(यतिर्जिह्वेष्टविश्रान्तिस्थानं कविभिरुच्यते इति ऋन्दीमञ्जरी) ॥

The fourth part of a श्लोक is called a पाद (foot or verse). यति (pause or caesura) is that part of a verse where the reader is required to stop his breath and then proceed on. It serves the purpose of a comma or semicolon in the matter of punctuation.

(5) सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गो च गुरुर्भवेत् । वचः संयोगपूर्वक—

The vowel followed by अनुस्वार or विसर्ग, and that preced-

ing a combination of consonants and all दीर्घ (long) vowels are गुरु (heavy).

(6) तथा पादान्तगीपि वा ।

The vowel when पादान्तग (i. e. at the end of a पाद) is optionally गुरु or लघु as required.

(7) प्रक्रे वा । The vowel followed by प्र वा क्रे is optionally गुरु wherever it may stand. All other vowels are क्लृप्त (light).

(8) म स्त्रिगुरु स्त्रिलघुय नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघु यः ।

जो गुरुमध्यगर्तो रलमश्रः सान्तगुरुः कथितोत्तलघु सः ॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरुच्यते ।

If there be a consonant or combination of consonants with a vowel followed by two such, their contiguous position forms what is called a गण । They are म, न, भ, य, ज, र, स, त, ग and ल with respect to वृत्तच्छन्दः । (Of these the last two म and ल contain each only one vowel with a consonant or more ; e. g. — म = सा स्त्री का । न = न चल । भ = किं वट । य = वरा सा । ज = कदा च । र = सारसः । स = वसुधा । त = सा ते क । ग = स्त्री । ल = च ।

(9) एकमात्रो भवेद् क्लृप्ता विभावो दीर्घ उच्यते । विभावस्तु पुनो ज्ञेयो व्यञ्जनघाईभावकम् इति युतवांचे ।

As for जातिच्छन्दः a क्लृप्त (short) vowel is counted as one मात्रा, if it be लघु (light) e. g. हि । A गुरु vowel is counted as containing two मात्राs e. g. भाः, कः &c... ।

There are three stanzas in the प्राकृत portion in Act I. viz:—

- (1) कुसुमाचर प्रिय दूष श्री &c...., (2) विरहिष वउला लीष श्री &c...and
- (3) इह पदम महामासो &c...

The first two are in गृह्य द्विपादिका गीति । The Rule is :—

“भवेद् द्विपादिका गीति भंरतेन प्रकीर्त्ता । सर्वा चतुर्भिं श्रयणेस्त्रयोदश-
कलात्मकैः । गृह्य खण्डा च मात्रा च सम्पूर्णंति चतुर्विधा । गीयते करणाख्येन
तालेन द्विपदी तथा ॥” कला means मात्रा as defined above. When द्विपदी is गृह्य, it is also called जम्बीलिका । “गृह्य द्विपादिका गीतिः सैव
जम्बीलिकीच्यते ।” It is a kind of song in which each line is

once or twice sung and no pause is to be allowed between the chorus and the next line.

The third is in what is called *उद्गाथाच्छन्दः* for the *Prakrita* poetry. The Rule is—

“पूर्वाह्णं उत्तराह्णं मात्रा विशदिति उभयोः संभषिता । सा उद्गाथा इहः
पिङ्गलः कथयतीष्टा षट्मात्राङ्गी ।”

One stanza, occurs in Act II (viz *दुर्गाहनचक्रराशौ* &c.) in the *गाथा* metre In Act IV. four more stanzas are given in *Prakrita*, the two of which are in *उद्गाथा* and the rest in the *गाथाच्छन्दः* । The Rule for the *गाथा* is :—“प्रथमे द्वादशमात्रा द्वितीये षट्पादशतं संयुक्ता । यथा प्रथमं तथा तृतीयं दशपञ्चविभूषिता गाथा ॥” The Rules for the *उद्गाथा* and *उद्गाथा* metres are also quoted in *प्राकृत* । (Vide the notes on the magician's speech, P. 109 Act IV.) ।

III. नाटकीय परिभाषा ।

(DRAMATIC PECULARITIES.)

काव्यं विधा । दृश्यं व्यवस्य । दृश्यं रूपकमिति (Representation)
कथ्यते । रूपकं पददर्शना । यथा नाटकम् (Drama) । प्रकृतम् । भाषः ।
प्रहसनम् । डिम् । व्यायोगः । समवकारः । वीथी । चक्रः । ईहात्मगम् ।

दृश्यकाव्येषु उपरूपकस्य षट्पादशना । यथा—

“नाटिका श्रोत्रकं गोष्ठी सदृकं नाटारासकम् ।

प्रस्थानीज्ञाप्यकाव्यानि प्रेङ्गसं रासकं तथा ॥

संस्थापकं शी-गदितं शिल्पकस्य विलासिका ।

दुर्महिका प्रकरशौ इक्षीशो भाषिकेति च ॥”

अनेयं रत्नावली नाटिका । तद्वचनस्य यथा दशरूपके—

“सस्यते नाटिकाप्यत्र सङ्गीर्षानिहत्तये ।

तत्र वक्षु प्रकरणाद्, नाटकाद् नायकी रूपः ॥

प्रस्थायती धीरखलितः प्रकृतोऽङ्गी सलक्ष्यः ।

देवी तत्र भवेज्जोडा प्रगल्भा वृपवंशजा ॥

गंधीरा मानिनी कृष्णान् तद्वशाद्देवसङ्गमः ।

नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या चातिमनोहरा ॥

अन्तःपुरादिसम्बन्धादासत्रा श्रुतिदर्शनैः ।
 अनुरागी नवावस्थी नेतृसखा यथोत्तरम् ॥
 नेता तत्र प्रवर्त्तत द्दवीवासेन शङ्कितः ।
 कौशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्गैरिव नाटिका ॥'

Hence नाटिका is a minor drama. In actual representation the conductor (सूत्रधार) is to recite the पूर्ववक्त्र which includes the नान्दी । Then the prologue or explication (प्रस्तावना) should be announced in which some clue to the drama, and the name of its author and the occasion of its first performance are to be stated. The play is then opened and divided into acts. The drama is to be partitioned into five सन्धि (articulations) which are again to be broken into different ब्रंञ्चः. There are many canons such as वृत्ति, चवमर्ग, &c... which are to be strictly observed in dramatic composition and performance. These are detailed in भरतनाट्यशास्त्र, दशरूपक, नाट्यप्रदीप, साहित्यदर्पण &c...

वस्तु नेता रसश्रेय रूपकेऽवयवाः मताः । । c. There should be a plot, a hero and some prevailing sentiment. The story of the drama need not be historical. It may be fictitious or mixed. Some technical points are noticed below :—

(1) सन्धि = "अन्तरेकार्यसम्बन्धः सन्धिरैकान्वये सति ।" इति साहित्यदर्पण ।

(2) सन्धिकानि = मुखं (the initial) प्रतिमुखश्चैव (counter-initial) गर्भोऽ (the medial) विमर्ग एव च (the speculative) । तथा निर्वहणश्चेति (the complete) स्युस्मी पञ्च सन्धयः ॥

(3) वृत्तिः = नाटके वृत्तयः (style of procedure) प्रीक्ता यतस्वी नाट्य-
 वृत्तिभिः । भारती कौशिकी चैव सास्त्रतारभटी तथा ॥ कौशिकीत्येके ।

भारती संस्कृतप्रार्थी वाग्व्यापारीऽनरायणः । कौशिकी स्यात्तु शङ्करे, रसे वीरे
 तु सास्त्रती । रौद्रवीभत्सयो वृत्ति नियतारभटी पुनः ।

(4) अङ्क = An act of a drama = "यदा तु सरसं वस्तु मूलादिव प्रवर्त्तते ।
 आदावेव तदाङ्कः स्वादानुसूत्राक्षेपसंश्रयः । प्रत्यङ्कनेदृशरिती विन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ।
 अङ्की नामाप्रकारार्थसंविधानरसायणः ॥" (दशरूपकम् ।)

(5) गर्भाङ्ग = An underplot = अङ्गीदरप्रविष्टी यो रङ्गद्वारामुखादिमान् । अङ्गीऽपरः स गर्भाङ्गः सवीजः फलवानपि ॥ (साहित्यदर्पणः) ।

(6) बीजम् = Germ = “अल्पमात्रं समुद्भिष्टं बहुधा यद्विसर्पति । फलस्य प्रथमो ह्येतुर्वीजं तदभिधीयते ॥” = Seed, यथा बत्सराजस्य रत्नावलीप्रसिद्धे-
देवानकूल्मालिनी यौगरायणव्यापारी विष्कम्भके कः सन्देशः । हीपादन्यादित्या-
दिना स्वामिनीं ब्रह्मिष्ठैतावित्यन्तेन न्यस्तः ।

(7) विन्दुः = Drop = अवान्तरार्धविच्छेदे विन्दुश्छेदकारणम् ।

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजान्ते कथाविच्छेदे “कथमेव स उदयनो यत्र अहं तातेन दत्तेति सागरिकावाक्यम् ।

(8) पताकास्थानकम् = Pro-episode = “यत्रार्धे प्रसूतेऽस्मिन् तद्विज्ञीऽन्यः प्रयुज्यते । आगन्तुकं भावेन पताकास्थानकम् तत् ॥” यथा यातीत्यि पद्मनयन इति उद्दामीत्कलिकौ विपाशुक्चिमिति च ।

(9) पूर्वरङ्गः = Preliminary Induction (Literally play-house) = “यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविज्ञीपश्चानये । कृशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥”

(10) नान्दी = Benediction = “आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्यात् प्रयुज्यते । देवद्विजवृषादीनां तन्मात्रान्दीति कथ्यते ॥” नान्दी तु कथनीया—“अष्टाभिर्दशभि-
र्युवमकैः षोडशभिः पदैः ।” अत्र पदशष्टस्याधं नैकसत्यम् ।

तथाहि—“श्रीकपादं पदं केचित् सुपतिङ्गन्तमघापरि ।

परिऽवान्तरवाक्यञ्च पदमाहुर्विशारदाः ॥

अन्यञ्च—“आशीर्नमस्क्रियारूपः श्रीकः काव्यार्थसूचकः ।

नान्दीति कथ्यते सर्वैर्नाट्यशास्त्रविषयैः ॥”

(11) प्रस्तावना = Prologue = “सूत्रधारिण सद्दिता मंलापं यत्र कुर्वते । गटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ॥ आमुखं नाम तस्यैव नाम्ना प्रस्तावनापि सा । उदघातकः कथोदघातः प्रयोगातिशयस्तथा ॥ प्रवर्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ अत्र रत्नावल्यां हीपादन्यादित्यादिभिः कथोदघातो नाम प्रस्तावना । तथाहि—

“सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोदघातः स उच्यते ॥”

(12) विष्कम्भकः = Prelude or Explication = “वृत्तवर्तिच्यमाशानां कथाशानां निदर्शनकः । संक्षेपार्थम् विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥” (दशरूपकम्) । अयं हेधा । युद्धः सङ्गीर्षय । “युद्धी मध्यमपात्रेण संस्कृतीक्या निबध्यते ।” पात्र means a “dramatic person”

(13) प्रवेशकः = Prelude (or according to some, digression) = "तद्देवानुदात्तीक्या नीचपावप्रयोजितः। प्रवेशोऽङ्गद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसृचकः। द्वीनाभ्यामेव पावाभ्यामङ्गादौ यः प्रवर्तते। प्रवेशकः स विज्ञेयः शौरसेन्यादिभाषया।" The difference between the विश्वम्भक and the प्रवेशक is also that the first may appear at the beginning or at the end of an Act, the second only between the Acts.

(14) प्रकाशम् = Aloud = "सर्वश्राव्यं प्रकाशः स्यात्" - "यत्तु सर्वजगच्छ्राव्यं प्रकाशं तन्निरगद्यते।"

(15) स्वगतम् = आत्मगतम् = Aside यत्तु श्राव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिङ्गीच्यते।

(16) जनान्किकम् = Aside to some one त्रिपताककरंशान्वान् चपवायान्तरा कथाम्। अन्यान्यामन्त्रणं यत् स्यात् जनान्के तद्वैजनान्कम्" . . . or "उक्तस्यायवणं काय्यात् पार्श्वस्थः स्यात् जनान्किकम्।" ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलिः वक्रानामिकः करः त्रिपताककरः।

(17) अपवारितम् = रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परोवृत्तापवारितम् = This also is intended for some one to be spoken to aside.

(18) आकाशभाषितम् = utterance from the void = "किं ब्रवीष्येवमिन्यादि विना पावं ब्रवीति यत्। श्रुत्वैवानुक्तमप्येक सत् स्यादाकाशभाषितम् ॥" = speech from the air.

(19) सूत्रधारः = Chief actor = the stage manager = conductor = "नाटकीयकथामुचं प्रथमं येन सूच्यते। रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते" = "रङ्गदेवतपूजाकृत् सूत्रधार उदीरतः।" = "सूत्रं धारयतीत्यस्यात् सूत्रधारो नतो बुधैः।" सूत्रञ्च = "नाट्यापकरणादौनि सूत्रमित्यभिधीयते" = "नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत् सूत्रं सबीजकम्।"

(20) विदूषकः = The jester = the buffoon = "कुसुमवसन्तादभिधः कर्मवपुर्वशाभाषार्थैः। हास्यकरः कलङ्करतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मजः ॥"

(21) कञ्चुकी = Chamberlain = "ये नित्यं सव्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः। जानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकिनस्तु ते स्मृताः ॥"

(22) प्रतीहारी = दीवारिकी = Warder = "सन्धिविषयइसम्बन्धं नागाकार्य-समुत्थितम्। निवेदयन्ति साः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥"

(23) नटः = Actor। नटी = Actress। वैताखिकः = Herald or

bard, Panegyrist । चेटी = A maidservant । नेपथ्यम् = The part of the playhouse behind the scene = the dressing room.

(24) The hero (नायक) can be of the following classes :— ललित (Gallant), शान्त (Placid), उदात्त (Lofty), उद्धत (Impetuous) and the heroine can be mainly either स्वकीया, परकीया, or साधारणस्त्री । “स्त्रान्मा साधारणस्त्रीति कथ्यते नायिका विधा ।” अथ रत्नावल्यां नायकी वत्सरान्तः धीरललितः । नायिका रत्नावली । प्रतिनायिका वासवदत्ता । शृङ्गारश्च रसः शङ्गी ।

(25) “नामूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नाटकै मतः ।” Before entering a character, an introduction is necessary. Dramatic matters which are unfit for representation, or insipid, may be expressed in five ways “विश्वम्-चूलिका-हास्या-हावतार-प्रवेशकैः ।” In a drama one sentiment (रस) must be main. There may be others leading to its development. Journeys, massacres, wars, &c...are not to be represented in a Hindu drama. Nor any kind of death. “विद्योगान्तं न रूपकम् ।” And hence we have no tragedies in Sanskrit. The play is to end with some benedictory verses (as it has commenced) to be spoken by a principal character. The Hero, the higher and more learned characters speak in Sanskrit. Females generally and other lower or minor personages are to speak in *Prakrita* or country dialects.

IV. प्राकृतनियमाः । (RULES ON PRAKRITA.)

अथात्र कानिचित् प्राकृतन्याकरणसूत्राण्युच्यन्ते वररुचिहेमचन्द्रचण्डादियन्त्रेभ्यः ।

(1) तत्रादौ वर्णविचारः । (On letters)

(१) ऋ लृ वर्णयोरभावः ।

प्राकृते इत्यधिकारः । ऋवर्णस्य कदाचिदस्त्वम् । यथा ढस्त्वम् तथं । धृषा घषा । मृतम् मथं । इडः वञ्जी । कश्चिदस्त्वम् । यथा ऋषिः इसी । इटिः दिही । इदयम् इष्यथं । कश्चिदुत्तम् । यथा ऋतुः उट् । संततम् संवुदं । मृषात्तः

मुचालो । क्वचिद्युक्तस्यैरि । ऋणम् रिणं । ऋद्धः रिद्धो । ऋणः रिण्णी ।
लृकारस्य इलि स्यात् । कृप्तम् किलिप्तं ।

In प्राकृत, ऋ is sometimes replaced by ऋ, sometimes by इ or उ or रि । लृकार is replaced by इलि ।

(2) ऐतश्च ।

प्राकृते अभावः । ऐकारस्य क्वचिद्वत्त्वं क्वचिद् अडभावः क्वचिद्वत्त्वम् क्वचिदीप्त्वं वा । यथा शैलः सेलो । कैलासः कैलासी । दैत्यः दरशी । चैवः चरती ।
कैतवम् कडचवी । मैश्वम् मिंधवं । धैर्यम् धीरं ।

There is no ऐकार in प्राकृत । It is replaced by ए, अइ, इ or ई ।

(3) औतस्तथा ।

औकारस्याप्यभावः । क्वचित्तस्य औत्वं क्वचिद् अउभावः क्वचिदुत्त्वम् । यथा
कौमुदी कौमुइ । यौवनम् जोव्रणं । कौशास्त्री कौसंबी । पौरः पउरी । पौरवः
पउरयो । सौन्दर्यम् संदिरं । दौवारिकः दव्वारिची ।

No औकार is in प्राकृत, its purpose is served by औ, अउ or उ ।

(4) न प्रतड-ञ्वाः ।

प्रता वर्णाः डकार-ञकारौ च प्राकृते न भवन्ति । तथाहि—

“ऐ औ स्वरौ ततश्चापि ऋ ऋ लृ च तयः स्वराः ।

उय अय विसर्गश्च प्राकृते नैव कर्हि विवत् ॥”

तर्हि भवभूतिभाषासमावेशं “सग्ले साहमरागं परिहर रभीक मुच्च मरभम् ।
विरहं विरहायासं संदं, तव वित्तमसहं मे” इति मालतीमाधवं (Act VI)
मुच्चइत्यत्र संस्कृते तु अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति (८।४।५८) अ एव । प्राकृते
लनुस्वारः ।

There can be no प्रत or ड, or अ in प्राकृत ।

(5) णं णः सव्वं ।

नटी णई । कणकम् कण्णं । मण्यः माणसी ।

न is changed to ण wherever it may be.

(6) श्चोः सः ।

निश्चा णिसा । अडुअः अकुसी । षण्डः संदी । कषायम् कसाणं ।

श्च and ष are changed into स wherever they may stand.

(7) फो मः ।

शफरी सभरी । सफलम् सभलं ।

भ replaces फ ।

(8) खघयधभां हः ।

मुखम् मुहं । मेखला मेहला । मेघः मेहो । जघनः जहयो । गाथा गाहा । शपथः सवही । राधा राहा । बधिरः बह्विरी । सभा सहा । रासभः रासहो । प्रायश्चित्तम् । प्रखलः पखला । प्रलङ्घनम् पलंघनं । अधीरः अधीरो । अधनः अधयो ।

ह replaces ख घ य ध and न generally.

(9) टो डो बहुलम् ।

नटः णडो । विटपः विडवां ।

ट is generally changed to ड ।

(10) ठो ढः ।

मठम् मढं । जठरम् जढरं । कठोरम् कढोरं । ठ is replaced by ढः ।

(11) हरिद्रा हलहा ।

हरिद्रा हलहा । चरणः चलयो । मुखरः मुहलो । कण्ठम् कण्ठं ।

ल replaces र in such words as हरिद्रा, चरण, &c...

(12) आदि यो जः ।

यष्टिः जष्टी । यज्ञः जसो । यज्ञः जक्षो ।

The यकार in the beginning of a word is changed into जकार ।

(13) कगचजतदपयवां प्रायी लीपीऽयुक्तानामनादौ ।

मुकुलः मललो । सागरः साधरी । नगरम् णधरं । वचनम् वचणं । सूचीः सूचूं । गजः गधो । रजतम् रधदं । लतम् लधं । वितानम् विधाणं । गदा गधा । मदः मधो । कपिः कध । विपुलम् विडलं । वायुना वाडया । नयनम् णधणं । जीवः जीधो । दिवसः दिधही । अयुक्तानां किम् ? शक्रः सको । मार्गः मगो ।

The letters क, ग, च, ज, त, द, प, य, and व generally vanish if they be not at the beginning of a word or joined with other consonants.

(14) ऋत्वादिषु तो दः ।

अयुक्तस्यानादौ च । ऋतुः लटू । आगतः आधदो । निर्वृतिः चिच्चुदि । इतः इदो । संयतः संजदो । संप्रति संपदि ।

त is replaced by द generally if it be not joined with any other consonant or at the beginning of a word.

(15) पो वः ।

तथा । शपः सावी।। शपथः सवहो । उपसर्गः उवसर्गो ।

पकार if अयुक्त and अनादि changes generally into वकार ।

(16) मी विन्दुः ।

अन्त्यस्य हली मकारस्य विन्दुर्भवति । विन्दुरित्यस्यानुस्वार इत्यर्थः । भद्रम् भद्रं । वनम् वणं । धनम् धणं । इदञ्च प्राकृत एव । संस्कृते तु "मीऽनुस्वारः" (अष्टाध्यायी ८।३।२३) इति हलि एव । न जातु वाक्यान्तविरामे नाप्यचि । अतएव "एकाकी ह्यमरुह्य जगाम गहनं वन"मित्यादौ वाक्यान्तेऽनुस्वारस्थापनं न साधु । "वः" वाक्सिद्धं संगच्छ पुराणचारुदेहावासमित्यादौ (१३।१०) भट्टिभाषासमावेशेऽपि प्राकृत एव मी विन्दुः । संस्कृते त्वनुस्वारस्य प्रयोगः अपाणिनीयः ।

अनुस्वार must be substituted for a final मकार । This is to be enforced in प्राकृत and not in *Sanskrit*, where the मकार at विराम or preceding अच cannot be an अनुस्वार । No such rule is there in विमुनि ।

(2) संयोगः । (On combination of letters.)

(17) लोपे द्वित्वम् ।

संयोगवर्णस्य लोपे अवशिष्टस्य द्वित्वं स्यात् बहुलम् । The remaining consonant, when some vanishes from a combination, is generally doubled.

(18) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् ।

युक्तस्थोपरिस्थितानां कादीनामटानां लोपः स्यात् । भक्तम् भक्तम् । सिक्थकः सित्थर्था । मुग्धः मुह्यी । सिग्धः सिधिर्ज्ञी । खड्गः खग्गा । षड्जः सज्जी । उत्पलम् उत्पलं । उत्पातः उप्पार्था । मुद्गः मुग्गा । मुद्गरः मुग्गरी । सुतः सुत्ती । पथ्याप्तः पत्थत्ता । गौह्री गौह्री । निष्टुरः निष्टुरी । खलितम् खलिषं । रेहः रेह्यी ।

क, ग, ड, त, द, प, ष, and स, if followed by other consonants in संयोग (combination), vanish.

(19) अर्धो मनयाम् ।

युक्तस्थाधः स्थितानां मकारनकारयकाराणां लोपः स्यात् । सीम्यः सीम्यी । रग्निः रग्नी । युग्मम् जुग्गं । नद्यः णग्नी । योग्यः जोग्गी । न, न or य if preceded by other consonants in combination, vanishes.

(20) सर्वत्र लवराम् ।

युक्ताणां लोपः । ऊष्का उक्का । बख्खलम् बक्कलं । विक्रमः विक्रवी । लम्बकः लोड्बधी । श्रावणः साहली । अर्कः अक्की । अक्रः अक्की ।

ख, व and र vanish if joined with other consonants.

(21) षस्य ठी युक्तस्य बहुलम् ।

दृष्टिः दिष्टी । मिष्टुरः मिष्टुरी ।

ष changes into ष generally.

(22) लस्य घः ।

इलः इत्यो । समलः समत्यो । न्युतिः युर्दं । लवकः थवथो । कौस्तुभः कीतृघुही ।

The तकार of ल is changed to घ often.

(23) व्यथ्यद्यां प्रच्छजाः ।

नित्यम् चिद्धं । प्रत्यक्षम् पचच्छं । ग्या रच्छा । मिथ्या मिच्छा । पथ्यम् पच्छं । विद्या विज्जा । वैद्यः वैज्जी ।

चक्रज replace त घ द of त्य थ्य द्य respectively.

(24) ध्यस्ती भः ।

मध्यम् मज्भं । अध्यायः अज्भाथो । बाह्यम् बज्भं । गुह्यकः गुज्भथो ।

भ replaces ध and ह of ध्य and ह्य ।

(25) क्कस्कां खः ।

निकः चिक्खं । स्कन्धः खंधो । स्कन्दनम् खंदणं । चतः खदी । यक्षः जक्खी ।

The क of क्क, क्क and च changes into ख ।

(26) अत्यादिषु कः ।

अचि अक्की । लक्ष्मीः लक्की । लुषः लुकी । क्षीरम् क्षीरं । इक्षुः उक्कु । मक्षिका मक्किषा ।

But क of च changes into क in such words as अचि, इक्षु, &c.

(27) क्क-ख-ख-त्रां-षड् ।

वक्रः वक्की । ज्ञानम् ण्णाणं । प्रसूतम् पण्णुदं ; विष्णुः विष्णु । कृष्णः कण्णो । अक्षयम् सण्णं । तीक्ष्णम् तिण्णम् । प्रत्रः पण्णो ।

ण्ण replaces क्क, ख, ख and त्र ।

(28) यस्य फः ।

पुष्पम् पुप्फं । शयम् सप्फं ।

फ replaces प of य ।

(29) यस्य सर्वत्र ग्यितस्य ।

फः स्यात् । स्पशः फंसो । स्पन्दनम् फंदनम् ।

फ replaces प of स्प ।

(30) य त्स-प्ता की बहुलम् ।

पशिमम् पश्चिमम् । आयर्थ्यम् आच्छरं । वत्सः वष्ठी । वत्सरः वच्छरी । लिप्ता लिच्छा । जगप्ता जगच्छा ।

क replaces generally य ; त्स and प्ता ।

(31) न्नो नः ।

जन्म जन्म । मन्मथः मन्मर्हा ।

न्म is replaced by न्म ।

(32) न्न-ञ्-पञ्चाशत्-पञ्चदशेषु णः ।

प्रदासः पञ्जुष्ठी । यज्ञः जष्ठी । विज्ञानम् विष्माणं । पञ्चाशत् पञ्चासाः । पञ्चदश पञ्चरह्ठी ।

ञ् replaces न्न and ञ् and च्च in पञ्चाशत् and पञ्चदशम् ।

(3) विभक्तिः । (On case-endings.)

(33) द्विवचनस्य ऋवचनम् ।

There is no dual number in प्राकृत. plural is used for it.

(34) चतुर्थ्याः षष्ठी ।

ब्राह्मणाय देहि वम्हणस्स देहि । ब्राह्मणेभ्यो देहि वम्हणाणं देहि ।

There is no चतुर्थी विभक्ति in प्राकृत, षष्ठी replaces it.

(35) अत ञोः सोः पुंसि ।

गजः गञ्चो । पुरुषः पुरिसो ।

The affix म् of the प्रथमा विभक्ति is changed to ञो in the masculine after अकारान्त words.

(36) भिसो हिं ।

पुरुषैः पुरिसेहिं ।

The affix भिस् (plural of तृतीया) is replaced by हिं after अकारान्त words.

(37) म्सो उन्मः ।

पुरुषस्य पुरिसम् ।

म्स replaces उन्म् (singular of षष्ठी) ।

(4) प्रत्ययः । (On affixes).

(38) क् ऊच ।

त्वा प्रत्ययस्य ऊच आदिशः स्यात् । युत्वा मीऊच । कृत्वा काऊच । दत्त्वा दाऊच ।

The affix क् is replaced by ऊच ।

(39) तन्त्वयो दात्तौ ।

तन्त्वप्रत्यययोः यथासंख्यं दात्तौ आदिशौ क्तः । पीनता पीनदा । पीनत्वम् पीनत्तणं । तथाहि ।

स्युय मतीरिह—उह—आल—आल—इरा—मणः ।

वर्ती—मा-मत्त—इत्ताय यथालक्ष्यं दश मृताः ।”

शोभावान् सीङ्गिणी । विकारवान् विष्वाकङ्गी । अज्ञावान् सहाली । इत्यादि ।

The affix तन् (ता) and त्व are respectively replaced by दा and त्तौ । मत्तुप् is replaced by इह, उह, &c..... ।

(40) प्राकृतञ्च महाराष्ट्री — शौरसेनी — मागधी — पेशाचीप्रभृतिभिर्भेदैर्बहुधा । तत्र पेशाचीमागधीः प्रकृतिः शौरसेनी । महाराष्ट्रीशौरसेनीः संस्कृतम् । तथाच—

संस्कृतं प्राकृतञ्चैवापञ्चशोष पिशाचिका ।

मागधी शौरसेनी च षड्भाषा हि प्रकीर्तिताः ॥’

तत्र शौरसेनीयां तकारस्य वा दकारः, पेशाचीयां चकारस्य नकारः, रीफस्य लकारः, ऊच्यते, क्, क्ताप्रत्ययस्य नूनं, मागधीयां षसीः शः, जीर्यः, क्ताप्रत्ययस्य दात्तं, ह्रस्व-शब्दस्य इङ्कं, चस्य क्तः, र्यर्जयो र्यः, रीफस्य लकारयेतेति आदिशाः विशेषाः ।

There are different kinds of प्राकृत e. g. महाराष्ट्री, शौरसेनी, &c. ...मागधी and पेशाची have sprung from शौरसेनी । In मागधी there is neither ष, nor स । The प्राकृत with श is sometimes called शकारभाषा । Some differences of these are noted above.

V. व्याकरण (GRAMMAR.)

ভারতীর শাস্ত্র সকলই স্ববিশ্রোক্ত । মতেং উহাদের গ্রামাণ্য সর্ববাদিসম্মত হয় না । লোকের বিশ্বাস স্ববিগণ দিব্যজ্ঞান এবং কৃত্তবিদ্যাগাদি বিষয়ে প্রত্যক্ষনশী ।

“आभिर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचित्तान् ।
 भ्रतोतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान् विमिश्र्यते ॥
 अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यर्षेण चक्षुषा ।
 ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यन्ते ॥

(बाक्यपदीय भर्तृहरिजित ।)

অতএব তাঁহাদের বাক্য শাস্ত্ররূপে পরিগণিত হইয়াছে : এদেশের শব্দানুশাসন বা ব্যাকরণশাস্ত্রও ঋষিপ্রণীত । এখন পাণিনিপ্রণীত শব্দানুশাসন ব্যতীত অস্তান্ত ঋষিদের ব্যাকরণ মুগ্ধ হইয়াছে । পাণিনি নিজেই শাকলা, কাণ্ডপ, শাকটায়ন, আগির্শাণি, ফোটারন, চাক্রবৰ্দ্ধন, গালব, ভারদ্বাজ, গাগ্য ও সেনকেত্র নাম করিয়াছেন । গণপাঠে ভৌৎলাদিগণে (২।৪।৩১) পৌঙ্করসাদি, উপকাদিতে (২।৪।৩২) কাশকুৎস, ত্রৈলোক্যাদিতে (৪।২।২৪) দাক্ষায়ণ এবং ক্রৌড়্যাদি (৪।১।৮০) গহাদি (৩।২।৩৬) ও ছাত্র্যাদিতে (৩।২।৪৮) ব্যাড়ি বৈরাচরণের নাম আছে । পাণিনি ব্যাকরণের বাস্তবিককার কাত্যায়ন, বাস্কায়ান, ব্যাডি ও পৌঙ্করসাদির নাম করেন । পতঞ্জলির মহাভাষ্যে দাক্ষায়ণ বাধীরণি, কাশ-কুৎস, কুণরবাড়ব, সৌনাগ, সৌযাবান, ক্রৌড়্য, গোনদায় ও গোণিকাপুত্রের উল্লেখ নষ্ট হয় । বোপদেব আটজন শাব্দিকের নাম করিয়াছেন - -

“হৃন্দ্রযন্দ্রঃ কামরূপন্যাপিঙ্গলী শাকটায়নঃ ।

বাণিন্যমরজেন্দ্রা জয়ন্তশাদিগান্ধিকা ॥

পাণিনির রচিত ব্যাকরণসূত্র অষ্টক বা অষ্টাধায়ী নামে কথিত । কাত্যায়ন ইহার একজন বিবরণকার পতঞ্জলিরূত উপহাস “মিযতন্ত্রিতা দাঙ্ঘিযান্যাঃ” হইতে অনুমিত হয় ইনি একজন দাক্ষিণাত্য । পতঞ্জলি এই গ্রন্থের ভাষ্য করেন । উহাই মহাভাষ্য নামে পরিচিত । ইহাতে কাত্যায়ননির্দিষ্ট দ্ব্যর্থসমূহের বহুতলে নিরাকরণ ও পাণিনিমতের সমর্থন করা হইয়াছে । অনেকের মতে পতঞ্জলির নিবাস গোনদ দেশে । গোণিকা ইহার মাতার নাম এবং গোনদায়ও ইহারই নামান্তর । অসামান্ত-প্রবক্তৃ হেতু ইহাকে সহস্রমুখ অনন্ত বা শেষ নাগের অবতার কল্পনা করা হইয়াছে । এইজন্য মহাভাষ্যকে কণিভাষ্যও বলে । মতান্তরবাদীদের বাক্য “অন জাঙ্ঘায়িতঃ ক্ষণী”—নৈবধীর ণোক “পরিব্রোহলয়চ্ছল্লীন যা ন পরিধাং যচ্ছন্যয় মীশ্ববঃ । দাঙ্ঘিভাষিতভাষ্যক্ষিক্কা বিযমা কুণ্ডললামবাযিতা” প্রভৃতিই উহার প্রমাণ ।

পাণিনিবিরচিত সূত্রপাঠ, ধাতুপাঠ, গণপাঠ ও লিঙ্গানুশাসন, কাত্যায়ণের সংক্ষিপ্ত বিবরণ, বাক্য বা বাস্তবিক ও পতঞ্জলির মহাভাষ্য একত্র ত্রিমূনি ব্যাকরণ নামে খ্যাত এবং এইরূপ ব্যাকরণের মূল বা তদ্বিবরণক আকরগ্রন্থ ।

“যদ্বিদ্ভ্যতমদ্রষ্ট’ বা মূলকারিণ তৎ স্কুটম্ ॥”

বাণ্যকারী রবীন্দিব তিলাদ্রষ্টব্য ভাষ্যজন্ম ॥”

(হরদত্ত বিজ্ঞের পদমঞ্জরী)

বিশেষতঃ “যথোপৰং মুনৌনা প্ৰামাণ্যম্” স্বীকৃতি অনুসারে পুত্ৰকায় ও বাৰ্হিক-
 কায়েৰ নতভেদস্থলে পরবর্তী মুনি বাৰ্হিককায়েৰ এবং উক্ত উভয়েৰ বা একভয়েৰ সহিত
 ভাষ্যকায়েৰ বিরোধস্থলে ভাষ্যকায়েৰ ব্যবস্থাই বলীয়সী। এই ত্ৰিমুনি বাক্যেৰ সহিত
 অস্ত্ৰেৰ বাহুহাৰ বিরোধ বটীলে উহা “অপাণিকীৰ্ণ” বলিয়া উপেক্ষিত হয়। বস্তুতঃ
 ঋষিবাচ্যব্যতীত পাণিনি-কাত্যায়ন-পতঞ্জলি-ব্যবহাৰিবন্ধ প্ৰয়োগ অপশব্দ। কেবলটুকুত
 মহাভাষ্যাটীকাতে দেখা যায়—“যস্মু কৈশ্বিদম্বধ্যাযি অমনুশ্চয়হৃদয়েন নাপ্ৰাশ্চিনীতি
 বদন্তুস্ম। নচি ভাষ্যকাৰবাৰ্হিককাৰাধ্যামনিত্যুক্ততরঃ শব্দবিষয়ি কথিত্বি।”
 (১২।১০০ পুত্ৰভাষ্যপ্ৰদীপ)। আবার ২।৩।২৬ পুত্ৰভাষ্য ব্যাখ্যাৰ বলা হইয়াছে
 “মুনিবহাষ্য ভাষ্যকাৰঃ প্ৰমাণ্যতরমধিকালত্ব্যদর্শিত্বাত্।” পুনশ্চ ১২।২১ পুত্ৰভাষ্য-
 বিবরণে আদিহলিক্ৰমাঙ্কন্থস্বয়ীক্ৰমণ্য ইতি বচনাদত্বয়ত্ৰ প্রতিপেধামাভবঃ। নিয়ত-
 কালস্য স্মৃতযা ব্যবস্থাঈতব ইতি মুনিব্রয়মতেনাত্বলে সাধ্বসাধুপ্ৰবিভাগঃ।”
 ভট্টোজি নীকিত ঠাহাৰ শব্দকৌস্ত্বে ১।১।২৭ পুত্ৰভাষ্যাৰ শায়েৰ ১২।১০ শ্লোকে
 “অথ্যা ইযৌমপি মৈদিনৌশ্চতাম্” স্থলে “ইযৌম” পদের সৰ্বনামতা বিচারে বলেন
 “যস্মু কশ্বিদাহ ষাঙ্কবৰ্মণব্যাকাৰণ্যে ইয়শ্চত্ব্যপি সৰ্বনামতাভ্যুপগমাত্ তদ্রীষ্যায়
 প্ৰযৌমঃ। তদপি ন। মুনিব্রয়মতেনৈদানৌ সাধ্বসাধুবিভাগঃ। তস্য বেদানৌলনশ্চিট
 ব্দানুতথা পরিগৃহীতবাত্। ইশ্চনে চি নিয়তকালঃ স্মৃতযঃ। যথা কলী
 পাৰাশ্চরী স্মৃতিঃ।” আবার প্ৰৌঢ়মনোরমাৰ বঙলুক্ৰমিক্ৰমাব্যাখ্যানে বলেন “যস্মু-
 প্ৰাচীক্ৰ’ ধাতুগ্ৰহণীক্ৰ’ যজলুকি বৈতি কেচিদিতি নৈতত্ ত্ৰিমুনিমতমিত্যুপেচ্চিতম্।
 অর্থাচীনমতানামিষৈব গতিঃ। কিং বহুনা কাশ্চক্ৰন্থস্মাদিমতানামপি মুনিব্রয়বিরোধে
 ব্দানৌমগ্ৰহণমিব। এতশ্চ কেযট্‌হরদশাদিণ্যে স্বপট্ ৬ মুনিব্রয়মধ্যেপি যথোপৰং
 প্ৰামাণ্যম্ভাষ্যত্ব্য ভাষ্যানুরোধেনৈব ব্যবস্থ্যতি তত্বম্। এতশ্চ মনুঁহরি-কেযট্‌-হরদশাদি-
 সকল-সম্মতম্। অর্থাৎবাচীন যত্ কিশ্বিদবচনং পুৰুষত্ব্যনৈকরুপীত্‌প্ৰেচ্চযা মনৌ ন
 শ্বিদনৌযম্।”

পাণিনি বাক্যৰণেৰ সম্মান নুতন নহে। স্বয়ং পতঞ্জলি ৩।১।৭৭ পুত্ৰভাষ্যে বলিয়াছেন—

“নিত্যে চ যঃ শাকলভাক্ সমাসে
 তদর্থমেতদ্ ভগবাণ্‌কার।
 সামর্থ্যযৌগাশ্চি কিশ্বিদজ্জিন্
 পশ্য়ামি শাস্ত্ৰে যদনর্থকং স্মাত্ ॥”

আবার ১।১।১ পুত্ৰভাষ্যে “প্ৰমাণ্যভূত আচার্য্যে দৰ্শনপবিত্ৰপাণিঃ। যুচাববকাশ্চি প্ৰাঙ্-
 মুখ মুপবিশ্ব মছতা যত্রৈন সূত্রং প্ৰশ্বয়তি। তদ্বাশ্চক্ৰং বৰ্ণনাপ্ৰনর্থকেন মবিতুম্।
 ন পুনঃ সাধ্বনুশাসনেজ্জিন্ শাস্ত্ৰে স্তাধ্বত্বমনেন ক্ৰিয়তি।” এই প্ৰাঙ্মুখোপশনাদি
 ভাষ্যকায়েৰ অমতিপৰিকল্পনা নহে। একপ বাহাতে কাহাৰও আশঙ্কা না হয় এইজ্জ

কয়ট টীকা করিতেছেন “এতচ্চ সর্বমাগমাৎ।” পুনশ্চ “প্রমাদজ্ঞতনাচার্যস্য
 প্রকথমকর্তৃম্” (৪।১।৭০)। এই জন্তই নাগেশ ভট্ট মতে “অমভ্ৰমণমিত্যন মকার-
 প্রত্যাব্ধানপরং মাথ্য’ তু, কিমহৃষ্টার্থপরং তদুচ্চারণম্ ৷” স্তত্ হৃষ্টার্থমপীত্বৈ
 বিচারপরম্। সর্বত্র প্রত্যাব্ধানমিবপরমৈব। অন্যথাহ্মানামপি পারায়ণী ধর্ম-
 স্মরণে ন সর্বত্র পাণিনিমিত্যসমপ্রত্যাব্ধানমিত্যস্মরণিঃ স্যাত্। কিম্বিহৃষ্টার্থ-
 বত্। কিম্বিচ্ছুড়াহৃষ্টার্থবত্। সর্ব্বথালথং ন কিম্বিত্। (শব্দ-সুত্রের)। এখন
 পাণিনিশাস্ত্রই ব্যাকরণরূপ অস্ত্যতম বেদান্ত। পাণিনিহৃত্তপারায়ণেও পুণ্যযটে,
 পূর্ব্বতন ব্রাহ্মণদের এই বিশ্বাস প্রবল ছিল। শুনা যায়, কাশিকা, ছাস প্রভৃতি
 বৌদ্ধ বা জৈন গ্রন্থে বহু স্থলে স্তম্ভভঙ্গারা বিকৃতি ঘটতে ব্রাহ্মণেরা উহার যথার্থীতি
 অধ্যয়ন বা অধাপনা করিতেন না। কাশিকাগ্রন্থের হিন্দুমতে হরদত্তমিশ্র কর্তৃক পদ-
 মঞ্জরী টীকা বিরচিত হইলে এই আপত্তি কিয়ৎপরিমাণে দূরীভূত হয়। বস্তুতঃ
 পাণিনি ব্যাকরণের এই সর্বোপরি প্রামাণ্যহেতুই সাহিত্য, অলঙ্কার, স্মৃতি, জ্যোতিষ,
 নগ্ন প্রভৃতি শাস্ত্রে শব্দার্থবিষয়ক তর্কনির্ণয়ে প্রধানতঃ উহার ব্যবহৃত্বী’ আশ্রিত হইয়াছে।

কাত্যায়ন, দাক্ষয়ণ, ব্যাড়া, কুণি প্রভৃতি আচার্যেরা পাণিনি ব্যাকরণের টীকা
 করেন। শাস্ত্রকারদিগকে আচার্য বলা হইত। কতকগুলি অনিটুকায়িকা ব্যাঙ্গভূতি
 নামক বৈয়াকরণের রচিত। কাশিকাতে পদশেষকার, মাধ্যলিপি, বৈয়াত্রপদা (৭।১।৯৪)
 আচার্যের নাম আছে। কৈয়ট ও হরদত্ত, কুণি নামক বৈয়াকরণের উল্লেখ করিয়াছেন।
 সায়নমাধব ও ভট্টোজির গ্রন্থে ভাণ্ডারি ও ভীমসেনের নাম পাওয়া যায়। বাতুপাঠে
 “হৃ সত্যায়ম্” প্রভৃতি অর্থনির্দেশ ভীমসেনকৃত। পতঞ্জলি মহাভাষ্যের প্রারম্ভভাগ
 পশ্চাতে সংগ্রহ নামক গ্রন্থের মতে বহুস্থলে উল্লেখ করিয়াছেন আবার ২।৩।৬৬
 স্তত্রস্থিতবার্ত্তিকের “স্মীমলা ‘ব্রহ্ম দাবায়ম্মস্য ময়ঙ্ঘস্য জ্ঞতিঃ।” উদাহরণ দিয়াছেন।
 বাক্যপদীয়কার ভর্তৃহরি ব্যাড়িকেই সংগ্রহের রচয়িতা বলেন।

(১) মূলগ্রন্থ অষ্টাধ্যায়ী, বার্ত্তিক ও মহাভাষ্য।

(ক) মহাভাষ্যের টীকাকার ভর্তৃহরি। ইহার অপর গ্রন্থের নাম বাক্যপদীয়।
 ঐভূতিরাজপুত্র হেলারাজ বাক্যপদীয়ের টীকাকার। গ্রন্থ প্রকীর্ত্তপ্রকাশ।

(খ) মহাভাষ্যের অপর টীকা মহাভাষ্যপ্রদীপ। রচয়িতা উপাধ্যায় জৈয়টপুত্র
 কৈয়ট। বা কৈযাট। ইহার টীকাকার নাগেশ বা নাগোক্তি ভট্ট। গ্রন্থ ভাষ্য-
 প্রদীপোদ্যোত। উদ্যোতের ব্যাখ্যা প্রভা। গ্রন্থকার নাগেশের ছাত্র বৈজ্ঞান্য
 পায়ণ্ডও। ভাষ্যপ্রদীপের অল্প ব্যাখ্যা ভাষ্যপ্রদীপবিবরণ। রচয়িতা ঈশ্বরানন্দ।

(গ) মহাভাষ্যের অল্প টীকা স্তম্ভভঙ্গাকর। গ্রন্থকার শেখমারায়ণ।

(২) অষ্টাধ্যায়ীর প্রাচীন টীকা ভাগবুত্তি। কর্তা ভর্তৃহরি।

(৩) অষ্টাধ্যায়ীর অল্প টীকা কাশিকা বৃত্তি। রচয়িতা বামন ও জয়াদিত্য নামক
 বৌদ্ধযয়।

(ক) কাশিকার টীকা কাশিকাবিবরণপঞ্জিকা বা পঞ্জিকা । গ্রন্থকার বৌদ্ধ । নাম জিনেন্দ্রবুদ্ধি, জিনেন্দ্রবুদ্ধ বা জিনেন্দ্র । এই গ্রন্থের অন্ত নাম স্তাস । ইহার টীকার নাম স্তাসোদ্যোত এবং অনুম্যাস ।

(খ) কাশিকার অন্য টীকা পদমঞ্জরী । রচয়িতা হিন্দু । নাম হরদত্ত মিশ্র ।

(গ) কাশিকা ও ন্যাসের টীকা ভবপ্রদীপ (বা বৃত্তিপ্রদীপ) । রচয়িতা বৈষ্ণব , রক্ষিত । ইহার অন্য গ্রন্থ ধাতুপ্রদীপ ।

(৪) মূলের অন্য টীকা ভাবাবৃত্তি । গ্রন্থকার পুরুষোত্তম দেব । টীকা ভাবাবৃত্তার্থ-বিবৃতি । গ্রন্থকার সৃষ্টিধর ।

(৫) অষ্টাধ্যায়ীর অন্য টীকা শব্দকৌলভ । রচয়িতা ভট্টোজি দীক্ষিত । গ্রন্থ সম্পূর্ণ না হইতে ভট্টোজির মৃত্যু হয় । তৃতীয় অধ্যায়ের দ্বিতীয় পাদপর্বন্ত সম্প্রতি মুদ্রিত হইয়াছে । চতুর্থ পাদ পর্বন্ত পাওয়া যায় । টীকার নাম প্রভা । গ্রন্থকার বৈষ্ণবনাথ পায়গুণ্ড ।

(৬) বৃত্তি সংগ্রহ । মূলের ব্যাখ্যা । রাগেশ-ছাত্র-রামচন্দ্র কৃত ।

(৭) বৈরাগরণসর্কষ । মূলের ব্যাখ্যা । গ্রন্থকার ধরণীধর কাশীনাথ নামক দুই পণ্ডিত । ১৭৩১ শকে (১৮০২ খ্রীষ্টাব্দে) কোলকাতা সাহেবের অনুমতিতে বিরচিত ।

(৮) ১৮৪২ খ্রীষ্টাব্দে বোধলিঙ্গ সাহেব দুইজন ভারতীয় পণ্ডিত দ্বারা অষ্টাধ্যায়ীর এক টীকা করাইয়াছেন । কিন্তু উহা কাশিকার বিকৃতি মাত্র ।

(৯) অক্রিয়াকৌমুদী । অষ্টাধ্যায়ীর ব্যাখ্যা । কিন্তু ইহাতে প্রকরণানুসারে অপেক্ষিত গ্রানে সূত্র উদ্ধারপূর্বক ব্যাখ্যাত হইয়াছে । সূত্রকারনিবন্ধ শ্রেণী রক্ষিত হয় নাই । রচয়িতা রামচন্দ্রাচার্য্য । টীকার নাম প্রসাদ । গ্রন্থকার রামচন্দ্রের পৌত্র বিটল । অন্য টীকার প্রক্রিয়াপ্রকাশ রচয়িতা শেখ নুসিংহ হরির পুত্র শেখকৃষ্ণ । ইনি ভট্টোজির গুরু এবং বারাগনীবাণী ছিলেন । অন্য টীকার নাম তত্ত্বচন্দ্র । এই গ্রন্থকারও শেখকৃষ্ণের ছাত্র, নাম জরস্তু । তান্ত্রীতীরস্থ প্রকাশপুরীনিবাসী মধুসূদন মিশ্রের পুত্র । তত্ত্বচন্দ্র ১৬৩১ খ্রীষ্টাব্দে রচিত হয় । ভট্টোজিগ্রন্থে এই রামচন্দ্রাচার্য্যই "প্রাচ্য" "প্রাক:" ইত্যাদি নামে উল্লিখিত হইয়াছেন ।

(১০) অষ্টাধ্যায়ীর অপর ব্যাখ্যা বিশ্ববিখ্যাত বৈরাগরণসিদ্ধান্তকৌমুদী বা সিদ্ধান্ত-কৌমুদী । অক্রিয়াকৌমুদীর ন্যায় ইহাতেও বিপর্যন্তভাবে মূলের সূত্র উদ্ধৃত হইয়াছে । টীকা প্রৌঢ়মনোরমা । উত্তরেরই রচয়িতা ভট্টোজি দীক্ষিত । প্রৌঢ়মনোরমার টীকা

শব্দরত্ন। টীকাকার ভট্টোজির পৌত্র হরিদীক্ষিত। মতান্তরে হরিদীক্ষিতের ছাত্র নাগোজিতট। প্রৌঢ় মনোরমার অন্য টীকা ভাবপ্রকাশ। টীকাকার বৈষ্ণনাথ পায়ণ্ড। শব্দরত্নের টীকা ভৈরবী। রচয়িতা ভৈরব মিশ্র। সিদ্ধান্তকৌমুদীর অন্য টীকা শব্দেন্দু-শেখর। গ্রন্থকার হরিদীক্ষিতের ছাত্র নাগেশ বা নাগোজিতট। শব্দেন্দুশেখরের টীকা চিত্তমালী। টীকাকার বৈষ্ণনাথ পায়ণ্ড। সিদ্ধান্তকৌমুদীর অন্য টীকা তত্ত্ববোধিনী। রচয়িতা বামনেন্দ্রশামিচ্ছাত্র জ্ঞানেন্দ্রভিক্ষু বা জ্ঞানেন্দ্রসরস্বতী। সিদ্ধান্তকৌমুদীর অন্য টীকা রাত্নাকরী, রচয়িতা রত্নাকর মিশ্র। প্রৌঢ়মনোরমার সমালোচনা মনোরমাকুচ-মর্দন। গ্রন্থকার জগন্নাথ পণ্ডিতরাজ।

(১১) সিদ্ধান্তকৌমুদীর সারাংশ মথাকৌমুদী ও লঘুকৌমুদী। গ্রন্থকার ভট্টোজির ছাত্র বরদরাজ।

(১২) পাণিনির পূর্ববর্তী মুনিগণের অনেক সূত্র পরিভাষা রূপে এখনও প্রচলিত। উহাদের যে গুলিকে ভাষ্যকার গ্রহণ করিয়াছেন তাহাই পাণিনীয়ে গ্রাহ্য হয়। উক্ত পরিভাষা সমূহের ব্যাখ্যাগ্রন্থ পরিভাষাবৃত্তি। গ্রন্থকার সীরাচ্যেব। অন্য ব্যাখ্যা পরিভাষেন্দুশেখর। রচয়িতা নাগেশ ভট্ট। অন্য ব্যাখ্যা ললিতপরিভাষা। কর্তা পুরুষোত্তমদেব।

(১৩) ষাটুপাঠের ব্যাখ্যাকার ক্ষীরস্বামী। গ্রন্থ ক্ষীরতরঙ্গিনী। অন্যব্যাখ্যাকার মৈত্রেয় রক্ষিত। গ্রন্থ ষাটুপ্রদীপ। অন্য ব্যাখ্যাকার বেদভাষ্যকার সায়নাচায্য। গ্রন্থের নাম মাধবীরধাতুবৃত্তি। এই গ্রন্থের সম্বন্ধে ইনি মাধব নামে সাধারণতঃ উল্লিখিত করেন। এক সময়ে বোপদেব গোস্বামীর মুদ্রবোধ ব্যাকরণ সর্বত্র প্রচলিত হইয়া বামনের কাশিকা প্রায় লোপ করিয়াছিল। মাধবাচায্যের ষাটুবৃত্তি প্রকাশে আবার কাশিকার প্রচলন সংস্থাপিত হয়। এষ্ট জন্যই কিংবদন্তী

“বীপদেব-মহাযাছয়নী বামন-দ্বিমূল্যঃ।

কীর্তিবৈ প্রসঙ্গল মাধবল প্রমীষিতঃ ॥”

(১৪) দুর্ধট বৃত্তিতে (শরণ দেব কৃত) অভ্যুজ্ঞপ্ররোগ ও কাব্য নাটকাদির আপাততঃ প্রতীকমান অপশব্দ সমূহের ত্রিমুনি মতে যথাসম্ভব সাধুতা প্রদর্শন।

(১৫) ঔপাদিক শব্দ “তত্বাদয়ী বহুবলন্” সূত্রধারা সমর্থিত হইয়াছে। ভাষ্যে পঠিত “নাম অ খাত্তসমাহু লিহন্তী ব্যাকহবী মকটজ অ লীকন্।” শ্লোকটি হইতে

নাগেশের মতে—“एवञ्च ज्ञवादिभ्याद्युच्चादिसूत्राणि श्वाकटायलक्ष्येति सूचितम् ।
(भाष्यप्रदीपाह्वयित) । शाकटायन उपादिशब्देन प्रणेत। तत्रपर वाक्याकार
काशायन उहार उच्चार করেন। উচ্ছলদন্ত উপাদিশব্দের টীকাকার। ইহার আর এক
নাম জাজলি। অন্য টীকাকার পুরুষোত্তমদেব। গ্রন্থ পুরুষোত্তমবৃত্তি।

(১৬) গণপাঠের ব্যাখ্যা গণরত্নমহোদধি। টীকাকার বর্ধমান মিশ্র। এতদ্বিত্ত
মাপবাদির গ্রন্থে আত্রেয়, ধনপাল, সুধাকর, কেশবশামী, রামবেদ শাস্ত্রী প্রভৃতি
গ্রন্থকারের এবং শান্দিকান্তরণ, সখ্যতা, প্রভৃতি গ্রন্থের নাম পাওয়া যায়।

(17) উদাত্তাদিশব্দবিধায়ক শত্ৰুসমূহ শাস্ত্রনবনামক বৈরাগরণকর্তৃক প্রণীত।
তদ্ব্যতীত অষ্টাধ্যায়ীতে—বিশেষতঃ প্রথম, ষষ্ঠ ও অষ্টমাধ্যায়ের বহু শব্দে স্বরবাবস্থা
আছে। শাস্ত্রনবের শব্দগুলিকে ফিট্ শব্দ বলে। ফিট্ শব্দের অর্থ প্রাতিপদিক।

VI. MISCELLANEOUS NOTES.

(i) Geography.

Batska—(बत्स) is the name of a province—“अस्ति बत्स इति
ख्याती द्द...। कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे मन्दापुत्री ।” (क्यासविन्सागर)
It was near Modern Allahabad. Its capital *Kousambi*
occurs in *Panini's* न्यादिगण (४।२।२०) and also in the मन्दाभाष्य
(२।२।१८)—It was near the junction of the Ganges and the
Jamuna and is indentified with the modern place *Kassam*
or *Karra*. उज्जयिनी is Ujjein, कौशल Oude, सिंहल Ceylon. This
name सिंहल occurs in श्रीमद्भागवत, महाभारत, also in some ancient
works on Astronomy. *Lavanaka* (लावाचक, लावाचक वा लावचिक)
as mentioned in the क्यासविन्सागर, was a district near
Maghadha or Modern Behar. But no particular place can
now be traced in the Map for *Lavanaka*. It was not so
renowned. The poet used लावाचकीन बरिना applying चच् to

वाचाचक in सामान्य विवक्षा and did not apply कृ हस्तादकेकान् खीपधान (४२१४१)। त्रीपर्वत, also called त्रीशैल *i.e.* the mountain of त्री, was a locality near the river *Krisna* in the Deccan It contained a temple with an image of *Siva*, being one of the twelve celebrated ज्योतिर्लिंग of the aforesaid god. The others were सोमनाथ in *Patan* (Gooerat), महाकाल in उज्जयिनी, विश्वेश्वर in Benares, श्रीङ्गारनाथ in जव्वलपुर, &c....

(ii) Genealogy—

The Genealogy of Udayan is thus given in the कथासरित्सागर — पाण्डु-अर्जुन-अभिमन्यु-परौक्षित्-जन्मजय-शतानीक-सङ्घसानीक-उदयन agreeing with the chamberlain's statement in Act IV.

“भरतकुलं संशयतुलाभारोपितम् ।”

(iii) The God of love.

मदनस्य पञ्च वाणा स्ते च पौष्पाः इति कविसमयः । तथाहि—“मौर्वी रौलम्ब-माला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतीर् भिन्नं स्यादस्य वाणैर्युवजनहृदयं स्त्री-कटाक्षेण तद्वदिति साहित्यदर्पणः । ते हि—“अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमल्लिका । नीलोत्पलश्च पद्मंते पञ्चबाणस्य सायका” इति । केचिन्नान्यथा वदन्ति—“अरविन्दम-शोकश्च शिरीषं नीलमुत्पलम् । चूतश्चेति प्रकीर्त्तने पञ्चबाणस्य सायकाः ।” क्रिया-विशेषजननेन च तेषां नामान्तराणि—“उन्मादनस्तापनश्च शोषणः सन्भनसथा । सम्बोहनश्च कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्त्ताः ॥” “सम्बोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापन-मथा । सन्भनश्चेति कामस्य पञ्चवाणाः प्रकीर्त्ताः इति पाठान्तरम् ।

(iv) Music.

पौराणामुच्यते चर्चरीध्वनिः—अत्र (१) चर्चरी करशब्द इति केचित् । (२) गीतिविशेष इत्यन्ये । तथाचोक्तम् “द्रुतमध्यस्वयं समाश्रिता घटति प्रेमभराग्रटी यदि । प्रतिकच्छप्रपूरकेषु वा द्रुतमध्यप्रकृता हि चर्चरी ॥” इति । स्वयः साम्य-मित्यमरः । स च त्रिविधः । “द्रुतमध्नी विलम्बश्च स्वयो हि त्रिविधो मतः ।”

दक्षिणात्यमिश्रास्तु पञ्चार्द्धं प्रतिमच्छकरासकेषु वा द्रुतमध्या प्रथमा हि चर्चरीति पठित्वा तत्र "सोमी वा प्रतिमच्छकः । लज्जादिताली लीकेऽसौ रास इत्यभिधीयत इति व्याचक्षते । (३) चर्चरी तालविशेष इत्येके । तथाच भरतः—विरामान्-द्रुतहन्' लघुव्यष्टौ च चर्चरी"ति । The term चर्चरी is differently explained :—(1) clapping noise, (2) a kind of song, (3) a musical time or measure. In the dancing scene in Act I, the jester's request to be instructed with the maids' songs erroneously supposed by him to be a चर्चरी, makes the first meaning doubtful here. According to the second sense, it is a strain sung by a female (or a chorus), under the influence of passion, in a tone either low, middle or high (or low or middle only with the chorus.)

(v) "मन्ये वदति सारिका—(Act II)

काव्येषु बहुधा हि शुकादीनामनुवादवर्षणा दृश्यते—तथाहि—“अयमपि च गिरं न स्वत्प्रबोधप्रयुक्ता मनुवदति शुक्ले मञ्जुबाक् पञ्जरस्य” इति रघौ । ‘दम्पत्यो भ्रिंशजल्यतोर गृह्यकेनाकर्षितं यद्वचः प्रातस्तद् गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यो-पहारं बधूः । कर्षालङ्कतिपद्मरागशकलं विन्यस्य चक्षुषुटे व्रीडात्तां प्रकरोति दाडिमफलव्याजिन वाग्बन्धनम् ॥’ इत्यमरः । “राधे मन्यं परिहर हरिः पादमूले तवायं जातं देवादसदृशमिदं वारमेकं समस्त । एतानाकर्षयसि नयवन् कुञ्जकौ-रानुवादान् एभिः क्रूरैर्वयमविरतं वञ्चिता वञ्चिताः स्मः ॥” इत्युद्भवदूते । The description of the talking of a parrot or starling, is found often in Sanskrit poems.

VII. नाटकीय वस्तु (Plot).

प्रथमार्द्ध—बहुराजमन्त्री यौगन्धरायणः, देवानुसूत्यमनुष्मरन् समुद्रे शानभङ्गेन निमज्जनात् मुक्तायाः कौमारीयिन वञ्चिता समानीताया रत्नावल्या ईवीहसे प्रदानं

वर्षयन् प्रभौरज्ञातत्वेन स्वकर्मणि आत्मन आशङ्का सूचयति । मदनमञ्जीत्सवप्रवृत्तं राजानमागच्छन् दृष्ट्वा गृहं गच्छति च । ततः कामात्सवरतयोः परिष्कारिकयोर् विदूषकस्य च नर्तनम् । राजा च कन्दर्पपूजादर्शनाय मकरन्दोद्यानं प्रविशति । तदानङ्गपूजा सागरिकाख्याया रत्नावल्या राज्ञो दर्शनञ्च । अथ वैतालिकस्तुतिं निशम्य नृपः सायन्तनं चन्द्रं वर्णयति ।

द्वितीयाङ्कः—सागरिकायाः कामसन्तापः । तद्विनीदय राजप्रतिकृतेरङ्गनम् । तस्मिंश्चित्रपटे सागरिका च तस्याः सख्या चित्रिता । अथ मन्दुराभष्टवानरचासेन पलायमानायां तस्यां नवमालिकामन्दर्शनकामो नृपः सविदूषकस्तागच्छति । तत्र सारिकासुखिणं सागरिकाविरहजल्पनं श्रुतवता तेन चित्रफलकस्य लाभः । सुसङ्गतया सागरिकासम्भावसार्थमानौतेन सागरिका करुणं गृह्णाता च । अस्मिन्नैव क्षणं आयात्या वासवदत्तायाः फलकदर्शनेन राज्ञः अङ्गनान्तरानुरागस्य प्रतीतिः । शिरःपीडाच्छूलिनाम्यत्र प्रस्थितिश्च ।

तृतीयाङ्कः—विदूषकेण सागरिकया सह नृपस्य मेलनमिच्छता भ्रमेण तत्समीपं वासवदत्ता आनीता । राजा तां सागरिकां मत्वा तत्प्रणययाच्ञया चात्मानुरागं प्रकटयति । अपनीतावगुह्युना राज्ञी च तदान्यसंकान्तहृदयं नृपमप्रतिभं कृत्वा प्रतिष्ठते । ततः प्रविष्टा अनलतिकथा कच्छमुबध्य प्राणांस्यक्तुमुपक्रममाणा सागरिका राज्ञा निवारिता । पुनरपि वासवदत्ता राजानमगुनेतुमागच्छन्ती सागरिकां सप्रणयं व्याहरन्तं दृष्ट्वा क्रोधेन विदूषकमाबध्य सागरिकाञ्च गृहीत्वा स्वभवनं गता ।

चतुर्थाङ्कः—सागरिका उज्जयिनीं प्रेषितेति श्वशरेण राज्ञः परितापः । ततः मीनापतिभागिनेयेन विजयवर्मणा कौशला जिता मद्रूपय रणे हत इति राज्ञं कथितम् । अथ कथिदैन्द्रजालिक आगम्य बहुविधमहुतञ्च वस्तु दर्शयति । ततः कञ्चुकी सिंहलमन्त्रिणा वसुभूतिना सङ्गागच्छति । वासवदत्ताया मातुलस्य सिंहलराजस्य कन्या समुद्रे यानभङ्गेन निपतितेति वसुभूतिना कथितम् । अन्तःपुरमग्निना दह्यत इति सङ्घसा जनानां कलकलः । तत्र राज्ञः प्रवेशः । निगड-संयता सागरिका च तेन परिव्राता यदा वसुभूतिना दृष्टा तदा सैव सिंहलनृपतनया रत्नावलीति परिज्ञाता । वासवदत्तया सा नृपाय दत्ता । तेन च परिणीता ।

“The first scene introduces a curious description of the sports and practical jokes practised at the spring festival. *Sagarika*, otherwise called *Ratnavali* from her jewel-necklace, a princess of Ceylon, is accidentally brought to the king's court, falls in love with him and paints his picture. The King is, of course, equally struck with her. His queen's jealousy is excited by the discovery of the picture. She even succeeds in imprisoning *Sagarika* and putting fetters on her feet, and more than ordinary impediments threaten to stop the progress of the love affair. All difficulties however are eventually removed and the play ends, as usual, by the King's conciliating his first wife and gaining a second.”—Monier William's Indian wisdoms.

VIII. नाटकौय पात्राणि Dramatic Persons.

पुरुषाः = Men. •

उदयनः = राजा = बत्सराजः = The king of *Batsha*.

योगेश्वराययः = मन्त्री = The Prime Minister.

वसन्तकः = विदूषकः = The jester.

वसुभृतिः = सिंहसाराजमन्त्री = The minister to the king of Ceylon as an ambassador to *Udayana*.

शाम्भयः = कञ्चुकी = *Udayana's* chamberlain sent as an envoy to the court of the king of Ceylon.

संवरसिद्धिः = ऐन्द्रजातिकः = A magician.

विजयवर्मा = सेनापतिभागिनियः = An officer in the king's army, nephew to his general *Koomanwat*.

सूत्रधारः = The stage manager.

स्त्रियः = Women.

वासवदत्ता = राज्ञी = उदयनस्य पत्नी = = अश्वनिनाथस्योज्जयिनीराजस्य प्रथीतस्य कन्या = The queen of *Batsha*, daughter to *Prodyota* king of *Ujjein* the capital of *Abanti*.

रत्नावली सा च सागरिका = सिंहलराजकन्या उदयनस्य द्वितीया भार्या = A princess of Ceylon, second wife of *Udayan*.

काञ्चनमाला = वासवदत्ताया दासी = A maid-servant to the queen.

सुसङ्गता = राज्ञीः परिचारिका = सागरिकायाः सखी = Another maid servant in charge of *Sagarika*.

निपुषिका	}	परिचारिकाः = Three female attendants.
चूतलतिका		
मदनिका		

वसुधरा = प्रतीहारौ = The female warder.

नटौ = The Actress, wife to the stage manager = मूढधारस्य पत्नी ।

नाटके उल्लिखितानि पादानि विक्रमबाहुः सिंहलराजः । इमन्वान् सेनापतिः । जयवर्मा कमण्डतोऽपरो भागिभ्यः । कौशलराजः । मूढधारस्य कन्या, भ्राता, जामाता च । नाटकस्थानं स्थानं कौशाम्बी । घटनाकालश्च कानिचिदहानि ।

The persons spoken of are *Brikramabahu* the king of Ceylon, *Romanwat*, the General of *Udayan*, *Jaya Barman* the elder nephew of *Romanwat*, king of Oude, a daughter, a son-in-law, and a brother of the stage manager. The scene is *Kousambi*, kings road, garden and the harem. Time—“Three days” (Wilson).

श्रीशः ।

अथ

रत्नावली ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी ।

पादाग्रस्थिनया मुहुः स्तनभरणानीतया नम्रतां
शंभोः सस्पृहर्लोचनत्रयपथं यान्त्या तदारोधने ।
ह्रीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्यया
विस्मयन् कुसुमाञ्जलिगिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे पातु वः ॥

प्रणम्याञ्जानविध्वंसि पवित्रं ब्रह्म वाङ्मयम् ।
क्रियते बालतोषाय रत्नावली-प्रदीपनम् ॥

(१) चरणेर अग्रभागे उर करिग्रा (अथवा शङ्कर पादाग्रे) श्रिता, स्तनभरे पुनः
पुनः अवनता, शिवाराधने ताहार सस्पृहलोचनत्रयपथगामिनी, सकल्पवर्षारोमाका
लज्जावती पार्श्वती कर्तृक शङ्कर मस्तकेर जस्र अडिनवित्त उ क्रिष्ट पुष्पाञ्जलि गमनपथे
विशिष्टे (अर्थात् पृथग्भाव प्राप्ते) इहेया आपनादिगके रक्का करन ।

(2) May you be blessed by the flowers scattered in their way, having been intended for, and cast at, the head of *Siva* by the bashful daughter of the Mountain, who was standing, while worshipping him, on tiptoe (or at his feet) and thus exposed to his wistful glance causing her tremor, perspiration and horripilation.

(3) पादाग्रस्थितया स्तनभरेण मुहुर्नसतामानीतया शश्वीः सम्यङ् लोचनत्रय-
पथं यान्त्या, स्वपुलकस्वेदीदृगमीत्कम्पया क्रीमत्या गिरिजया तदाराधने शिरसि
ईहितः चितः कुसुमाञ्जलिः अन्तरं विश्लिष्यन् वः पातु ।

(4) रत्नावली नाम नाटिकां चिकीर्षन् कविरशेषविघ्नविघाताय मङ्गल
मुद्दिशति पार्दति । पादयोश्चरणयोश्चाभ्यां पूर्वभागाभ्यां भस्मसंलग्नपार्श्वीभ्यां चरणा-
भ्यामित्यर्थः । स्थितया (यथा पादयोश्च स्थितया उपविष्टया शश्वीरिति शेषः) ।
तथा स्तनभरेण कुचभारेण मुहुः पुनः पुनर्नसतामवनतिसान्नीतया प्रापितया । तथ-
शश्वीः शिवस्य स्पृहया कामेन सह वर्तमानानां लोचनानां नयनानां वयस्य पथ्यान्
यान्त्या गच्छन्त्या । तथा पुलकय स्वेदीदृगमीत्कम्पयते पुलकस्वेदीदृगमीत्-
कम्पा नैः सह वर्तमाना तर्थाक्ता तया । तथा क्रीमत्या लज्जावत्या गिरिजया
पार्वत्या तस्य शश्वीराराधने पूजायां शिरसि मूर्धनि ईहितः वाञ्छितः, ईहाद्यमवाञ्छ-
शिरसि हंसचन्द्रः । ततः चितः शिवाय प्रहितः कुसुमानां पृष्ठाणामञ्जलिः अन्तरं
अवकाशं गमनपथं इति यावत् विश्लिष्यन् विभिन्दन् विवृणोति लभमानः शिथिली-
भषत्रिति यावत् वा यथान् पातु रक्षतु । अथ पुलकादिभिः पार्वत्याः सान्त्विकभावाः
प्रकटिताः । ते च यथा—सम्भ-प्रलय-रोमाञ्चाः स्वेदी वैवर्ग्य-वेपथुः । अथ
वैस्वयेमित्यष्टौ सान्त्विका, परिकीर्त्तिता इति । (अन्तरं शिथगावस्ये चिप्र
इति वान्वयः) ।

(5) चरणार्थेषु त्रयसुधया (अथवा शश्वीश्चरणमसौपवर्त्तिन्त्या) कुचभारेण पुनः
पुनरवनति प्रापितया शिवोपासनायां तस्य साभिलापनयनसार्गे गच्छन्त्या घर्ष-
रोमाञ्चा-धूतियुक्तया लज्जावत्या पार्वत्या सहोद्वेगस्य मूर्धनि प्रदानाभिलाषेण समर्पितः
पृष्ठाञ्जलिरवकाशपथं प्रदक्षत्वसापद्यमानी यथान् रक्षतु ।

(6) शश्वीः—शम् + भ्र + डुः । तस्य । शं मङ्गलं भावयत्युत्पादयतीति
मितद्रादिभ्य उपसंख्यानमिति डुः (३।१।१८०, वा) । अन्तर्भावितव्यर्थोऽव भवति-
रिति भङ्गोक्तिः । In this case, the root भ्र has a causative sense.
Hence literally one who causes welfare is शश्वी ।

नवताम्—नस + तल् + टाप् । ताम् । There is a difficulty to derive it

from नस्मा as नस्मा + तल् + टाप् because पुंवद्भाव in such cases is objectionable. त्व-तलोर्गुणवचनस्येति वक्तव्यम् (६।१।३५, वार्त्तिक) does not apply. "युक्तादय एव इह गणा" इति प्रौढमनीरमा । हरिद्वीक्षित clears the point in his शब्दरत्न :—“अत्राकचिवीञन्तु संज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्तसमस्त-सर्वनाम-संख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचन इति” and so नागेश in the शब्देन्दुशेखर “अत्र संज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस्तसर्वनाम-संख्याशब्दव्यतिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्दे नीच्यते । आकङ्कारमृत्वभाष्यत स्यैव लाभात् । Hence in the Rule स्त्रियाम् (4.1 3.) कैयट uses “व्यापिनीत्वात् प्रवृत्तेः” and again in Rule पुर्यागात् &c...(4.1.48) “स्त्रियाः संविधात्रीत्वात् ।” In माघ-काव्य we हृत् नष्टं परो हारवतीत्वमासीत् (3.69). On the other hand such प्रयोग is abundant :—“ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुनीच रतिदुःख-शौलताम् ।” (कुमारसंभव ८।१३) । “उपेत्य सा दोहददुःखशौलताम्” (रघु) । “निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता” (भारवि ४।६) चीवतामुपगतास्त्रनुवेलमिति धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभिः (माघ) । Accordingly the grammarians justify this by सामान्य नपुंसकमिति वाच्यम् (२।४।१७।५८ वा) । Hence here नस्त्वस्य भावुः नस्वता ताम् । So we have in * (4.1.33) पत्राः फल-प्रतियद्दीर्घत्विति used in काशिका on which हरदत्त remarks “कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं नतु स्त्रीत्वम् ।” In the Rule 1.4.109, वार्त्तिककार himself uses, “एकैकवर्षवर्त्तित्वाद्वाचः ।” on which कैयट—“सामान्येनोपक्रमात् स्त्रीप्रत्ययाभावः ।”

सम्प्लहलीचनपथम्—“ऋक्प्रबधूःपथामान्ते” इति पथिम् शब्दे अप्रत्ययः समासान्तः । सानभरेण = भू + अप् = भरः । ऋदीरविति (७।३।५७) अप् । The roots ending in दीर्घ ऋ and उवर्ष take अप् and not ष् । भू भर्त्सने । भरणेऽप्येके इति क्रमादिः । भृणाति । अभारीत् । अभारि ।

यान्या—या + शठ + डीप्, तथा । आच्छीनद्यीर्नुमिति वा नुम् । Followed by शो (the dual of प्रथमा and द्वितीया in neuter gender) and नदी

(i.e. affix डीप्) शब्द will optionally take नुम् if it be preceded by अवर्णान्त अङ् । पसे याती । याति । यथी । अयासीत् । यास्यति । यायन् । अयायि । यातः । यातुम् । यात्वा । यात् ।

ङ्गीमत्या = ङी + मतुप् डीप् । तथा । उगितश्चेति डीप् । जिङ्गिति अनयेति ङीः । ङी + क्तिप् । जिङ्गति । जिङ्गाय, जिङ्गयाम्-बभव-आम-चकार । ङेष्यति । अङ्गीषीत् । ङीयते । अङ्गायि । ङ्गयति । अजिङ्गिपत् ङीणम् ङीतम् । ङेतुम् । ङीत्वा । जिङ्गियत ।

इङ्गितः—इङ्ग - क्तः । इङ्गते । इहाम्-बभव-आस,—चके । इङ्गिष्यन्ते ष्टिष्ट । इङ्गन्ते । ष्टि । विङ्गिष्यन्- वि ङिप्- शब्द । ङिष्यति । ङिष्ये । ङेष्टा । ङेच्यति । ङिष्यत् । अङ्गिष्यत । ङिष्यत् । ङिष्येत् । When आलिङ्गन is indicated, it is to be conjugated with क्म् in लङ् ; otherwise पृषादित्वाद्ङ् । अङ्गिष्यत् कन्यां देवदत्तः । अङ्गिषत् काष्ठं जतु । कर्मण्यङ्गवचने सर्वत्र चिण् । अङ्गिषि । आलिङ्गने कम् । अङ्गिषातां कन्ये देवदत्तन । अन्यत्र मित् । मङ्गिष्यत् जतुनि काष्ठेन । ङिष्टः । ङ्गुम् । ङिष्टा ।

पात्—आङ्गिषि लिङ् लीङाविति लिङ् in the sense of benediction. पाति । पपी । 'पास्यति । अपासीत् नृपः । पायते । अपायि । पातम् । पात्वा । पातुम् । पात । पा रक्षणइत्युदादिः । 'The भ्वादि root पा पाने has पित्रिति । पीत्वा । अपात्, अपाताम्, अपः । पीतम् ।

(7) मुहुः पुनः पुनः शयदभीक्ष्णममक्रुत् समाइत्यमरः । अन्तरमवकाशावधि-परिधानान्निर्भेदतादर्थ्यं । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्यन्तरात्मनि चेत्यमरः ।

(8) इङ्गितेन...क्षिप्तेन...विङ्गिष्यता कुसुमाञ्जलिना युथं पायध्वम् ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तम् । सूर्याश्वं र्येदिमः सजौ सततगाः शार्दूल-विक्रीडितमिति लक्षणात् । i. e. यति (pause) shall be at the end of the twelfth (सूर्ये) vowel and then again after the seventh (अश्व) and the गण shall be in the order म-स-ज-स-त-त-ग- in each line.

अपि च ।

श्रीत्मसुक्तेन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना क्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

- दृष्ट्वाये वरमात्तमाध्वसरसा गौरौ नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवायास्तु वः ॥

(१) आर०—नूतन सङ्गमे उ०साहस्रैर्द्रु द्रुतगति, अथच याभाविक लज्जाहेतु परावर्तमाना, पञ्चा० अक्षरैरञ्जनेन वाकासमूह द्वारा मनोपे नीता गौरौ अत्रे परि-
णेतके दर्शनं कुरिया उग्रानुरागगुरुदये हाशुयुक्त शिव कर्तुक अनिजिता इहेया जात-
पलकावश्याय आपनद्विगेर सङ्गनकारिणी इडेन ।

(2) Moreover—may for your prosperity be *Gouri* (the goddess of power) who at the time of her first intercourse, being propelled through eagerness yet receding back for natural coyness, had to advance by the entreaties of her friend's wife and thus seeing before her the bridegroom, was attached as well as frightened, with her hairs on end, when embraced by the smiling *Siva*.

(3) अपिच—नवे सङ्गमे श्रीत्मसुक्तेन कृतत्वरा सहभुवा क्रिया व्यावर्तमाना पुनर्बन्धुवधूजनस्य तैस्तैर्वचनैराभिमुख्यं नीता अये वरं दृष्ट्वा आत्मसाध्वसरसा गौरौ हसता हरेण स्निष्टा संरोहत्पुलका वः शिवाय अस्तु ।

(4) नवे नूतने प्रथमे इति यावत् । सङ्गमे मेलने रमण इति यावत् । श्रीत्मसुक्तेन उक्ताञ्चन कृतत्वरा द्रुता तथा सङ्ग भवति जायत इति सहभुवत्या स्वाभाविक्या क्रिया लज्जया व्यावर्तमाना प्रत्यागच्छन्ती तथा पुनर्भूयः बन्धीः सहृदो वधुरैव जन-
स्य तैस्तैः समस्तैर्वचनैर्वाक्यैः आभिमुख्यं समीपं नीता प्रापिता सती अये पुरस्तात्
वरं बोद्धारं दृष्ट्वा विलोक्य आत्मी गृह्णीती साध्वसं भयं रसी रागश्चेति ती प्रेमानु-
भावादित्यर्थः । यथा सा लज्जभयरागा गौरौ हसता अयमानेन हरेण शिवेन स्निष्टा

आलिङ्गिता सती अतएव संरीङ्गन् जायमानः पुलकी रोमाञ्चः यस्याः सा उत्पद्य-
मानरोमाञ्चा वी युष्माकं शिवाय मङ्गलाय अस्तु भवतु ।

(5) नूतने समागमे कौतुकेन त्वरमाना निसर्गजया लज्जया परावर्त्तमाना च
पुनः सखीवाक्येन परिणायकसमीपगता लज्जभयप्रणया पार्वती अयमानेन हरिणी-
पगूढा राज्ञातरोमाञ्चा युष्माकं मङ्गलं विदधातु ।

(6) तैः—नित्यवीक्ष्योरिति (८।१।४) वीष्मार्थे हित्वम् । तैः is doubled
in the indication of वीष्मा *i. e.* pervasion, hence तैर्लैर्वचनैः = by all
the words = नवादां मुग्धां पत्युः समीपं प्रेरयितुं स्त्रीभिः प्रयुक्तेः समन्तैर्वाक्यैः ।
करणे तृतीया ।

आत्तसाश्चसरसा—आङ् + दा + क्तः । अच् उपसर्गात् इति (७।४।४७) तकारः
i. e. the अच् of the root दाञ् or दाञ् preceded by अजन्त उपसर्ग
is replaced by त् if the root be followed by तकारादि कित् प्रत्यय ।
cf:—प्रत्तम् (प्र + दा + क्तः) रामप्रत्तयु भोगिषु नाङ्मञ्जासिधं रत इति मद्रिः ।
How is the word “प्रदत्त” to be justified? प्र in प्रदत्त is to be
supposed as an उपसर्गैपरितरूपक निपात and not the उपसर्ग । The
वार्तिक—“अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति
च्यति ॥” is for आदिकर्म *i. e.* commencement of action and not
for other cases. In काशिका and कौमुदी “व्यति” is the reading.
ददाति दत्ते । ददौ ददत् । अदात् अदित । दीयते । अदायि । दत्तम् । दातुम्
दत्त्वा । ददत् ददानः । ददती ददाना ।

संरीङ्ग्युक्ता—संरीङ्गन् पुलकी यस्याः सा । सम् + ङङ् + शट् = संरीङ्गन्
But why शट्, since the Rule is लट्: शट्प्रानञ्जावप्रथमासमानाधिकरणे
(3. 2. 124)? Hence such समास is objected to. It is however
justified thus;—“लङ्ङित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लङ्ङ्यङ्गमधिकविधानार्थम् । तेन
प्रथमासमानाधिकरणेऽपि कश्चित् स्यादिव ।” *i. e.* though लट् exists in
this Rule being drawn from वर्त्तमाने लट् (3.2.124), still it is

रवावसी ।

repeated here, to indicate that sometimes श्रद्ध and श्रानच् can be used also in प्रथमासमानाधिकरणम् । रोहति । बरोह । रोच्यति अरुचत् । रुच्यते । अरोहि । रुदः । रुद्रा । रोद्रुम् ।

वः—बहुवचनस्य वस्रसाविति (८।१।२१) पदात् परस्य अपदादौ स्थितस्य युष्मद्-शब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्तस्य वम् । वम् replaces optionally युष्माकम्, युष्मभ्यम् or युष्मान् if it be after a पद and not at the beginning of a श्लोकपाद ।

श्रिवाय—कृपि च सम्पद्यमान इति वक्तव्याच्चतुर्थी ।

कृतत्वरा—कृता त्वरा यथा सा । अित्वरा संभ्रम इति भ्वादिःषिञ् *i.e.*, it is a root from which षकार is supposed to have disappeared. So by the Rule षिदभिदादिभ्यश्च the affix षङ् being joined त्वरा is derived. त्वरते । त्वरि । त्वरिष्यते । अत्वरिष्ट । त्वरयति । अतत्वरत् । त्वरितम् तूर्णम् । त्वरितुम् । त्वरित्वा । त्वर्यते । अत्वारि । षिञ्जन्ते तु अत्वरि अत्वारि वा ।

(7) , वरो जामातवाढाराविति विश्वः । दरवाही भौतिर्भोः साध्वसं भय-मित्यमरः । साधूनामसमस्यतीत्यच् = साध्वसम् । पुलको रोमाच्चे हरितालि गजात्रपिच्छे च गन्धर्व इति मेदिनी । रसः स्वादे जलं वीर्यं शङ्करादौ विषे द्रवे । बले रागे देहधातौ तित्तादौ पारदेऽपिचति हेमचन्द्रः ।

(8) कृतत्वरया—व्यावर्तमानया—गीतया...आप्तसाध्वसरसया—गौर्या—सं-रोहत्पुलकया—त्रिष्टया—भूयताम् ।

(9) शार्दूल विक्रीडितं वृत्तम् ।

अपि च—^१

सम्प्राप्तं मकरध्वजेन मथनं त्वत्तो मदर्थे पुरा
तद्युक्तं बहुमार्गगां मम पुरो निर्लज्ज वोढुं स्तव ।

তামিবানুনয়স্বভাবকুটীলাং হি ক্ৰাণকণ্ঠগ্রহং

মুশ্চেত্বাহা হৃষা যমদ্রিতনয়া লক্ষ্মীস্ব পায়াত্স বঃ ॥

(১) আরও—হে নির্লজ্জ নীলকণ্ঠ ! পূর্বে আমার উপলক্ষে তোমা হইতে কল্পণ বিনাশ প্রাপ্ত হইয়াছে ! আমার সম্মুখে গঙ্গা ধর ! তোমার ইচ্ছা যুক্ত বটে ।। যজ্ঞাববক্রা তাহাকেই অনুনয় কর । আমার গ্রহণ পরিভাগ কর । পার্বতী ঘাঁহাকে ক্রোধে এই রূপ বলিতেছেন তিনি আপনাদিগকে রক্ষা করুন ।

(পক্ষে) হে নির্লজ্জ কৃষ্ণ ! আমার জন্ত সমুদ্র তোমা হইতে মধুন প্রাপ্ত হইয়াছে । আমার সম্মুখে অনেকপথপ্রসারিণী বাণীর (সরস্বতীর) পরিণেতা (অথবা অনেক-কার্ষণপরাধরা কৃত্তার নায়ক) তোমার ইচ্ছা যুক্ত বটে ! অর্থকুটীলা (অথবা গতি-বিকলা) তাহাকেই অনুনয় কর । আমার কণ্ঠ গ্রহণ পরিত্যাগ কর । লক্ষ্মী ঘাঁহাকে ক্রোধে এইরূপ বলিতেছেন তিনি আপনাদিগকে রক্ষা করুন ।

(2) Moreover—O impudent blue-necked one ! It is indeed proper for you to bear the *Ganges* before me, having killed the God of love in yore, at my expense !! Do humour her who is crooked by nature and leave me. May the God who was thus spoken to by *Gauri* in anger, protect you.

(or) O impudent Krishna ! It is indeed proper for you to marry the goddess of knowledge (or to lead away the humpbacked maid who goes astray) before me, having churned the ocean for my sake ! Do humour her who is crooked in meanings (or crooked by body) and give up my embrace. May the god who was thus spoken to by the goddess of wealth in anger, protect you.

(3) हे निर्लज्ज क्णकण्ठ । पुरा मदर्थे मकरध्वजीन त्वर्चा मथनं संप्राप्तम् । मम पुरी बहुमार्गीणा वीदु सव तद् दुक्तम् । स्वभावकुटिलां तामिवानुनय । ग्रहं मुशेत्त्वद्रितनया हृषा यमाह स वः पायात् ।

(পবে) हे निर्लज्ज क्ण ! पुरा मदर्थे मकरध्वजीन त्वर्चा मथनं संप्राप्तम् ।

रत्नावली।

मम पुरो बहुमार्गगां वीदुस्तव तद् युक्तम् !! भावकुटिलां तामिवानुनयस्व । कच्छ-
ग्रहं मुञ्चेति लक्ष्मीय कथा यमाह स वः पाथात् ।

(४) हे निर्लज्ज ! ऋषीवरहित ! कृष्णः कच्छो यस्य स कृष्णकच्छः तत् सन्बुद्धौ
हे नीलकच्छे त्वर्थः । समुद्रमन्यमोद्भूतह्लाहलपानेन कच्छस्य नीलत्वात् । पुरा
पूर्वस्मिन् काले मम अर्थः विषयः मद्रथंस्तव मविषये अथवा मन्निमित्ते । अर्थो विषयाद्य-
नयोर्धनकारणवस्तुत्विति मेदिनौ । मकरध्वजेन मीनध्वजेन कन्दर्पेणति यावत् त्वत्तः
भवती मयत्नं विनाशः संप्राप्तं लब्धम् । अतो मम पुरः अगतः बहुभिर्मागैः स्वर्गमर्त्य-
पातालरूपैः पथिभिर्गच्छतीति बहुमार्गगा तां विलीडनं गङ्गामिति यावत् वीदु धार-
यतः शिरसीति शेषः । तव तत् (कामेन विनाशस्य प्रापणं) युक्तमिति परिहासः ।
अन्यासक्तस्यैतैर्भक्षिष्ये तु द्वेषः सर्वथा युक्त एवेत्यर्थः । अथवा युक्तमुचितं किमिति
काकुः । मन्विषये तव द्वेषः सर्वथा न युक्त इत्यर्थः । तथाच स्वभावेन कुटिलां वक्रां
तां गङ्गामिवानुनय प्रीणयै । ग्रहं ग्रहणं ममेति शेषः । मदालिङ्गनं मुञ्च त्यजति अट्टः
हिमालयस्य तनया कन्या कथा क्रोधेन यं शिवमाह कथयति स वो युष्मान् पायात्
रक्षत । आशिषि लिङ् ।

(पक्ष) हे निर्लज्ज कृष्ण । पुरा पूर्वस्मिन् काले मद्रथं मन्निमित्ते । समुद्रमन्यनेन
समुत्थिताद्या लक्ष्म्या विण्णया गृह्णयात् । मकरो ध्वजं चिह्नं यस्य स मकरध्वजः
समुद्रकेने त्वत्तो भवती भवत्साहाय्येनेत्यर्थः मयत्नं विलीडनं संप्राप्तम् । अतः मम
पुरोगतः बहुभिः श्रुतिस्मृत्यादिभिः मार्गैर्गच्छति विचरतीति बहुमार्गगा तां वाणीं
वीदुः परिणेतुः (अथवा बहून् मार्गयति अनुसन्वत् इति बहुमार्गः । कर्मस्थान्,
तत्सन्बुद्धौ हे बहुमार्ग बहुत्रिलासिन् कृष्ण ! गां भारतीम् । गौर्नादित्ये बलीवर्दे
क्रतुभेदर्विभेदयोः । स्त्रीतु स्याद् दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः
स्वर्गवज्राभ्युत्थितदृग्वाणलीमस्त्रिति केशवः । वीदु रूपयच्छमानस्य) अथवा
बहूनां मार्गैः अन्वेषणं तस्मिन् गच्छतीति बहुमार्गगा तामनेकवङ्गभा
न्वेषणीम् । मार्गो मृगपदे मासि सौम्यर्क्षेऽन्वेषणेऽध्वनीति यादवः । वैश्यां कुलामि-
त्यर्थः । कंससैरिन्ध्रीत्वाद्बह्वङ्गभामित्यर्थः । वीदुः कामेन रहसि नयतः । तव
तद् युक्तमिति पूर्ववत् । अतः भावेन अभिप्रायेण अर्थेनेति यावत् पक्षे चैष्टया अङ्ग-

विचेपेति यावत् । लब्धप्रवृत्तिहेतौ च भावोभिप्रायवस्तुनीः । स्वभावजन्यसत्तात्म-
क्रियालौलाविभूतिषु । चेष्टायोन्योर्बुधे जन्तौ शृङ्गारादेश कारण इति हेमचन्द्रः ।
कुटिलां वक्रां तां भारतीं कुलां वा एव अनुनयस्य प्रीणय । स्वरितञितः कर्चभिप्राये
क्रियाफल इति तड् । कण्ठस्य गृहं गृहणं ममेति श्रंषः । मुञ्च । इति लक्ष्मीः
श्रीश्च रुषा यं विष्णुमाह स वः पायात् ।

(5) विस्तीतसं शिरसि वहता निर्लज्जस्य तव मङ्गिताय यतमानस्य कामस्य
दहनमुचित मेव । अन्यथा कथमपरस्या नायिकाया स्तुष्टिः स्यात्, अती वक्र-
गामिनीं तामेव मां त्यजन्ननुनयेति गिरिजयाभिपुङ्गो भवो वः पातु । पक्षे मदुङ्गाराय
समुद्रमन्थने तदानौ निर्वन्धवत् स्तवाधना वाणीश्रयणम् (अथवा कुलाश्रयणं)
युक्तमेव । मां विहायातो भाववक्रां तामेवानुनयेति श्रियाभिपुङ्गो हरिर्वो रक्षतु ।
तामनुसर सरसिरुहलोचन या तव हरति विषादमिति जयदेवः ।

(6) मथनम्—मथं विलीडन इति भ्वादिः । ततो भावे ल्युट् । मथति ।
मसाथ । मथिष्यति । अमथीत् । मथितः । The roots मथि, मन्य and
क्रादि मन्य give मथन in ल्युट् ।

त्वत्तः—युष्मद् + तस्मिन् । प्रत्ययान्तरपदयोश्चि (७१।१८८) त्वादेशः ।
The portions युष्म् and अस्म् of युष्मद् and अस्मद् are replaced by त्व
and म in singular if followed by an affix or any पद । वीढुः—
वह् + षच् । तस्य । वहति—ते । उवाह ऊह । वीढा । वक्ष्यति—ते ।
उच्चात् वक्षीष्ट । अवाचीत् अवीढ । ऊढः । वीढुम् । ऊढुः । वहत्—वह-
मानम् । उच्छते । अवाहि । रुषा—हताविति तृतीया । अथवा-करणे । रुष्
—क्लिप् = रुट् । रुष्यति । रुरोष । अरुषत् । रुषितः रुष्टः । अथं भ्वादि
शुरादिय ।

(7) यद्दानुयङ्गनिर्वन्धयङ्गणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ प्रतनादौच सैहिकीयोप-
रागयोरिति मेदिनी ।

(8) संप्राप्तवान् मकारध्वजो मथनम्—तेन युक्तेन (भ्रयते)—सा अनुनीयताम्

भावकुटिला...ग्रही मुख्यताम्...इति उच्यते यः अद्रितनयथा लक्ष्म्या च पासौध्वं
तेन यूयम् ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) अत्र श्रेषालङ्कारः । नानार्थसंशयः श्रेषो वृष्णावृष्णीभयाश्रित इति
लक्षणात् ।

(13) पुरा किल हिमालयशिखरे तपस्यतः स्याषीः समाधिमङ्गाय प्रेषितः
काम लक्ष्मं सन्मोहनं नाम सायकं सन्धानः शिवनेत्रवक्रिणा भग्नावशेषमदाह्वीति ।
पुराकिल्लास्यतलाभाय सुरैरसुरैश्च समवेतैरम्बुनिधिर्ममथ्ये । मथ्यमानाश्च जलधेरुत्पन्नः
कालकूटो हरेण पीतसत्कण्ठं नीलतां निनाय । *सूक्ष्मीश्रीत्यिता विष्णुमाश्रियायेति
च पौराणिकी वार्ता ।

अपि च ।

क्रोधेद्वैदृष्टिपातैस्त्रिभिरुपशमिता वङ्कयोऽमी त्रयोऽपि
व्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टाः पतन्ति ।
दक्षः स्तौत्यस्य पत्नी विलपति करुणं विद्रुतं चापि देवैः
श्रंसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पांतु देव्यै शिवो वः ॥

(१) यज्जनाश क्रिमाते क्रोधप्रदीप्त दृष्टिपातत्रय द्वारा ऐ दक्षिणादि अग्नित्रय
उपशमित,—उक्त प्रमथ कर्कुक शतकिरीटवन्न अतएव भीत याञ्जिकगण अधःपतित,
—दक्ष सुवकारी,—तत्पत्नी करुणरोदननिरता,—देवगण (वा विप्रगण) पलायनपरायण,
—देवीर समीपे এইरूप वर्णनाकारी महादेव आपनादिके रक्षा करन ।

(2) "At the destruction of the Sacrificial ceremony, all the three
sacred fires were quenched by three glances full of anger ; the
frightened priests fell down, their turbans (or caps) having been
pulled off by the unrestrained goblins ; Daksha prayed, his wife
wept sorrowfully and the gods (or Brahmins) fled"—recounting this
to the goddess with (loud) laugh, may the god *Sibu* protect you.

(3) मखमथनविधौ क्रोधैर्द्विभिर्दृष्टिपातै रभौ त्रयोपि वज्रय उपश-
मिताः, चपलगणहृतीष्णीषपट्टाः वासार्ताः ऋत्विजः अधः पतन्ति, दक्षः सौतिः
अस्य पत्नी करुणं विलपति, देवै श्रापि विद्रुतमिति देव्यं शंसन् आत्तहासः शिवी
वः पातु ।

(4) मखस्य यज्ञस्य मथनमेव विधिः कर्म मखमथनविधि क्षमिन् यज्ञविध्वंस-
क्रियायां क्रोधेन रोषेण इजैः प्रदीप्तै न्निभिर्दृष्टीनां नयनानां पातैर्निचोपै रभौ
वयो दक्षिणगार्हपत्याङ्गवनीया अपि । एकस्यापि न निस्तार इत्यपिशब्दार्थः ।
वज्रयोऽग्रय उपशमिता निरस्ताः । तथा चपलैरुद्धतैर्गणैः प्रमथैर् हृता अपनीता
उष्णीषाणां किरौटानां पट्टा वस्त्राणि येषां ते तथोक्ताः उद्धतप्रमथापनीतकिरौट-
वन्नाः । त्रामेन भयेन ऋताः पीडिता ऋते च ततोया समामे इति वक्तव्या इति ।
ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः अधो भतले पतन्ति खलन्ति । दक्षः प्रजापतिः सौति
नौति । अस्य दक्षस्य पत्नी भात्या करुणं सशोकं यथातथा विलपति क्रन्दति ।
देवैः सुरैश्चापि विद्रुतं पलायितमिति देव्यं पार्वत्यं । नतु सत्यं दक्षतनयायै । तथा तत्-
काल एव देहस्य त्यागात् । शंसन् कथयन् सन् आत्तः गृहीतः कृतइत्यर्थः हासो
येन स तथोक्तः । अट्टहासइति पाठे अट्टः अन्यर्थो हासो यस्येति विग्रहः । अट्टावतिशय-
चौमाविति यादवः । अट्टं तन्ने च गुष्कं ना चौमेत्यर्थं गृहान्तर इति मेदिनी ।
शिवो वी यश्चान् पातु अवतु ।

(5) महादेवः शेषप्रदीप्तनेत्रपातै र्यज्ञाग्नीनुपशमितवान् । चपलैः प्रमथे
ऋत्विजां किरौटवस्त्राणि अपहतानि । ते च भपतिताः । दक्षः सावकः ।
तत्पत्नी सशोकं करोद । देवाग्रापसृताः इत्येतत् यज्ञविनाशघटनमिति पार्वत्यै
वर्णयित्वा शिवी यश्चान् पालयतु ।

(6) क्रोधैः—क्रोधेन इहाः क्रोधेना सौः । चिदन्वी दीप्ताविति रुधादिः ।
इत्ये । इन्धाञ्चक्रे इन्धामास इन्धास्वभूव । केचिदिन्धिभवतिभ्याञ्चेति (१।१।६)
इत्येः परस्य लिटः कित्त्वविधानसामर्थ्यादानी विकल्पमिच्छन्ति । तदिन्धे ऋन्दी-
विषयत्वाद् भुवी वुक्त्वादिभ्यादिभाष्यवार्तिकविरोधादुपेक्ष्यमिति जिनेन्द्रः । (i.e.
According to some इन्ध् may take चाम् optionally in लिट्—but

that is in the Vedas and not in the लौकिक संस्कृत, since it is so regulated in the भाष्य and वार्तिक) । इन्धिता । इन्धियते । इन्धाम् । ऐन्ध । इन्धीत । इन्धीषीष्ट । ऐन्धिष्ट । ऐन्धियत । इन्धते । ऐन्धि । इन्धः । इन्धित्वा । इन्धितुम् । इन्धानः ।

विद्रुतम्—वि + द्रु + क्तः । भावे । द्रवति । द्रुद्राव । द्रोष्यति । अद्रुद्रवत् । द्रयते । अद्रावि । द्रोतुम् । द्रुत्वा । द्रवत् । ऋत्विजः—ऋतु + यञ् + क्तिन् । ते । ऋत्विग् दष्टक् स्रग् दिगण्णिगञ्चुयजिक्कुञ्चाञ्चेति क्तिन् निपातितः ।

द्वैत्यः—क्रियया यम्भिप्रैति सोपि सम्प्रदानमिति चतुर्थी ।

(7) गणाः प्रथमं स्थीघा इति वंजयन्ती ।

(8) क्रांभ्रङ्गास्त्रयो दृष्टिपाता उपश्रमितवन्ती वज्रीनमून् वीन् । चासार्त्तैः ऋत्विग्भि यपलगणैश्चक्रौष्णीपपट्टैः पत्यते । दत्तेन स्तूयते । पद्भ्या विलप्यते विद्रुतवन्तः देवाः । शंसता चात्तद्दामन पायध्वं शिवेन यूयम् ।

(9) स्रग्धरा नाम वृत्तम् । स्रग्ध्रं यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कौर्त्तितेयमिति लक्षणात् । The यति will be at the end of the seventh (मुनि) vowel and so again and again. There will be thus three pauses in each पाद. The गण will stand in this order स-र-भ-न-य-य-य ।

(12) विद्रुतं चौषिदेवै रिति वा पाठः । तत्र चौषि-देवै भूमिदेवै ब्राह्मणै रित्यर्थः । मुहुरुपश्रमिता इति वा पाठः । तत्र मुहुः पुनः पुनरित्यर्थः । अयमेव साधीयान् ।

(13) जामातरं शिवमनादृत्य यागमनुतिष्ठता दत्तेषु यदानाङ्गता स्वकन्या शिवपत्नी सती यज्ञस्थले दृष्टा, तदा तेन विनिन्दितभर्तृणा सा देहं तत्याज । तस्माच्छिवबलेन तस्य यज्ञो विध्वंसितः ऋत्विजोऽवमानिताः । स च दक्षित इति पौराणिकी-वार्त्ता ।

किञ्च ।

जितमुङ्गपतिना नमः सुरेभ्यो
द्विजवृषभा निरुपद्रवा भवन्तु ।
भवतु च पृथिवी समृद्धशस्या
प्रतपतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः ॥

(१) छल्ल जययुक्त । देवतादिगणैक नमस्कार । श्रेष्ठ द्विजगण निरक्षिप्त इडेन । पृथिवी उरुङ्कुष्टेणश्या इडेक । राजेच्छ छल्लशरीर इईया अताप दान करुन ।

(२) The lord of the stars (*i.e.* the moon) is victorious. Bow to the gods. May the great Brahmins be without any danger. May the earth be full of fertility. Let the moonlike king with a soft body as that of the moon, show his power.

(३) उडुपतिना जितम । सुरेभ्यो नमः । द्विजवृषभा निरुपद्रवा भवन्तु । पृथिवी च समृद्धशस्या भवतु । नरेन्द्रचन्द्र चन्द्रवपुः (सन्) प्रतपतु ।

(४) उडुनां नचव्राणां पुत्या चन्द्रेन जितमुत्कर्षेण वृत्तम् । पतिरसमास-इति घिसंज्ञा । सुरेभ्यो देवेभ्यो नमः । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबषड्यैः जाञ्चिति चतुर्यै । द्विजा वृषभाइव द्विजवृषभा द्विजयेष्ठा निर्नास्ति उपद्रवा येषां ते तथोक्ता निर्विघ्ना भवन्तु सन्तु । पृथिवी उर्वीच समृद्धं शस्यं यस्याः सा तथोक्ता प्रफुल्लशस्या भवतु । नरेषु इन्द्रो नरेन्द्रः स चन्द्रइवेत्युपमिततत्पुरुषः । चन्द्रवपुर्विव वपुयस्येति चन्द्रवपुः चन्द्रदेहः । सप्रम्युपमानं पूर्वपदं बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपयेत्युपसंख्यानानाह-व्रीहिः । प्रतपतु सिन्धुं यथा तथा शान्तिव्यर्थः ।

(५) चन्द्रेणोत्कर्षेण वृत्तम् । देवान् नमस्कुरुमः । विशिष्टा द्विजा निर्विघ्ना आसताम् । पृथिवी शस्यपूर्णा जायताम् । वृषः शीतगुर्विव स्वं सृद्दु तेजो वितरतु ।

(६) द्विजवृषभाः—द्विर्जायन्ते इति द्विजाः । द्वि + जन् + डः । ते । एकं हि मादती जन्म द्वितीयं मौञ्जीवन्धनादिति स्मृतेः । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-

प्रयोग इति समासः । व्याघ्रादि is considered as an आकृतिगण *i.e.* according to अभियुक्तप्रयोग words besides those counted in the गण can also be reckoned as व्याघ्रादि *e.g.*, चन्द्र in नरेन्द्रचन्द्रः । Here too we take उपमित तत्पुरुष as the समास, under the above rule, which means that if सामान्यधर्म be not used उपमित तत्पुरुष can take place. “चन्द्रवपुः” is not taken as an expression of सामान्यधर्म ; otherwise the समास will be नरेन्द्रएव चन्द्रः *i.e.* a रूपककर्णधारय by मयूरव्यंसकादयश्च । But the common attribute here is मनोरमत्वादि । cf.—भाष्याम्भिः क्वाति गभीर इति कौयटः । Though गभीर is used ~~the~~ they maintain here उपमिततत्पुरुषः, भाष्यम्भिरिवेति अतिविततदुरवगाहत्वादि-सामान्यधर्मत्वात् । Of course नागेश makes here मयूरव्यंसकादिः ; But other authorities go in the different direction.

सम्ब्रह्मस्या—सस्यञ्च्ची दन्त्यादिः । यस स्वप्नइत्यादादिकात् । माहा-ससि-सूभ्यो यइति सस्यमिति माधवः । सस्यं फले गुणे पिचेत्युक्त्वलदत्तः । ‘हरदत्तश्च “यससस्यो ह्यान्दसौ । भाषायां प्रयोगो न साधुः भाष्यवार्त्तिककारौ चेत् प्रमाणाविति” (पदमञ्जरी) ; so its conjugation is useless. But the word सस्य is permissible under the Rule “उणादयो बहुलम् ।” Some derive it from श्म हिंसायाम् । शस्यम् । But शंसिगुह्निदुह्निभ्यो वेति काशिका, thus by क्यप्, शस्यम् and by खत्, शंस्यम् from शंस स्तुतौ । In Bengal they accept तालव्यादि form—“तालव्या अपि दन्त्याश्च शस्ययुक्तरपाश्वः ।”

(7) नक्षत्रस्यं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियामित्यमरः । इष्वादीनां फलं शस्यमित्यमरः ।

(8) जितवानुडुपतिः । विजयभैः निरुपद्रवैर्भूयताम् । पृथिव्या सम्ब्रह्म-स्यया । प्रतप्यतां चन्द्रवपुषा नरेन्द्रचन्द्रेण ।

(9) পুষ্পিতায়া নাম ঞ্ছসমং হৃত্তম্ । অযুজি নযুগরফতী যকারী যুজি তু
নজী জরগাথ পুষ্পিতায়েতিললক্ষণাত্ । In odd lines the order is ন-ন-র-য
and in even ন-জ-জ-র-গ ।

ইতি নান্দৌ ।

অথ

প্রস্তাবনা ।

(নান্দ্যন্তে)

সূত্রধার:—অলমতিপ্রসঙ্গেন । অদ্যাং বসন্তোক্ষবে সবহু-
মানমাঙ্গয় নানাদিগ্দেশাदागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पाद-
पद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तः । यथास्मत्सुामिना श्रीहर्ष-
देवेनापूर्ववस्तुरचनालङ्कृता रत्नावली नाम नाটिका कृता ।
सा चांश्चाभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता । न तु प्रयोगतो दृष्टा ।
तत्तस्यैव राज्ञः सद्यलजनहृदयाङ्गादिनो बहुमानादस्मासु
चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । (परिक्र-
म्यावलोक्य च) (तद्यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभि-
लषितं संपादयामि । (परिक्रम्यावलोक्य) अये आवर्जि-
तानीव सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः । यतः)

(১) সূত্রধার—(নান্দ্যন্তে) অভিব্যক্তির প্রয়োজন নাই । অল্প বসন্তোৎসবে
আমি অত্যন্ত সম্মানের সহিত আহৃত হইয়া নানাदिग्देश হইতে আগত রাজশ্রীহর্ষ-
দেবের পাদপদ্মোপজীবী রাজগণ কর্তৃক উক্ত হইয়াছি যে আমাদের প্রভু শ্রীহর্ষদেব
কর্তৃক অঙ্কিতবিস্ময়চনাধারা অলঙ্কৃত রত্নাবলী নামে নাটিকা করা হইয়াছে । তাহা
অসামান্যকর্তৃক কর্ণপত্রপত্রায় স্মৃত হইয়াছে, কিন্তু অভিনয়ে দৃষ্ট হয় নাই । অতএব

सकलजनांश्लासक सेहै राजार आमादेर प्रति अत्यन्त आदर ओ अनुग्रह-बुद्धि-हेतु निरमांगुसारे तोना कर्तुक उहा अतिनीत हउक । (गरिजमण ओ अबलोकन) अतएव एधन आमाि बेशरचना करिमा (ईहादेर) अंतिलावांगुरूप कार्या सम्पादन करितेहि । अहो समुदर सामाजिकेर मनहै येन आकृष्ट हईग्राहे । ईहा निश्चर । बेहेतू—

(2) Chief actor.—(after benediction) No use of a long discourse. I have to-day, on the festival in honour of Spring, been with high respect called and requested by the vassals who came from different countries and quarters and who live under the protection of the king *Sriharsha*, to duly perform before them, the *Ratnabali*, a drama of unequalled plot, composed by that pleasing king of ours. It has been heard of but not yet seen acted. So now I, after dressing myself properly, am going to perform it. (Moving and seeing) O it is certain that the audience is all attentive. Since—

(3) सूत्रधारः—कथयतीति श्रेष्ठः । कविवाक्यम् इदम् । एवमथेपि । अतिप्रसङ्गन = वाक्प्रपञ्चेन गम्यमाननिषेधक्रिया प्रति करचत्वात् दृतीया । अलं भूषणपर्यायिभक्तिवारणवाचकमित्यमरः । वसन्तीत्सवे = वासन्तसमारोहे, वसन्तस उत्सवे प्रमादि । अश्रुघासादिवत् षष्ठीसमासः । प्रकृतिरिक्तेरभावात् । स्व-इमानम् = अत्यन्तसम्मानपुरःसरम् । पादिति = पादौ श्लेषेव । तन्नीपजीवतीति तथोक्तत्वेन अरण्यपञ्जजाशुश्रीष सुखं निवसता । राजसमूहेन = राज्ञां वृषाणां अमियाणां वा समूहेन गयेन = वृषतिवयेन = राजकेन, in one word by the तद्धित affix वुञ् । राजा प्रभौ वृषे चन्द्रे यद्ये अत्रियशक्तयोरिति विश्वः (शक्तयोरिति वा पाठः) । अपूर्वेति = अपूर्वमद्भुतं यदसु तस्य रचनया प्रबन्धेन अलङ्कता = आश्चर्यवस्तुप्रबन्धभूषिता । श्रीमेति = श्रीवाचां कर्षाणां परम्परया श्रेष्ठ्या = एकआदन्वस्य श्रवणेनेत्यर्थः । परम्परा परिपाट्यां हिंसासन्तानयोरपीति मेदिनी । प्रथीगतः = अभिनयतः । नाटयितव्या = अभिनेतव्या । नेपथ्येति = नेपथ्यस्य वैश्वस्य रचना करणं धारयामिति यावत् । सा नेपथ्यरचना । ताम् । आकाली वैश्री नेपथ्यं प्रतिवेर्षं प्रसाधनमित्यमरः । आदर्शितानि = आनमितानि = आकृतानि इत्यर्थः । सकलसामाजिकानाम् = सकलस्य सामाजिकायेति ते । तेषाम् । रचतीति

(४।४।३३) समवायान् समवेतीति (४।४।३३) वा ङक् । समाजं रक्षन्ति तं वा समवयन्तीति । रत्नावली = अभेदोपचारीय ताच्छब्दालाभाद् अभिधानलक्षणात्वाद् रत्नावलीसम्बन्धिनी नाटिका रत्नावलीति कथ्यते । नतु अधिहृत्य कृते यद्यद्गति (४।४।८०) कस्यचित् तद्धितस्वीत्पत्तिः । तस्यां तस्य स्त्रीपस्य दुर्घटत्वात् । Because रत्नावली, a female, is the subject matter, the work too is identified with the name As the word रत्नावली is of the nature of a name, it can very well be given to a book also This is the decision, in such cases, of the grammarians like ह्रदत्त, भट्टोजि &c.

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वक्ष्ये कौकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मन्नाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

(१) श्रीहर्ष निपुण कवि । এই সভাও গুণগ্রাহিণী । জগতে বৎসরাজ চরিত্রও মনোহর । আমরাও অভিনয়ে দক্ষ । অতএব এস্থলে প্রত্যেক বস্তুই অভিলষিত বিষয়লাভের উপায়রূপ । তাহাতে আবার আমার ভাগ্যবৃদ্ধিহেতু গুণনিচয় একত্র সমবেত হইয়াছে ।

(2) *Sriharsha* is a skilful poet. This assembly is also appreciative. The character of the king of *Batsra* is also interesting and we too are experienced in acting. So each of these is quite enough for the obtainment of the desired result. What more (can be desired) when all points of excellence are combined owing to my preponderating luck ?

(3) श्रीहर्षो निपुणः कविः । एषा परिषदपि गुणग्राहिणी । वत्सराज-चरितस्य लोके हारि । वक्ष्ये नाट्ये दक्षाः । इह एकैकमपि वस्तु वाञ्छितफलप्राप्तेः पदम् । किं पुनः मदभाग्योपचयादयं सर्वो गुणानां गणः समुदितः ।

(4) श्रीहर्षो निपुणः कुशलः कविर्वर्धयिता । एषा परिषीदन्ति जना अस्मानिति परिषत् । सदिरपतेरिति षत्वम् । संसञ्च गुणानां यादृशी नन्दिरुद्विपचादिभ्यो ष्वुष्मिन्वच इति षिनिः । गुणबोधवती । वत्सानां राज्ञा वत्सराजः । राजाहः० सखिभ्यष्टजिति टच् समासान्तः । तस्य चरितं चरित्रञ्च लोके भुवने । लोकास्तु भुवने जन इत्यमरः । हारि मधुरम् । क्येञ् नाटो अभिनये दक्षाः प्रवीणाः । अत इह एकैकं प्रत्येकं नित्यबौध्ययोरिति द्वित्वे एकं बहुव्रीहिवदिति (८।१।८) सुष्वलोपादिकम् । अपि वस्तु विषयो वाञ्छितस्याभिषिषितस्य फलस्य प्राप्तेर्लाभस्य पदं स्थानम् । पदं व्यवसितस्थानवाचकस्याह्निवस्तुष्वित्यमरः । किं पुनर्मम भाग्यस्य भागधियस्य उपचयान्दृष्टेतीः अयं सर्वां गुणानां गणः समूहः समुदितः समुपस्थितः । अतः सर्वैः सर्वेषां सुकरः सुखञ्च भविष्यतीत्यर्थः ।

(5) श्रीहर्षस्य कवित्वमव्याहृतम् । समास्थिताः परिदर्शकाश्च गुणयुक्च-
चनाः । उदयनवाचां अस्माकं कृतिता च सम्यक् परिज्ञाता । यत्र एकोपि गुण इष्टफलप्रदाने समर्थस्तदा सर्वेषां समुदये वाञ्छासिद्धिः सर्वथैव भवितव्येति तत्र कः सन्देहः ।

(6) परिषत्—परि + सद् + क्षिप् । सीदति ।- ससाद । सत्ता । सत्-
स्यति । सीदतु । असोदत् । सीदेत् । सयात् ।० असदत् । असत्सत् ।
सन्नः । संत्तम् । सत्त्वा । सीदत् । सद्यते । असादि ।

यादृशी—ऋन्नेभ्यो ङीषिति ङीप् । The words derived with affixes from which ऋकार disappears and the words with न at the end, take ङीप् in the feminine gender. यादृश् + ङीप् ।

एकैकम्—If the word एक be doubled, it will be as if in the बहुव्रीहिसमास ; so the सुप् of the previous part vanishes and संज्ञिता is compulsory.

समुदितः—सन् + उत् + इच् + क्तः । एति । इयाथ । एता । एष्यति ।
एतु । ऐत् । इयात् । ईयात् । अगात् । ऐष्यत् । ईयते । अगाथि ।
अगाथाता थानी दीवदत्तेन । इतः । एतुम् । इत्वा । यत् ।

(7) प्रवीणे निपुणाभिश्चविश्वमिच्छातश्चिचिता इत्यमरः ।

(8) श्रीहर्षेण निपुणेन कविना (भूयते)...परिवदा एतया गुचयाहिष्णा...
हारिणा वत्सराजचरितेन...दक्षैरस्माभिः...वस्तुना एकैकेन पदेन...अनेन सर्वेषु
नपुणे समुदितम् (वा समुदितेन भूयते) ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) अत्र समुच्चयो नामालङ्कारः । लक्षणे हि—तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्
यथान्यत् तत्करो भवेत् । समुच्चयोसौ सत्त्व्या युगपद् या गुचक्रियेति ।

(11) अत्र प्ररोचना नाम नाटकीयमङ्गम् । तन्मस्त्रीकरणं तत्र प्रशंसातः
प्ररोचनेति लक्षणात् ।

तथावद् गृहं गत्वा गृहिणोऽमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि ।
(परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च ।) इदमस्मदीयं गृहम् ।
यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य) आर्ये, इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—अज्जउत्त, इअम्हि । आण्णवेदु अज्जी की णिअो-
ओ अणुचिद्धिअदुत्ति । (क)

सूत्रधारः—आर्ये, रत्नावलीदर्शनोत्सुकोऽयं राजसोकः ।
तद् गृह्यतां नेपथ्यम् ।

नटी—(निश्चस्य सोद्देगम्) अज्जउत्त, णिच्चिन्ती दाणिं
सि तुमम् । ता कीस ण अच्चसि । मह मन्दभाषाए
उच एक्का जेव्व दुद्धिदा । सा वि तुए कच्चिंदिद् देसंतरे
दिशा । कहं ता एव्वं दूरदेसदिदेष जामातुणा सह से

পাণিগ্ৰহণং ভবিষ্যদি তি ইমাং চিন্তাং অপ্র্যা বি স্ব মে
পতিভাদি । কিং ভয় যশ্চিদব্বম্ । (স্ব)

সূত্রধার:—স্বার্থ্যে দূরস্থেনৈত্বলসমুদ্বগেন । পশ্য

(ক) স্বার্থ্যপুত্র ইয়মশ্বি । স্বাশ্রাপয়ত্বার্থ্য: কী নিয়মীঃস্তুভীযতামিতি ।

(স্ব) স্বার্থ্যপুত্র, নিশ্চিন্ত হৃদানীমসি ত্বম্ । তৎ কচ্ছারম্ নৃত্বসি । মম
পুনর্নন্দভাগ্যায়া একৌষং দুহিতা । সাপি ত্বয়া জ্ঞাপি দেমান্নরং দত্তা । তদেব
দূরদেশস্থিতেন ভর্তা সত্ব কথং তস্যা: পাণিগ্ৰহণং ভবিষ্যতীত্যনয়া চিন্তায়াত্মাপি মে ন
প্রতিভাতি । তৎ কিং পুনর্নশিতব্যম্ ।

(১) অতএব এখন গৃহে বাইরা গৃহিণীকে আশ্রান পূর্কক সন্ত্রীতের অনুষ্ঠান করি ।
এই আশ্রানের গৃহ । প্রবেশ করি । (প্রবেশ) স্বার্থ্যে এখন এখানে আসিতে হইবে ।
নটী ।— (প্রবেশ-পূর্কক) স্বার্থ্যপুত্র, এই আসিতেছি । স্বার্থ্য, আজ্ঞা করন কি
আদেশ অনুষ্ঠান করিতে হইবে ।

সূত্রধার—ভয়ে এই রাজগণ রত্নাবলীদর্শনোৎসুক । অতএব বেশ গ্রহণ কর ।

নটী ।—(নিবাস ভাগ ও উষেগের সহিত) স্বার্থ্যপুত্র আপনি এখন নিশ্চিন্ত
আছেন । অতএব কেন নাচিবেন না ? মনজাগিনী আমার কিন্তু একটা কাজ কল্পা ।
তাঁহাও আপনি কর্তৃক কোনও ভিন্ন দেশে দত্তা হইরাছে । অতএব এইরূপ দূরদেশ-
স্থিত পতিব্রু সহিত কি প্রকারে তাঁহার পাণিগ্রহণ হইবে এই চিন্তাতে আমার আশ্রা
হতবুদ্ধি হইয়াছে । অতএব আমি আবার কিরূপে নৃত্য করিব ?

সূত্রধার—ভয়ে দুরস্থিতিহেতু উষেগের প্রয়োজন নাই—দেখ—

(2) So now going home I call my wife for a song. This is
my house. I enter. (Entering) My dear, come here.

Actress—(Entering) Love, I am come ; please to direct what is
to be done.

Manager—My well-behaved dear, these princes are curious for
beholding the performance of the Ratnabali. So put on your dress.

Actress—Husband, you are now without any care. So why will
you not dance ? But unfortunate as I am, I have only one daughter.
She too is betrothed by you in a distant country. So my mind is
not at ease, almost with the care as to how she will be married to a
bridegroom at such a distance. How can I therefore dance ?

Actor—My dear, no use of being anxious because of distance.

See—

(3) सङ्गीतकम् = वादिवादिसमन्वितं ज्ञानम् । संज्ञायां कन् । अङ्गुतिष्ठामि = चारमे । अकारदीयम्—अकारद् + च्छः । इडाच्छ्रुति छः । The word with the first vowel आ, ऐ or औ take छ (i.e. च्रुय) after them in certain meanings, देशान्तरं = अन्वी देशः देशान्तरं तच्छिन् । भिन्नदेशं । मयुरव्यंसकादयश्चति तत् पुरुषः । दत्ता = वाग्दत्तत्वर्थः । प्रतिभाति = स्फुरति = प्रबुद्धी भवतीति यावत् ।

नर्तितव्यम् = वृत् + तव्यः । भावे । वृत्त्यति । ननर्त्तं । नर्त्तित्वा । नर्त्तित्व्यति । नर्त्तस्यति । वृत्त्यतु । अवृत्त्यत् । वृत्त्येत् । वृत्त्यात् । अनर्त्तीत् । अनर्त्तित्व्यत् । अनर्त्तस्यत् । वृत्त्यते । अनर्त्ति । वृत्तम् । नर्त्तितुम् । नर्त्तित्वा ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भ्रष्टति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥

(1) देव प्रसन्न इहेले अशुभीष इहेते वा मञ्जुमथा इहेते अथवा विगड इहेतेऽ आनिना नीञ्ज अतिमत्त वृत्त घटोहेना थाके ।

(2) If the fate be propitious, it can unite one with the desired object, bringing it even from another island or from the middle of the ocean or from the end of the quarters.

(3) विधिरभिसुखीभूतः अन्यस्मादपि द्वीपात् जलनिधेरपि मध्यात् दिशोऽपि अन्तात् आनीय भ्रष्टति अभिमतं घटयति ।

(4) विधिर्देवं मभिसुखीभूतः प्रसन्नः सन् अन्यस्मादपरस्माद् द्वीपात् अपि जलनिधेः समुद्रस्यापि मध्यात् दिश आश्राया अपि अन्तात् सीमायाः आनीय भ्रष्टति द्रुतम् अभिमत मुद्दिष्टं वस्तु घटयति मेलयति ।

(5) प्रसन्नं देवं सर्वमप्यलभ्यं घटयितुं समर्थम् ।

(6) अभिसुखीभूतः = अभिसुख + चि + भू + क्तः । अभिनती मुखमभिसुखः ।

अभिसुखः अभिसुखः सन्पदमानो भूतः अभिसुखीभूतः ।

(7) दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर् विधिरित्यमरः । द्राक्कटित्यञ्-
साङ्गाय सपदि द्राङ् नङ् च द्रुतमित्यमरः ।

(8) घञ्यते विधिना अभিমुखीभूतेन..... ।

(9) आर्या नाम जातिच्छन्दः । यस्याः पादि प्रथमे द्वादशमात्रा कथा वृतीयेषु ।
षष्ठादश्च द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्येति लक्षणात् ।

(10) अप्रস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । अभिमुखभूतेन विधिना अभिमतस्य घटना-
रूपाप्रस্তুतवर्षणेन प्रस্তুतस्य सूत्रधारकन्याया वरस्य दूरदेशादानयनसम्भावनायास्तथा-
नायिकायाश्च रत्नावल्याः समुद्रमध्यादानयनस्यावगतेः । उक्तञ्च अप्रस্তুतान् प्रस্তুतश्चेद्
मस्यते पञ्चधा ततः अप्रस্তুतप्रशंसा स्यादिति ।

(नेপথ্যে) সাধু भरতপুত্র সাধু । एवमेतत् । कः सन्देहः
(द्वीपादित्यादि पठति) ।

• सूत्र । ('आकर्ष्य' नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्यं
किमतःपरं विलम्बसे । नन्वयं मम यवीयान् भ्राता गृही-
तयौगन्धरायणभूमिकः प्राप्त एव । तदेहि वयमप्यनन्तर-
करणीयवेशवशेनापरभूमिकया सञ्जीभवाम । (इति नि-
ष्क्रान्ती) । इति प्रस्तावना ।

(1) (नेপথ্যে) সাধু রে বটে, সাধু । ইহা এইরূপই বটে । সন্দেহ কি ? (স্বীপ
হইতে ইত্যাদির পুনঃ পাঠ ।)

সূত্রধার—(গুনিয়া নেপথ্যের দিকে দৃষ্টিপাত পূর্বক) ভয়ে অতঃপর বিলম্ব
করিতেছ কেন ? ভাল, এই আমার ছোট ভাই বৌগন্ধারায়ণের বেশ গ্রহণপূর্বক প্রায়
উপস্থিত । অতএব এস, আমরাও 'অতঃপর কাৰ্য্যসূত্রপবেশ দ্বারা অপন্ননটভাবগ্রহণ-
পূর্বক সঙ্কীর্ণ হই । (নিষ্ক্রান্ত) । ইতি প্রস্তাবনা ।

(2) (Within) Well said, O actor, well said. This is really so.
There is no doubt in it. (Repeats "from another Island &c.")

Manager—(Listening and looking into the dressing room) My
dear, why do you delay after this ? Well, my younger brother, just

after putting on the dress of the minister, is almost come. So come along. We two also shall be ready by wearing the dresses of others, suitable to the subsequent performance (Exeunt).

THE END OF THE PROLOGUE.

(3) भरतपुत्र = भरतप्रचीतत्रास्त्रोपजीविक = नट इति यावत् । जाया-
जीवी भरती नट इति हलायुधः । यवीयान् = कनीयान् = युवन् + ईयसुन् ।
स्त्रियां यवीयसी वा कनीयसी । गृहीतेति = गृहीता यौगन्धरायचम्य भूमिका
वेशो येन स तथोक्तः = अवलम्बितयौगन्धरायचवेशः । युगन्धरस्यापत्वं पुमान्
यौगन्धरायचः । नडादिभ्यः फमिति फक् (४।१।६६) । फकारस्यायत्नादेशः
(७।१।२) । भूमिका रचनायां स्याद् वेशान्तरपरियष्टे इति मेदिनी । प्राप्तः = उप-
स्थितः । अनन्तरकरणीयवेशवेशन = परवर्तिकार्यात्तु रूपनेपथ्यावलम्बनेन । अपर-
भूमिकया = वेशान्तरिण । इति प्रस्तावना ।

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति द्वयोः यौगन्धरायचः ।)

यौगन्धरायणः—एवमेतत् । कः मंदेहः (द्वीपादिति
पुनःपठित्वा) अन्धघातं क्व सिद्धादेशजनितप्रत्ययप्रार्थितायाः
सिंहलेखरदुहितुः समुद्रे यानभङ्गनिमग्नायाः फलकासा-
दनम् । क्व च कौशाम्बीयेन वणिजा सिंहलेभ्यः प्रत्या-
गच्छता तदवस्थायाः संभावनम् । रत्नमालाचिह्नायाः
प्रत्यभिज्ञानादिज्ञानयनं च । (सहर्षम्) सर्वथा स्मृशन्ति नः
स्वामिनमभ्युदयाः । (विचिन्त्य) मयापि चैनां देवीहस्ते
सगौरवं निक्षिपता युक्तमेकानुष्ठितम् । अतं च मया बाभ्र-

অ্যোঽপি কাঞ্চুকী সিংহলীম্বরামাত্বেন বসুমুতিনা সহ কথ-
কথমপি সমুদ্রাদুত্তীর্থ্য কৌসলৌচ্ছিত্তয়ি গতবতা বমস্বতা
মিলিত ইতি । (তদেব নিষ্পন্নপ্রায়মপি প্রমুপ্রয়োজন ন মে
ধৃতিমাবহতীতি কষ্টোঽর্থ্য খলু মৃত্যুभावः ।)

(1) যৌগন্ধারায়ণ—(হর্ষের সহিত প্রবেশ)—ইহা এই প্রকারই বটে । সন্দেহ কি ?
(ধীপ হইতে ইত্যাদির পুনঃ পাঠ) তাহা না হইলে সিদ্ধান্তান্বিতবিবাসহেতু
প্রার্থিতা, সমুদ্রে বানভ্রমনিমগ্না সিংহলরাজকন্যার কাঠখণ্ড প্রাপ্তিই বা কোথায়,
আর কৌশাবিনিবাসী সিংহলহইতে প্রত্যাগমনকারী বণিককর্তৃক তাহার তদবস্থার
প্রাপ্তিই বা কোথায় ? (উভয়ই সর্বথা অসম্ভাবিত ।) আর রত্নমালা-চিহ্না সেই
কন্যার পরিচয় ও পশ্চাৎ বৎসদেশে আনয়নই বা কোথায় ? অভ্রাণের সকল প্রকারেই
আমাদের প্রভুকে স্পর্শ করিতেছে । এই সিংহলরাজতনয়াকে রাজ্যীর হস্তে সমন্বানে
নিক্ষেপ করিয়া আমিও উপযুক্তই অস্থান করিয়াছি । আমি আরও ওনিয়াছি
যে কঞ্চুকী বাজ্রব্য সিংহলরাজকন্যা বহুভূতির সহিত অতি কষ্টে সমুদ্র হইতে উত্তীর্ণ
হইয়া কৌশলবিনাশার্থ গমনকারী রত্নমাণ্ডলের সহিত মিলিত হইয়াছে । অতএব
প্রভুপ্রয়োজন আর নিষ্পন্ন হইয়াও আমার সন্তোষ উৎপাদন করিতেছে না । কৃত্যভাব
বর্ধার্থই দুঃখকর ।

(2) Minister—(entering joyfully) This is so.—There is no
doubt ; (repeats “from an island &c.) otherwise how strange and
improbable is the obtainment of a piece of wood in the ocean by the
daughter of the King of Ceylon, who was drowned by ship-wreck,
having been asked in marriage (for the king of *Batsha*) owing to
implicit faith in the prediction of a sage and then her being over-
taken by a merchant of *Kausambhi* returning from Ceylon. So
being recognised by the necklace of pearls, she was brought here !!
Prosperity reaches our master in every respect. I too have done
well in respectfully presenting this daughter of the king of Ceylon
to the queen. Besides, I hear that our chamberlain with the
minister of Ceylon, after escaping with much difficulty from the
ocean, has joined our general who went to invade *Kosal*. So,

almost all the desired objects for our master are accomplished Still it does not bring content to me. How hard is the lot of a servant !

(3) सिद्धादेशजनितप्रत्ययप्रार्थितायाः = सिद्धस्य संप्राप्तदेवसाक्षात्कारस्य जनस्य (अथवा देवयोनिविशेषस्य । पिशाचो गुच्छकः सिद्धो भूतोमी देवयोनिव इत्यमरः) आदेशेन य इमामुपयंस्यते स सार्वभौमी भविष्यतीत्येवंपेष कथनेन जनित उत्पादितो यः प्रत्ययो विश्वास क्षेत्रे प्रार्थितायाः याचितायाः । यानभङ्गनिमग्रायाः = यानस्यार्चवपीतस्य भङ्गेन निमग्रायाः जल्पतितायाः । नि + मञ् + क्त + टाप् । तस्याः । मञ्चति । ममञ्च मञ्च्यति । अमाञ्चीत् । मञ्चते । अमञ्चि । मञ्चुम् । मञ्चा मञ्चा । प्रवङ्गभङ्गनिष्पन्नाया इति पाठे प्रोञ्चतेऽनेनेति करणे ल्युट् । तस्य यानस्य भङ्गेन निम्नं गच्छतीति तथोक्ता । तस्याः । अमं षष्ठी शेषे । अन्वया फलकासादन मित्यत्र कर्षाणि चेतुभयप्राप्ती समाप्ती न स्यात् । एवञ्च नचापि वेदाध्ययनं दुरात्मनामिति सप्तुर्वराति समाप्तिव्यादौ बोध्यम् । कौशाब्धीयन = कौशाब्धी निवासः अथ्येति षड्भाष्य इति (४-२-११५) च्छः । कौशाब्धी was the capital of वत्स । कुशाब्धेन निर्वृत्तेति तेन निर्वृत्तमित्यच् । (४।२।६८) । It was built, according to the रामायण, by कुशाब्ध son of कुश and was a city near the modern Allahabad. फलकासादनम् = फलकस्य काष्ठस्यस्यपासादनम् प्राप्तिः । वणिजा = सार्धंवाहेन । संभावनम् = समादरः संसर्गः मेलनमितियावत् । रत्नमाखाचिप्रायाः = रत्नानां माखा चिप्रां यस्याः सा तथोक्ता तस्याः । प्रत्यभिज्ञानात् = अवगमनात् = अवबोधनात् । कौशलोष्णिनये = कौशलानामुष्णिनिः विनाशस्तस्यै । उन् + छिद् + क्तिन् = उच्छितिः । छिनति छिन्ते । चिच्छेद् चिच्छेद् । क्तेत्यस्यति-ते । अच्छेन्सीत् अच्छेदत् अच्छित् । छिन्नम् । छिन्दत् छिन्दानम् । छिन्त्वा । क्तेतुम् । छिद्यते । अच्छेदि । क्रियाधीपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थां । कौशलोष्णिनिं कर्तुमिति । Some including जयमङ्गल assert तुमर्थाच्च भाववचनात् in such cases to account

for चतुर्थी । cf:—कारका. निवृत्तार्थाणि सीतालाभाय सोऽत्रवीद इति मणिः (७२९) । But मङ्गिनाथ and others appear to make a distinction here reserving the latter Rule for the cases where the चतुर्थी न words are not compounded, इतिदीक्षित proceeds farther, assigning this Rule to the cases where by the substitution of तुमुन्, no other words are liable to change. So in such cases as द्विषी विघाताय विघातुमिच्छतः (भारवि), he adduces तादृशं चतुर्थी (vide शब्दरत्न) । कौशल = modern province of Oudh. कौशलशब्दो दन्त्यमध्यय । दमस्तता = दमस्तानिति नामधेयेन बत्सरामसेनापतिना । सद्युक्ते प्रधाने इति षट्थीया । दमस्तत् is derived by लवण + मतुप् under §. 2. 12 आसन्दीवदित्वादि । संज्ञायां निपात्यते । अथवा दमन् + मतुप् । मलीपाभावी अत्वच्च । संज्ञाभावे खवचवान् दमवान् वा । छतिर्नेष्टी स्त्रियां तुष्टी योगश्चिद्वैयर्थ्यधारण इति मेदिनी । आचइति = जनयति । कथं कथमपि = गरीयसा कटेन । कथमादि तथाप्यन्तं यत्र गीरववाद्दयोरित्युच्यते । षी कश्चिद्दी सर्वथाऽसम्भावितघटनं सूचयतः । निष्पन्नप्रायम् = निष्पन्नस्य प्रायं तुल्यम् । प्रायो मरणानश्ने सत्यौ बाहुल्यतुल्ययोरिति मेदिनी । निष्पन्नम् = निर् + पठ् + क्तः । घात् पदान्तादिति न चालम् ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ

द्वेनेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धे भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि

स्वेच्छाचारी भौत एवास्मि भर्तुः ॥

(1) सिद्धवाक्ये जाति नाहै मत्ता, तथापि तेषु कर्तृक एहैरूपे मत्ताशाया वामीर अङ्गुलनेर हेतुत्तुत एहै रत्तावनी प्राप्तिरूपु कार्या उहार अज्ञातावहार करिग्रा वेच्छाचारी आनि अङ्गुल उने भौत आहि वटे ।

(2) Though it is true that there can be no error in the prophet, I am afraid of my master, having acted independently though, for the work which will be the root of his prosperity and which has thus been helped by fate.

(3) सिद्धे भ्रान्तिर्नास्ति सत्यम् । तथापि दैवेन 'इत्य' दत्तपुत्रावस्थान्ने स्त्रामिनी इतिहेती अस्मिन् प्रारम्भे स्त्रेष्ठाचार्यी भर्तुर्भूति एवास्ति ।

(4) सिद्धे अलौकिकसामर्थ्ये जने भ्रान्तिर्भवः नास्ति इति सत्यं यद्यार्थं तथापि दैवेन विधिना इत्यमनेन प्रकारेण समुद्रपतनाद्भवत्त्वादिना दत्तो इत्यस्य अवलम्ब आश्रयो यस्मिन् स तद्योक्तस्त्रास्मिन् अपि तत्काराश्रये स्त्रामिनी वत्सराजस्य वृद्धेरभ्युदयस्य हेतौ कारणे अस्मिन् प्रारम्भते इति प्रारम्भः । अकार्षीत् च कारकं संशयायानिति घञ् । रभेरश्चस्त्रिटीरिति शुम् । तस्मिन् कर्मणि रत्नावलीखामरूपे विषये इत्यर्थः । स्वस्य इच्छयावशमाचरतीति चिनिः स्त्रेष्ठाचार्यी भवेत् अगिष्य रत्नावलीखामाश्रयं यतमान इत्यर्थः । सन् भर्तुः प्रभोर्वत्सराजात् । जीवार्थाणां भयहेतुरिति पञ्चमी । भीतः शङ्कित एव अस्ति भवानि । अर्थादिदत्त्वान् क्रीपी-द्रेक्षसंभावनद्वैत्यर्थः ।

(5) सिद्धहराजदुहितुः समुद्रपतनेन फलकासादनेन, पश्चात् अत्रागमनेन च दैवेनैव अस्मत्स्त्रामिनः साहायकं कृतम् । तस्याः प्राप्ती वत्सराजस्य उन्नतिर्भविष्यतीति सिद्धस्य वाक्ये यद्यपि सन्देहो नास्ति तथापि प्रभोरादेशं विनैव पूर्वं तस्मै अनाख्याय च सर्वमनुतिष्ठता मया शङ्कितेनैव भूयते ।

(6) इत्यम् = इदम् + चम् । भीतः = भी + क्तः । विभेति । विभाय, विभयाम्—चास्—चकार,—बभूव । भेषति । अभेषीत् । भीत्वा । भेतुम् । विभ्यत् । भीयते । अभायि । सिद्धे सेत्स्यति अस्मिन् प्रारम्भे भ्रान्तिर्नास्तीति केचित् । तत्र—सिद्धे इत्यत्राशंसायां भूतवञ्चेति (३१११२) भविष्यदर्थे क्तः । तथाच भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणा इति भारविः (११४८) । भवता करिष्यमाणा नित्यर्थः । सौमित्रे मामुपायंस्था इत्यत्र यथा वर्तमाने ।

(8) ...भ्रान्त्या न भूयते...सुखेन...स्त्रेष्ठाचारिणा भीतेन...भूयते ।

(9) श्राविनी नाम वृत्तम् । मापी जी चेच्छ्राविनी वेदक्षीकैरिति अत्राचार्य,

the order of the मच is म—त—तम—म and the यति is after वेह (fourth vowel) and thence षोड (Seventh vowel).

(10) मच खेष्ठाचारित्वेन मयमिति काव्यलिङ्गमककारः । द्वेतीर्वाक्यपदा-
र्धत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति खचचात् ।

(11) चारुणी नाम नाटकीयावस्था यथिता । चीत्सुक्यमावमारम्भः फल-
लाभाय भूयसि इति खचचात् । कः सन्देह इत्यादितः प्रारम्भे खिन्नित्नीकस्थानेन
वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुसुखदेवी यौगन्धरायचव्यापारः नाटकीयबी-
जरूपेण न्यसः ।

(12) खेष्ठाकारीतिं दशरूपकदृष्टः पाठः ।

(नेपथ्ये कलकलः)

(आकर्षणं ।) अये, मधुरमभिह्वयमानमृदुमृदङ्गानुगत-
संगीतमधुरः पुरः पौराणामुञ्जरति चर्चरीध्वनिः । तथा
तर्कयामि यदेनं मदनमहमहोयांसं पुरजनप्रमोदमवलोक-
यितुं प्रासादाभिमुखं प्रस्थितो देव इति । (ऊर्ध्वमवलोक्य ।)
अये, कथमधिरूढ एव देवः प्रासादम् । थ एष

(1) (नेपथ्ये कल कल सुनिद्रा) —आशु ताडयान् वृषजस्रजतमत्रीतमनोहर
गौरविनेर चर्चरी मक उच्चारित हहेतेहे । अतएव बोध हहेतेहे এই কামোৎসব-
মহীমান গৌরজনপ্রমোদ মর্শনের জন্ত রাজা আসাদের দিকে গমন করিতেছেন । (উর্ধ্বে
দর্শিত্ব) এই বে মহারাজ আসাদে আরোহণ করিয়াছেন । এই তিনি—

(2)—(Noise within—listening) O, the sweet notes of the people
mixed with songs to the sound of soft tabours gently played upon,
are heard. I think the king is going to the palace in order to see
their grand amusements in honour of the festival of the god of
love. (Looking up) O, the king has gone up on the roof of the
palace. And—

(3) मधुरिति = मधुरं मनीहरम् अभिह्वयमानस्य तावमानस्य खदीः कीमलस्य
मृदङ्गानुगतमधुरं यत् सङ्गीतं तदिव मधुरम् । उपमानानि सामान्यवचनैरित्यु-

पमानं तत्पुरुषः । पौराणां नगरस्थानां जनानां चर्चरी एवधनिः शब्दः ।
चर्चरी गीतिविशेषः ।

“द्रुतमध्यख्यं समायिता पठति प्रेमभरान्नटी यदि ।

प्रतिकच्छप्रपूरकेच वा द्रुतमध्यप्रकृता हि चर्चरी ॥”

इति लक्षणात् । करशब्द इति केचित् । शब्दज्ञा सुरजा इत्यमरः । (Drums
or tabours.) पुरः=असृतः । उच्चरति=उदगच्छति । उदयरः सकर्म-
कादिति न तच् । अकर्मकात्वात् । तथा=अतः । तर्क्याभिः=मन्त्रे मन्त्रया-
नीतिवावत् । अततर्कत् । मदनेति=मदनस्य कामस्य मद्देन उत्सवेन महीयांसं
गरीयांसम् । मदनमहीयांसमिति पाठे कामेन गरीयांसमित्यर्थः । मह उत्सव
उत्सव इत्यमरः । मह उत्सवतेजसोरिति मेदिनी । महत् + ईयसुन्=मही-
यस् । तम् । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनावितीयसुन् । The affixes
तरप् and ईयसुन् are joined to the words when comparison
between two is understood । स्त्रियां महीयसी । प्रासादाभिमुखम्=
प्रासादस्य सौधस्य अभिमुखं समीपम् । प्रासादी देवभुजां सौधीस्त्री राजसदन-
मित्यमरः । प्र + सद् + चञ्=प्रासादः । उपसर्गस्य चञामनुष्यबहुलमिति
दीर्घः । अर्थाकारे प्रसादः । प्रस्थितः=चलितः । अभिङ्ग्यमानस्य=अभि + ङन्
+ कर्मणि शानच् । इति । जघान । इत्ता । इतिष्यति । इन्तु । अङ् ।
इत्तात् । वध्यात् । अवधीत् । अङ्निष्यत् । इत्तम् । इत्तत् । इन्तुम् ।
इत्ता । इन्त्यते । अवधि अघानि ।

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाञ्जनस्य

चित्ते वसन् प्रियवसन्तक एव साक्षात् ।

पर्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय

वत्सेश्वरः कुसुमचाप इवाभ्युपैति ॥

तद्यावद्गृहं गत्वा कार्यशेषं चिन्तयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

इति विष्कम्भकः ।

(1) विग्रहकथानुष्ठ (अजवार्डारहित ७ वृषकथानुष्ठ) रतिमान् (प्रेमिक ७ रतिसमन्वित), जनचित्तनिवासी (प्रजारणननील ७ लोकमनोभव), अश्रवसक्त, साक्षात् कुसुमटापेण शत्रु वन्सराज पशुपतक दहैरा निजमहोत्सवदर्पणनेन अञ्जइ आसिते-
हेन । अतएव आनि गृहे वाईरा अवशिष्टे कार्या चिन्ता करि । (निकृष्ट) । इति
विकृतक ।

(2) After the war talk has ceased, that loving king, dear to his people and like the god of love incarnate, beloved of his boon companion (*Basantaka*) is coming, as it were, to see his own festival, being full of zeal. I too go home and meditate on what is to be done (exit) (The end of the prelude).

(3) विशान्निग्रहकथः रतिमान् जनस्य चित्ते वसन् प्रियवसन्तकः साक्षात् कुसुमटापद्वय वत्सेन्दरः पर्युत्सुकः निजमहोत्सवदर्शनाय एव अभ्युपैति ।

(4) विशान्ना निरस्ता विग्रहस्य युद्धस्य पक्षे कायस्य कामस्थानकत्वात् कथा आलापः पक्षे हतान्तः यस्य स तथोक्तः । विग्रहो युधि विस्तारि प्रविभानशरीरखी-
रिति हेमचन्द्रः । रतिमान् प्रचययुक्तः पक्षे सभार्यः । रतिः स्त्री अरदारिषु रागे सुरत-
गुणयोरिति मेदिनी । जनस्य स्त्रीकस्य चित्ते मनसि वसन् तिष्ठन् सन् प्रजारणनात्
पक्षे मनसिजत्वात् । साक्षात् मूर्च्छमानिव प्रियो वसन्तो मधुः पक्षे वसन्तकनाम-
धेयी विदूषको यस्य स तथोक्तः । शेषाधिभाषेति बहुव्रीहौ पक्षे कप् समासान्तः ।
कुसुमं चापो यस्य स मदन इव । अरविन्दमशोकस्य चतुस्र नवमङ्गिका । नीलैत-
पलस्य पक्षेते पञ्चवाचस्य साधका इति प्रसिद्धेः । वत्सेन्दरः उदयनः पर्युत्सुकः
कुसुमलपुक्तः सन् निजस्य स्थापुठितस्य कामपक्षे आत्मनी महोत्सवस्य प्रधानोत्-
सवस्य दर्शनाय अवलोकनाय एवेति अवधारणे । महोत्सव इति महोत्सवः ।
आन्महतः समानाधिकरश्चजातीयवैरित्वात्सम् । अभ्युपैति आगच्छति ।

(5) रथकथा समाप्ता । रागवान् वत्सराजः कामइव आत्ममहोत्सक-
दर्शनायैव आयाति ।

(6) प्रियवसन्तकः = वा प्रियस्येति वक्तव्यादपुत्रीही प्रियवदस्य वा पूर्वनिपातः । अभ्युपैति = अभि + उप + इष् + लट् तिप । एत्थं धन्युट्स्विति इतिः । i. e. in उप + एति the Rule एकं पररूपम् intervenes and therefore the aforesaid special Rule which means if चवर्च is followed by the roots इष् and एष beginning with एकार or the आदेश ऊठ्, इति i. e. ऐ or औ as the case may be, shall take place.

निजमद्गीतसवदर्शनाय—तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्येति चतुर्थी । As to तुमयाश्च भाववचनात्, vide the note above. Some say that this वार्तिक is an interpolation and accordingly they give for विभित्तार्थे चतुर्थी the प्रापक सूत्र given in the चतुर्थीसमास viz :—चतुर्थी तदर्थव्यलिखित सुखरचितैः ।

(8) विश्रान्तविशङ्कथेन रतिमता...वसता प्रियवसन्तकेन...पर्युत्सुकेन वत्सेश्वरेण...कुसुमवापेन...अभ्युपेयते ।

(9) वसन्ततिलकं हस्तम् । श्रेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौमे इति लक्षणात् । The order of the गण is त-भ-ज-ज-ग-मे in each line.

(10) उपमाखण्डारः । साधर्म्यमुपमा भेद इति लक्षणात् ।

इति विश्वधकः ।

প্রথমোঃ ।

(ততঃ প্রবিশত্বাসনস্থ্যো গৃহীতবসন্তোৎসববেধো রাজা বিদূষকश्च)

রাজা—(মহর্ষমবলোক্য) সখে বসন্তক ।

বিদূষকঃ—আস্ববেদু ভবং । (ক)

রাজা—রাজ্যং নির্জিতশত্রু যোগ্যসচিবে ন্যস্তঃ সমস্তৌ ভরঃ

সম্যক্‌পালনলালিতাঃ প্রশমিতাশ্চৌপসর্গাঃ প্রজাঃ ।

প্রযোতস্য স্তুতা বসন্তসময়স্বং চেতি নান্না ধৃতিং
কামঃ কামমুপৈত্বয়ং মম পুনর্মন্যে মহানুত্সবঃ ॥

(ক) রাজাপয়তু ভবান্ ।

প্রথমঃ—রাজপ্রাসাদ । পঞ্চাৎ উদ্যান ।

(অ্যাননহ ও গৃহীতবসন্তোৎসববেশ রাজা ও বিদূষকের প্রবেশ ।)

রাজা—(মহনে অবলোকনপূর্বক) সখে বসন্তক !

বিদূষক—কি আদেশ, মহারাজ ।

রাজা—রাজ্য নির্জিতশত্রু সমস্ত কাৰ্য্যভার উপযুক্ত মন্ত্রীতে সংস্থাপিত ।
সকলোপদ্রবণীয়া প্রজা উৎকৃষ্টে পালনে পরিপোষিত । প্রয়োক্তের কন্যা, বসন্ত সমর,
ও তুমি (অথবা প্রয়োক্তের কন্যা ও বসন্তকালের ন্যায় আচরণশীল তুমি) বিদ্যমান ।
অতএব নাম দ্বারাই কাম, পয়াশ্রু সম্ভোষ লাভ করুন । আমি কিয় এই মহান্ উৎসবকে
আমারই উৎসব মনে করিতেছি ।

(2)—(Act I—Scene 1)—(The palace—then a garden.)

(Enter the king and the jester seated and with garments fit for Spring festival).

King—(Looking joyfully) Friend Basantaka !

Jester—Please to command your majesty.

K.—My kingdom is rid of all enemies. All works have been entrusted to the able minister. My subjects with their difficulties removed, are prosperous under good control. I have now Pradyota's daughter, yourself and Spring (or yourself with spring-like behaviour). So let the God of love be fully satisfied with the name (only) of this festival. But it is, as I consider, really mine.

(3) राज्यं निर्जितशत्रु । समस्तो भरः योग्यसचिवे न्यक्तः । प्रशमिता-
श्रेणीपसर्गाः प्रजाः सम्यक्पालनलालिताः । प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयः त्वञ्च इति
नाम्ना कामः धृतिं काममुपैतु । अयं पुनर्मम महानुत्सवः (इति) मन्वे ।

(4) राज्यं मञ्छासनायसा भूमिः । निर्जिताः पराभूताः शत्रवो रिपवा यस्मिन्
तत् निर्जितशत्रु विध्वंसितरिपु । समस्तः सकलो भरो भारः योग्यसचिवे उपयुक्तमन्त्रिण
योग्यभरायुक्ते न्यक्तः निश्चितः । प्रशमिता निवारिता अश्रेणाः समस्ता उपसर्गा उपप्रवा
यासां तास्तद्योक्ताः । प्रजाः प्रहृतयः जना इति यावत् । सम्यक् साधे पालनं तेन
लालिताः पीयिताः । उपसर्गः पुमान् रोगमदीपप्रवधोरपीति मेदिनी । प्रद्योतस्य प्रद्योत
इतिनामधेयस्य उञ्जयिनीरामस्य सुता वासवदत्ता । वसन्तस्य समयः काश्य त्वञ्च
विद्यमानः । यदा वसन्तस्य ऋतुविशेषस्य समय आचार इव समयी यस्य स तद्योक्तः ।
समयः श्रपवाचारकालसिद्धान्तसंविद् इत्यमरः । इतिहेतोः कामो मदनां नाम्ना
नाममात्रेणैव धृतिं सन्तोषं कामं पर्याप्तमुपैतु सन्नतान् । अयं पुनः किन्तु मम
महान् विपुलः उत्सवः मह इति मन्वे मञ्चयामि । यतीयमुत्सवः कामस्य मार्ग-
वारम्भस्ततः स प्रीत्यातु । कार्य्यतस्तु मन्वेवार्थं सर्वशोभाकरः । राग्यादीनां निवृ-
त्तत्वादिनि भावः ।

(5) निष्कण्टकमाधिपत्यम् । योग्योऽन्वयश्च शासननिरतः । विघ्नहीनाः प्रकृतयः सम्यक्पालनवर्जिताः । वासवदत्ता त्वं वसन्तसमयश्च । अतः काममूर्त्त-सव इति गान्धर्व कामस्तुष्यतु । अयन्तु मर्मवीतृसवः । सर्वथा सुखमयत्वात् ।

(6) राज्यम्—राजन् + यक् । पत्यन्तपुरीहितादिभ्यो यनिति (५।१।२२८) यक् । न लङ्घित इति (६।४।१४४) टिलोपः । If followed by a तद्धित affix, टि or भ (i. e. अपदान्त part of a base) vanishes. Though the term literally means राज्ञो भावः कर्म वा, it indicates kingdom—स्वाम्यन्वयौ परं राष्ट्रं काण्डदण्डौ तथा मुह्यतु । सधृतानि समन्तानि नौकेऽस्मिन् राज्यमुच्यते इति मनुः ।

योग्यमचिवे=योग्यश्च सचिवश्चेति कर्मधारयः । तस्मिन् । युञ् + स्यत् = योग्यः । ऋहृलोऽर्थ्यत् इति (3. 1. 28) स्यत् । चञोः कु चिच्छ्रतीरिति कुत्वम् । स्यत् is added to the roots ending in हृल् or ऋहृल् in the क्तव्याधि-धिकार । The affixes dropping च and the affix स्यत् alter च and ज into क and ग respectively in the roots.

व्यसः = नि + अस् + क्तः । समसः = सम् + अस् + क्तः । अस्यति । आस । असिष्यति । आस्यत् । असः । अस्ता असिता । असितुम् । असत् । असते । आसि । अय्यक् = सम् + अच् + क्तिन् = सम्यक् । Then, पदान्ते सम्यक् । चीः कुरिति कुत्वम् । क्रियाविशेषणम् । सत्यं तथ्यस्यतं सम्यगित्यमरः ।

वसन्तसमयः—वसन्तश्च समययेति कर्मधारये विशेषणं विशेष्ये च बहुलमित्यत्र (२।१।५७) बहुलवृद्ध्यात् तद्धकः सर्पः इतिबन्न समासप्रसङ्गः । तथापि मल-याद्रिः व्याकरणाशास्त्रं तर्कविद्या कैलासपर्वतः त्रिंशत्पाठश्च इत्यादि बहुप्रयोगदर्शनात् कथञ्चिद्दयं सोढव्यः । अथवा वसन्तनिर्देशी समय इति श्वाकपार्थिवादीनां सिद्धये चीत्तर पदलोपश्चेति वक्तव्यात् तत्पुरुषः । तथाच—“अथ जयाय तु मेरुमहीभूत इति भारविः (५।१) । स देवदाहद्रुमवेदिकायामिति कालिदासः । एतानि विधत्ति मुरारिकविर्व-चासीति मुरारिः । शब्दशास्त्रसङ्कारपादपादिति चरदसः । तत् सर्व्वं जयदेव-पण्डितकवेः कर्त्तव्यतानात्मन इति जयदेवः । The grammarians have no

easy way of asserting कर्मधारय in such words as शिशुपावचः कौलासपर्वतः &c.—as भाष्यकार has opposed it by stating कथं तर्ह्येमौ द्वौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपदवबुध्यते ? वचः शिशुपेति ? नैतयोरावश्यकः समावेशः । नञ्प्रवचः शिशुपास्ति ।” इति कार also opposes such समास— “कच्चिन्न भवत्येव । रामो जामदग्न्यः । विशेषणमिति किम् ? तच्चकः सर्पः । विशेष्ये- र्णतिक्रिम् ? लोहितसूचकः ।” Though subsequent commentators argued off the objection, the case stands still, in absence of the support from मुनिवच, as of doubtful accuracy. As for the poets, निरङ्कुशाः कवयः । If वसन्तसमयः be taken as an adjective to त्वम्, the समास is of course under सप्तस्युपमानपूर्वपदी बहुव्रीहिकृत- पदलोपयेति वक्तव्यम् ।

(7) मन्वी सहायः सचिव इत्यमरः ।

(8) राज्येन निर्जितशत्रुणा । ...न्यन्नेन समस्तंन भारिणः.. त्वाल्लिताभिः प्रशान्तिताश्रीपसर्गाभिः प्रजाभिः । ...सुतया...वसन्तसमयेन त्वया...धृतिः कामेन... उपेयताम् । अनेन...मन्यते...महता उत्सवेन ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं उत्तम् ।

(10) अथ निर्जितशत्रुत्वादिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गालङ्कारः । सच' समुच्चयान् प्राणितः ।

(11) अनेन शीक्रेण नायकस्य धीरललितत्व' प्रकटितम् ।

विदूषकः—(सहर्षम्) भो वञ्चस्व, एवं शेदं । अहं उण जाणामि ण भवदो ण कामदेवस्व मम ज्जेव्व एक्कस्व बन्धणवडुअस्व अशं मअणमहुस्सवो । जस्व किदे पिअ- वअस्सेण एवं मंतीअदि । (विलोक्य) ता किं इमिणा । पेक्ख पेक्ख दाव इमस्व महुमत्तकामिणीजणसअंगहृगहि- दसिं गकजलप्यहारणअ'तणाअरजणजणिदकोदूहलस्व 'समंतदो

मच्छंदमंथुलोहामचञ्चरीसहसुहररत्यासुहसोहिषी पद्मसपड-
वासपुंजपिंजरिददहदिसामुहसस सस्त्रिरीअदं मअणमहस-
वस । (क)

(क) भी वयस्य एवमिदम् । अहं पुनर्जांतामि न भवती न कामदेवस्य ममेव एकस्य
ब्राह्मणवटीरयं मदनमहोत्सवः यस्य कृतं प्रियवयस्येन एवं मन्व्यते । तत् किमनेन
प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व तावद् अस्य मधुमत्तकोमिनीजन-स्वयंयद्गृहीत-शङ्कजलप्रहार-वृत्त-
नागरजन-जनितकौतूहलस्य समन्ततः स्वच्छन्दमन्थरीहाम-चञ्चरीशब्दमुखर-रथ्यामुख-
शोभिणः प्रकीर्ण-पटवासपुञ्ज-पिञ्जरित-दशदिक्षु खस्य मश्रीकतां मदनमहोत्सवस्य ।

(1) विदूषक । (सहर्षे) ओह वयसा, ता वटे । आमि किद् ज्ञानि आपनारो
नहे, कामदेववरु नहे, याहार जना आपनि एरूप बलितेहेन ताहा केवल एक
आक्षेपकमार आमारहे महोत्सव । (दर्शनपूर्वक) यां ईहाते कि ? देखून देखून
मदनशुक्रामिनौजनकर्तृक स्वरं गृहीत पिचुकारी ज्ञानेन आघाते नर्तनकारी नागरजन-
कर्तृक उद्दीपित हस, चारिदिके पंचांशु गञ्जीर चर्चरी (गीतिविशेष वा हस्त) शक द्वारा
शक्यमान-वस्त्र-प्रारुद्धे मनोहर, अकिञ्चपीतूर्णराशिधारा दशदिक् पीतकारी, मदन-
महोत्सववर कि शोभा !

(2) Jester—(joyfully) O friend, this is just so. But I know
this festival of which you are thus speaking, is neither yours nor
of the god of love but only of myself who am a Brahmin boy.
(Seeing) But let it go. See, see now the beauty of this amorous
festival full of pleasure created by the city people who are dan-
cing, having been struck with water through syringes willingly
taken up by the females excited with wine, and which appears
excellently at the junctions of the streets full of noise of the songs
(or clapping) discordant, loud and profuse and in which the ten
quarters have been made yellow-coloured, with the scattered mass
of fragrant yellow dust.

(3) ब्राह्मणवटुकस्य = ब्राह्मणवाल्क्यस्य । मन्त्राते = चालयते । मन्त्रिति = मधुना मद्येन वसन्तेन वा मत्स्य कामिनीनां जनस्य स्वयन्मात्मना यदेष अवलम्बनेन गृहीतस्य शृङ्गकस्य जलमिषेपयन्स्य जलस्य प्रहारेण शृण्विः नागरेर्जनैर्जनित-मुत्पादितं कौतूहलं इषो यस्मिन् स तथोक्तस्य । कौतूहलं कौतुकश्च कृतकश्च कृतूहलमित्यमरः । स्वयंयद्दः सूपसुपेति समासः । यद् + अप् = यद्दः । यद्द वृद्धनिश्चिगमथेल्प (३।३।५८) । याद्दइति पाठे गृह्णातीति याद्दः । विभाषा यद्दइति वैकल्पिकी षः (३।१।१४३) । कविप्रयोगात् कथञ्चित् नास्य जलचरं कटिः स्वीकर्त्तव्या । तथाहि कण्ठे स्वयंयाद्दनिषक्तबाहुमिति कुमारि । समन्ततः = सर्वतः । स्वच्छन्देति = स्वच्छन्देन पर्याप्तं न मन्त्रेण मन्त्रेण तथा दात्री बन्धनादुद्गतः उद्दामा तेन । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चमेति वक्तव्यात् प्रादितत्पुङ्गवः । उच्छृङ्खलेन अनियमीदगतनेत्यर्थः । चर्चरीशब्देन गीतिविशेषध्वनिना (करशब्देन वा) मुखरं शब्दायमानं रथायाः मार्गस्य सुखं प्रारम्भः तस्मिन् शोभमानस्य । उद्दाम बन्धरहिते स्वतन्त्रे च प्रचेतसीति मेदिनी । स्वच्छन्दमर्दलीददामेति पाठे स्वच्छन्दस्य पर्याप्तस्य मर्दलस्य वादित्वविशेषस्येत्यर्थः । स्वतन्त्रीऽपाहतः स्वैरौ स्वच्छन्दी निरवयद्द इत्यमरः । शृङ्गकम् = शृङ्गमेव शृङ्गकम् । मञ्जायां कम् । शृङ्गं प्रभवं शिखरे चिह्ने क्रीडास्त्रयुक्तं इति मेदिनी । प्रकीर्णंति—प्रकीर्णं प्रचिप्तेन पटवामस्य पिष्टातकस्य पुञ्जेन शुश्रिणा पिञ्जरितानि पीतानि दश दिशां मुखानि यस्मिन् स तथोक्तस्य । पिञ्जरितानि—पिञ्जरः पीतः सञ्जात एषामिति तारकादित्वादितच् । तारकादेराकृतिगणत्वात् । पिञ्जरीऽश्वात्तरं पीते क्लीवं स्वर्णं च पीतम इति मेदिनी । पीतनं हरितालमित्यर्थः । पिष्टातः पटवासक-इत्यमरः ।

मयीकताम् = शोभाम् । श्रिया सह वत्तमानः सयीकः । शेषादिभाषति कप् । तस्य भावः तथा ताम् ।

राजा । (सहर्षं समन्तादवलोक्य) अहो परां कोटि-मधिरोहति प्रमोदः पौराणाम् । तथाहि—

कीर्णैः पिष्टातकीर्णैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमचोदगौरै-
 हेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरः शिखरैः कङ्कितरातैः ।
 एषा वेशाभिलक्ष्यस्वविभवविजिताशेषवित्तेशकोषा
 कौशाम्बी श्रातकुम्भद्रवस्त्रचितजनेवैकपीता विभाति ॥

(१) राजा (सहस्रे चारिदिके अवलोकन पूर्वक)—अहो गौरदिग्नेर आस्त्रादि
 अत्रास्य उदंकरं प्राञ्ज ह्येतेतेह । वेहेतु—

दिवसप्रारम्भतुल्यकारो कुङ्कुमचूर्णवद् गौर, विरक्त पीत चूर्णराशि ऽ वर्णालङ्कारदीप्ति
 एवं किङ्किरातपुष्पप्रथित भारावनमितशिरश्चूडा धारा एकमात्र पीतवर्णा एह परिच्छदा-
 नुमेयश्ववित्तनिर्जितकृवेररत्नागारा कौशाम्बी येन शर्णप्रवमणितलोकयुक्ता इहेया शोभा
 पाइतेतेह ।

(2) King—(Looking joyfully on all sides)—O the delight of
 the people is rising to the highest point, since—

This *Kousambi* which exceeds the treasures of *Kubera* (or of
 rich men) as guessed from her apparels, is entirely turned yellow
 like the dawn, by scattered mass of saffron-like yellow-dust and
 also by the brightness of the golden ornaments and the crowns
 made of Amaranths which stoop down by the burden of
 their fore parts and thus she appears as if her inhabitants are
 besmeared with golden liquid.

(3) कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमचोदगौरैः कीर्णैः पिष्टातकीर्णैः हेमालङ्कारभाभिः
 कङ्कितरातैर्भरनमितशिरः शिखरैः एकपीता एषा वेशाभिलक्ष्यस्वविभवविजिताशेष-
 वित्तेशकोषा कौशाम्बी श्रातकुम्भद्रवस्त्रचितजनेव विभाति ।

(4) पराम् = चलयन्ताम् । कीटिम् = उत्कर्षम् । कीटिभूत्कर्षसंस्थयी-
 रिति इलायुषः । अधिरोहति लभते । प्रमोदः = उल्लासः । कीर्णैरिति । कृतं
 प्रापितं दिवसस्य मुखं प्रारम्भः प्रातरित्यर्थः यैस्ते तथोक्ता स्तैः प्रापितप्रातःसमय
 शोभैः पीतीकृतदिवसस्यैरित्यर्थः । कुङ्कुमानां काश्मीरानां चोदः रजोभिः गौरैः
 पीतैः । गौरः चेतोऽवर्ण पीते विद्युञ्जे चन्द्रमस्यपीति हेमचन्द्रः । कीर्णैर्विचित्रैः

पिष्टातकानां सदगन्धपीतचूर्णविशेषाणाम् औषैः समूहैः । हेमनिर्मितानामञ्जुद्वाराणां भाभिर्दीप्तिभिः । किङ्किरातानां कुरण्टकानां पीतपुष्पविशेषाणामित्यर्थः । किङ्किरातमुदितं कुरण्टकमिति हलायुधः (A Species of Amaranth) सम्बन्धिभिः किङ्किरातपुष्पयधितैः । भरेण भारेण नमितानां शिरसा शंखरैः शिखाभिः अग्रभागैरिति यावत् । शिखास्यापीडशंखरावित्यमरः । एका केवला च पीता च एकपीता । एके मुख्यान्धकेवला इत्यमरः । एषा वेशैः परिष्कटैरभिलक्ष्यो निर्णयः स्वी विभव ईश्वर्ये' नेन विजितः अतिक्रान्तः अर्धघः समस्तः वित्तेशस्य कुर्वरस्य (अथवा वित्तेशानां धनिनां) कोषी रत्नागारं यथा सा तथोक्ता । 'कौशाब्जी इयं राजधानीत्यर्थः । शातकुम्भस्य सुवर्णस्य द्रवेष खचित्ता लिखिता जना नरा यव सा तथोक्ता स्वर्णद्रवमख्डितलोका इव । विभाति चकान्नि शोभतइति यावत् ।

(5) पिष्टातकादिभिः सर्वत्र पीतत्वमापद्यमाना कौशाब्जी हेमद्रवशोभितजनेव दीप्यते ।

(6) किङ्किरातैः—किङ्किरात + अण् । तैः । तस्य इदमित्यण् ।

(7) चूर्णः चोद इत्यमरः । चुद् + घञ् । चुणत्ति चुन्ते । चुच्चुद् चुच्चोद । चोत्ता । चोत्स्यति-ने । चुणत्तु चुन्ताम् । अचुणत् अचुन्त । चुन्द्यात् चुन्दीत् । चुद्यात् चुत्सीत् । अचोत्सीत् अचुत् अचदत् । अचोत्स्यत्-त् । चुद्यते । अचोदि । चुत्तम् । चुन्दत् चुन्दानम् । चोत्तुम् । चुत्ता । शातकम्भं 'सुवर्णं स्यात् शातकुम्भोऽश्ममारक इति मेदिनी । अश्ममारकः कर्बोरवृक्षइत्यर्थः । कोषीऽभ्यौ कड्मले खड्गपिधानेऽर्धोघदिव्ययोरित्यमरः ।

(8) एतया...कौशाब्द्या...जनया...एकपीतया विभायते ।

(9) अग्धरा वृत्तम् ।

(10) उत्प्रेक्षाखड्गारः । सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यदितिलक्षणात् ।

अपि च ।

धारायन्त्रविमुक्तसंततपयःपूरद्भुते सर्वतः

सद्यः सान्द्रविमर्दकर्मकृतक्रीडे क्षणं प्राङ्गणे ।

उद्दामप्रमदाकपालनिपतत्सिन्दूररागाक्षयैः

सैन्दूरीक्रियते जनेन चरणन्यासैः पुरः कृष्टिमम् ॥

(१) आर०—चारित्रिके जननिर्गम वस्तुनिर्गत अविच्छिन्न जनप्रवाह द्वारा आर्जोक्त एवं ए समये घनविमर्दनजात कर्दम द्वारा कृतक्रीड प्राङ्गणे लोकतुल्य समुत्थित वक्रभूमिके आधीन त्रमणीगणेर कपालछातसिन्दूररञ्जित चरणरूपेण द्वारा कणकालेर जञ्ज सिन्दूरवर्ण करितेछे ।

(2) Moreover, while the courtyard is flooded with constant flow of water from water pipes on all sides and made muddy with instant walking in sports, the people are reddening the front pavements with their feet coloured with redlead falling from the foreheads of the unrestrained women.

(३) सर्वतः धाराधन्वविमुक्तसन्ततपयःप्रवृत्ते सद्यःसान्द्रविमर्दकईमज्जतक्रीडैः प्राङ्गणे पुरः कृष्टिमम् उद्दामप्रमदाकपालनिपतत्सिन्दूररागाक्षयैश्चरणन्यासैर्जनेन चणं सैन्दूरीक्रियते ।

(4) सर्वतः समन्ताद्द्वाराणां सलिलस्रवाणां यन्मेष जलनिर्गमयन्मैलेत्यर्थः । सन्ततो निरुत्तरो यः पयसां प्रः प्रवाहस्तेन प्रुते आर्द्धंजते सुते इति वा पाठः । तथा सद्यः तत्क्षणे सान्द्रो घनो निविड इति यावत् यो विमर्दो मर्दनं तेन यः कईमः पङ्क्तेन कृता क्रीडा यच्चिन् तत् तथोक्तं तत्र । प्राङ्गणे चत्वरि । पुरः अयतः । कृष्टिमं बद्धभूमिः । उद्दामानः स्वतन्त्रा या प्रमदास्तासां बारवनिताममित्यर्थः । कपालंभ्यः शिरोऽस्थिभ्यः । कपालोऽस्त्री शिरोस्थि स्याद् घटादः शकले व्रजे इति मेदिनी । निपततां सिन्दूराणां रागेण लौहित्येन अरुणैः रक्तैश्चरणानां न्यासीर्विषेपैर्नक्षत्रचरणैः इत्यर्थः । जनेन लोकेन चणं स्वल्पकालं निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः- चणइत्यर्णः । सिन्दूरेण रक्तं सैन्दूरं तेन रक्तं रागादित्यच् (४।२।१) । असैन्दूरं सैन्दूरं क्रियते सैन्दूरीक्रियते । अभूततद्वापि षुः ।

(5) समन्तात् कृत्विमप्रसवणनिर्गतनिरन्तरसलिलप्रवाहपूर्णे तत्क्षणं गाढ-मर्दितपङ्कविहितक्रीडै चत्वरि पुरो बद्धभूमिः स्वतन्त्रमन्त्रीशिरोस्थिस्वसत्सिन्दूर-

रञ्जितपादविन्यासेः लोकेन अक्षयीक्रियते । धारायन्त्र-(water pipes) निर्गतेन जलेन परिप्लुते पाददलनोत्पन्नेन कर्हमेन कृतक्रीडे प्राङ्गणे या बह्वभूमि रासीत् ताम् उल्लासमत्तानां रमणीनां कपाखचुरातमिन्दूररक्तिका लोहितैश्वरणेर्जनाः सिन्दूरवर्णा चक्रुः ।

(6) सन्ततः=सम + तम् + क्तः । पक्षे सततः । लुप्तेदवश्यम् कृत्ये तुम्, काममनसीरपि । समो वा हितततयोर्भौसस्य पक्षियुद्धञ्जीरिति । i. e., if कृत्यप्रत्यय i. e. तव्य, तव्यत्, अनीयर्, कप्, यत्, or ख्यत् &c. follows, the last letter of अवश्यम् is to be dropped ; if काम or मनस् follows that of तुम् is to be dropped. If हित or तत, that of सम् and if युङ्क्त or चञ्चल पच् follows the last letter of नास is to be dropped पुते—पुङ् गतौ भ्वादिः । प्रवते । पुपुवे । प्रीष्यते । अप्रीष्ट । प्रूयते । अप्लावि । प्रवमानम् । प्रीतम् । पुत्वा । पुतम् । स्तुते इति पाठे । स्तौति । सुष्वाव । अस्वावीत् । स्वविध्यति । प्राङ्गणे—प्र + अणि + लृट् । तस्मिन् । पूर्वपदान् संज्ञायामगच्छति शत्वम् । प्राङ्गणं चत्वरान्जिरे इत्यमरः । The word has a technical meaning and hence राजार्देः सनुसः being a नियम सूत्र does not obstruct its शत्वम् । Neither does the prohibition अगः prevail here ; the meaning of the Rule as it stands in the सिद्धान्तकौमुदी is misleading, either through an oversight or misprint, as अग qualifies पूर्वपदान् । Besides अगः is rejected by पतञ्जलि ।

(7) पुरी जलसमूहे स्याद् ब्रह्मसंयज्ञिखाद्ययोरिति मेदिनी । घनं निरम्बरं सान्द्रमित्यमरः । चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयीच्छयोः । सारङ्गादौ च रागः स्यादाख्ये रङ्गने पुमानिति शब्दार्थवः । कुट्टिमं बह्वभूमिकमिति हलायुधः । A tessellated pavement, कपालः—This word appears to mean here forehead ;—but in Sanskrit if it be used in that sense the rhetoricians call it the गाम्यताद्रीष as it does not mean

ललाट or भाल. So some read here कपोलनिपतत् i. e. falling from cheeks—अमरसिंह gives “स्यात् कर्परः कपालोऽप्यौ” । हेमचन्द्र—कपालं कृष्णकर्मदे घटादिशकली गणे । शिरोस्थानि । हन्यायुध gives “शिरसीन्धि करोटिः स्यात् कपालं शकलञ्च तत्” ।

(8) .. सेन्दूरीकरोति जगः ।

(9) ॥ शूर्दूलविश्रीडितं तप्तम् ।

विदू । (विलोक्य) एदं पि दाव सुविश्रज्जणपूरिद-
सिंगकजलप्यहारमुक्कसिक्कारमणोहरं वारविलासिणीबिलंसिदं
आलोएदु पिअवअस्सो । (क)

राजा । (विलोक्य) वयस्य सम्यक् दृष्टं त्वया ।—कुतः

(क) इदमपि तावत् सुविदग्धजनापूरितशृङ्गकजलप्रहारमुक्कशीत्कारमनोहरं
वारविलासिणीबिलसितमालीकयतु प्रियवयस्यः ।

(1) विदूयकं—(पशुनपूरक) এই ব্রসিকজনপূৰিত জলবহ (পিচকারি) কলাঘাত
মুক্ত-মৌসুম মনোহর, বেণীগুলির ক্রীড়া ও শ্রিয়বহুল তর্লোকন করন ।

राजा—॥ पशुनपूरक वयस्य वेष देखेह । केनना-०

(2) Jester—(Looking) Dear friend, look also at the sports of
the harlots, which are charming owing to the hissing sound pro-
duced by the strokes of water from syringes filled by the gallants.

King—(Looking) you have seen well, friend, since.—

(3) सुविदग्धेति = सुविदग्धैः रसिकैर्जनैरापूरितस्य शृङ्गकस्य जलप्रहारयन्त्रस्य
जलस्य प्रहारिण्य निर्गती यः सीत्कार स्तेन मनीहरं मनीजं वारविलासिणीनां
वेश्यानां बिलसितं क्रीडाम् । विदग्धश्च कल्पयत इति हन्यायुधः । i. e. a shrewd
clever, knowing person. is छेक । छेकी गृह्यायितस्यगपच्चिनीर्नागरं
विविधिति मेदिनी । So by “नागर” a libertine also is indicated. This
meaning is traced from the implication of a domesticated

bird or beast. cf. :—गृह्णासक्ताः पक्षिसृगाम्के काले गृह्णाकाश्च त इत्यमरः ।
Hence विदग्ध is a नागर who is somewhat like a cat after having
burnt (दग्ध) its paws.

अस्मिन् प्रकीर्णपटवासक्तान्धकारे
दृष्टो मनास्त्रणिविभूषणरश्मिजालैः ।
पातालमुख्यतफणाकृतिशृङ्खकोऽयं
मामद्य संस्मरयतीव भुजङ्गलोकः ॥

(1) विक्रिष्ट-निष्ठातक-कृताकार एते शाने, रत्नानकारमौलिपुसमुह द्वारा किफि-
नष्टे, उल्लङ्घनगतितिशृङ्खक, कामुक (लोक (पक्षे मपगण) आभाके अछ पाताल अरण
कराईतेछे ।

(2) These libertines raising up their syringes like the hoods
of snakes, being seen slightly through the brightness of their
adorning gems in this place darkened by the scattered powders,
are making me to-day remember the nether world.

(3) प्रकीर्णपटवासक्तान्धकारे अस्मिन् मणिविभूषणरश्मिजालैर्जालैः दृष्टः
उद्यतफणाकृतिशृङ्खकः अयं भुजङ्गलोकः अद्य मां पातालं संस्मरयतीव ।

(4) प्रकीर्णविक्षिप्तैः पटवासैः कृतः अन्धकारः तमो यस्मिन् तत् तथोक्तं
तस्मिन् अस्मिन् ग्याने इति शेषः । विक्षिप्तपिष्टातककृतततिमिरं । मण्यैः रत्नानि एव
विभूषणानि अलङ्कारान्धेषां रश्मीनां किरणानां जालैः समूहैः । जालं गवाक्ष
आभाये जालके कपटे गण इति यादवः । रत्नालङ्कारकिरणसमूहैः । मनाक्अन्धं
दृष्टः अवलोकितः उद्यतानि फणाकृतिरिव आकृतियेषां तानि फणाकृतीनि शृङ्खलानि
अन्धुयन्मानि येन स तथोक्तः । उच्यतेतमीगसदृशजलनिक्षेपयन्तः । अयं भुजङ्गानां
विलासिनां सर्पाणाञ्च लोकः गणः । भुजङ्गः सर्पविड्गयीरिति ष्टमचन्द्रः ।
वेद्यापतिर्भुजङ्गः स्याद्विटः पङ्कवकः स्यूत इति इत्यायुधः । कामुकजनः पक्षे सर्पगणः ।
अद्य मां पातालं संस्मरयतीव ।

(5) कामुकैः पटवासुक्षेपेषु सर्वं तमसाहतं ज्ञतम् । अन्यकारत्वाच्च यद्गोक्षां
फलाकारत्वाच्च स्थाननिदं पातासुभिव मे प्रतिभाति ।

(6) संस्मरयति = सम् + स्मृ + षिच् + खट् तिप् । स्मृ आध्यान इति मित्वात्
ऋभ्यः । अन्यत्वात् स्मरयति । आध्यानमुत्कथनापूर्वकं स्मरयम् । अस्मरत् ।
मणिजन्ते स्मरति । सस्मर । स्मरिष्यति । अस्मर्यते । अस्मरि । स्मृतम् ।
स्मर्तुम् । स्मृत्वा । माम्—गतिबुद्धीत्यादि सूत्रे (१।४।५३) दृशेति वार्त्तिकान्त
सूत्रे ज्ञाननामान्धार्यानामेव यद्वच्यम् । ननु ज्ञानविशेषार्थानामिति ज्ञाप्यते । तेन
स्मरति मिथ्यतीत्यादीनामणिजन्तकर्तृर्णजन्ते कर्मत्वं न । अतएव भट्टोजिः स्मरयति
प्रापयति देवदत्तेनेत्युदाजहार । कथन्तर्ह्यत्र सामिति द्वितीया ? अत्रतु स्मृ आध्यान
इत्यस्माद् घटादेशंरणादिति सूत्रे (१।३।६०) स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति भाष्यकार-
प्रयोगप्रामाण्यात् कर्मत्वम् । तथाहि—यत्तु खेरणादिति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्मः
स्वयमेवेत्युदाह्रियते तदं भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम् इति प्रौढमनोरमा ।
“आध्यानाद्यं कथं चट्टादिभिन्नस्मरतेरेव योगे तदभाष्यप्रामाण्यात् कर्मत्वाभावी घटादित्तु
भवत्येव कर्मत्वमिति शब्दरत्ने हरिदीक्षितः । “स्मरयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु
खेरणादिति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यमिति तत्त्वबोधिनी । i. c. Since
भाष्यकार i. c. 1. 3. 67 allows प्रयोज्य कर्म्यं to स्मरयति viz. स्मरति वनगुल्मं
कोकिलः—स्मरयति एनं i. c. कोकिलं वनगुल्मः स्वयमेव), the root स्मृ when
meaning आध्यान may have its अधिकर्ता as कर्मकारक in its षिजन्त
state. Otherwise there is an objection to द्वितीया in माम् here.
द्वितीया ought to have been used. For, in the Rule नतिबुद्धि &c.
(1. 4. 52) the वार्त्तिक “दृशेति” indicates that the word बुद्धि does
not include any special kind of perception. So स्मरत्, प्राप् &c.
are not comprised in it. Therefore माम् ought to have been
समा । दुर्गादास asserts “गुरुः शिष्यं श्रीकं स्मरयति ।” एवञ्च स्मरयन्मपि
ज्ञानविशेषः । But we have shewn above that भट्टोजि and others
go against this opinion. त्रीपति includes ईशवादि under बोधार्थं ।

प्रापयति नूपुरघ्नितानि बोदारम् । ईक्षयति विभ्रमं लीकान् । प्रापयति
 च्छात्रमासीदम् । But कैषट and इरदत्त are of different view.

(8) दृष्टेन—पातालमुद्यत् फणाहति शङ्खकेषानिनाह संख्ये भुजङ्गलीकेन ।
 This use of द्वितीया in माम् in the active, presents a difficulty as
 to the clear sense of the passage when attempted in the
 passive voice. For under the Rule “प्रयीञ्च कर्मण्यन्वेषां ख्यन्तानां
 लादयो मता” माम् changes into अहम् in the passive form and
 then संख्ये gives rather a vague meaning.

(9) वसन्ततिलकं व्रजम् ।

(10) अत्र उत्प्रेक्षालङ्कारः । स च क्षरणालङ्कारोज्जीवितः । यद्यानुभवमग्रस्य
 दृष्टे तत्सदृशं अतिः क्षरन्मिति लक्षणात् ।

विदू । (विलोक्य) भो वभ्रस्स एसा कु मअणिआ
 मअणसरिसं वसन्ताभिणअं णअंती चूदलदिआए सह इदो
 जेव्व आअच्छदि ति अवलीअदु पिअवयमसो । (क)

(क) भो वयस्य एषः खलु मदनिका मदनसदृशं वसन्ताभिनयं नृत्यन्ती
 चतुर्लतिकया सह इत एव आमन्कतीति अवलीकयत् प्रियवयस्यः ।

(1) विदूषक—(दर्शनपूर्वक) हे सखे, এই মদনিকা বসন্তাভিনয়ে মদনতুলা
 নাচিতে নাচিতে চতুর্লতিকার সহিত এখানে আগমন করিতেছে। অবলোকন
 করুন ।

(2) Jester—(Looking) O dear friend see '*Madanika* is coming
 here with *Choota-Latika*, dancing just like the god of love in the
 festival of Spring.

(3) मदनसदृशम् = कामानुकूपम् यथातथा ।

(ততঃ প্রবিষ্যতো মদনলীলাং নাটয়ন্তৌ দ্বিপদীস্বৰ্গং
 গায়ন্তৌ চেত্বৌ ।)

মদনিকা—(গায়তি)

কুমুমাভূতপিতৃদুঃখম্ভো মতলাভূতবহুচুঃখম্ভো ।
 সিটিলিভমাণমাহুঃখম্ভো বাভূত দাহিণ্যপবনম্ভো ॥
 বিকসিতবকুলামৌদকম্ভো কংকিতপিতৃদুঃখম্ভো মেলম্ভো ।
 প্রতিপালনাসমর্থম্ভো ভ্রম্মত জুবর্দসত্যম্ভো ॥
 ইহ পটমং মধুমাগৌ জনস্য হৃদয়ানি করৌতি মৃদুলানি ।
 পশ্বা বিদ্বদ্ব কামৌ লভ্যপ্রসরৈঃ কুমুমবাণিঃ ॥ (ক)

(ক) কুমুমাগুধপ্রিয়দূতকৌ মুকুলামিতবহুচুতকঃ ।
 সিটিলিতমানয়হুঃখকৌ বাতি দাহিণ্যপবনকঃ ॥
 বিকসিতবকুলামৌদকঃ কাঙ্ক্ষিতপ্রিয়জনমেলকঃ ।
 প্রতিপালনাসমর্থকৌ ভ্রাম্যতি যুবতিসার্থকঃ ॥
 ইহ প্রথম মধুমাগৌ জনস্য হৃদয়ানি করৌতি মৃদুলানি ।
 পশ্বা বিদ্বতি কামৌ লভ্যপ্রসরৈঃ কুমুমবাণিঃ ॥

(১) (মদনলীলা অভিনয় ও দ্বিপদী খণ্ড গান করিতে করিতে
 ইহে দাসীর প্রবেশ ।)

মদনিকা—(গান) .পুষ্পায়ুধের (কামের) প্রিয়দূত, আত্মমুগ্ধ প্রকাশক ও মৃদু-
 ভাববিধারক দক্ষিণ পবন বহিতেছে। বিকসিত বকুলের আশ্লাদক অভিনবিত-প্রিয়-
 জন-সঙ্গম, যুবতিসমূহ ভ্রমণ করিতেছে। এখন চৈত্র মাস অগ্রে লোকের হৃদয় কোমল
 করে। পশ্চাৎ হ্রস্বোগে কাম পুষ্পবাণ দ্বারা বিদ্ধ করে।

(2) (Enter two maids acting amorously and singing love
 snatches.)

Madanika—(Singing) There is blowing the south wind which is
 the messenger of the god of love ; the bringer of blossoms of many

mangoe trees and remover of ill feelings. There are wandering the young females who create delight to the blossomed *Bakul* trees, who are desirous of union with their lovers and who are unable to wait. Here Spring makes first the heart of people soft and then the god of love getting an opportunity, pierces it with his flowery arrows.

(4) युवतिसार्थकः=युवतीनां सार्थः । समूहः । अनुकम्पायामिति कन् (१।१।७६) । एव मन्त्रत्रापि । सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके इति मेदिनी । लम्बप्रसरैः=प्राप्तावकाशैः ।=to which an opportunity has been given—मधुमासः=चैत्रमासः वसन्त इति यावत् । स्याच्चैत्रशैत्रिकी मधुरित्यमरः । प्रतिपालनासमर्थकः=प्रतिपालनस्य वल्लभागमने अपेक्षाया असमर्थकः असहनः । काङ्क्षितप्रियजनमेलकः=अभिलषितः प्रियजनस्य मेलकः सङ्गर्भो येन सः । मेलकः सङ्गसङ्गमावित्यमरः । विकसितवकुलापीदकः=विकसितानां वकुलानां आनीदकः आह्लादकः । “पादाहृतः प्रमदया विकसत्यशोकः शोकं जहति वकुली मुखशीधुसिक्तः । आलोकितः कुरुवकः कुरुते प्रकाशं बली-
दित्तिलक उन्कलिको विभातीति कविसमयसिद्धेः । आनीदक इति शेषवष्ट्याः समासः । द्विपदीखण्डम्=गीतिविशेषम् । “भवेत् द्विपदिका गीतिर्भरतेन प्रकीर्तिता । पृथ्वायतुभिर्धरणैस्त्रयोदशकलात्मिकेतिलचणयुक्ता द्विपदिका नाम गीतिः=Snatches of songs, called ठंरी in Hindi. कला means मात्रा । चैक्यी=दास्यी ।

• (6) मुकुलायितः=मुकुलशब्दाद् आचारायै क्वञ् । ततः प्रथमे षिच् । ततः ऋः । मुकुल + क्वञ्=मुकुलाय, मुकुलाय + षिच्=मुकुलायि । लटि मुकुलाययति । क्वञ्नाद् लटि तु मुकुलायते ।

भाष्यति—वा आश्रमशुभमुकमुदसितुटिलष इति (१।१।७०) कर्त्तरि वा षन् । तेन दिवादौ लटि भाष्यति । लुङि अभमत् । भ्वाद्दौ भमति भष्यति । लुङि अभमोत् । भावे लुङि अभमि । भान्तः । भमितुम् । भान्त्वा भमित्वा ।

युवतिसार्थकः—यु + कनिच्=युवन् । युवा । यून्क्षरिति (४।१।७०) स्त्रिया

তিপ্রত্যয়ঃ যুবন্ + তিঃ = যুবতিঃ । স্ফিচ্ছিতং যুবতিনৈপুচ্চং তরীতি কুমারি (৮।১৩) ।
 যুবতীতি তু ভীতিঃ স্তন্যনাৎ ভীপি বীভ্যন্ ইতি মট্টিজিঃ । স্ফিচ্ছিতং ভীপ্ ইতি
 উচ্চল্লভদন্তঃ । যুবতীকারনির্মিতং দধীতি । বিববিবনা মধুরা হি যুবল্য ইতি च
 প্রयोगঃ । কথমর্হি যুগী কামময়ী দুনীতি च মনী বেধব্যমাষাষু রিতি । অ্যাষি-
 নীযন্ । ইতিকারী যুনসিখিয়ম স্কুটমাচ্ ভীপীপ্যবাদ ইতি । The state-
 ment of উচ্চল্লভদন্ত is of course, like that of মাষব, based on the
 বাচিনক “সর্বমৌঃস্কিচ্ছিতাদিত্যে” otherwise তি is not a হ্রস্ব but a তদ্বিত
 প্রত্যয় । জবাতিচ obstructs the application of স্তনেষ্যো ভীপ্ by
 distinctly asserting ভীপীপ্যবাদঃ । বিধ্বতি—বিঘ্নাষ । অহা । অ্যত্সতি ।
 বিধ্বতু । অবিধ্বত্ । বিধ্বেত্ । বিধ্যত্ । অব্যাত্সীত্ । অব্যত্সত্ । বিধ্বতে ।
 অব্যাধি । বিত্ । বিধ্বত্ । অ্যত্ । বিহা ।

রাজা—(নির্বর্ষণ) অহৌ, মধুরোঃস্যমাষা নির্ভরঃ
 ক্রীড়ারসঃ । তথাহি ।

স্বস্তঃ সগ্ধামশোভাং ত্যজতি বিরচিতামাকুলঃ কেশপাশঃ
 সীবাধা নূপুরৌ চ দ্বিগুণতরমিমৌ ক্রন্দতঃ পাদলক্ষ্মী ।
 ব্যস্তঃ কম্পানুবন্দ্যাৎনবরতমুরৌ হন্তি হারোঃস্যমস্থাঃ
 ক্রীড়ন্ত্যাঃ পীড়য়ৈব স্তনভরবিনমস্বাধ্যমঙ্কানপেচম্ ॥

(১) রাজা—(বর্ণনাপূর্বক) আহা এই রমণীদের গাফ ক্রীড়াশ্রাণ মবোহর
 বটে । আরও—স্তনভরবিনম শরীরমখাভাগ ভগ্ন হয় হটক, এবিধের অপেক্ষাপূত্র
 হইয়া ক্রীড়াকারিণী এই মনিকার ক্রেশ বটিতেছে হেতুই বেন শ্রুত ও আকুল কেশসমূহ
 বিরচিত পুশ্মান্যসমূহের শোভাকে পরিভ্রাণ করিতেছে । পাদলক্ষ্মী নূপুরবর বিগুণা-
 ধিক শব্দ করিতেছে—অনবরত কম্পনহেতু বিচলিত হার বক্ষে আঘাত করিতেছে ।

(2) King—(Looking), O how sweet is the earnest attention of
 these women to the sports. Moreover—being entirely reckless
 about the breaking asunder of her waist stooping down by her

burdensome heaving breast, this intoxicated woman is playing in such a way that out of grief for her as it were, her scattered and dishavelled hairs have allowed the beauty of their garlands to fade away—and—her anklets are making more than double noise and her necklace owing to constant movement is striking against her breast.

(3) स्रगभरविनमनमभ्रभङ्गानपेक्षं क्रीडन्त्याः शीवाया अस्याः मदनिकायाः पीडया इव स्रस्तः आकुलः केशपाशः विरचितां स्रग्दामश्रीभां त्यजति । पादलघ्नी इमौ नूपुरौ च द्विगुणतरं क्रन्दतः । कम्पानुबन्धाद् व्यस्रः अयं हारः उरः इति ।

(4) निर्वर्णं—दृष्टा । निर्वर्णं तु निध्यानं दर्शनालोकात्नेत्रमिवमरः ।

निर्भरः = अत्यन्तः । क्रीडारसः = क्रीडागुरागः । आसाम् = मदनिकादीनाम् । स्रजेति । स्रगयोः कुचयोर्भरेण भारेण विनमतः निम्बं गच्छतः मध्यस्य कटिदेशस्य भङ्गे द्विधाभवने नास्ति अपेक्षा भयमित्यर्थः यस्मिन् तत् तथोक्तम् । कुचभाराधीभवत् कटिभङ्गनभयगुणं यथातथा क्रीडन्त्याः खलन्त्याः शीवायाः मत्ताया अस्या मदनिकायाः पीडया क्लेशेन हेतुना इव स्रस्तः विगलितः अतएव आकुलः विरचितः केशपाशः शिरीषद्वयसमूहः । पाशः पञ्चय इत्ययं कलापार्थाः कचात् पर इत्यमरः । विरचितां स्रग्दामां स्रजः पुष्पमालाया दामः समूहस्य श्रीभां कान्तिं त्यजति परिहरति । तथा पादलघ्नी अरबस्थितौ इमौ नूपुरौ मञ्जरी द्विगुणतरं द्विगुणाधिकं क्रन्दतः ध्वनतः । कम्पस्य शरीरचालनस्य अनुबन्धाद्विच्छेदाद् व्यस्रः अलितः अयं हारश्च उरौ बन्धो इति प्रहरति ।

(5) स्रगभारनतकटिदेशे भनक्तु नवेत्यगच्छयित्वा इयमित्यं क्रीडति यदस्याः क्लेशादिव विलस्रः केशकलापः कुसुमश्रीभाङ्गीनः । नूपुरौ चाधिकतरं नादयुक्तौ । नियतचलनात् हारस्य बधसः प्रहारकः ।

(6) स्रस्तः = स्रग् + क्तः । स्रसते । स्रसंमि । स्रसिद्यते । अस्ससिष्ट अस्ससत् । स्रसमानम् । स्रस्ता स्रसित्वा । स्रसितुम् । स्रस्येते । अस्ससि । शीवायाः = शीव् + क्त = टाप् । तस्याः । वष्टी श्रेषे । अतुपसर्गात्पुञ्जचीव-

ऊर्ध्वोक्ताया इति (पा११५५) निपातने । The word चीव is irregularly derived by क्त to the root चीव । चीवते । चिचीवे । चञ्चोषिट ।

द्विगुणतरम्—द्विगुणशब्दात् तरप् । But the word द्विगुण has intensive meaning. So how can there be further comparison ? Says the काशिका in 5. 3. 55—“यदाच प्रकर्षवता पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशयिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव ।” and then quotes two illustrations one from the वेद viz.—“द्विषो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाव कर्मणे ।” and the other from the लौकिक Sanskrit “युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुक्ष्याम् ।”

(7) नसे शौचोत्कटचीना इत्यमरः । पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियमित्यमरः ।

(8) व्यस्येन—शोभा त्यज्यते विरचिता चाकुलेन वैश्रपाशिन । नूपुराभ्याम् धार्या क्रन्दते पादलघाभ्याम् । व्यस्येन उरः इत्यते हारिषावेन ।

(9) लघ्वरा वृत्तम् ।

(10) उत्तमेचाखाङ्कारः ।

विदू । (सहर्षम्) भो वक्षस्य अहमि एदाणं वक्षपरि-
शराणं मञ्ज्जे यञ्चन्तो गाञ्चन्तो मञ्चणमहससर्वं सन्मा-
णयस्म । (म)

राजा । (सस्मितम्) वयस्य एवं क्रियताम् ।

विदू । जं भवं प्राणवेदि । (इत्युत्थाय चेत्योर्मध्ये
वृत्त्वति) । (ख) भोदि मञ्चणिए भोदि चूदलदिए एदं चञ्चरिषं
ममि सिक्खावेध ।

मद । (विहस्य) इदास य होदि एसा चञ्चरी । (ग)

विदू । ता किं क्लु एदं । (घ)

(क) भी वयस्य चक्षुमपि एतासां वक्षपरिकराणां मध्ये हृत्यन् वयन् मदन-
मङ्गीतसर्वं सन्मानयिष्यामि ।

(ख) यद्भवान्नापयति । भवति मदनिके भवति चूतलतिके इमां चर्चरिकां
नामपि शिष्यवतम् ।

(ग) हृताश्च न भवति एषा चर्चरी ।

(घ) तत् किं खल्लिदम् ।

(1) विदूषक—(सहसे) ओहे वयञ्च, आम्निओ एहे वक्षपरिकर रमणीयैर मध्ये
नाचिष्ठा ओ गौइया काममहोत्सवैर सन्मान करिव ।

राज्ञा—(सन्निभे) वयञ्च, कर ।

वि—आपनार धेरूप आज्ञा (उत्थानपूर्वक दासीहरैर मध्ये नर्तन) । ओगो
मदनिके, ओगो चूतलतिके, एहे चर्चरी आम्नाकेओ शिषाओ ।

मदनिका—(हास्यपूर्वक) ओरे हताश ! हेहा चर्चरी नहे !

वि—तवे हेहा कि ?

(2) Jester—(Joyfully) My dear, I too shall honour this festival
of the god of love by dancing and singing in the midst of these
women who have girded up their loins.

King—(Smiling) Do it friend.

J.—As you direct.—(Goes and dances between the maids).
Respected *Madanika*, respected *Chootatalika*, teach me too this
high-toned song.

Madanika—(Laughing) Disappointed, this is no high-toned
song.

J.—What is it then ?

(3) वक्षपरिकराणाम् = कृतगात्रवन्धानाम् । वक्षपरिकराणां इति पाठे वक्षु-
परिजनानामिति संस्कृतम् । अथ परिकारः पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रमादगामिणा-
वन्द्ये विवेकारन्वयीर्गण इति हिमचन्द्रः ।

मद । हृदास दुवदीखण्डं क्लृ एदं । (क)

বিদু। (সহর্ষম্) কিং এদিয়া খ্বচ্ছং মৌশ্চা
করৌশ্চন্তি লড্ডুশ্চা বা। (খ)

মদ। (বিহস্য) হৃদাস যচ্ছি যচ্ছি পঠীশ্চদি ক্লু
এদং। (গ)

বিদু। (সবিস্ময়ম্) পঠীশ্চদি ক্লু এদং। (সবিষাদম্)
জহ পঠীশ্চদি য়া মুশ্চীশ্চদি তা মম এদিয়া য়া কচ্ছং। বরং
পিযবযস্সস্স জ্জোষ্চ সশ্চাসং গমিস্সং (তথা করোতি)। (ঘ)
উমি। (আকর্ষতঃ। বিদূষকঃ আকর্ষতি। উমি হস্তী
গৃহীত্বা) চিহ্নং বিণা কীলিদং হৃদাস কাহিঁ গচ্ছসি। (ঙ)
(ইতি বহুবিধং তাড়য়তঃ)।

(ক) হৃদাস হিপদীখ্বচ্ছং খ্বলিদম্।

(খ) ক্রমেণ খ্বচ্ছং মৌদকাঃ ক্রিয়ন্তে লড্ডুকা বা।

(গ) হৃদাস যচ্ছি যচ্ছি। পঠ্যতে খ্বলন্তত্।

(ঘ) পঠ্যতে খ্বলন্তত্। যদি পঠ্যতে ন মুশ্যতে তন্মমৈতেন ন কার্যম্।

বরং প্রিয়বযস্সস্সৈব সকার্ণং গমিস্সামি।

(ঙ) তিষ্ঠ বিণা কীলিতং হৃদাস ক্লু গচ্ছসি।

(১) মদনিকা—হতাশ, ইহা হিপদী খণ্ড।

বিদূষক—(সহর্ষে) এই খণ্ড দ্বারা মোগা বা লাড়ুু করা হয় কিনা?

ন—(হাস্তপূর্বক) হতাশ, না না ইহা পঠিত হয়।

বি—(সবিস্ময়ে) পড়া হয়? (সবিষাদে) যদি পড়িতে হয় এবং ইহা খণ্ড
না দ্বারা; তবে আমার ইহা দ্বারা কোনও কাজ নাই। আমি বরং শ্রিয়বরন্তের
নিকটেই বাই (পমনোস্তম, উভয়ের ও বিদূষকের পরস্পর আকর্ষণ)।

উভয়ে (হস্তবর ধরিত্রা) দাঁড়াও, না খেলিয়া হতাশ কোথা বাইবে? (নানারূপ
তাড়না)।

(2) Madanika—You, stupid, it is another piece.

Jester—(Joyfully) Can this piece be turned to sweetmeats?

M—(Laughing) No, no, fool, this is read.

J.—(Amazingly) It is read!—(Sorrowfully) If so,—and if it be not eaten,—I shall do nothing with it.—I shall rather go to my friend (Going—but dragged by both—he drags).

Both—(Catching hold of his hands) Stand, fool, where shall you go before playing? (Strike him in various ways).

(3) खखेन = इच्छुतांशिन = By lump of sugar. वरम् - ईषत् प्रियम् ।
देवावृते वरःश्रेष्ठे विषु क्लीवे मनाक् प्रिय इत्यमरः ।

विदूषकः—(हस्तमाकृष्य प्रपलाय्य राजानमुपसृत्य ।) भो वषस्स, णच्चिदोम्हि । (क)

राजा । वयस्य, क्रौडितम् ।

विदूषकः—णहि कीलिण् । पलाइदोम्हि । (ख)

चूतलतिका—हस्ते मदणिए, चिरं क्खु, अन्हेहिं कीलिदं । ता एहि । णिवेदेन्ह दाव भट्टिणीए संदेसं महाराजस्स । (ग)

मदनिका—चूदलदिए, सुट्टु, क्खु, तुए सुमरिदं एदं । एब्बं करेन्ह । (घ)

(परिक्लंथीपसृत्य च ।)

उभे—जेदु जेदु भट्टा, देवी आण्णवेदि—(इत्यधीतो लज्जां नाटयन्धौ ।) णहि णहि । विण्णवेदि । (ङ)

राजा—(सहर्षं विहस्य सादरम् ।) मदनिके, नग्वाण्णापयतीत्येव रमणीयम् । विशेषतोऽद्य मदनमहोत्सवे । तदुच्यतां किमाण्णापयति देवी ।

विदूषकः—आः दासीए धीए, किं त्ति देवी आसवेदि । (च)

चेत्थी—एवं भट्टिणी विखवेदि । जहा क्खु अज्ज मए मअरन्दुब्बाणं गदुअ रत्तासोअपाअवदलसंघाविदस्स भअवदो कुसुमाउहस्य पूजा णिव्वत्तइदव्वा । तथ अज्जउत्तेण संखि-
हिदेण होदव्वंत्ति । (छ)

राजा—वयस्य, किं वक्तव्यम् । उत्सवाद्दुत्सवान्तरमा-
पत्तितमिति ।

(क) भी वयस्य, नर्तितोऽस्मि ।

(ख) नहि क्रीडितम् । पलायितोऽस्मि ।

(ग) इह मदानेके, चिरं खल्लावाभ्यां क्रीडितम् । तदेहि । निवेदयाम्ना-
वद्भार्याः संदेशं महाराजाय ।

(घ) चूललतिके, सुहु खलु त्वया अतमेतत् । एवं कुर्वः ।

(ङ) अयत्तु जयत्तु भर्ता । भर्तः, देव्यान्नापयति—नहि नहि । विज्ञापयति ।

(च) आः दास्याः पुत्रि, किमिति देव्यान्नापयति ।

(छ) एवं भर्ता विज्ञापयति । यथा खल्वय मया मंकरन्दीयानं गत्वा रत्तासो-
कपादपतलसंस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयित्स्या । तन्नार्थपुत्रेण
संनिहितेन भवितव्यमिति ।

(1) वि—(हस्ताकर्षणं पूर्वकं पलायनं करिष्यां राज्ञाय निकटे गमनं) उहे बको,
नर्तितं ह्यैराहि ।

ना—बको, धेनिराह ।

वि—क्रीडा नहे—पलायितं ह्यैराहि ।

चूललतिका—उला मदनिके, आम्ना दुहैजने बहकण धेनिराहि । अतएव एम ।
उर्ध्वं वार्द्धा महाराजके वनिव ।

मदनिका—चूललतिके, ताल मने करेह । ताई करिव (परिक्रमणं उ निकटे
आगमनं) ।

উভয়ে—মহারাজের জয় হউক। মহারাজ দেবী আজ্ঞা করিতেছেন—(অর্কোক্তে
লজ্জা প্রকাশ) না না—নিবেদন করিতেছেন—

রা—(সহর্ষে হস্ত ও আদরের সহিত) মদনিকে, ভাল, “আজ্ঞা করিতেছেন”
ইহাই রমণীর—বিশেষতঃ অদ্য মদনমহোৎসবে—। অতএব বল রাজ্ঞী কি আজ্ঞা
করিতেছেন ।

বি—আঃ দাসীর বেটা, কি ? দেবী আজ্ঞা করিতেছেন !

দাসীদ্বয়—দেবী এইরূপ বিজ্ঞাপন করিতেছেন যে আজ আমরা কৰ্ত্তৃক মকোরন্দোস্থানে
গমনপূর্বক রক্তাশোকবৃক্ষতলে সংস্থাপিত ভগবান্ কামদেবের পূজা সম্পাদন করিতে
হইবে। সে স্থানে আয্যপুত্র কৰ্ত্তৃক সন্নিহিত থাকিতে হইবে।

রা—বয়স, কি বলা যায় ? এক উৎসব হইতে অল্প উৎসব উপস্থিত ।

(2) Jester—(Taking off his hand and fleeing to the king)
Friend, they made me dance !

K—Well, you have played.

J—Not played—but fled.

Choota—Oh ! *Madanika*, we have played too long ;—come
and let us now inform the king of the queen's desire.

Mada—*Chootalatika*—you have remembered well. Let us do
this. (Moving and coming to the king).

Both—Victory to the king. May it please your Majesty, the
queen directs—(Half speaking—bashfully) no, no, the queen
submits—

K—(Joyfully laughing and with endearment) *Madanika*, it is
highly pleasing that the queen directs—specially now when the
festival of god of love is going on ;—so tell us what the queen
directs—

J—What ? ill-begotten females ?—the queen directs—

Maids—The queen submits that today she will go to the
garden called *Makaranda*, to perform the worship of the revered
God of love situated below the redflowered *Asoka* tree and that
her dear lord may also be there.

-K—Friend, what is to be said?—One festival has sprung from another.

(3) सन्देहम् = वाचिकम् । वार्तामिति यावत् । निर्वर्तयितव्या = सन्धादित्यितव्या । आपतितम् = आगतम् । उत्सवान्तरम् = अन्यप्रसंगः । अन्यः उत्सवः उत्सवान्तरम् । मयूरव्यंसकादयथेति तत्पुरुषः । इच्छे—इच्छे इच्छे इच्छान्तामनीचं चेटीं सखीं प्रतीत्यमरः । दास्याः पुत्री—वष्टा आक्राश इति (६।१।२१) वष्टा अलुक् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया नित्यत्वस्वीकारे तु पुत्रेऽन्यतरस्यामिति (६।१।२२) विकल्पेऽलुक् । “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ।” i.e. “प्रातिपदिक includes also those forms which are derived by adding to it affixes denoting genders”—This परिभाषा does not belong to पाणिनि and had been current before he flourished. It is sometimes accepted and sometimes not. If here accepted पुत्र includes पुत्री । But how to get पुत्री ? “शाङ्करवादं यञीं ङीन् [४।१।७३]” । But “पुत्र” is not included by all, in the शाङ्करवादि class—“अत्र पुत्रशब्दं केचित् पठन्ति । प्रच्योतपुत्री शैलपुत्रीति वार्त्तिकविद्यया (पुष्पादिशाद) अन्यदेव ङीनः उदाहरणम् । पुत्रादीशसु ङीपि सरार्थ इति मन्यन्ते । नात्राप्तभाषितमस्तीति पदमन्वयार्थांश्चरदत्तः । कैयट holds a different view—In the वार्त्तिक वा सूतकापुत्रकाहन्दारकाथामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् (७।१।३५) he explains पुत्रिका thus :—पुत्रशब्दाच्छाङ्करवादित्वाद् ङीन् प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कन् । कैऽण्यइति ऋस्वः । तस्य पक्षेऽकारो विधीयते ।” भट्टोजि follows कैयट but finds a difficulty as to how to account for पुत्रद् वादिश in the वार्त्तिक of 6. 3. 70. “सूतीवराजमीजकुलमेवथी दुहितुः पुत्रश्च वा ।” “यदपि शाङ्करवादी पुत्रशब्दः प्रचिती नतु साम्प्रदायिक इति तदपि न ।” इति मनीरमा । “पुत्रीव इर्थे इदथी तनोति ।” “कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ।” “मा भेषीः पुत्रि सीते व्रजति मम पुरी नैव दूरं दुरास्तेति मञ्जानाटके ।

विदू । ता उद्देहि तहिं ज्जेव्व गच्छन्ना जेष तहिं गदस्स
ममावि । ब्रह्मण्यबालकस्स सोत्थिवाचणं किमपि भविस्स-
दित्ति । (क)

राजा । मदतिके गम्यतां देव्यै निवेदयितुम् । अयमह-
मागत एव मकरन्दोद्यानमिति ।

चेत्यौ । जं भट्टा आणवेदि । (इति निष्क्रमन्ते) । (ख)

राजा । वयस्य एह्यवतराव । (उभौ प्रासादादवतरणं
नाटयतः) वयस्य आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विदू । एदु एदु भट्टा (परिक्रामतः । अयतोऽवलोक्य)
भो एदं तं मभरन्दुज्जाणं ता एहि पबिसन्ना (इति प्रविशतः ।
सविस्मयम्) भो महाराज पेक्ख पेक्ख एदं तं मल्लभमार-
दान्दोलिदमउलन्तसहचारमञ्जरौ रीणुपडलपडिवडुपडविभाणं
मत्तमहुअरणिअरमुक्कभङ्गारमिलिदमहुरकीइलालावसङ्गीदसु-
हावहं तुहागमणदंसिआअरं विअ मभरन्दुज्जाणं लक्खीअदि
ता पबिसतु भवं । (ग)

राजा । (समन्तादवलोक्य) अहो रम्यता मकरन्दो-
द्यानस्य । इह हि—

(क) तदुक्तिः । तत्रैव गच्छावः । येन तत्र गतस्य ममापि ब्राह्मणबालकस्य
सुखसिवाचनं किमपि भविष्यतीति ।

(ख) यद्दर्शनापयतीति ।

(ग) एतु एतु भर्ता । भोः, एतत्तन्मकरन्दोद्यानम् । तदेहि । प्रविशावः ।

भो महाराज, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत्तन्मलयमारुतान्दीक्षितमुकुलायमानसह-
कारमञ्जरौरीणुपटलप्रतिबद्धपटवितानं, मत्तमधुकरनिर्गममुक्कभङ्गारमिलितमधु-

বকীকিছাছাপসংগীতসুখাবছ তবাগনদহর্ষিতাদবনিব মকরন্দীদ্যান জল্পতি ।
তন্ দধিচ্ছত্তু মহান্ ।

(1) বি—তবে উঠুন, সেখানেই বাইব । সে হলে উপস্থিত থাকিলে ব্রাহ্মপুত্র
আমারও কিছু স্বস্তিবাচন বাটতে পারে ।

রা—মদনিকে, বাও, দেবীকে বল, এই আশ্চি মকরন্দোদ্যানে প্রায় উপস্থিত ।

দাসীঘর—বে আত্মা মহারাজ (প্রহান) ।

রা—বয়স্য, এস অবতরণ করি । (প্রাসাদাবতরণ), বয়স্য, মকরন্দোদ্যানের পথ
নির্দেশ কর ।

বি—মহারাজ আহুন । (পরিক্রমণ ও অগ্রে অবলোকন) মহারাজ, এই মকরন্দো-
দ্যান । আহুন, প্রবেশ করি । (প্রবেশ ও সবিস্ময়ে) মহারাজ দেখুন দেখুন,
এই সেই মলয়পবন-সঞ্চালিত-মুকুলাবহা-প্রাপ্ত-চূত-মঞ্জরী-পরাগ-সমূহসংযুক্ত-বস্ত্রচন্দ্রাতিপ,
মত্ত-মধুকর-নিকর-মুক্ত-ঝঙ্কার-মিশ্রিত-মধুর-কোমল-কুজন-সঙ্গীত-সুখদায়ক, আপনার
আগমনে সবিশেষ সমাদৃত মকরন্দোদ্যান লক্ষ্য হইতেছে । অন্তএব প্রবেশ করুন ।

রা—(চারিদিকে দর্শনপূর্বক)—অহো মকরন্দোদ্যানের মনোহারিতা । এখানে—

(2) J—Then rise up, there we go, so that by being there as a
Brahmṇ's son, I too may get some wages for chanting the words
which will bring blessings.

K—*Madunika*, go, tell the queen, I am almost come to the
Makaranda Garden.

Maids—As your Majesty commands (*Exeunt*).

K—Come friend, let us go down (*Descending*). Friend, show
me the way to the *Makaranda* Garden.

J—Please to proceed your Majesty (*Moving and looking at
the front*). This is that *Makaranda* Garden, let us enter (*Enter-
ing—amazingly*) O Sire, see, see, here is that *Makaranda* Garden
which appears to be favoured by your arrival ;—from which comes
out the happy song mixed with the sounds of the cuckoos and

maddened bees and in which a canopy of cloths is unfurled, joined with the pollens and new leaves of the mango trees shaken by the south wind. So, your Majesty may enter.

K—(Looking on all sides) Oh the beauty of the *Makaranda* Garden ! here --

(३) मलयैति = मलयश्च मार्कतेन पवनेन आन्दोलितानां चालितानां मुकुलाय-
मानानां कोरकभावं लभमानानां सङ्काराणां चूतानां मञ्जरीणां पुष्पलवकानां
रेणूनां परागाणां च पटलैः समूहेः प्रतिबद्धं संयुक्तं पटस्य बन्धस्य । पटशिवपटे
बन्धेऽस्मीं पियालद्रुमे पुमानिति मेदिनी । वितानमुल्लोचः यव तत् तद्योक्तं तत् ।
अस्मीं वितानमुल्लोच इत्यमरः । पल्लवः स्यात् किसलयं वल्लरी मञ्जरी तथेति
हलायुधः । पटलं तिलकं नेत्ररीमन्दारिपि मञ्जरी इति हेमचन्द्रः । मुकुलाइव
आचरन्तीति मुकुलायमानाम्नेयाम् । मुकुल + क्यङ् + शानच् । मत्तेति = मत्तानां
सङ्काराणां भसराणां निकरंण ममूरेन मुक्तंभङ्गारमिलितः मिथितः मधुरः मञ्जीजः
कोकिलानामालापः एव मङ्गीतं नेन मखावहम् । रक्ताश्रीकेति रक्तविशेषणेन
अरार्द्धीपकत्वं मचितम् । "प्रमनकरंशःकम्पु येतः रक्त इति द्विधा । अङ्गिदिकरः
श्वेती रक्ताइव अरवर्द्धम" इति ।

उद्यद्द्विद्रूमकान्तिभिः किमलयैस्ताम्रां त्विषं बिभ्रतो

भृङ्गालीविकृतैः कलैरविशदव्याहारलीलाभृतः ।

घूर्णन्तो मलयानिलाहतिचलैः शाखासमूहैर्मुहु

भान्ति प्राप्य मधुप्रमङ्ग मधुना मत्ता इवामी दुमाः ॥

(1) मयुक्तात् प्रवालकाश्विनवपन्नं द्वारा लोहितद्राति,—जन्नरकुलेन मधुरं निनाद
द्वारा अवाङ्मवचनजौलाननोहर,—७ मलयपवनविकम्पित शाखासमूहद्वारा पुनःपुनः
घूर्णनलील ये वृक्षगण एतेन मधुसम्पर्कं प्राप्नु इहेया गेन मत्तेन आर शोभा पाईतेते ।

(2) Beautifully appear the trees as if wild by the touch of
Spring (or wine) as they are often reeling with the branches shaken

रत्नावली ।

by the south wind and appear charming with the sweet humming noise of the bees, being adorned with red colour of the new leaves just like corals in their full development.

(3) उदयद्विद्रुमकान्तिभिः किमलयैन्मासां त्विषं विभ्रतः कलैर्भृङ्गास्त्रीविक्रते रविशदव्याहारिणीलाभ्रतः मलुङ्गानिलाङ्घितचलैः शाखासमूहे मुहु घूर्णन्तः अमी द्रुमा अधुना मधुप्ररुङ्गं प्राप्य मत्ताइव भान्ति ।

(4) उदयतामुन्मीलतां विद्रुमाणां प्रवालानां विद्रुमो रत्नह्रदेषि प्रवालपि पुमानयमिति मेदिनी । कान्तिः उदयद्विद्रुमकान्तिः साइव कान्तिर्येषाम् तानि तथाक्तांन तैः उदगच्छत्प्रवालप्रभैः । किसलयैः पल्लवैन्मासां लोङ्घितां त्विषं दीप्तिं विभ्रतां गृह्णन्तः कलैरस्फुटमनोहरैः भृङ्गाणां विरफाणामालीनां श्रेणीनां विक्रतैः शब्दैः अविशदः अस्फुटः । विशदं प्रकटं स्पष्टं प्रकाशं स्फुटमिष्यत इति इलायुधः । व्याहारः उक्तिरेव लोला विलासतां विभ्रति धारयन्ति ये ते तथाक्ताः अस्फुट-वाग्विलासयुक्ताः मलयानिलस्य आङ्घ्रिभिराघातैश्चलैर्भ्रमणशैलैः मलयपवनकम्पितैः शाखासमूहेमुहुः भृशं घूर्णन्त्यलन्तः अमी द्रुमा इत्था अधुना इदानीं मधोर्वसन्तस्य अथवा मधुनी मदास्य । मधुश्चैवत्तुदैत्येषु जीवाशाकमधुकयोः । मधु क्षीरे बले मद्ये नैद्रे पृथरसे पिचेति इमचन्द्रः । प्रसङ्गं सम्पर्कं प्राप्य लब्ध्वा मत्ता इव भान्ति शोभन्ते ।

(5) उन्मीलद्विद्रुममनोहराणां पल्लवानां रत्नकान्तिमादधाना भ्रमररवपूरिता मलयमारुतधृता इत्था मधुयोगेन मत्ताइव चकासति ।

(6) घूर्णन्तः—घुष घूर्णं भ्रमण इति तौदादिकौ परस्मैपदिनी । भ्वादौ त्वात्प्र-नेपदिनी । घूर्णति । जघूर्ण । घूर्णिष्यति । अघूर्णीत् । घूर्णितम् । घूर्णित्वा घूर्णितम् । घूर्णन्ते । अघूर्णिं । उदयत् = उद + इण् + शब्द । मत्ताः—मद् + क्तः । ते । न ध्याव्यापृमृच्छिमदामिति (८१२५७) निष्ठातस्य न मत्वम् । माद्यति । ममाद् । मदिष्यति । अमदत् । मद्यते । अमादि । मदित्वा । मदितुम् । माद्यत् ।

(7) पल्लवोऽस्त्री किसलयमित्यभ्रः । किसलयशब्दो दन्त्यसकारवान् । तथाच किसलयैः सलयैरिव पाणिभिरिति रघुयमकम् । ध्वनी तु मधुरास्फुट कलइत्यभ्रः ।

पुंस्त्वान्विर्विशद्वाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ प्रकीर्त्तितेति मेदिनी ।
ततः सर्वतोऽङ्गिन्नर्यादित्येके इति ङीष् (४।१।४५) ।

(8) विभङ्गिः...लीलाभङ्गिः...घूर्णाङ्गिः...भायते...मत्तैरनीभि दुमैः ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) उत्पन्नचालङ्कारः ।

(12) क्वचिद् भान्तिं प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ताइवामौ दुमा इति पाठः ।
तत्र मधीर्वसन्तस्य प्रसङ्गेन प्रसक्त्या समागमेनेति यावत् यत् मधु मद्यं तेन भान्तिं
घूर्णनं प्राप्य लम्बा अतएव मत्ताइव मत्ता यथा अमी दुमा इत्या वर्तन्त इति शेषः ।
इत्यर्थः । Here मधुप्रसङ्गमधुना = by the liquor from the season of
Spring. अविशद = Inarticulate कल = Sweet.

अपि च ।

मूले गण्डुषसेकासव इव वकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या

मध्वाताम्रे तरुण्या मुखशशिनि चिराम्बस्यकान्यद्य भान्ति ।

आकर्ष्यांशोकपादाहतिषु च रसतां निर्भरं नूपुराणां

भङ्गारस्यानुगतैरनुकारणमिवारभ्यते भृङ्गसार्यैः ॥

(1) किङ्क—मूलदेशे पुष्पवर्षण द्वारा येन अत्र वकुल, गण्डु व-सिक्त श्रवाके श्रुति
करितेह । युवतीर श्रवालोकित नृपेन्दुते वहकालेर पर अत्र चम्पकगुलि शोभा
पाहेतेह । (अथवा युवतीर नृपेन्दु श्रवारञ्जित हउवाते वहकालेर पर अत्र
चम्पकगुलि शोभा पाहेतेह ।) अनर समूह अकारानुगीति द्वारा येन अशोक
पादाहनन निवकन अताशु शदारमान नूपुरेर अशुकरण करितेह ।

(2) By pouring flowers at the roots today, the *Bakool* trees
are, as it were, making fragrant the quantity of wine taken into
the mouths at a draught and then cast there by young ladies.
The *Champak* flowers too are shining today, in the faces of
youthful ladies flushed with wine (or as the faces of youthful

ladies are flushed with wine). The bees also, after listening to the loud noise from the anklets of ladies while kicking the *Asoka* trees, are imitating that sound by singing in response thereto.

(3) अपिच—अद्य वकुलैर्मूलैः पुष्पवृष्ट्या तरुण्या गच्छुषमकासवी वास्यतइव । मुखशशिनि मध्वाताम्बे चम्पकानि चिराद् भान्ति । भृङ्गमार्थे य आकर्ण्य अनुगीतैरशोकपादाहृतिषु निर्भरं रसतां नूपुराणां भङ्गारस्यानुकरणमारभ्यते इव ।

(4) अद्याम्बिन्नहनि वकुलैः केसरैः । अथ केसरे वकुलो वक्षुलइत्यमरः । मूले पाददेशे पुष्पानां कुसुमानां वृष्ट्या वर्षणं (करणं) तरुण्या युवत्या गच्छुषस्य मेकः प्रक्षेप एव आसवी मद्यं वास्यते मृगस्थीक्रियते इव । मृगं शशीव मुखशशी तस्मिन् । उपस्रितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगइत्युपमिततत्पुरुषः । मधुना मद्येन आताम्बे आलोहिते सति । यस्य च भावेन भावलक्षणाभिति सप्तमी अथवाधिकरणे सप्तमी । चिरान् बहीः कालात् परं चम्पकानि चम्पकपुष्पाणि भान्ति शोभन्ते । अथ कविप्रसिद्धिः । (“स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति । वकुलः शीघ्रगच्छुषसेकात् पादाघातादश्रीकण्ठिलककुरुवकौ वीचणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो र्भ्रंवाक्यात् पटु सदृहसनाञ्जयको वक्रवाताच् झूती गीताम्बेर्विकसति च पुरोर्नर्तनान् कर्णिकारः । ” इति ।) भृङ्गाणां भमराणां सार्थैः समूहैश्च आकर्ण्य श्रुत्वा अनुगीतैरनुनिनादैः अशोकेषु याः पादघोराहृतय आघाता स्तासु निर्भरं मत्यर्थं रसतां ध्वनतां नूपुराणां मञ्जीराणां भङ्गारस्य रणस्य अनुकरणमारभ्यते प्रकृत्यतइव । भङ्गारस्येत्यत्र कर्तृकर्मणोः क्लृप्तीति अनुकरणमित्यस्य कर्मत्वात् षष्ठी । आकर्ण्येऽत्यस्या-प्रधानत्वेनोपपदत्वान्नान्न द्वितीयाप्रसङ्गः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति भाष्यात् । उप सनीपे उच्चारितं पदमित्युपपदमिति (१।४।१०५ सूत्रे पदमञ्जय्यां) इत्यदत्तः ।

(५) वकुलैर्मूलैः युवतिवदनमदिरा पुष्पवर्षणेन सदृग्न्वा क्रियते इव । युवत्या मुखे सरारञ्जिते चम्पकानि विराजन्ते । भमराश्च अशोकपादाहृतिषु मदन्नूपुरनाद अनुनिशस्य तदनुकरणनिरता इव आसते । अनुकृपविशेषणं यथा “सुराजितजिह्वी

यूनां तनुमध्यासति स्त्रियः । तनुमध्याः चरत्स्वेदसुराजितमुखेन्दव इति
दण्डियमके ।

(६) वास्यते—वासि कर्मणि लट् । वासयति-ते । अवौवसत्-त । रसताम्—
रम् + शृट् । तेषाम् । रसति । ररास । रसिष्यति । अरसीत् अरासीत् । रस्यते ।
अरासि । रसितः । रसित्वा । रसितुम् । आरभ्यते—आङ् + रभ् + कर्मणि लट् ।
रभते । रभे । रभ्या । रप्स्यते । रभताम् । अरभत । रभेत । रप्सीष्ट ।
अरभ्य । अरभ्यात । रभ्यते । अरभ्यि । रभ्यः । रभमाणः । रभ्युम् । रभ्या ।

(७) गण्डूषः = गण्ड् + षिच् + ऊपन् । गण्डे षेति (४।७८) औषादिकः ।
गण्डूषी मुखपरणे । गजस्य च कराङ्गुल्यां प्रसृत्या प्रमितेपिचेति हेमचन्द्रः ।

निर्भरम्—अतिविलम्बशाल्यर्थातिमार्तोद्गारादनिर्भर इत्यमरः ।

(८) गण्डूषसिकामत्रमिव वकुला वामयन्ति । चम्पकैर्भाष्यते । अनकरणमारभन्ते
नङ्गमाधाः ।

(९) सन्धरा वृत्तम् ।

(१०) उत्प्रेचालङ्कारः ।

विदूषकः—(आकर्ष्य) भो वृत्रस्य, ण एदे राहुअरा
णेउरसहं अणुहरन्तो । णेउरसहो ज्जेव्व एसो देवीए
परिअणस्स । (क)

राजा—वयस्य, सम्यगवधारितम् ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता, काञ्चनमाला, गृहीतपूजो-
पकरणा सागरिका-विभवतश्च, परिवारः ।)

वासवदत्ता—हस्ते कञ्चणमाले, आदेसेहि मअरन्दुज्जानस्य
मग्गम् । (ख)

काञ्चनमाला—एदु एदु भट्टिणी । (ग)

वासवदत्ता—(परिक्रम्य ।) हस्ते काञ्चणमाले, अध केत्ति

অদূরে সৌ রক্তাসীম্পাশ্রবো জহিঁ মএ ভগ্নবদৌ কুমুমাতহস্য
পূশ্রাণিব্বনহৃদব্বা । (ঘ)

(ক) মাঁ বয়স্য, নৈতৈ মধুकर। নুপুরশ্চন্দমনুহরন্তি । নুপুরশ্চ এবেষ দীব্যাঃ
পরিজনস্য ।

(খ) হস্তে কাঞ্চনমালি, আর্দ্রশয় মকরন্দোদ্যানস্য মাগীম্ ।

(গ) এতৌ মর্চী ।

(ঘ) হস্তে কাঞ্চনমালি, অথ কিয়দূরে স রক্তাঙ্গীকপাদদৌ যন ময়া ভগবতঃ
কুমুমায়ুধস্য পূজা নিবর্তিত্য ।

(1) বি—(উনিয়া) ওহে বয়স্য, এই মধুকরগুলি নুপুরশক অধুক্রমণ করিতেছে
না । ইহা রাজ্ঞীর পরিচনের নুপুরশক ।

রা—বয়স্য, ভাল শ্রবণ করিয়াছ ।

(বাসবদত্তা, কাঞ্চনমালি, পূজোপকরণসহ সাগরিকা ও বিভাবাসুসারে অশ্রান্তের
প্রবেশ ।)

বাসবদত্তা—কাঞ্চনমালে, মকরন্দ উদ্যানের পথ দেখাও ।

কাঞ্চন—ভক্তি, আসুন ।

বাস—(পরিত্রমণ) ওগো কাঞ্চনমালে, ভাল যেখানে আমাকর্তৃক ভগবান্ মদনের
পূজা করিতে হইবে সেই রক্তাশোক বৃক্ষ কত দূরে ?

(2) J—(Listening) Friend, it is not the bees which are imitat-
ing the noise, but the sound, of the anklets of the queen's maids.

K—Yes, friend, you have rightly ascertained. (Enter the queen,
Kanchanmala, *Sagarika* with the articles for worship, and other
persons according to their positions).

Queen—Well, *Kanchanmala*, shew me the way to the *Makaranda*
Garden.

Kanchan—This way, please mistress.

Queen—Now *Kanchanmala*, how far is that red-flowered Asoka
tree under which I shall have to perform the worship of the god
of love ?

(3) अनुहरन्ति = अनुकुर्वन्ति । गतताच्छील्याभावाद् हरतेर्गतताच्छील्य इति वार्त्तिकेन नात्मनेपदम् । If constant habit in movement is indicated हृञ् takes आत्मनेपद, but here it means neither जसन nor ताच्छील्य । निर्वर्त्तयितव्या = सम्पादयितव्या । “शेरनिटि” इति शिञ्छांपाभावः । i.e., when an affix which does not take इट् before it, follows, शिच् प्रत्यय vanishes. But here तञ्च is a सिट् affix, so शिच् do s not vanish. अथ = अथाथी संग्रये स्यातामधिकारे च मङ्गलं । विकल्पानन्तर-प्रश्नकात्स्वार्थसमुच्चय इति मेदिनी ।

काञ्चनमाला—भट्टिणि, आसस्यो जेब्ब किं ण ऐक्खदि भट्टिणी । इअं क्व, सा निरंतरुब्भिससुकुसुमसोहिणी भट्टिणीए पडिग्गहिदा माहवो लदा । एसा वि क्व, अवरा णोमालिआ लदा जाए अञ्जालकुसुमुग्गमसहालुणा भट्टिणा अनुदिणं आआसीअदि अप्पा । ता एदं अदिक्कमिअ दीसदि ज्जेब्ब सो रत्तासीअपाअवो. जहिं देवो पूअं णिब्बत्तइस्सदि । (क)

वासवदत्ता—ता एहि । तहिं जेब्ब लहुं गच्छम्ह । (ख)

काञ्चनमाला—एदु एदु भट्टिणी । (ग)

(सर्वाः परिक्रामन्ति ।)

वासवदत्ता—अअं सो रत्तासीअपाअवो जहिं अहं पूअं णिब्बत्तइस्सं । तेण हि मे पूआणिमित्ताइ उवअरणाइ उवर्णाहि । (घ)

मागरिका—(उपसृत्य) भट्टिणि, एदं सब्बं सज्जम् । (ङ)

(ক) ভক্তি, আসন্ন এব, কিং ন প্রেচ্ছতে ভবী । ইয়ং খলু সা নিরন্বরীহিত্ত-
কৃষ্ণমশীভিনী ভব্যা পরিগৃহীতা মাধবী জতা । এষাপি স্কন্দপরা নবমালিকা
জতা যম্মা অকালকৃষ্ণমীহ্নময়জালনা ভব্যানুদিনমায়াস্বত আত্মা । তদ্দিনামতি-
ক্রম্য দৃশ্যত এব স রক্তাশীকপাদপী যব দ্বীপী পূজা নিবর্তয়িষ্যতি ।

(খ) তদ্বিহি । তন্নৈব লঘু গচ্ছাবঃ ।

(গ) এষেতু ভবী ।

(ঘ) অয়ং স রক্তাশীকপাদপী যদ্বাচং পূজা নিবর্তয়িষ্যামি । তেন হি মে
পূজানিমিত্তান্যুপকরণান্যুপালয় ।

(ঙ) ভক্তি, এতন্ সর্ব সচ্ছম্ ।

(১) কাঞ্চন—রাঙ্কি, নিকটেই বটে, দেখিতেছেন না? এই সেই নিবিড় (অথবা
সতত) প্রফুল্লিত কৃষ্ণমশোভিনী আপনাকর্তৃক পরিগৃহীতা মাধবী জতা । এই
অশ্রুজী নবমালিকা জতা এবং ইহার অসময়ে পুষ্পোদ্যানবিষয়ে বিশ্বাসবান্ (অথবা
আকাঙ্ক্ষী) মহারাজ অতদিন নিজকে ক্রিষ্ট করিতেছেন । ইহাকে অতিক্রম করিয়া
আপনার পূজা সম্পাদনের স্থানে এই সেই রক্তাশোক বৃক্ষ দেখা যাইতেছে ।

বাস—অতএব এস, সেখানে শীঘ্র যাই ।

কা—ভক্তি, আসন্ন । (সকলের পরিক্রমণ) ।

বাস—যে স্থলে আমি পূজা নিকাহ করিব এই সেই রক্তাশোক বৃক্ষ । অতএব
আমার পূজার জন্য উপকরণ আনয়ন কর ।

মাগরিকা—(নিকটে আসিয়া) ভক্তি, এই সকল প্রস্তুত ।

(২) Kanch—Just near, mistress, do you not see? This is the
Jasmin plant adopted by you and constantly (or thickly) adorned
with blowing flowers.—That is the other creeping plant Nyktanthes
(নবমালিকা) for which the king, confident of (or desirous for) the
untimely appearance of its flowers, is constantly giving troubles
to himself. Just passing her appears that very redflowered *Asoka*
tree under which you will have to worship.

Queen—So come to the place quickly.

Kanch—Come, mistress (Going).

Queen—This is that redflowered *Asoka* tree under which I shall perform the worship. So fetch the articles for my worship.

Sagarika—(Coming near) Here are all those ready, mistress.

(3) निरन्तरैति = निरन्तरं निविडमथवा सतत मुद्गिन्त्रैः प्रस्फुटितैः कुसुमैः पुर्यैः शोभते या सा । = सततविकसितप्रमूत्रशानिनी । अकान्तेति = अकान्ति यानि कुसुमानि तेषां समुद्रगमे अङ्गालुना विश्रामिना (काङ्क्षिणा वा) । यज्ञा सम्प्रत्यय सृष्ट्यमरः । सृष्टिगृह्यपतिदयिनिद्रातन्द्रायज्ञाभ्य आलुजिति (३।२।१५७) यत् + धा + आलुच् । अच्च्दस्वीपमंभ्यानमित्युपसर्गात् । आयास्यते = क्लिश्यते = व्यथ्यते । अतिक्रम्य स्थित इति शेषः । अन्यथा असमानकर्तृकत्वं स्यात् । लघु शीघ्रमरं द्रुतमित्यमरः । पूजति = पूजा निमित्तं कारणं येषामिति । उपनय = उपस्थापय । सज्जम् = प्रयोगार्हम् । सागरिका = सागर + अण् + डीप् = सागरी । सागरी + क + टाप् = सागरिका । तत आगत इत्यण् (४।३।७४) । सागरादागताः अज्ञात इति कः (५।३।७३) । अज्ञाता सागरीति सागरिका । केऽण् इति (७।१।१३) द्वेकारस्य ऋस्वः । सागरश्चन्दस्य वृद्धत्वेऽपि वा नामश्रयस्येति वा वृद्धसंज्ञाभावाद्ब्रह्मः ।
cf.—“विधाय मूर्तिं कपटिन वामनौमिति नैषधे ।

वासवदत्ता—(निरूप्यात्मगतम् ।) (अहो पमादो परि-
अणस्म । जस्म ज्जेब्ब दंशनपधादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्म
जेब्ब दिट्ठिगोअरे पडिदा भवे । भोदु । एवं दाव भणिस्स)
(प्रकाशम् ।) हृश्चे साअरिणे कीम तुमं अज्ज मअणमहुस्स-
वपराहेणे परिअणे सारिअं उज्झिअं इह आगदा । ता
तहिं जेब्ब लहुं गच्छ । एटं पि मव्वं पृअोत्रअरणं कंचण-
मालाए हृत्ये समप्येहि । (क)

सागरिका—जं भट्टिणी आस्यवेदिति । (तथा कृत्वा कतिचित्-पदानि गत्वात्मगतम् ।) सारिका मए उण सुसंगदाए हत्थे समप्पिदा । एदंपि अत्थि मे पेक्खिदुं कोदुहलं । किं जहा तादस्स अन्तेउरे भअवं अणङ्गो अचीअदि इधवि तह जेब्ब किंवा असदेत्ति । ता अलंक्खिआ भविअ पेक्खिस्सं । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) ता जाव इह पूआसमओ होदि ताव अहंपि भअवन्तं मअणं ज्जेब्ब पूअइदूं कुसुमाइं अवचिणिस्सं । (इति कुसुमावचयं नाटयति ।) (ख)

वासवदत्ता—कञ्चणमाली, पडिठावेहि असोअमूले भअवतं पज्जुस्सं । (ग)

काञ्चनमाला—जं भट्टिणी आस्यवेदिति । (तथा करोति ।) (घ)

विदूषकः—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) भो वअस्स, जधा वंसन्तो गैउरसहो तथा तक्केमि आअदा देवी असोअमुलंत्ति । (ङ)

(क) अङ्गी प्रसादः परिजनस्य । यस्यैव दर्शनपथात् प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव दृष्टिगोचरं पतिता भवेत् । भवतु । एवं तावद्गच्छिष्यामि । इहं सागरिके, कस्मालमय मदनमहोत्सवपराधीने परिजने सारिकामुज्ज्वलितेऽङ्गता । तत्तत्रैव लभ्य गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काञ्चनमालाया इत्थे समर्पय ।

(ख) यद्दर्शनाज्ञापयतीति । सारिका मया पुनः सुसंगताया इत्थे समर्पिता । एतदप्यस्ति मे प्रेषितुं कौतूहलम् । किं यथा तातस्यान्तःपुरे भगवाननङ्गीऽर्चयति

ইহাপি তথৈব কিং বান্ধযতি । তদলচ্ছিতা ভূত্বা প্রেচ্ছিষ্যি । তদ্যাবদিহ পূজা-
সমযৌ ভবতি তাবদহমপি ভগবন্মদনমেব পূজযিতং কুমুমান্ববর্ষত্থামি ।

(গ) ক্লাম্বনমালী, প্রতিষ্ঠাপযাশীকমূলী ভগবন্মদনম্ ।

(ঘ) যদ্বক্তারীশ্বাপযতীতি ।

(ঙ) ভী বযস্য যযা ত্ৰিয়ালী নুপুত্রস্বস্তথা তর্কযাম্যগতা দিব্যশীকমূলমিতি ।

(১) বাসব—(নিরূপণপূর্বক স্বগত) হায় পরিজনের অসাবধানতা । যাহার
(i. e. রাজার) দর্শন পথ হইতে যত্ন সহিত (সাগরিকাকে) রক্ষা করা হইতেছে,—
তাহারই দৃষ্টিগোচরে পতিত হইবার সম্ভাবনা ! হউক,—এখন আমি এইরূপ বলি—
(প্রকাশ্যে) ওলো সাগরিকে, পরিজন অল্প মদন নহেৎসবে বিহ্বল,—অতএব তুমি
কেন সাগরিকাকে পরিত্যাগ করিয়া এখানে আসিয়াছ,—অতএব তথায় শীঘ্র যাও,
এই সকল পূজোপকরণও কাঞ্চনমালার হস্তে সমর্পণ কর ।

সাগরিকা—বেরূপ ভক্তীর আজ্ঞা । (তাহা করিয়া কিছুদূর বাইয়া স্বগত)
সাগরিকাকে হৃদয়তার হাতে দিয়াছি । পিতার অসুঃপূরে যেরূপ ভগবান্ কাম
অর্চিত হইয়া থাকেন এথলেও তরূপ কি না দর্শন করিতে আমার কৌতূহল আছে ।
অতএব অলক্ষিতা হইয়া দেখিব । (পরিক্রমণ ও অবলোকন) । পূজার সময় হওয়া
পর্ষন্ত আমিও ভগবান্ মদনকেই পূজা করিবার রূক্ষ পুষ্পচয়ন করি (পুষ্পচয়ন) ।

বাস—কাঞ্চনমালে অশৌক মূলে ভগবান্ কন্দর্পকে স্থাপিত কর ।

কাঞ্চ—বেরূপ ভক্তীর আদেশ—(তথা করণ) ।

বিনু—(পরিক্রমণ ও অবলোকন) সখে নুপূরধনি কাস্ত হইয়াছে ;—অতএব স্থির
করিভেছি রাজী অশোকমূলে আসিয়াছেন ।

(2) Queen—(Finding and aside) Alas, the carelessness of the
servants ! She may fall in with the very person whom she is kept
away from ! Very well—I shall say thus.—(To Sagarika) Well,
Sagarika, why did you come here, leaving the parrot, when all
persons are to-day beside themselves, on account of the festival of
the god of love ? So go there at once and put these things in the
hands of Kanchanmala.

Sagarika—As the queen directs.—(Does as bidden, after a few
steps, aside). The parrot has been kept with Susangata. I too

feel inquisitive as to whether or not the god of love is worshipped here just as he is in my father's house ! So remaining unobserved, I shall watch. (Moving and looking) I too pluck flowers to worship that god of love till it is time here for their worship. (Gathers flowers).

Queen—*Kanchanmala*, just erect the god at the root of the *Asoka* tree.

Kanch—I obey the mistress. (Does the same).

J—(Moving and seeing) Friend, the sound of the anklets has ceased. So I think the queen has reached the root of the *Asoka* tree.

(3) भणिय्यामि = कथयिष्यामि । भणति । वभाण । भणिय्यति । अभाषीत्
अभाषीत् । भण्यते । अभाणि । भणितम् । भणत् । भणितुम् । भणित्वा ।

मदनमहोत्सवपराधीने—मदनस्य महता उत्सवेन पराधीने = कामप्रमोद-
विह्वले । अवचेयामि = मयङ्गीष्यामि । चिनीति चिनुते । चिकाय चिचाय चिके
चिचे । चेता । चेष्यति—ते । चिनोतु चिनुताम् । अचिनीत् अचिनुत ।
चिनयात् चिन्वीत । चीयात् चेपीट । अचैवीत् अचेष्ट । अचेष्यत्-त । चीयते ।
अचायि । चेतुम् । चित्वा । चित्तम् । चिन्वत् चिन्वानम् । प्रतिष्ठापय =
आरोपय । प्रति + स्था + षिच् + लोट् मध्यमैकवचने । उपसर्गात् मुनीतीत्या-
दिना षत्वम् (८।३।६५) । प्रद्युम्बम् = कन्दर्पम् । मदनो मन्मथो मारः प्रदुःखी मीन-
केतनइत्यमारः । विद्यान्तः = चान्तः । उज्ज्वलित्वा = त्यक्त्वा । औज्ज्वलीत् ।

राजा—वयस्य, सम्यगवधारितम् । पश्येयं देवी । या किलैषा

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्वम् ।

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥

तदेहि । उपसर्पावः । (उपसृत्य ।) प्रिये वासवदत्ते ।

(1) राजा—वयस्य, बेश हिर करिग्राह । देव एहे सेहे कुसुमकोमलमेव
ब्रतादिहेतु कौणकटिदेशो राज्ञो मदनस्य पार्श्वे च षाण्डिण्डिर श्वाय शोभा पाहेतेहे ।
एव, निकटे याई । (निकटे गमन) प्रिये वासवदत्ते !

(2) King—Yes, friend, you have rightly judged. See the queen who, with her body as tender as flowers and with a very small waist, appears beautifully just like the bow of the God of love, placed by his side. So come, let us go near. Dear *Basabaddatta*,—

(3) कुसुमसुकुमारमूर्त्तिर्नियमेन तनुतरं मध्यं दधती मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव आभाति ।

(4) कुसुममिव सुकुमारा । उपमानानि सामान्यवचनेरिति तत्पुरुषः । कीमला मूर्त्तिः शरीरं यस्या इति बहुव्रीहिः सा । पक्षे कुसुमान्येष सुकुमारमूर्त्तिं र्यस्याइति रूपकगर्भो बहुव्रीहिः । कामधनुषः पुष्पमयत्वात् । सा तथोक्ता पुष्पपलवदंहा । नियमेन मदनपूजारूपप्रतापानुरोधेन पक्षे क्षीणनिर्माणत्वेन तनुतरमतिक्रमं मध्यं कटिदंशं दधती धारयन्ती मकरकेतोर्निर्निःश्वजस्य मदनस्येति यावत् पार्श्वस्था समीपस्थिता चापौ यष्टिर्दण्डवैत्युपमिततत्पुरुषः । आभाति शोभते । यष्टिभर्ग्यां मध्ययष्ट्यां ध्वजे दण्डेऽस्तहारयोगिति हेमचन्द्रः । दण्डे यष्टिय कथ्यते इति हलायुधः ।

(5) कुसुमकीमलवपुः क्षीणमध्या मत्रियया अनङ्गपार्श्वस्था चापयष्टिरिव शोभते ।

(6) दधती—धा + श्ठ + डीप् । उगितयेति डीप् । पक्षे दधाना । दधाति धत्ते । दधौ दधे । धाता । धास्यति-ते । दधातु धत्ताम् । अदधात् अधत्त । दध्यात् दधीत । ध्रयात् धामीष्ट । अधात् अधित । अधास्यत्-त । धातुम् । हित्वा । हितम् । धीयते । अधायि ।

(7) धनुयापौ धन्वशरासनकीदण्डकामुक मित्यमरः ।

(8) कुसुमसुकुमारमूर्त्त्या दधत्या... आभायते... पार्श्वस्थया... चापयष्ट्या ।

(9) आर्यानाम च्छन्दः ।

(10) उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

वासवदत्ता—(विलोक्य ।) कथं अञ्जउत्तो । जअदु जअदु अञ्जउत्तो । अलंकरेदु इमं देसं आसणपडिगह्णेण । एदं आसणम् । एत्थ उवविसदु अञ्जउत्तो । (क)

(রাজা নায়ে নোপবিষতি)

কাশ্চনমালা—ভট্টিণী, সহস্রদিসেহিঁ কুমুমকুঁকুমী-
চন্দ্রণবাসেহিঁ সৌহিঁদং রত্নাসৌম্যপাশ্চবং গদুম্ম শ্চীশ্চদু মশ্চবং
পজ্জসৌ । (খ)

বাসবদত্তা—উবণিহিঁ মে পুশ্চৌবশ্চরণাঙ্ক' । (গ)

(কাশ্চনমালোপনয়তি । বাসবদত্তা তথা করোতি ।)

(ক) কথমার্যপুত্রঃ । জয়তু জয়ত্বার্যপুত্রঃ । অলঙ্কারালিঙ্গং দ্বৈশাসনপরি-
যদেষ্য । এতদাসনম্ । শ্রবণোপবিষত্বার্থপুত্রঃ ।

(খ) মর্চিঁ, স্বহস্রদত্তৈঃ কুমুমকুঙ্কুমচন্দ্রনবাসৌভিঃ শৌভিতং রত্নাসৌম্যপাদপং
গল্বার্চনাং ভগবান্ প্রত্যুক্ষঃ ।

(গ) উপাশয় মে পূজোপকরণানি ।

(1) বাস—(দর্শনপূর্বক) এই যে আবাপুত্র ! আবাপুত্রের জন্ম হউক ;—আসন
গ্রহণ পূর্বক এই স্থান অলঙ্কৃত করুন । এই আসন । ইহাতে আবাপুত্র উপবেশন
করুন । (রাজার উপবেশন) ।

কাঞ্চ—মর্চিঁ, স্বহস্তার্চিত কুমুম কুমুম চন্দ্রন বস্ত্র দ্বারা রত্নাশোক বৃক্ষকে শোভিত
করিয়া, নাহিঁয়! ভগবান্ কামকে পূজা করুন ।

বাস—আমার পূজোপকরণ আনয়ন কর (কাঞ্চনমালার আনয়ন ও বাসবদত্তার
তাহা করণ) ।

(2) Queen—(Seeing) Here is my husband ! may my lord
prosper ;—please to adorn this place by taking a seat. This is
the seat. Please, my dear, sit down here. (The king sits).

Kanch—Mistress, go and worship the god with your own
hand, after adorning the red-flowered *Asoka* with clothes, sandal,
flowers and saffron.

Queen—Fetch the articles for my worship. (The maid brings
them and the queen does the same.)

(3) कुमुमेति—कुक्षमेन पुष्येण कुक्षमेन काश्मीरजम्बना चन्दनेन वाससा चेति इन्द्रः । अथ कुङ्कुमं काश्मीरजम्बेत्यमरः । अर्च्यताम्=पूज्यताम् । भ्वादि शुरादिय । अर्चति अर्चयति । आनर्च अर्चयामास etc. । आर्चीत् आर्चिषत् । अर्चते । आर्चि । अर्चत् अर्चयत् ।

राजा—प्रिये वासवदत्ते,

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तकान्तिः

कौसुम्भरागुरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रबालविटपिप्रभवा लतेव ॥

(1) राजा—प्रिये वासवदत्ते,—एहेमात्र उडुमरूपे शानं द्वारा पवित्र काष्ठि इहेमा कुक्षुपुष्प-रक्तिम-ननोहर-प्रकाशमान-वशाद्या, मदननेर पूजयित्री छुनि, नव किननयतकमनशा नतार श्या शोभा पाईतेह ।

(2) King—My dear *Basabudatta*, worshipping the god of love with pure appearance obtained by recent and excellent bathing and wearing a shining garment with borders fine with the red dye of safflower (*carthamus*), you appear as beautiful as a creeping plant on a tree adorned with fresh sprouts.

(3) प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तकान्तिः कौसुम्भरागुरुचिरस्फुरदंशुकान्ता मकरकेतनमर्चयन्ती त्वं बालप्रबालविटपिप्रभवा लतेव विभ्राजसे ।

(4) प्रत्यग्रेषु नूतनेन प्रत्यग्रोभिनव इत्यमरः । मज्जनस्य विशेषेण उत्तमकान्तिनेत्यर्थः । विशेषोवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुमीति शब्दार्थवः । विविक्ता पवित्रा । विविक्ती पूतविजनावित्यमरः । कान्तिः शोभा । शोभा कान्तिर्युतिच्छविरित्यमरः । यस्याः सा तथोक्ता । अभिनवावगाहनविशुद्धयुतिः । कुसुम्भस्य मङ्गारजनस्य पुष्पविशेषस्य । मङ्गारजनमिच्छन्ति कुसुम्भस्य सुमेधस इति इलायुधः । अयं कौसुम्भी-

रागः । तस्येदमित्यण् । रक्तिमा तेन रुचिरः मनोज्ञः स्फुरन् दीप्यमानश्च अंगकस्य वस्त्रस्य । अंगकं वस्त्रमात्रे स्यात् परिधानोत्तरीययोरिति शब्दार्थे । अन्तः प्रान्तः । अवयवा वा । अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाश्रयीः । अवयवेषीति द्विमचन्द्रः । यस्याः सा तथोक्ता । महारजनलौहिल्यमनीह्वरदीप्यमानवस्त्रप्रान्ता । मकरः कौतनं चित्रं यस्य स तथोक्तस्तं कन्दर्पमर्चयन्तौ पूजयन्ती त्वं बालीऽभिनवः प्रवालः किसलयं यस्य स तथोक्तः । प्रवालास्त्री किसलये इति मेदिनी । विटपाः शाखाः सन्त्यस्य विटपी वृक्षः । बालप्रवालश्च विटपी चेति स तस्मिन् प्रभवतीति प्रभवा । लता वल्लीव विभाजसे शोभसे ।

(5) अभिनवस्नानविगडंगावा आर्लाहितवस्त्रप्रान्तेन शोभमाना त्वं मदनं पूजयन्तो नवपल्लवकीर्णतरुलगा लतेव राजसे ।

(6) विविक्ता = वि + विच् + क्त + टाप् । विचिर् पृथग्भाव इति रुधादिः । विगक्ति विङ्क्ते । विवेत्र विविचे । वेक्ता । वेच्यति-ते । विगक्तु विङ्क्ताम् । अविनक् अविङ्क्त । विद्यात् विच्चीत । विद्यात् । विच्चीष्ट । अविचत् अवैचौत् अविक्त । विच्यते । अवैचि । विक्तम् । विच्यत् विद्यानम् । वेक्तुम् । विक्ता ।

विभाजसे—वि + भाज् + लट् थास् । बभाजे । अभाजिष्ट । भाज्यते । अभाजि ।

(7) कौसुभरागरुचिरस्फुरदंगकान्ता—कौसुभरागरुचिरं च स्फुरच्च अंगकस्य अन्तं यस्याः सा तथोक्ता इति वार्थः । अन्तं स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषोऽन्तिके त्रिषु इति मेदिनी । यद्वा रुचिरेण स्फुरता अंगकेन अन्ता रम्या । सृताववसिते रम्ये समाभावन्त इत्यते इति शब्दार्थेवः ।

(8) कान्था ..स्फुरदंगकान्ता...विभाज्यते...अर्चयन्त्या...प्रभवया लतयेव ।

(9) वसन्ततिलक्तं वृक्षम् ।

(10) उपमालङ्कृतिः । साच लता विभाजते त्वं विभाजस इति पुरुषभेदाद् दीषान्नतेति काव्यप्रकाशं ।

अपि च ।

स्पृष्टस्यैव दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उद्भिन्नापरस्पृष्टतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥

(1) आत्र०—हे शिष्ये । तामार मदनपूजाय व्यापृत. इष्ट वानां स्पृष्टे इष्टेना
अशोक मधुनातापत्रकोमलतरपल्लवद्वला लक्षित इहेतेछे ।

(2) Moreover—O Dear, the *Ashoka* being touched by your hand
busy in worshipping the god, appears as if it has another fresh
sprout which is more tender.

(3) हे दयिते त्वया स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन स्पृष्ट एवाशोकः उद्भिन्नापर-
स्पृष्टतरकिसलय इव लक्ष्यते ।

(4) हे दयिते प्रिये त्वया स्मरस्य मदनस्य पूजायामर्चायां व्यापृतेन नियुक्तेन
हस्तेन करेण स्पृष्टः धृतः एव अशोकः उद्भिन्नमुद्गतमपर मन्यन् स्पृष्टतर मति
कीमलं किसलयं पल्लवा यथ । करतलस्यातामत्वान् । स तथोक्तः इव लक्ष्यते दृश्यते ।

(5) प्रिये त्वत्करधृतः अशोकः ममुद्गतसुकुमारतरपल्लव इव शोभते ।

(6) दयिते—दध् + क्तः + टाप् । तत् मन्वद्भौ । दयते । दयाञ्चक्रे,
दयामास, दयास्वभूव । देयिष्यते । अदयिष्ट । दय्यते । अदायि । दयमानम् ।
दयितुम् । दयित्वा ।

व्यापृतेन—वि + आङ् + पृ + क्तः । तेन । तदादिः । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः ।
आप्रियते । पत्रे । पत्तां । परिष्यते । प्रियताम् । अप्रियत । प्रियेत । पृषीष्ट ।
अपत । अपरिष्यत । प्रतम् । प्रियमाणम् । पत्तुम् । पृत्वा । प्रियते । अपारि ।

(7) दयितं वल्लभं प्रिय मित्यमरः ।

(8) स्पृष्टम्...किसलयं...लक्षयामः अशोकम् ।

(9) आर्याकन्दः । (10) उत्प्रेक्षा । स च हस्तस्य किसलयोपयोगित्वा
परिणामात् परिणामालङ्कारानुप्राणितता । परिणामः क्रियार्थशेहिषयी विषयात्मनेति
लक्षणात् । स्पृष्टतरत्वेन व्यतिरेकश्च । व्यतिरेकी विशेष्येदुपमानोपमेययोरिति कुव-
लयानन्दे ।

अपि च ।

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् ।

यदनेन न संप्राप्तः पाणिस्यर्शोत्सवस्तव ॥

(1) आत्र०—९२ अनङ्ग अङ्ग निन्देन्न शरीरनाशके अवश्व निम्न। करिषे । वेहेतु से त्तोयान्न हस्तस्पर्शरूप पत्रयान्म प्राञ्ज इहेन ना ।

(2) Besides,—since the god of love has not obtained the great pleasure of being touched by your hand, he is sure to blame today his unembodied state .

(3) अयमनङ्गः अद्य अनङ्गत्वं ध्रुवं निन्दिष्यति यदनेन तव पाणिस्यर्शोत्सवः न संप्राप्तः ।

(4) अयं मनसिजः अनङ्गः कामः अद्य अनङ्गत्व मशरीरत्वं ध्रुवं निश्चितं निन्दिष्यति आक्षेप्यति । यद् यतः अनेन तव पाणिस्यर्शोत्सवः हस्तस्पर्शपरमानन्दः न सम्प्राप्तः लब्धः ।

(5) अङ्गाभावात्ते करस्यर्शसुखं मलभमानः कौमः आत्मनिन्दापरायणः खलु भविष्यति ।

(6) निन्दिष्यति—लुटि रूपम् । निन्दति । निनिन्द । अनिन्दीत् । निन्द्यते । अनिन्दि । निन्दितम् ।

(7) अनङ्गेनानेन...अनङ्गत्वं निन्दिष्यते ।...अयं न सम्प्राप्तवान्...महोत्सवम् ।

(8) अनुष्टुप् नाम वृत्तम् । पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठश्च पादानां शेषेऽनियमो मतः इति हि तल्लक्षणम् ।

(9) रूपकालङ्कारः ।

काञ्चनमाला—भट्टिणि, अश्विदो भङ्गवं पपञ्जुषो । ता करेहि भक्तुणो उद्ददं पृथ्वासङ्कारं । (क)

वासवदत्ता—तेण हि उवणेहि मे कुसुमाइं विलेखणं च । (ख)

काञ्चनमाला—भट्टिणि, एदं सब्बं सज्जं । (ग)

(वासवदत्ता नाट्येन राजानं पूजयति ।)

(क) भविं, अचिंतो भगवान् प्रदत्तः । तत्कुरु भर्तुं क्वचित् पूजासत्कारम् ।

(ख) तेन उपनय मे कुंसुमानि विलपनं च ।

(ग) भविं, इदं सर्वं सज्जम् ।

1) काञ्चन—राजि, भगवान् काम अचिंत इहेशाहेन । अउएव एएन पठिय उचित पूजासम्मान करन ।

वासव—अउएव आमात्र पुष्प उ चन्नादि आनयन कर ।

काञ्—राजि, एहे नकन प्रसुत । (वासवदत्ता कर्तुं राजार पूजन)

(2) Mad—Mistress, the God is worshipped, so now do the needful worshipping of the master.

Queen—So get me the flowers and sandal.

Maid—Here, they are all ready, madame. (The queen worships the king.)

(3) पूजासत्कारः = अर्चनासम्माननम् । विलपनम् = चन्दनादिकम् ।

सागरिका—(गृहीतकुसुमा ।) (हर्षो हर्षी । दाहं कुंसु-
मलोहोक्खित्तहिअआए मए अदिचिरं किदम् । ता इमिणा
मिन्दुवारविडवेण ओवारिअसरोरा भविअ पेक्खिस्सम् ।
(विलोक्य) क्वहं पेक्खिदो ज्जेब्ब अपुब्बो कुसुमाउहो । अम्हाणं
तादस्स अन्तेउरे चित्तगदो अञ्चीअदि । इह पञ्चक्खो
लब्भोअदि ।) ता अहपि इमेहिं कुसुमेहिं इह डिदा
ज्जेब्ब भअवंतं कुसुमाउहं पूअइस्सम् । (इति कुसुमानि
प्रक्षिपति ।) नमो दे भअवं कुसुसाउह, सुभदंसणो मे
भविस्ससि । दिदं जं दिदुब्बं । अमोघदंसणो मे भविस्ससि ।
(इति प्रणमति ।) अञ्चरिअं । दिदो वि पुणो पेक्खिदव्वो ।

ता जाव न को वि मं पेक्खदि दाव ज्जेव्व गमिस्सं । (इति कतिचित्पदानि गच्छति) । (क)

(क) हा धिक् हा धिक् । कथं कुमुमलीभीत्स्मिहृदयया मयातिचिरं कृतम् । तस्मादनेन सिन्धुवारविटपेनापःप्रसन्नरीरा भूत्वा प्रेक्षिष्ये । कथं प्रेक्षित एवापूर्वः कुसुमायुधः । अस्माकं तातस्यान्तःपुरं चित्रगतीऽर्चयते । इह प्रत्यक्षी लभ्यते । तस्माद्दृष्टमप्येतैः कुसुमैरिह स्थितैव भगवन्त्वं कुसुमायुधं पूजयिष्यामि । नमस्ते भगवन् कुसुमायुध, शभदर्शनी भविष्यसि । दृष्टं यद्दृष्टव्यम् । अस्माघदर्शनी मे भविष्यसि । आशयेम् । दृष्टंऽपि पुनःप्रेक्षितव्यः । तद्यावन्न कौऽपि मां प्रेक्षते तावद्देव गमिष्यामि ।

(1) सागरिका—(पुष्पग्रहणपूर्वक) हाय, धिक् ! केन पुष्पलोलविमोहितचित्ता हईया अतांष्ठ विलस करिलाम ? एधन एह सिन्धुवारशाखाद्वारा गुण्टदेहा हईया देखिव । (दर्शन पूर्वक) अहो अपूर्व अनन्न दृष्टे हईल ! आमार पितार अस्तःपुरे चित्रगत कल्प अर्चित हय, किञ्च एथाने प्रताकई पांठरा यार ! अतएव आमिओ एह पुष्प समूह द्वारा एथाने थाकिर्याहै भगवान् कामके पूजा करिव । (पुष्प प्रक्षेप) हे भगवन् कुसुमायुध ! आपनाके प्रणाम, आमार पक्षे शुभदर्शन हईवेन । याहा दर्शनीय ठाहै देखिलाम । आमार पक्षे सकलदर्शन हईवेन (प्रणाम करण) । आश्चर्या ! दृष्टे हुईलेओ आवार दर्शनीय हईतेहेन ! यावन् आमाके केह ना देखिते पाय तावन् गमन करि । (कतिपय पद गमन) ।

(2) Sagarika—(With flowers) Alas, alas, why did I delay so long, being misled by the temptations for flowers ? So now being concealed here by the branches of this *Sindhoobar* tree, I shall see all (Looking). Oh ! I have seen a strange God of love. In my father's dwelling he is worshipped in effigy ;—but he is incarnate here ! so, remaining here, I too shall worship him with these flowers (Offers the flowers). I bow to the God of Love, may his sight turn to do good to me.—That worth seeing is seen ! may this meeting be fruitful to me. O strange ! though seen, still it grows worth seeing ! So now, before any one observes me, I shall be off (Walks a few steps).

(3) कुसुमलीभोत्क्षिप्तहृदयया—कुसुमानां लोभेन उत्क्षिप्त मालुष्टं हृदयं यस्याः सा तद्योक्ता तथा = पुष्पलीभविमोहितया । अतिचिरम् = अतिविलम्बः । अपाठसशरीरा = गुप्तदेहा । अपूर्वः = अद्भुतः विचित्र इति यावत् । अभीष्टदर्शनः = अव्यर्थदर्शनः सफलावलीकन इति यावत् ।

काञ्च । अञ्ज वसन्तञ्च एहि सम्पदं तुमं पि सोत्थिवाञ्चणं पङ्गीच्छेहि । (क) (विदूषक उपसर्पति ।)

वास । (विलेपनकुसुमाभरणदानपूर्वकम्) अञ्ज एदं सोत्थिवाञ्चणं पङ्गीच्छ (इत्यर्पयति) । (ख)

विदू । (सहर्षं गृहीत्वा) सोत्थि भोदीये । (ग)

(क) आर्य वसन्तक, एहि । सांप्रतं त्वमपि स्वस्तिवाचनं प्रतीच्छ ।

(ख) आर्य, इदं तत् स्वस्तिवाचनं प्रतीच्छ ।

(ग) स्वस्ति भवत्यै ।

(1) काकन—आद्या वसयुक्त, आशुन, एतन्न आपनिं यच्छिवाचनं ग्रहणं करुन ।
(विदूषकेन निकटं गमन ।)

वासव—(विलेपन, पूष्पां ओ आभरणं दानं पूर्वकं) आद्या एते यच्छिवाचनं ग्रहणं करुन ।
(अर्पण ।)

वि—(सहर्षे ग्रहणं पूर्वकं । आपनारं मञ्जलं शुकं ।

(2) Maid—Respected *Basantaka*, come, you too now receive the rewards for chanting the words of blessings (The Jester goes near).

Queen—(Offering sandal, flowers and cloths) Sir, this is the reward for chanting the words of blessing. Please to accept (Gives the same.)

Jester—(Receiving gladly) Blessing to you.

(3) स्वस्तिवाचनम् = स्वस्तिवाचन ! उञ् = रुम्भि वाचनम् । पुण्याहवाचनादिभ्यो नृञ् वक्तव्य इति उञ्चो नृञ् (५।१।२२५) । स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्येति स्वस्तिवाचनायं

प्रदेयं धनमित्यर्थः । In the sense of तदस्य प्रयोजनं we get ठञ् by 5, 1, 109 to the word स्वस्तिवाचन and thereby it means something the necessity of which is to have the words स्वस्ति to be chanted by Brahmins. Now this ठञ् disappears under the aforesaid वार्तिक in such word as पुण्याहवाचनम्, स्वस्तिवाचनम्, शान्तिवाचनम् &c.... कर्म्मरक्षे महति, ब्राह्मणा हि वस्त्रादिभिः पूजिताः प्रार्थन्ते पुण्याहं भवन्तीऽधिब्रुवन् स्वस्ति भवन्तीधिब्रुवन्—ऋद्धिं भवन्तीधिब्रुवन्विति । तथाच ऋतिः—संभ्युज्य गन्धपुण्यादौर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्म्ये कर्मणि मात्रल्ये संयासाहुतदर्शन इति । Hence स्वस्तिवाचनम्=स्वस्तिपाठार्थं दधिषादिकम् । प्रतीच्छ=ऋहाण । प्रभिपूर्वादिषु यं ह्यर्थत्वम् । तथाहि रत्नविन्दून् प्रतीच्छ त्वमिति देवीमाहात्म्ये ।

(नेपथ्ये वैतालिकः पठति)

अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाति रवा-

वास्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन् ।

सम्प्रत्येष सरोरुह्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुं

प्रीत्यत्कर्षकृती दृश्यामुदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्षते ॥

(1) (नेपथ्ये श्रुतिपाठकेन वाक्य) — एहैकं अताउन-निकिणु-समउ-किरण रवि, आकाशपारे गमन कराते, सायंकाले राजगण सकले एक सत्रे सडासीन इइया नयनेन अताउ श्रुतिकर समुहित चलाडूला उदयनराजेर पङ्कजकाञ्चि-विलोपि-चरण = (पङ्कज किरण) सेवार जञ्ज अगेका (पङ्कज उर्द्धे दृष्टि) करितेहेन ।

(2) (A bard's speech within)—Now at the twilight, when the sun has cast all his rays on the western mountains, and has thus gone to the end of the sky, all these kings, going simultaneously to the court, are waiting (or looking up), O moonlike *Udayan* who extremely delight the eyes, for worshipping your feet (or the rays of the moon) which have surpassed (or closed) the beauty of the lotuses.

(3) सम्प्रति अस्तापास्तसमस्तभासि रवौ नभसः पारं प्रयाते सायन्तने समये समम् आस्थानीं सम्पतन् एष नृपजनः दृशां प्रीत्युत्कर्षकृतः उदयनस्य इन्दोरिव (उदयनस्य) तव सरोरुहयुतिमुषःपादान् आसेवितुमुचीचते ।

(4) सम्प्रत्यधुना अस्ते अस्तपर्वते । अस्तः क्षिप्तेऽप्यवसिते विषु ना पश्चिमाचले- इति मेदिनी । अपास्ताः निपातिताः समस्ताः सकलाः भासोऽश्वी येन स तृधीकृतः तस्मिन् पश्चिमाचलनिक्षिप्तसकलकिरणे । रवौ सूर्ये । नभसः आकाशस्य पार- मन्तं प्रयाते गते सति सायन्तने समये सन्ध्याकाले । समं युगपद् । आस्थानीं सभां सम्पतन् आगच्छन् । एष नृपजनः राजलीकः । दृशां चक्षुषां प्रीत्युत्कर्षकृतः प्रीते रानन्दस्य उत्कर्षं परां काष्ठां करोतीति तथोक्तं सस्य, परमानन्दं जनयतः । उद्गतमयनमाविर्भावी यस्य स उदयन सस्य समुदितस्य । इन्दोरिव इव यथा तथा । उदयनस्य वत्सराजस्य तव । रोहन्तीति रुहाणि रःसुःरुहाणि पङ्कजानि तेषां द्युतिं शोभां मुष्णन्ति अपहरन्ति इति तर्थाक्ताः तान् । शोभया पराजितकमल- कान्तीन् चन्द्रपक्षे कमलिनीप्रभाविलोपिनः । पादान् चरणान् गौरवे बहुत्वम् । पक्षे किरणान् पादा रश्मिङ्गितुष्यांशादित्यमरः । आसेवितुं पूजयितुं पक्षे लम्बुम् उचीचते अपेक्षते पक्षे ऊर्ध्वं पश्यति ।

(5) नयनप्रीतिप्रदस्य चन्द्रस्य किरणानासेवितु मूर्धनीं चक्षुषः जगद्वत् सभात्रयि- तुमागतः अस्मिन् सायंकाले राजवर्गः नेत्राङ्गादकस्य तव चरणावासेवितुमपेक्षते ।

(6) आस्थानीम् = आङ् + स्था + ल्युट् + ङीप् । ताम् । आस्थीयते अस्थामित्यधिकरणं लृट् । टित्त्वाद्ङीप् । सम्पतन् = सम् + पत् + शब् । सः । पतति । पपात । पतिष्यति । अपतन्तु । पत्यते । अपाति । पतित्वा । सायन्तने = सायम् + तुट् + क्युल् । तस्मिन् । सायं चिरं प्राङ्गे प्रगेऽप्यथैव ष्टाक्य लीतुट् चिति (३।१।२३) क्युल् । तुङागमय । From क्युल् ट् + ल् and from तुट् उ and ट् vanish and यु = अन by गुञ्जोरनाकौ (३।१।२) ।

सरोरुहयुतिमुषः—रोहन्ति जायन्त इति रुहाणि । इगुपधश्चाप्रीकिरः क इति कः । ततः सप्तमोसमासः अथवा कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानमिति

कः । सरःसु रोहणीति उपपदतत्पुरुषः । तानि । तेषां दुरतिं प्रभां मुष्णन्ति
विलुम्पन्तीति मुष् + क्तिप् । ते । तान् । प्रथमैकवचने मुट् । मुष्णाति । मुष्णीष ।
मोषिता । मोषिष्यति । मुष्णातु । अमुष्णात् । मुष्णीयात् । मुष्थात् । अमोषीत् ।
अमोषिष्यत् । मुष्थते । अमोषि । मोषितुम् । मुषित्वा । मुषितम् । मुष्त् ।

(7) समज्या परिषद् गौष्ठी सभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीब मास्थान-
मित्यमरः ।

(8) नृपजनेन...संपतता...एतेन उडीच्यन्ते पादाः ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) उपमालङ्कारः ।

(11) अत्र चन्द्रतुल्यवत्सराजगुण्वाख्यानाद् विलोभनं नाम नाटकीयं वीजाङ्गं
वर्णितम् । तथाहि ऽ ग्वाख्यानाद् विलोभनमिति दशरूपके ।

साग । (श्रुत्वा महर्षं परिवृत्त्य राजानं दृष्ट्वा ससृहम्)
कहं अत्रं सो रात्रा उअत्रणो णाम जस्स अहं तादेण दिस्सा ।
(दीर्घं निश्वस्य) ता परप्पेसणदूसिदं बि मे सरौरं एदस्स
दंसणेण टाणिं बहुमदं संवुत्तं । (क)

(क) कथमयं स राजीदयनी नाम यस्मै अहं तातेन दत्ता । तस्मात् परपीषण-
दूषितमपि मे शरीरमेतस्य दर्शनेनाद्य बहुमतं संवृत्तम् ।

(1) सागरिका—(सुनिद्रा महर्षे किरिद्रा राजाके देखिद्रा साडिनावे) पिता
कर्तृक आनि वीहाके दत्त हईग्राहि—एई कि सेई राजा उडनन ! (दीर्घनिवास त्वाण)
वा इडक गनेर लुताभावे (अथवा परणोषणे) दूषित आमार् शरीर अत्त ईंहार
दर्शने अति प्रिद्र हईन ।

(2) Sagarika—(Listening) Is this the king *Udayan* to whom
I have been betrothed by my father? (Sighing) So my body
which has been impure by serving others (or by being nourished
by others) is much respected now by seeing him.

(3) পরপ্রেষণদূষিতম্ = পরস্যাঃ বাসবদক্ষায়াঃ প্রেষণেন পরিচর্য্যয়া দূষিতং কলুষিতং ন্যূনীকৃতমিত্যর্থঃ । সর্বনাস্তৌ ব্রহ্মস্নাত্বে পুংস্হাব ইতি পুংবলম্ । পরপৌষণেনিতি বা পাঠঃ । পৌষণেন প্রতিপালনেনেত্যর্থঃ ।

রাজা—কথমুত্‌স্বাপহৃতচেতোभिঃ সंध्यातिक্রমোऽप्यस्মাभि-
 নোপলক্ষিতঃ । দেবি, পশ্য ।

उदयतटान्तरितमियं प्राची सूचयति दिङ् निशानाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ॥

देवि, तदुत्तिष्ठावः । आवासाभ्यन्तरमेव प्रविशावः ।

(सर्व उत्याय परিক्रामन्ति ।)

(1) রাজা—এই যে উৎসবাপরুতচিত্ত আশাদিগকর্ডক সন্ধ্যাতিক্রমও উপলক্ষিত হয় নাই ! মহিষি, দেখ—

রমণী পরিপাণ্ডু মুখ দ্বারা বেরূপ হৃদয়স্থিত বসন্তকে সূচনা করে তদ্রূপ এই পূর্বদিক উদয়তটান্তরিতটাকাছাদিত চন্দ্রকে সূচনা করিতেছে ।

রাক্ষি, অতএব উত্থান পূর্বক বাসগৃহেই প্রবেশ করি (সকলের উত্থান ও পরিক্রমণ) ।

(2) King—Well, the subsiding twilight has not been perceived by us whose minds were fully occupied in the festival. My dear, see,

This eastern quarter, by its white appearance, is indicating the moon concealed by the side (declivity) of the eastern mountain, as a lady indicates her beloved (who is much thought of) in her heart.

My dear, let us rise and enter into the house. (All rise and walk).

(3) इयं प्राची दिक् परिपाण्डुना मुखेन, रमणी, हृदयस्थितं प्रियमिव, उदय-
 तटान्तरितं निशानाथं सूचयति ।

(4) इयं प्राची पूर्वा दिक् आशा परिपाण्डुना सर्वतः श्वेतवर्णेन उदयचन्द्र-

किरणविभूषितत्वादन्वतः विरहादित्यर्थः । मुखेन रमणी अङ्गना हृदयस्थितं चिन्ता-
विषयगतं प्रियं वल्लभमिव उदयस्य पूर्वपर्वतस्य । उदयः पूर्वपर्वत इत्यमरः । तटेन
ग्रङ्गेण ग्रङ्गश्च शिखरं कूटं सानु प्रस्थं तटं भृग्विति इलायुधः । अन्तरितमाष्ठादितं
निशानाथं चन्द्रं सूचयति ज्ञापयति ।

(5) परिचिन्तनपाङ्कना मुखेन यथा अङ्गना चित्तस्थितं वल्लभमनुमापयति
तथैव प्राची दिग् उदयगिरिगुप्तसुधाकरं गौरकररञ्जितं विज्ञापयति ।

(6) प्राची—प्र + अच् + क्तिन् + डीप् । उगितश्चेति डीप् । धातोर्षेदु
गित् कार्यं तर्हि अच्चेतेरेवेति नियमात् । *i. e.*, if उक् (उवर्ष, ऋवर्ष & लृ
vanish from affixes, the प्रातिपादिक takes डीप् in the feminine.
But if उक् vanish from roots, this rule will be applicable
only in the cas. of the root अच् and no other roots. यथा
अच्चेतेरुपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन डीप् (४।१।६, वा) ।

(8) उदयतटान्तरितः अनया प्राच्या दिशा सूचते निशानाथः प्रियइव हृदय-
स्थितः रमण्या ।

(9) आर्याकन्दः ।

(10) उपमालङ्कारः ।

(11) उदयगिरितटान्तरितं प्राची सूचयति दिङ् निशानाथमिति वा पाठः ।
अत्र उदयस्य गिरिः अथवा उदयस्य गिरिरिति समासः ।

सागरिका—कथं प्रस्थिता देवी । भोदु । ता अहं वि तु-
रिन्ना गमिसुसम् । (राजानं सस्पृहं दृष्ट्वा निश्चस्य च)
हृष्टी । कथं मए मन्दभाङ्गीए पेक्खिद्वि चिरं ए पारिदो
अथं जणो । (इति निष्क्रान्ता ।) (क)

(क) कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । तदहमपि त्वरिता गमिष्यामि ।

हा धिक् । कथं मया मन्दभागिन्या प्रेषितुमपि चिरं न पारितीत्यं जनः ॥

(1) सागरिका—एहे ये देवी ङगिनेन । हडक,—उवे आभि० नीञ्च बाइव ।

(রাজাকে মাতিলাবে দর্শন ও নিখাস ভাগ) হা ধিক্ ! মন্দভাগিনী আমি এই জনকে
বহুক্ষণ দেখিতেও পারিলাম না । (নিজস্বা) ।

(2) Sagarika—Well, the queen has departed ;—let it be. I too shall soon go (Glancing earnestly at the king and sighing). Alas ! this man cannot be even seen long enough by myself unhappy as I am (exit).

(3) পারিত: = শক্ভ: । পৃ + ণিচ্ + ক্ত: । পারয়তি । অপপারন্ ।

রাজা—(পরিক্রামন্ ।)

দেবি ত্বন্মুখপঙ্কজেন শশিন: শোভাতিরস্কারিণা
পশ্যাঞ্জানি বিনির্জিতানি সহসা গচ্ছন্নি বিচ্ছায়তাম্ ।
শুত্বা তে পরিবারবারবনিতাগীতানি ষ্ঠঙ্কানা
লৌয়ন্তে মুকুলান্তরেণু শনকৈ: সঁজাতলজ্জা ইব ।

(ইতি নিষ্ক্রান্তা: সর্বে ।) ইতি মদনমহোত্সবো নাম

প্রথমোঃঙ্ক: ।

(1) হে দেবি, দেখ, চন্দ্রকাণ্ঠিপরিতাবী তোমার মুখপঙ্কজদ্বারা পরাভূত
পদ্মগুলি সহসা শোভাশীনত। প্রাপ্ত হইতেছে এবং মধুকরীরা তোমার পরিবারস্থিত
গণিকাদের গীত শ্রবণ করিয়া সলজ্জা হইয়াই যেন ধীরে ধীরে কুলমন্ডলে লীন
হইতেছে ।

(2) O queen, see, the lotuses are turning pale by being
surpassed by your lotus-like-face which has defeated the beauty
of the moon and the bees, as if ashamed, after listening to the
songs of the courtezans in the midst of your serving maids, are
slowly hiding themselves in the opening buds.

(3) দেবি শশিন: শোভাতিরস্কারিণা ত্বন্মুখপঙ্কজেন বিনির্জিতানি অঞ্জানি
সহসা বিচ্ছায়তা গচ্ছন্নি । ষ্ঠঙ্কানা: তে পরিবারবারবনিতাগীতানি শুত্বা সঁজাত-
লজ্জা ইব মুকুলান্তরেণু শনকৈর্লৌয়ন্তে পশ্য ।

(4) হে দেবি মধুবি শশিনমধু, শ্রীমায়া: কান্তে: তিরস্কারিণা পরিমা

विना । अत्याकार परिभावी
 कथ्यत इति ह्ययुधः । त
 विनिर्जितानि पराङ्गानि अप्सु
 सङ्गसा अतर्कितं यतया । अत
 तानि विच्छायानि प्रादिभ्यो ध
 केच इति (६।१।७) नृक् । ते
 तथा भङ्गानामङ्ग म्नियी म
 परिवारिकामुच्य याः वा
 सञ्जाता लज्जा यत्तात्पर्योक्ताः ।
 म्त्रियामित्यमरः । नरेषु मध्ये
 कच् (५।१।७) श्रौयन्ते तिष्ठन्

(5) लज्जातानि पद्मानि

परिवारिकाणां कानां गानेन

(6) तिरष्णा = तिरम् +

(८।३।४२) । ताराः = परि +

लीयन्ते - श्लेषणे । दि

inforलिख्यते लास्यवीयताम् । अ
 अल, Su. - अत् । अ अलास्यत ।

लेतं लात्वात् with म् । लीनः

(7) ह्यय्यामि प्रिया कान्तिः ।

(8) दृश्यते । अङ्गं विनिर्जितं

सञ्जातलज्जाभिः... ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृषम् ।

(10) उन्ने चालङ्कृतिः ।

पराङ्गवः । अनादर्याभिभवस्तिरस्कारय
 इच्छामिवेत्युपमिततत्पुरुषः तत् । तेन-

तानि पद्मानि सप्तम्यां जने उङ्ङिति उः ।

विगता छाया कान्तियेभ्य इति
 त्रि ।

दलीप इति वक्तव्याद् बहुव्रीहिः ।

वृत्तच्छायतां हतशीभलं गच्छन्ति लभन्ते ।

परित्रियते एभिरिति परिवाराक्षेपु

नासासां गीतानि श्रुत्वा आकण्ठ्यं

मुकुलानां कुट्मलानां कुट्मली मुकुलीऽ-

म् । अव्ययसर्वनामामकच् प्राक्टीरित्य-

श्लोकय ।

मलिनानि भवन्ति । भ्रमर्थे च लत्

कुट्मललीना भवन्तीति ईच्छस्व ।

गिः । तिरस्तीऽन्वतरस्यामिति सत्वम्

करणे । ते

लीयते । लिख्ये । लेता लाता ।

लीयत । लेषीष्ट लासीष्ट । अलेष्ट

अलायि । लीत्वा विलीय विलाय ।

नातप इत्यमरः ।

वच्छायता । भङ्गाङ्गनाभिलीयते...

इति मदनमञ्जीतः प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः

then see:

॥ प्रथमः ॥

ततः प्रविशति रु. () अत्रव्यग्रहस्ता सुसङ्गा)

सुसं । हृद्यो हृद्यो । अहं दाणिं मम च इमं सारिञ्च
निक्खिविञ्च कहिं गदा मे पिञ्चसही साग्गा भविस्सदि ।
(अन्यतो दृष्ट्वा) एसा क्खु णिउणिआ इध र आञ्चदि ।
ता जाव एदं पुच्छिस्सं । (क) (ततः प्रविशनेपुणिका ।)

निपु । उअल्लो क्खु मए भट्टिणी वुणं । ता जाव
गदुअ भट्टिणीए णिवेदेमि । (इति परिक्रमः ।) (ख)

सुसं । इणा णिउणिए, कहिं दाणिं विन्हो-
क्खित्तहिअआ विञ्च इह द्विदं मं रिञ्च क-
अदिकामसि । (ग)

(क) हा धिक् हा धिक् । अथेदानौ मम इल ^{ated t¹} रका निचिय
क गता मे प्रियसखी सागरिका भविष्यति । एषा खलु ^{ster} संकेत एवागच्छति ।
तद्यावदेनां प्रख्यामि ।

(ख) उपलब्धः खलु मया भर्तृवृत्तान्तः । तद्यावद् गत्वा भवेत् निवेदयामि ।

(ग) इहा निपुणिके, केदानौ त्वं विद्यायीत्स्वितद्दयेव इह स्थिता मामवधीर्य
कुतोऽतिक्रामसि ।

দ্বিতীয়ঙ্ক । প্রবেশক—স্বস্তঃপুর ।

(সারিকাপিঞ্জরব্যগ্রহস্তা হৃসঙ্গতার প্রবেশ)

হৃসঙ্গতা—হার ধিক্, হার ধিক্, আমার হাতে এই সারিকাকে নিক্ষেপ করিয়া
এইক্ষণ আমার প্রিয়সখী সাগরিকা কোথায় ? (অশ্রুত দর্শন পূর্বক) এই যে নিপুণিকা
এই দিকেই আসিতেছে । ইহাকে জিজ্ঞাসা করি ।

নিপুণিকার প্রবেশ ।

নিপুণিকা—মহারাজের বৃত্তান্ত জানা হইল । অতএব এখন যাইয়া ভর্তাকে
নিবেদন করি (পরিক্রমণ) ।

হৃ—সখি নিপুণিকে, এখানে থাকাতেও আমাকে অবহেলা করিয়া বিন্মরবিহ্বল-
চিত্তার স্থায় এখন কোথায় যাইতেছ ?

(2) ACT. II. Prelude. Scene I—garden of the palace.

(Enter *Susangata* busy with a parrot in a cage)

Susangata—Alas, alas, where is now my dear friend *Sagarika*
who has left this parrot in my hand. (Looking within) *Nipoonika*
is coming in this direction, so I shall ask her.

(Enter *Nipoonika*)

Nipoo—I have learned the news of the king. So I go now to
inform the queen (Moving).

Su.—Dear *Nipoonika*, where are you going now as if beside
yourself with amazement, disregarding me who am here ?

(3) प्रक्ष्यामि—जिज्ञासिष्ये । प्रङ् + लृट् मिप् । पृच्छति । पप्रच्छ । प्रष्टा ।
प्रक्ष्यति । पृच्छतु । अपृच्छत् । पृच्छेत् । पृच्छ्यात् । अप्राचीत् । अप्रक्ष्यत् । पृच्छति ।
अप्रच्छि । प्रष्टुम् । पृष्टा । पृष्टम् । पृच्छत् । क्त = क्तिम् + क्तल् । समस्यार-
लिति बल् (प्र।श।१०) । क्तल् may stand for सम्पत्नी । सपत्न्यः = शतः । सप
+ क्तम् + क्तः । लभते । लीने । लप्स्यते । अलभ्य । लभ्यते । अलभि अलामि ।
लभुम् । लभ्या । लभमानः । विस्मयीत्स्मिन्द्दयीव = विस्मयीन् उत्स्मिन् द्दयै
यस्याः सा तथीक्या सा इव । वैचित्र्याविचलितमना इव । इवेन विभक्त्यालीयः

पूर्वपदप्रकृतिसरत्वच्चेति वार्तिकम् (२।२।१८) नित्याधिकारे पठितमपि भाष्यकृता सह सुपेत्यत्र गृहीतम् । यथा इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिसरत्वच्च वक्तव्यम् । वाससी इव । कन्येइव इति । (२।१।४) तेन इवेन समासः क्वाचित्कएव । नतु नित्यः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । वार्तिकानुरोधेन जयादित्थीपीदं नित्याधिकारे पपाठ (२।२।१८) । तथापि व्यसप्रयोगः । व्यवहितप्रयोगश्च । यथा उदवाहुरिव वामन इति कालिदासः । क्वाचित्तौ विष्वगिवागजौ गजाविति भारविः । समास with इव is not compulsory and hence इव here may or may not be taken as compounded. वागर्थाविव संप्रका-
वित्यादौ 'इवशब्दः समस्तः व्यसो वा । समस्ते इत्यन्तरश्च । अग्निरिवराजः । वायुरिवसखः । अग्निरिवगुः । अग्निरिवपाशः । विमरस्तु शब्दकौमुभे सहसुपेत्यत्र (२।१।४) द्रष्टव्यः । एवमेव त्रीपतिः । अवधीर्य—अवजाय । अवधीरयति । This root is not expressly counted in चुरादि but it is accepted there under the गणसूत्र "बहुल सेतन्नदग्नम्" given in that class and is supposed to come from the प्रातिपदिक धीर । So धीर + णिच्=धीरि and अव + धीरि + ल्यप्=अवधीर्यम् । लुङि अवादिधीरत् । अदन्तत्वात्प्रोपंशङ्गम् । cf :—अवधीर्य धैर्यकानिता दयित मिति माघः (६।५।६) । Also "अवधीर्य धैर्यपरिपन्ने"—Ibid. इतीव धारामवधीर्य मच्छली क्रिया श्रियामण्डितुरङ्गमैर्महीति नैषधीये । अतिक्रामसि=गच्छसि= प्रतिष्ठमे ।

निपु ।—कथं सुसंगदा । हला सुसंगदे, सुहु, तुए जाणितं । एदं क्खु मम विम्हअस्स काअणं । अज्ज किल भट्ठा सिरिपब्ब-
दादो आअदस्स सिरिखण्डदासणामहेयस्स धम्मिअस्स सआ-
सादो अआलकुसुमसंजणणदोहअं सिक्खिअ अत्तणो पडिग्ग-
हिदं णोमालिअं कसुमसमिद्धिसोहिअं करिस्सदित्ति । तद्धिं

एदं बुत्तन्तं जाणिटुं देवीए पेसिदन्दि । तुमं उण कहिं पत्थिदा । (क)

सुसं । पिअसहीं साअरिअं अस्सेसिटुं । (ख)

निपु । हला दिट्ठा मए साअरिआ गह्हीदसमुग्गअचित्त फलअवत्तिआ समुब्बिगा कअलीघरं पविसन्ती । ता गच्छ पिअसहि, अहं वि देबोसआसं गमिअं । (इति निष्कान्ते ।) (ग)

इति प्रवेशकः ।

(क) कथं नृसंगता । हला नृसंगते, सुष्ठु त्वया ज्ञातम् । इदं खलु मम विषयस्य कारणम् । अद्य किल भर्ता श्रीपर्वतादागतस्य श्रीखण्डदासनामधेयस्य धार्मिकस्य सकाशादकालकुमुमसंजननदीहृदं शिञ्चिता आत्मनः परिगृहीतां नवमालिकां कुमुमसदृशशोभितां करिष्यतीति । तत्रैवं हत्तान् ज्ञातुं देव्या प्रेषितास्मि । त्वं पुनः क्व प्रस्थिता ।

(ख) प्रियसखीं सागरिकामन्वेषितुम् ।

(ग) हला दृष्टा मया सागरिका गृहीतसमुद्गकचित्तफलकवर्चिका समुद्दिग्धा कदलीगृहं प्रविशन्ती । तद्गच्छ प्रियसखि । अहमपि देवीसकाशं गमिष्यामि ।

(1) नि—के नृसंगता ? सधि नृसंगते, तूमि वेश बुझिआह । ईहाई आमार विअग्गेर कारण । आज महाराज श्रीपर्वत हईते आगत श्रीखण्डनाम नामक धार्मिकेर निकटे असमये पुष्पोत्पादक वस्तु शिका करिया निजेर परिगृहीत नवमालिकाके पुष्पविभवशोभिता करिवेन । এই ব্যাপার জানিবার জন্য সেস্থলে প্রेषিতা হইয়াছি । তুমি তবে কোথায় যাইতেছ ?

सू—प्रियसखी सागरिकाके अन्वेषण करिते—

नि—सधि, समुद्दिग्धा सागरिकाके समुद्गक (i. e., छिद्राशय, अहमज्जवावर्णादिर

आधार), चित्रफलक (i. e., यहपरि चित्र करा याइते पावे तदयोग्या काठादि) ও বর্ষিকা (তুলিকা) গ্রহণ করিয়া কদলীগৃহে প্রবেশ করিতে দেখিয়াছি। অতএব বাঙ, শ্রিয়সখি, আমিও দেবীর নিকট গমন করি (নিহ্ণাস্ত)। ইতি প্রবেশক।

(2) N.—Who? *Susangata*? Dear *Susangata*, you have understood well. This is the cause of my amazement. The king will to-day adorn the creeper *Nyktanthes* adopted by him, with rich flowers, having learned the things which make the creepers and trees yield flowers out of season, from *Sreekhanda Dasa*, a sage from the *Sripatabata*. I was sent to the king to get information of this. Where are you going now?

Su—To find out my dear friend *Sagarika*.—

N—Dear, I have seen *Sagarika* very uneasy, entering the plantain house, with a box of painting articles, drawing board and brushes. So go, dear. I too go to the Queen (exeunt).

The end of the prelude.

(3) दीहृदम्=इच्छा। Generally it means the longing of the pregnant. दीहृदं दीहृदं यज्ञा लालसा च समाः ऋता इति, इलायुधः। But here वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम्। “तद्गुण्यलताद्रीनामकाली कुशलैः कृतम्। पुण्याद्रात्पादकं द्रव्यं दीहृदं स्यात् तत् क्रियेति शब्दार्थे।”

गृहीतसमुदगकचित्रफलक-वर्षिका—समुदगकः = समुदकः (a box or casket which contains the painting articles) चित्रफलकः = चित्रनाधारयोग्यं काष्ठादिकम् (a picture board or drawing board)। वर्षिका = वर्षणचेषसाधनं (brush, painting pencil) चेति इन्द्रः। गृहीता एता यथा सा। धार्मिकस्थ = धर्म + ठक्। तस्य। धर्मं चरतीति (३।४।४१) ठक्। श्रीपर्वत = a temple of महादेव in the Deccan. It is one of the द्वादश ज्योतिर्लिंग। इति प्रवेशकः।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकवर्तिका मदनावस्थां नाटयन्ती सागरिका ।)

साग—ह्रिअअ, पसोद पसीद । किं इमिणा आआस-
मेत्तफलेण दुक्खजणप्पत्यणाणुबंधेण । अस्सं च । जेण
ऐव्व दिट्ठेण दे ईदिसो संदावो णं वड्ढदि । (सविस्मयम्)
पुणोवि तं जेव्व पेक्खिदुं अहिलसमित्ति अहो दे मूढदा । अइ
णिसंस ह्रिअअ, जंअदो पडुदि सह संवड्ढिअ इमं जणं
परिहरिअ क्खनमेत्तदंसणपरिचिदं जणं अनुगच्छंतो
ण लज्जेसि । अदवा को तुह दोसो । अणंगसरपडण-
भीदेन तुए एब्बं अज्ज व्वसिदं । भोदु दाव । अणङ्गं दाव
उवालहिस्सं । (सास्रमञ्जलिं बद्धा जानुभ्यां स्थित्वा ।)
(भअवं कुसुमाउह, णिज्जिदसअलसुरासुरो भविअ इत्थि-
आजणं पुहरंतो कहं ण लज्जेसि । (विचिन्थ ।) सव्वहा
मम मंदभाइणीए इमिणा दुस्सिमित्तेण अवस्सं मरणं उवट्ठिदं ।
(फलकमवलोक्य ।) ता जाव इह ण कोवि आअच्छदि दाव
आलेक्खसमप्पिदं तं अभिमदं जणं पेक्खिअ जहा समोहिदं
तहा करिस्सं ।) (सावष्टभमेकमना भूत्वा नाट्येन फलकं
गृहीत्वा निश्चस्य ।) जइवि मे अदिसइसेण वेवदि अअं
अतिमेत्तं अगाहत्थो तहवि तस्स जणस्स अस्सो दंसणोवाओ
णत्थित्ति ता जहातहा आलिहिअ णं पेक्खिस्सं । (इति
नाट्येन लिखति ।) (क)

(ক) হৃদয়, প্রসীদ প্রসীদ। কিমনেমাঘাসমাবফলিন দুর্লভজনপ্রার্থনানুবন্ধে ন।
 অন্যত্র। যেনৈব দৃষ্টে ন তে হৃদয়ঃ সন্তাপো ননু বর্ধতে পুনরপি তমেব প্রেচ্ছিতুমভিল-
 ষ্যসীত্যদী তে মূঢ়তা। অথি নৃশংসহৃদয়, জন্মতঃ প্রভৃতি সহ সংবর্ধিতমিমং জন
 পরিহৃত্য ত্বথমাভদর্শনপরিচিতং জনমনুগচ্ছন্ন লজ্জসে। অথবা কক্ষব দীঘঃ।
 অনঙ্কশ্বরপতনভীতেন ত্বয়ৈবমদ্য ব্যবসিতম্। ভবতু তাবত্। অনঙ্ক তাবদুপাল-
 পৃথ্যে। ভগবন্ কুমুমাযুধ, নির্জিতসকলমরাসুরী ভূত্বা স্ত্রীজনং পছন্ন কথং ন
 লজ্জসে। সর্বথা মম মন্দভাগ্যায়া অনেন দুর্নিমিত্তেনাবশ্যং মরণমুপস্থিতম্।
 তদ্যাবদিহ ন কৌণ্ড্যাগচ্ছতি তাবদালিগ্ব্যসমর্পিতং তমভিমতং জনং প্রেচ্ছ
 যথা সমীহিতং তথা করিষ্যামি। যদ্যপি মেতিসাম্বন্ধেণ বিপতেঃ সমতিমাত্র-
 ময়হস্তস্তথাপি তস্য জনস্থান্যৌ দর্শনাংপায়া নামীতি তদ্যথা তথালিগ্ব্যৈন
 প্রেচ্ছিত্যে।

(চিত্রফলকামিসহ মদনাবস্থাযুক্ত সাগরিকার প্রবেশ।)

সাগরিকা—হে সুর, প্রসন্ন হও, প্রসন্ন হও। আশাসমাত্রদায়িনী পুনঃ পুনঃ
 ঐ দুর্লভজনপ্রার্থনাতে প্রয়োজন কি? আরও, যাহাকে দেখিলে আমার তাল্প সন্তাপ
 বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হয়,—(সবিশ্বয়ে) পুনর্বার তাহাকেই দেখিতে ইচ্ছা করিতেছ! হায়,
 তোমার মুঢ়তা! রে কুর সুর! জন্মাবধি একত্র বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইয়া এইজনকে (আমাকে)
 পরিত্যাগপূর্বক ক্ষণকালমাত্র দর্শনদ্বারা পরিচিতজনের (রাজার) অনুগমনে লজ্জিত
 হইতেছ নাকি? অথবা তোমার দোষ কি? কামবাণপতনভীত তোমাকর্তৃক আজ
 ইহা অনুষ্ঠিত হইতেছে। তাই হউক—অনঙ্গকেই তিরস্কার করিব। (জানুঘারা
 ভূমিগত হইয়া করপুটে ও সজলনেত্রে) ভগবন্ পুষ্পশর! সকলসুরাসুর পরাভবকারী
 আপনি স্ত্রীলোককে প্রহার করিয়া কেন লজ্জিত হইতেছেন না? (চিন্তা করিয়া)
 অথবা আপনি অঙ্গহীন। সর্বপ্রকারেই মল্লভাগিনী আমার এই দুর্লক্ষণদ্বারা মরণ
 উপস্থিত। (ফলক দেখিয়া) অতএব যে পর্যন্ত এস্থলে কেহ আগমন না করে ততক্ষণ
 চিত্রগত সেইজনকে দর্শন করিয়া বেরূপ অভিলাষ তাহাই করি (ফলক গ্রহণ ও নিবাস)।
 যদিও অত্যন্ত ভয়ে আনার হস্তের অগ্রভাগ কম্পিত হইতেছে—তথাপি অশ্রুধারা
 দর্শনের উপায় না থাকাতে বেরূপ হউক তাহাকে চিত্রিত করিয়া দেখিব (অঙ্কন)।

(2) Act II. Scene 2—A Plainain house.

(Enter *Sagarika* with a box, brush, picture-board and indicating wasted amorous state.)

Sagarika—O heart, pardon, pardon, what is the necessity of constantly hankering after a man who is beyond your reach ? And which will produce only useless exertion ? Besides, you require to see him again and again, whose sight causes so much flurry ! (Amazingly) Alas your fool hardness ! O cruel heart, are you not ashamed to follow one known only by having been seen once for a short time ? and leaving me who have grown up together with you from birth ? Or there is no fault of yours. You have acted thus, being afraid of the arrows of the god of love. Let it be. I shall blame the god of love—(Kneeling, with coupled hands and tears) O God of flower-arrows ! why are you not ashamed of attacking a woman when you have defeated all the gods and demons ? (Thinking) Or you are bodiless. So by all means my death is near, unlucky as I am. (Seeing the drawing board) So, till some one comes here, let me do what I desire by seeing him in picture.—(Taking up the board and sighing) Though my fingers shake with great fear, as there is no other means, let me first paint any how and then see him (Draws).

(3) अःयासमात्रफलकेन = केवलपरित्रमलाभरूपेण । आयासएव आयास-
मात्रम् । मयूरव्यंसकादयश्चेति तत्पुरुषः । तदेव फलं यस्य स तथोक्तस्तेन ।
अत्र चकराद् पुनः समासप्रतिषेधस्तु अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधी वेति नियमात्
अनन्तरस्य कर्मधारयस्यैव स्यात् । नतु बहुव्रीह्यादिः । दुर्लभजनप्रार्थनातुल्यत्वेन—
दुष्प्रपन्ननाभिलाषसातत्येन । अनेन संकल्प-नाम-मदनावस्था सूचिता । व्यवसितम्
= कृतम् = अनुष्ठितम् । उपालप्यसे = निन्दित्यामि । दुर्निमित्तेन = दुर्लक्षणेन
दुर्लभजनलाभाश्राकरूपेण । समीहितम् = इष्टम् । अतिसाध्वसेन = अतिभयेन ।
अयहस्ताः—अयश्च हस्ताश्चेति कर्मधारयः । अयस्यावायांश्च इत्यर्थः । उभयोरभेदाद् ।
यदाह वामनः काव्यालङ्कारहृत्तौ—हस्तायायहस्तादथो गुणगुणिनी रभेदादिति ।
अष्टीसमासे तु राक्षदनादियहत्वेन कथञ्चिदयश्चन्दस्य पूर्वनिपातः समाधेयः ।

वेपते = कल्पते । विवेपे । वेपिष्यते । अवेपिष्ट । वेपमानः वेपितः । वेपितुम् ।
वेपित्वा । जन्मतः प्रथति—“अपादाने पञ्चमीतिसूत्रे कार्पिक्याः प्रथतीति
भाष्यप्रयोगात् प्रथत्यर्थयोगे पञ्चमी ।” इति भट्टीजिभट्टः । जन्मन् + तस् =
जन्मतः । आलिख्येन प्रेक्षिष्ये इत्यादिभिः पूर्वरागानुप्रासितो विप्राखन्नाख्यो रतिभावः
सूचितः । तत्र विनोदनार्थं चित्रलेखनादिकं ग्रहणम् ।

सञ्जाते विरहे यूनीस्तुल्यवस्तुविलोकनैः ।

अथवालेख्यनिर्माणैः स्वप्ने सन्दर्शनैश्च वा ॥ १ ॥

तत्स्पृष्टस्पर्शनैर्वापि प्रतीकारो निगद्यते ।

अन्वयात् स्वरसञ्चारं दुर्विपाकभयं भवेत् ॥ २ ॥

अथ प्रयत्नो नाम नाटकावस्था ।

(ततः प्रविशति सुमंगता ।)

सुसं—एदं क्खु कञ्जलीघरम् । ता जाव प्रविसामि
(प्रविश्यावलोक्य च सविस्मयम् ।) एसा मे पिअसही
साअरिआ । किं उण एसा गुरुआणुराओक्खित्तहिअआ
किं पि आलिहंते ण मं पेक्खदि । भोदु । ता जाव
दिट्ठिपहं से परिहरिअ णिक्खवईस्सं किं एसा आलिहदि त्ति ।
(स्वैरं पृष्ठतोऽस्याः स्थित्वा दृष्ट्वा सहर्षम् ।) कहं भट्टा
आलिहिदो । साहु पिअसहि, साहु । अहवा ण कमलाअरं
उज्झिअ राअहंसो अस्सहिं अहिरमदि । (क)

(क) एतत् खलु कदलीघरम् । तद्यावत् प्रविशामि । एषा मे प्रियसखी
सागरिका । किं पुनरेषा गुर्वनुरागीत्क्षिप्तहृदया किमप्यालिखन्ती न सा पश्यति ।
भवतु । तद्यावद्वष्टिपथमस्याः परिहृत्य निरूपयिष्यामि किमेषालिखतीति । कथं
भर्तालिखितः ! साधु प्रियसखि, साधु । अथवा न कमलाकरमुज्ज्विता राजहंस्य-
न्वयाभिरमते ।

(सुसङ्गतार प्रवेश ।)

(1) सु—एहै सेहै कदमी गृह । अतएव प्रवेश करि । (प्रवेशपूर्वक अवलोकन करिया विश्वेश्वर सहित) एहै आमार प्रियसखी सागरिका । तीव्रामुरागविचलितचित्ता कोनओ वस्तु अङ्घने प्रवृत्त हईया आमाके देखितेहे नाकि ? हडक । एखन ईहार दृष्टिपथ परित्याग करिया ए कि चित्र करितेहे ताहा निरूपण करिव (सागरिकार पश्चाते धाकिया दर्शनपूर्वक सहर्षे) एहै ये राजा अङ्कित हईयाहेन, भाग प्रियसखि जाल । अथवा सरोवर परित्याग करिया राजहंसी अञ्जत्र ठुष्टे हय ना ।

(Enter Susangata.)

(2) Sus—This is that plantain house. So, I enter (Entering and glancing and with surprise) This is my dear companion *Sagarika*. Is she, with heart deeply smitten with love, unable to see me being busy in portraying something? Let it be. Now keeping out of her sight, I shall find what she is drawing. (Going imperceptibly behind *Sagarika* and seeing,—joyfully) So, the king is portrayed: well, my dear, well. Or the white goose never delights to sport in any other place than a lake.

(3) अभिरमते = तुष्यति । कमलाकर—सरः । राजहंसी = विशेषण विशेषण बहुलमिति बहुलयङ्गानात् कर्मधारये कृष्णसर्पादिवत् मित्यसमासः । राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः सिता इत्यमरः ।

साग । (सवाष्पम्) आलिङ्गितो मए एसो किं उण अणवरदणिवङ्गन्तवाहसलिलेण मे दिट्ठी पेक्खिदुं ण पहवदि । (मुखमुत्तानीकृत्याश्रूणि निवारयन्ती सुसङ्गतां दृष्ट्वा उत्तरीयेण फलकं प्रच्छादयन्ती स्मितं कृत्वा) कहं पिणसही सुसङ्गदा । (उत्याय हस्तो गृहीत्वा) सहि सुसङ्गदे इदो उवविस । (क)

সুসং । (উপবিষ্ট্য বলাৎ ফলকমাত্মন্য দৃষ্ট্বা চ) সখি
কৌ এসৌ তুণ আলিহিঁহৌ । (খ)

সাণ । (সলজ্জম্) পতন্তমশ্রণমহুস্সবে ভগবান্ন
শ্রণয়ন্তৌ । (গ)

(ক) আলিখিতা ময়াযম্ । কিং পুনরনবরতনিপতদাখ্যসলিলৈন মে দৃষ্টি:
প্রেমিতুং ন প্রভবতি । কথং প্রিয়সখৌ সুসংগতা । সখি সুসংগতে, শ্রীপতিষ্ম ।

(খ) সখি, ক এষ ত্বয়ালিখিতঃ ।

(গ) প্রহতমহনমহীতসবে ভগবান্নরঃ ।

(1) সাগ—(সবাপ্ন) ; ইনি অঙ্কিত হইলেন । কিন্তু অনবরতপতনশীল অশ্রু
নিমিত্ত আমার নয়ন ইহাকে দেখিতে পারিতেছে না । (মুখ তুলিয়া অশ্রু মার্জন ও
হৃসঙ্গতাকে দেখিয়া উত্তরীয় দ্বারা ফলকাচ্ছাদনপূর্বক হস্ত) কে প্রিয়সখী হৃসঙ্গতা ?
(উঠিয়া হাতে ধরিয়া) সখি হৃসঙ্গতে এই স্থানে বস ।

সু—(উপবেশন ও বলে ফলকাকনণ ও দর্শন পূর্বক) সখি, এই কে তোমা কর্তৃক
অঙ্কিত হইয়াছে ?

সা—(সলজ্জভাবে) প্রহতমহনমহীতসবে ভগবান্ন অনঙ্গ ।

(2) Sag—(With tears) He is portrayed by me. But my eyes
cannot look at him owing to constant falling of tears (Raising up
her face wipes off the tears and seeing *Susangata*, conceals
the board with her cloth and smiling) Who? My dear
Susangata? (Rising and holding her hand) My dear *Susangata*,
sit down here.

Soo—(Sitting and snatching the board) Dear, who is this
delineated by you?

Sag—(Bashfully) The god of love in his festival which has
begun.

(3) अमवरतेति=अमवरतम् अविश्रान्तं निपतत् वाचमेव सलिलं तेन= निरन्तरगलदशुष्णा । वाचं नेत्रजलीमशीरिति विश्वः । अत्र सलिलपदप्रयोगेपि कर्णावतंस-जघनकाशी-धनुर्व्यापुष्यमालादिवत् ' सान्निध्याद्दीर्घात्कर्षादिवाचकत्वात् पुनर्बन्धिदीर्घः । तथाहि कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः । सन्निधानादिबीधार्यं स्थितेष्वेतत् समर्थनमिति मन्मथः । अनुरूपं वर्णनं यथा वाचस्तु न ददात्वेनां द्रष्टुं चित्रगतामपीति श्राकुन्तलम् । अस्त्रैस्तावन् मुहुरूपचित्तैर्दृष्टिरालप्यते मे इति मेघदूतम् ।

सुसं—(सस्मितम्) अहो दे णिउणत्तणम् । किं उण सुसं विअ चित्तं पडिभादि । ता अहं पि आलिहिअ रइसणाहं करिस्सम् । (वर्त्तिकां गृहीत्वा नाब्धेन रतिव्यपदेशेन सागरिकामालिखति) । (क)

साग—(विलोक्य सक्रोधम् ।) सहि, कीस तुए एत्थ अहं आलिहिदा । (ख)

सुसं—(विह्वस्य ।) सहि, किं अुअरणे कुप्पसि । जादिसो तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी मए रइ आलिहिदा । ता अस्सधासंभाविणि, किं तुह एदिणा आलविदेण । कहेहि सब्बं वुत्तन्तम् । (ग)

साग—(सलज्जा स्वगतम् ।) णं जाणिदन्दि पिअसहीए । (प्रकाशम्) पिअसहि, महदी क्खु मे लज्जा । ता तहा करिसि जहा ण को वि अवरो एदं वुत्तन्तं जाणादि त्ति । (घ)

(क) अहो ते निपुणत्वम् । किं पुनः शून्यमिव चित्रं प्रतिभाति । तस्माद्दृश्यमप्यालिख्य रतिसनाथं करिष्ये ।

(ख) सहि, किमिति त्वयात्राहमालिखिता ।

(গ) সখি, ক্রিমকারখী কুপ্যসি । যাহ্মস্বয়ী কামদেব আখিঙ্খিতসাহসী ময়া রতিরখিঙ্খিতা । তস্মাদম্বয়াসংভাবিনি, কিং তবীতেনাল্পিতেন । কথয় সর্ব' বচ্যানম্ ।

(ঘ) ননু জ্ঞাতামি প্রিয়সখ্যা । প্রিয়সখি, মম্বনী খল্'মে লজ্জা । তস্মা-
নয়া কুরুহ যথা ন কৌণ্ড্যপর এতদ্বৃশ্নানং জানাতীতি ।

(১) সু—(সখিতে) অহো তোমার নিপুণতা । কিঙ্ক চিত্রটী শূন্য বোধ হইতেছে । অতএব আমিও অঙ্কনপূর্বক ইহা রতিযুক্ত করি (তুলি নইয়া রতিচ্ছলে সাগরিকাকে অঙ্কন) ।

সা—(দর্শন পূর্বক সক্রোধে) সখি, কেন তুমি আমাকে এখানে অঙ্কিত করিলে !

সু—(হাস্তপূর্বক) সখি, অকারণে কোপ করিতেছ কেন ? তুমি যেরূপ কাম-
দেবকে অঙ্কিত করিয়াছ, আমিও তদ্রূপ রতিকৈ অঙ্কিত করিয়াছি ! অতএব অঙ্ক
প্রকার সম্ভাবনা করিয়া তোমার এইরূপ কপটতায়ুক্ত আলাপে ফল কি ? সমস্ত বৃত্তান্ত
বল ।

সা—(সলজ্জা যগত)—ভাল, প্রিয়সখী কর্তৃক জ্ঞাতা হইয়াছি ! (প্রকাশে)
প্রিয়সখি, আমার বড়ই লজ্জা হইতেছে,—অতএব বাহাতে অপর কেহ এই বৃত্তান্ত না
জানে তাহা কর ।

(2) Soo—(Smiling) O your ability ! But the painting appears
to be incomplete. So, I too shall draw and make it contain the
goddess of love. (Taking the brush, she draws a figure of
Sagarika.)

Sag—(Seeing, with anger) Friend, why am I drawn here by
you ?

Soo—(Laughing) Friend, why are you angry without cause ?
I have drawn up such a goddess as will match your god. There-
fore, O one who thinks otherwise, it is useless to talk thus. Tell
me all things.

Sag—(Bashfully,—aside) Oh, I have been found out by my

dear friend. (To *Susangata*) Dear friend, I feel highly ashamed. So do that no one else may know this matter.

(3) रतिसनार्थम् = रतियुक्तम् । सनार्थं प्रभुमित्याहुः सहिते चिन्तताप्लुतीति शब्दार्थे । रतिः स्त्री अरदारिषु रामे सुरतगुह्ययोरिति मेदिनी । कुप्यसि = क्रुध्यसि । कुप्यति । चुकोप । कोपिष्यति । अकुपत् । कुप्यते । अकोपि । कुपितम् । कुप्यन् । कोपितुम् । कोपिला, कुपिला । यादृशः—यद् + दृश् + कञ् । त्यदादिषु दृशेरनालोचने कश्चेति कञ् । आ सर्वनाम् इति आत्मन् । काशिकाकार says these are like कृद् words, though इरदत्त mentions a different view:—“तादृगादयो हि कृदिशब्दप्रकारा नैवाव-दर्शनक्रिया विष्यते” इति काशिका । “भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दृशिता । तमिवेन पश्यन्ति जनाः । सीर्यं स इव दृश्यमानः । तमिवात्मानं पश्यतीति”—पदमञ्जरी ।

सुसं—सहि, मा लज्ज । ईदिसस्स कखारअणस्स अबस्सं
• एव्व इदिसे वरे अहिलासेण होदब्बं । तहवि जहा ण
कोवि अबरो एदं वुत्तन्तं जाणिस्सदि तह करेमि । (एदाए
उण मेधाविणीए एय सारिआए काअणेण होदब्बं । कदावि
एसा इमस्स आलाबस्स गहिदक्खरा कस्सावि पुरदो
मंतइस्सदित्ति ।) (क)

साग—(सोहेगम् ।) सहि, अदोवि मे अधिअदरं
संदावो बाधेदि । (इति मदनावस्थां नाटयति ।) (ख)

सुग—(सागरिकाया हृदये हस्तं दत्त्वा) सहि, सम-
स्सस समस्सस । जाव इमाए दिग्धिआए णलिणीपत्ताखि
सुणालिधां अ गीण्हिअ लहुं आअच्छामि । (निष्क्रम्य पुनः
प्रविश्य च नाट्येन नलिनीपत्रैः शयनीयं मृणालवलयानि च

রচয়িত্বা পরিশ্রিষ্টানি নলিনীপদ্মাণি সাগরিকায়া হৃদয়ে
নিশ্চিপতি) । (গ)

(ক) সখি, মা লজ্জস্ব । বৃন্দশস্য কন্যারদ্রস্বাভয়মেবেদ্রশী বরীঃমিলাধিষ
ভবিতব্যম্ । তথাপি যথা ন কোঃপ্যপর এতদৃশান্ন শাস্ততি তথা করোমি । এতয়া
পুণর্মেধাবিন্যা সারিকয়াব কারখেন ভবিতব্যম্ । কদাচিদেধাস্যালাপস্য গৃহীতাস্বরা
কস্যাপি পুরতী মন্বথিষ্যতে ব্রুতি ।

(খ) সখি, স্ত্রীঃপি মেঃধিকতর' স্তাপী বাধতে ।

(গ) সখি, সমাস্বসিদ্ধি সমাস্বসিদ্ধি । যাবদন্তস্যা দৌর্ধিকায়া নলিনী-
পদ্মাণি মৃৎকালিকা চ গৃহীত্বা লঘুগচ্ছামি ।

(১) সু—সখি, লজ্জা করিও না । এতাদৃশ কস্তারঙ্কের এইরূপ বরেই অভিনাষ
ঘটে । তথাপি যাহাতে অস্ত্র কেহ এই বৃত্তান্ত না জানে তাহা করিব । কিন্তু এই
মেধাবিনী সারিকা এই বিষয়ে (অশ্বেঃ অবগতি বিষয়ে) কারণ হইতে পারে । হস্তে,
সারিকা আমাদের আলাপের কথা গুলি অভ্যস্ত রাখিয়া, কাহারও অগ্রে বলিয়া
কেলিবে ।

সা—(উষেগের সহিত) ইহা হইতেও আমার অধিকতর সন্তাপ ঘটিতেছে ।
(মদনাবস্থা প্রকাশ) ।

সু—(সাগরিকার বকে হাত দিয়া) সখি, সমাখতা হও, এই দৌর্ধিকা হইতে
পদ্মপত্র ও সৃগালখণ্ড লইয়া আমি নীত্ৰ আসিতেছি (গমন ও প্রত্যাগমন পূর্বক
নলিনীপত্র দ্বারা শয্যা ও সৃগালবলয় নিশ্চাপপূর্বক অবশিষ্ট পদ্মপত্র সাগরিকার
বকে নিক্ষেপ) ।

(2) Soo—Friend, be not ashamed, such a gem of a girl cannot
but desire for such an excellent husband, yet I shall do such as
to let no one know this. But this sagacious parrot may be the
source of information to others. She may perchance by retaining
in memory the words of this conversation, talk them out before
some one.

Sag—(With anxiety) Friend, I suffer more deeply than this,
(Betrays amorous sufferings).

Soo—(Touching *Sagarika's* breast) Dear, be calm, be calm
till I come back soon with the leaves and small roots of lotus
from this tank (Goes and returning with them prepares a bed of
lotus leaves and bracelets with roots and puts the remaining
leaves, on *Sagarika's* breast).

(3) मेधाविनी = धारणावन्नीसम्पन्ना । धीर्धारणावती मेधेत्यमरः । अथावा
मेधावन्नी विनिरिति (५।२।१२१) विनिः । ऋन्नेभ्यो ङीविति ङीप् । =endowed
with a retentive intellect । पुरतः = is a निपात । That which is
derived from पूर्व is पुरः or पुरस्तात् । Cf: इयच्च तेन्या पुरतो विडम्बनेति
कालिदासः । पश्चामि तां मत इतः पुरतश्च पयादिति मालतीमाधवे । ज्ञानेन्द्र-
भिन्नु objects to the प्रामाणिकता of this word and जगन्नाथपण्डित in
his रसगङ्गाधर is furious against it (vide 2nd chap.) But

“इयन्त इति संप्ल्यानं निपातानां न वर्त्तते ।

प्रयोजनवशादन्ते निपात्यन्ते पदे पदे ॥”

तथाहि नागेशः—“अन्ये तु दक्षिणोत्तराभ्यामतसुञ् इत्युञ् तसुचैव पुं वद्भासिद्धे
अतसुञ्विधानं (५।३।२८) अन्यथादपीति ज्ञापनाय । तेन पचाद्यजनात् पुर-
शब्दादिष्टसिद्धिः । वस्तुतस्तु पुरअयगमने इति चौरादिकाद् शिजभावे इगुपधलक्षणे
के सार्वभित्तिकलसिरिति बोध्यैमिति । मन्त्रयिष्यते—मत्रि गुप्तभाषणे इति पुरादौ
आत्मनेपदौ । अकर्तृगामिफलार्थमिदमिति भट्टोजिः । आकुञ्चीया अकर्त्तृभिप्राये
पीति माधवः । मन्त्रयते । अममन्त्रत । परस्मैपदे निर्देशस्त्वपाणिनीयः । अन्यथा
खलाची प्रयोगः । खलालिका = खल हिंसायामिति धातोरौषादिकः कालन् प्रत्ययः ।
खलालं पदभ्रमूलमित्युज्जलदत्तः । स्त्रियां खलाली । अस्याख्यायामिति कञ् ।
केऽथ इतिङ्गलः । टाप् । मदनावस्था = यथा

इक्ष्मणःसङ्गसङ्ख्या जागरः क्रमतारतिः ।

श्रीत्यागीत्यादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्ग दशा दर्शति ।

অন্য তু ক্লম্বতাাদিকাঃ কাশ্চিদ বর্ষিতাঃ । Interview, attraction, desire, waking, leanness, vexation, indecency, insanity, insensibility and death are the ten states of a person when under amorous suffering.

সাগ—সহি, অবশেহি ইমাং ললিতীপত্রাং মৃণাল-
বলম্বাহং চ । অলং এদিনা । কীস অম্মারণে অত্মাণ
আম্মাসেসি । ণং ভণামি

দুল্লহজ্ঞাশ্চরণাশ্চ লজ্জা গুরুই পরব্বসী অপি ।

‘পিয়সহি বিষমং প্ৰেমং মরণং সরণং ণু বরমেক্’ ॥১॥

(ইতি মুচ্ছতি ।) (ক)

সুসং । (সক্রমণম্) পিয়সহি সাম্মরিণ সমস্সস
সমস্সস । (স্ব)

(ক) সহি, অপনয়েমানি ললিতীপত্রাণি মৃণালবলয়ানি চ । অলমিতেন ।
কাম্বাদকারণে আত্মানমাদাসয়সি । ননু ভণামি ।

দুল্লভজনানুরাগী লজ্জা গর্বি পরবশ আত্মা ।

পিয়সহি বিষমং প্রেম মরণং সরণং নু বরমেকম্ ॥

(স্ব) পিয়সহি সাম্মরিকৈ সমাস্বসিহি সমাস্বসিহি ।

সাগ—সখি, এই পল্লপত্র ও মৃণালখণ্ডগুলি দূরে রাখ । ইহাদের প্রয়োজন নাই ।
কেন অকারণে নিজকে ক্লেশ দিতেছ । ভাল, বলি (একে) দুর্লভ জনে অনুরাগ,
তাহাতে লজ্জা অত্যন্ত, আত্মাও পরবশ । অতএব প্রিয় সখি প্রেম বিষম এবং কেবল
মরণই উহাতে প্রধান আশ্রয় । (মুচ্ছতি) ।

স্ব—(সক্রমণে) প্রিয়সখি সাম্মরিকৈ, সমাস্বস্তা হও, সমাস্বস্তা হও ।

(2) Sag—Dear, take away these leaves, and bracelets of lotus roots. No use of them.—why do you take trouble in vain ? Well,

I say, my love is for one who is beyond my reach. Modesty is there a great obstruction, and my body is under another, so this sort of affection is dangerous. My dear, only death is the great refuge. (Swoons)

Soo—(With pity) My dear, be calm, be calm.

(4) आयासयसि = खेदयसि = क्लेशयामि । दुर्लभेति । दुर्लभे दुष्प्राप्ये जने लोके राजनीत्यर्थः अनुरागः ममासक्ति वरतत इति शेषः । नाहं स्वयमपि तन्मि-
सर्षुं शक्तेत्याह लज्जा गुर्वी महती । वीती गुणवचनादिति वा ङीप् । स्वज-
नोपि कश्चिद् न मां तस्मै दास्यतीत्याह । आत्मा परवशः । अन्यायतः । सागरोत्त-
रणात् परं मन वामनदत्तात्कने पतनात् । प्रियसखि, प्रियसहचरि, प्रियस्व भावः
प्रेम । प्रियशब्दादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना (६।४।१५७) प्रादेशः । प्रेमा ना
प्रियता ह्यदं प्रेम खेह इत्यमरः । विषमं दुःसाधम् । अतः एकं केवलम् । एके
मुख्यान्वकेवला इत्यमरः । मरणं मृत्युः न भी वरं श्रेष्ठं शरणमाश्रयः । देवाहृते
वरः श्रेष्ठे विषु क्लीवे मनाक् प्रिय इत्यमरः ।

(5) दुष्प्राप्यने प्रेम । वपा च महती । अहञ्च पराधीना । प्रणयः कठिनः ।
प्रियसखि केवली मृत्युः मुख्यः आश्रयः । दुर्लभे जने यीनुराग स लज्जा
पराधीनता च बाधते । तत्रैव अभावात् स हि दुःखदायी । अतोत्र मरणमेव
शान्तिस्वाभोपायः ।

(9) हृन्दद्दं प्राकृते गाथेति कथ्यते । तस्या लक्षणम्—प्रथमे हादशलाभा
द्वितीयेऽष्टादशभिः संयुक्ता । यथा प्रथमे तथा तृतीये पञ्चदश चतुर्थके गाथेति ।

(10) अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः । स च एकस्मिन् प्रेम्नी विषमत्वे दुर्लभजनानु-
राने साधके स्थिते साधकान्तरस्य गरुलज्जादिः सद्भावात् समुच्चयालङ्कारानु-
जीवितः ।

(11) अत्र धनिकमते विधूतं नाम नाटकीयं प्रतिमुखसम्पादकं बर्षितम् ।
सागरिकायाः शीतोपचारस्य विधूननात् । तापनमिति विश्वनाथः । अत्र पूर्वानु-
रागरूपी विप्रलम्भाख्यो भावः । तद्गाह्नि भोजः—

भावी यदा रति नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
 नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भ सादीष्यते ।
 पूर्वानुरागी मानस प्रवासः कदम्बस्य संः ।
 पुरुषस्त्रीप्रकाण्डे वु चतुष्काण्डः प्रकाशते इति ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणे ।

(12) मरुतं सरुतं शवरमेकमिति वा पाठः । तत्र शवरमिति शब्दः केवलाय-
 वाचकः । “शवरः केवलं” इति प्राकृतप्रकाशे वररुचिः (१।७) ।

नेपथ्ये कलकलः ।

कण्ठे कृत्वावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
 क्रान्त्वा द्वाराणि हिलाचलचरणरणात्किङ्किणीचक्रवालः ।
 दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः
 प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥

(1) (नेपथ्ये कलकल) निम्नभागे यर्षशृङ्खल आकर्षणपूर्वक अवशिष्टोऽंश गुणमेषे
 राधिया अश्वगृह इहेते पलाश्रित वानर, अन्याशासगामी चरणद्वये शकारमान कुञ्जघण्टिका-
 मण्डल सह द्वीगणेर आउङ्क मकारपूर्वक अशपालकर्तृक असूयतमार्ग इहेया दान्नाति-
 क्रमणेर पर नृपतिर गृहे प्रवेश करितेह ।

(Noise within).

(2) Dragging a golden chain in the lower part and with the
 other part in its neck, a monkey fleeing from the stable with
 circles of small bells rattling in its two legs moving easily, is
 entering into the king's house, after crossing the doors and
 frightening the females while pursued hastily by the grooms
 (horsekeepers).

(3) अधः कनकमयं शृङ्खलादाम कर्षन् अवशेषं कण्ठे कृत्वा मन्दुरायाः प्रभ्रष्टः
 हिलाचलचरणरणात्किङ्किणीचक्रवालः प्लवङ्गः अङ्गनां दत्तातङ्कः संभ्रमाद अश्वपालैः
 अनुसृतसरणिः द्वाराणि क्रान्त्वा नृपतेर्मन्दिरं प्रविशति ।

(4) अक्षी निम्बभागे कनकमयं स्वर्णमयं शङ्खलादाम वन्धनरत्नं कर्षणं वेगेन वङ्गन् सन् अवशेषं अवशिष्टं कण्ठे यीषायां कृत्वा रक्षित्वा मन्दुराया अत्रगृह्णात् प्रथमः पलायितः श्लेथया अवश्यया चलयीर्गच्छती यरचयी; पादयोः रचनी ध्वननी किङ्किनीनां सुद्वघ्निकाणां चक्रवाले मञ्जुली यस्य सः (अनायासमनमञ्जुल-पादध्वनत्सुद्वकिङ्किणीमञ्जुलः) प्रवङ्गी मर्कटः अङ्गानां रमणीनां दत्तः उत्पादितः चातङ्गी भयं येन स तधीकृतः उत्पादितवासः संभवात् संवेगेन त्वरयति वावत् । संभमः साध्वसेपि स्वात् संवेगादरयोरपीति मेदिनी । अत्रपालैः वाजिरचकैः मनुष्यता सरशिः पत्या यस्य स तधीकृतः अनुद्रुतमार्गः द्वाराणि क्रान्त्वा उल्लङ्घ्य शृपतेः राष्ट्रः मन्दिरं गृहं प्राङ्गिप्रति गच्छति ।

(5) मन्दुराश्रयः कविः काचनशङ्खं कण्ठे कृत्वा अवशिष्टं भूमौ कर्षणं अनायासचलितपादकण्ठकिङ्किणीकः योषितां भीतिमुत्पादयन् वाजिरचकैः द्रुतमनुगम्यमानः द्वाराणि लङ्घयित्वा राजगृहं याति ।

(6) दत्तातङ्गीङ्गानाम् = "भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । किमीदनः शालीनाम् । सङ्काटकमापञ्चीयानामिति" (२।१।१) भाष्यकारवचनात् सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । तत्र च भाष्यप्रामाण्यादेवं उक्तिः । अङ्गानां दत्तः चातङ्गी देव । The word चातङ्ग is connected with अङ्गानाम् and hence its समास with another word दत्त is objected to. This objection is removed by the समास in such words as किमीदनः शालीनाम् &c. which are expounded thus केषां शालीना मोदनः केषाम् आपञ्चीयानां सक्तूना मादकम् on which कैयट remarks केषां शालीनाम् ? किं कक्षमानामथ रत्नानां शालीनामन्वेषां वीदन इति प्रश्नः ।" महीजि also says thus in the शब्दकोशुभ—“कचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यवृत्तिः किमीदनः शालीनाम् । केषां शालीनामोदन इत्यर्थः ।” This is the authority for what is ordinarily called सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ।

प्रथमः—प्र + भञ्ज् + क्तः । भञ्जति । अभंश । भंशियति । अभञ्जत् । भञ्जते । अभंशि । भंशित्वा भटा । भंशितुम् । भंशत् । केषाश्चिन्मते

भ्वादिरपि । चाकनेपदी । भ्रंशते । अभ्रंशित । नाभ्रशत स्वर्गकलाद् गुर्वर्न इति रघुप्रयोगस्तु (१४।१६) कर्मकर्त्तरि बोध्यः । त्वयेति कर्मणि वा ।

प्रवक्तः—प्रवेन उत्त्वेपिथ गच्छतीति । प्रव + गम् + खप् । गमिः सुपि वक्तव्यमिति खच् । खञ्जिह्वा वाच्य इति पक्षे प्रवङ्गमः । प्रवगः ।

कनकमयम्—कनकस्य विकार इति । मयङ् वैतथीभाषायामभक्त्याच्छादनयो रिति (४।१।१४३). In the sense of विकार or अवयव, मयङ् is added optionally to the words if they do not indicate भक्त्य or चाच्छादन । पक्षे कौपाधाञ्चैत्यण् ।

क्रान्वा—क्रम् + क्त्वा । क्रमश्च क्ति इति (६।४।१८) वा उपधादीर्घः । पक्षे क्रान्वा क्रमिवा । अक्रमीत् । क्राम्यति क्रामति । तडि क्रमते । क्रंस्यते । अक्रंस ।

कर्षन्—कृष् + शट् । लङि "कृषन्शस्यृशट्पट्टपां चूः सिञ् वा वाच्य" इति सिञ् पक्षे कः । अक्राचीत् अकार्चीत् अकृषत् अकृषत् अकृषत् । कर्मणि अकर्षि ।

(7) दामन् = न पंसि दाम सन्दानं पशुरज्जुस्तु दामनीत्यमरः ।

हैला—हैला तु स्यादवज्ञाविलासयो, रिति हेमचन्द्रः । किङ्किणीं च्छुद्रघञ्चिके-त्यमरः । = small bells.

चक्रवालम्—पटलं पेटलं चक्रं चक्रवालञ्च मण्डलमिति हलायुधः ।

सरणिः—सरणिः पङ्क्तौ मार्गं स्त्रीति मेदिनी । मन्दुरा = बाजिशालातु मन्दुरेत्यमरः = A stable. मन्दिरम् = गृहं कुटं मन्दिरमिति हलायुधः ।

(8) ... कर्षता . . चक्रवालिन—दत्तातङ्गेन.... अनुसृतसरणिना.... प्रघटेन.... अनेन प्रवङ्गेन प्रविश्यते मन्दिरम् ।

(9) सन्धरा उक्तम् ।

(10) स्वभावोक्ति रलङ्कृतिः । स्वभावीक्तिरसौ चाव यथावदस्तुवर्णनमिति खञ्ज्यात् ।

(11) अत्र अवपाती नाम नाटकीयमङ्गम् । अवपातस्तु निष्कामः प्रवेशतास विद्रवै रिति खञ्ज्यात् ।

(12) दत्तातङ्गी गजानामिति मन्दुरातः इति च दशरूपकधृतः पाठः । कण्ठे

कृत्वावशेषमिति च पाठः । तत्र कृतः छिन्नः अवशेषः अवशिष्टाद्यः यस्य तत्
तद्योक्तम् । तत् छिन्नशेषमित्यर्थः । कृती छेदन इति धातोः क्तः । शीदली
निष्ठायामिति (७।२।१४) निष्ठाया मनिट्त्वम् । कृन्ति । चकर्त् । कर्त्तुंश्चि
कर्त्स्यति । चकर्त्तात् । कृत्यते । चकर्त्तुं । यस्य विभाषेत्यनेनापि (७।२।१५)
निष्ठायात्मयमनिट् । विप्रतिषेधे परं कार्यम् । कर्त्तित्वा । कर्त्तितुम् । कृन्तात् ।

अपिच ।

नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावाद्दपास्य त्रपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विद्यति त्रासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्यं सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुजा नीचतयैव यान्ति शनकौरात्मे क्षणायङ्गिनः ।

(1) आरुण, मनुष्य) गणनार बहिर्भूत एहेहेतु लज्जातागपूर्वक नपुंसकेन
पलायन करितेहे । एहे धर्क पूरुष तरे कङ्ककौर शरीराच्छादनवस्त्रेर मधो आवेश
करितेहे । किरातेरा प्रोस्ताश्रपूर्वक निज नामेर अर्थता करिराहे । कुजेरा
नीचता हेतु वानर कर्तुक निजेदेर दशन आशङ्क करिरा आते आते वाहेतेहे ।

(2) Besides, as they are counted not amongst men, the
ennuch's have shamelessly fled. This frightened dwarf is entering
into the jacket of the chamberlain. The barbarian hunters have
acted in accordance with the import of their appellation. Fearing
to be seen by the monkey, the humpbacked persons truly low in
stature, are slowly sneaking away.

(3) वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावात् त्रपामपास्य नष्टम् । अयं वामन स्त्रासात्
कञ्चुकिकञ्चुकसान्निविशति । पर्यन्ताश्रयिभिः किरातैर्निजस्य नाम्नः सदृशं कृतम् ।
कुजा नीचतयैव आत्मे क्षणायङ्गिनः शनकै यान्ति ।

(4) वर्षवरेः अवरोधसम्बन्धिभिः क्लीबैः मनुष्येषु गरीषु गणनायाः मानस
अभावात् नरसम्मानयुत्सलात् पीरुषङ्गीनलादित्यर्थः । त्रपां कुजा मपास्य विहाय
नष्टमन्निर्गतम् । नष्ट अदर्शन इति धातोर्भावे क्तः । अयं पुरोवर्त्ती वामनः स्वर्षः ।

(স্ব) কিং তদিদানীং কুব্বঃ ।

(গ) এহি । অখিঁলানালঘিটপাম্বকারী প্রবিশ্যৈ ননতিবাছযামঃ ।

(ঘ) সুসংগতে, কথং ত্বয়া শিবফলক ভজ্জিতঃ । কাদাপি কৌঃপি তং প্রেচ্ছতে ।

(ঙ) অঘি সুস্থিত্যে কিমদ্যাপি শিবফলকেন করিষ্যসি । এধৌঃপি হধিমন্ত-
লম্পট এতৎস্বরনুদঘাঘ্য দুঃপানরৌঃতিক্রান্তঃ । এষা হ্রল্ল মেধাবিন্যুড্ডীমান্যনী
গচ্ছতি । তদেহি । লঘুনুসরাবঃ । অস্যালাপস্য গৃহীতাশ্বরা কস্যাপি পুরতী
মন্মথিত্যে ।

(চ) সখি, एवं কুব্বঃ ।

(১) হু—(শ্রবণ, সন্মুখে দর্শন, সবেগে উত্থান ও সাগরিকাকে ধরিয়) সখি,
উঠ উঠ এই দুই বানর এই দিকেই আসিতেছে ।

সা—তবে এখন কি করিব ?

হু—এস, এই তমাল শাখার অন্ধকারে প্রবেশ পূর্বক ইহাকে অতিক্রম করি ।

(পরিক্রমণ ও সময়ে অবলোকন পূর্বক নির্জনে স্থিতি) ।

সা—হুসঙ্গতে, চিত্রফলক ত্যাগ করিয়া আসিলে কেন ? যদি কেহ উহা দেখিতে
পায় ?

হু—ওলো হুস্থিতে ! এখন ঐ চিত্রফলকের প্রয়োজন কি ? দধিমন্তলম্পট বানর
পঞ্জর উদ্ঘাটিত করিয়া, চলিয়া গিয়াছে । মেধাবিনী সাগরিকাও উড়িয়া অশ্রুত
বাইতেছে । এস, শীঘ্র অনুসরণ করি । আমাদের আলাপ মনে রাখিয়া হয়ত কাহারও
নিকট প্রকাশ করিতে পারে ।

সা—সখি—তাই করিব । (পরিক্রমণ) ।

(2) Soo—(Listening, glancing before, rising hastily and hold-
ing Sagarika) Up, up, my dear ; the wicked monkey is coming
hither.

Sag—What then shall we do ?

Soo—Dear, we shall avoid him by standing aside in the shade
of these *Tamal* branches. (They go in and stand aside with fear).

Sag—*Soosangata*, why did you leave the drawing board? If some one observes it?

Soo—O thoughtless girl, what will you do now with that board? This monkey called *Dadhi* &c. has passed away after opening the cage. The parrot too is flying off. So, come, let us soon pursue. Picking up the words of our conversation, she may repeat them before some one.

Sag—Yes dear, let us pursue.

(3) तमालविटपाश्र्वकारे = तमालशास्त्रात्मसि । अतिवाह्यावः = अति-
श्राव्यावः । दधिभक्तलम्पटः = दध्नीदनलुम्बः । अथवा तन्नामधेयी वानरः ।
मेधाविनी = धारणावह्वीसम्पन्ना अथवा तन्नाची सारिका । दधिभक्तलम्पट and
मेधाविनी may also be considered as respectively the names of
the monkey and the parrot. उदघाट्य = उद् + घट् + चिच् + ल्यप् ।
घट संघात इति शीरादिकात् । नतु घट चेष्टाया मिति भ्वादिः । The latter
being a मित् root shall not have its उपधा अकार long when
attached with चिच् । cf.—क्रुधा सन्धिं भीमो विघटयति यूष् घटवत इति
वेङ्कान् । हारे पुरख्योदघटितापिधाने इति कुमारे (७।५१) पद्ये—“सञ्जी
भाकट्टकाना इव कमलवनीदघाटनं कुर्वते ये इति सूर्यशतके । प्रविघाटयिता
समुत्पतन् इरिदत्रः कमलाकरानिवेति भारविः । लुङि अजीघटत् ।

उड्डीनां—उद् + डी + ङः + टाप् । दिवादिः । डीयते । डिञ्च्ये । डयिता ।
डयिष्यते । डीयताम् । अड्डीयत । डीयत । डयिषीष्ट । अडयिष्ट । अडयिष्यत ।
डीयते । अडायि । डयितुम् । डयित्वा । “नङ्गा सेडिति न कित्त्वम् । डाययति ।
अड्डीडयत् । डिडयिष्यते । डीयमानः । सुस्थिते—अनुद्विप्रे । सु + स्था + ङः +
टाप् । तत्सङ्घी । But why not सकार of स्था is षकार by उपसर्गात्
सुगीतीत्यादि (८।१।६५) । सुः पूत्रायामिति (१।४।८८) कर्मप्रवचनीयत्वविषयायामुप-
सर्गत्वाभावे न षत्वम् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा हि नतुपसर्गसंज्ञे षायते ।

(नेपथ्ये) ही ही । भो भोः । अञ्चरिभं अञ्चरिभं । (क)

साग—(विलोक्य ।) सुसंगदे, जाणीअदि कथं पुणो वि
एसो टुट्टवाणरो ज्जेव्व आअच्छदि । (ख)

सुसं—(दृष्ट्वा विहस्य ।) अइ काअरे, ण मेहि । भट्टिणो
परिवासवत्तो क्खु एसो अज्जवसन्तओ । (ग)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वसन्त—ही ही । भो भोः । अञ्चरिभं अञ्चरिभं । १०४
रे सिरिखख्खदास धम्मिअ, साधु । (घ)

साग—(सस्पृहमवलोक्य ।) साह सुसंगदे, दंसणोओ
क्खु अअं जणो । (ङ)

सुसं—सहि, किं एदिणा दिठ्ठे ण । दूरोभूदा क्खु सारिआ ।
ता एहि । अणुसरेद्ध । (च) (इति निष्क्रान्ते ।)

(क) ही ही भो भोः । आशयंमाशयंम् ।

(ख) सुसंगते, ज्ञायते कथं पुनरप्येष दृष्टवानर एवागच्छति ?

(ग) अथि कातरि, न विभीहि । भर्तुः परिपार्श्ववर्ती खलुष आर्यवसन्तकः ।

(घ) ही ही । भो भोः । आशयंमाशयंम् । साधु रं श्रीखखदास धार्मिक,

साधु ।

(ङ) सखि सुसंगते, दर्शनैयः खलुयं जनः ।

(च) सखि, किमेतेन दृष्टेन । दूरीभूता खलु सारिका । तर्दहि । अनुसरावः ।

(1) (नेपथ्ये) —ही ! ही ! आश्या, आश्या !

सा—(दर्शन पूर्वरुप) दूसंगदे, आवांगडे सेहे छुडे वानरठा आर्गिठ्ठेहे ना कि ?

सु—(दर्शन ओ हाउ) ओलो काउरे, उर करिओ ना । हेमि रावांग पाश्ठर
आर्यवसन्तक ।

(विदूषकेण प्रवेश)

विदूषक—हौ ! हौ ! आशुष्या ! आशुष्या ! माधुरे शार्ङ्गिक जीवतवास, माधु ।

श्री मा—(स्फुटार सहित दर्शन पूर्वक) मधि सुसन्नते, इनि दर्शनीय बटे !

सु—ओलो सुन्निते, केहाके देखिया फल कि ? मारिका दूरे गियाहे । एस, अनुसरण करि । (निकुञ्जा)

(2)—(Behind the scene)—Hoh, hoh, strange, strange !

Sag—(Looking) *Susangata*, do you know ? Is it that the wicked ape is again coming ?

Soo—(Looking and laughing) O frightened one, be not afraid. This is the respected *Basantaka*, king's companion.

(Enter the Jester)

Jester—Hoh, hoh, strange, strange ! Well done, pious *Sree-khanda Dasa*, well done !

Sag—(Looking earnestly) Dear *Susangata*, this man is worth seeing.

Soo—O, careless girl, no need of looking at him. The parrot is off. So, come, let us pursue. (Exeunt)

(3) विभिहि—भौ + लोट्, सिप् । पचे विभिहि । भियोन्वतरस्वामिति वा इत्वम् ।

वस । साहु रे सिरिखण्डदास धम्मिअ साहु जेण दिख्-
मेत्तेण एव्व तेण दोहणण इदिसो षोमालिषा सम्बुत्ता जेण
निरन्तव्वभिषक्कुसुमगुच्छसोहिअबिड्ढा उव्वहसन्ती विष
लक्खीअदि देवीपरिगंहिदं माहवीलदं । ता जाव गदुअ
पिअवअस्सन्न निवेदेमि । (परिक्रम्यावलोक्य च) (एसो क्कु
पिअवअस्सो तस्स दोहदस्स लहपअदाए परोक्खं वि तं
षोमालिअं पअक्खं विअ कुसुमिदं पेक्खन्तो हरिसुफुल्ललोअषो

इदो एवम आश्रुद्धि । ता जाव च उवसप्पामि (इति राजानं प्रति निर्गतः) । (कं))

(क) साधु रे श्रीखण्डदास धार्मिक, साधु । येन दत्तमात्रेणैव तेन दीहृद-
कीनेहशी नवमालिका संरुपा येन निरन्तरीद्भिन्नकुसुमगुच्छश्रीभित्तिविटपीपह-
सनीव लल्यते देवीपरिग्रहीता माधवीलताम् । तस्यावद्भवा प्रियवयस्यस्य निवेद-
यामि । एष खलु प्रियवयस्यस्यस्य दीहृदस्य लब्धप्रत्ययतया परीक्षामपि तां
नवमालिकां प्रत्यक्षामिव कुसुमितां प्रेक्षमाद्यः इर्वीत्फुल्लशीघ्रं इत एवागच्छति ।
तस्यावद्भनमुपसर्पामि ।

(1) बि—साधु रे धार्मिक श्रीखण्डदास, साधु । दोहददानमात्रेणैव नवमालिका
धनविकसितपुष्पसुवकशोभितशाखा इहैवा देवीपरिग्रहीता माधवीलतां उपहासनीयं
ज्ञानं लक्षितं इहैतेह्ये । अतएव प्रियवयस्यस्ये गिया बलि । (परिक्रमणं च अवलोकनं)
एहै ये प्रियवयस्यस्ये दोहदद्विषये लक्षविषय इहैवा सेहै परोक्षं नवमालिकाके
अत्राकरूपे कुसुमितारं ज्ञानं दशनं करियाहै येन हर्षोत्फुल्लनरने एहै दिक्के आगिते-
ह्येन । अतएव ईहैरं निकटे वाहै (राजारं दिक्के गमनं) ।

(2) Jester—Very well, O pious *Srcekhanda Dasu*, very well. No sooner the seasoning things were given than the *Nyktanthes* appeared, as it were, to deride the queen's *Jasmin*, with branches adorned with thick clusters of untimely blossoms. So I go to inform the dear friend. (Moving and looking) Well, my friend, having full faith in the power of those seasoning things, is coming in this direction, with eyes gleaming with pleasure, as if he has looked upon the *Nyktanthes* blossoming untimely in his presence, though it is at a distance. So I go to him, (Goes to the king.);

(3) निरन्तरीति = निरन्तरमनवकायं (thickly) यथा तथा उद्विग्नानां
विकसितानां कुसुमानां गुच्छेन लक्षकेन श्रीमिता विटपाः श्राव्या यस्याः सा तदीया

= चविरसप्रभृतिप्रत्ययसकालकृतशब्दाः । सवकी गुच्छकी गुच्छी गुलुच्छः
परिकीर्तित इति इत्यायुधः । सञ्चप्रत्ययतया = प्राप्तविज्ञासतया । उपसर्गानि =
गच्छामि । दत्तमावेश = दत्तमेव दत्तमात्रम् । तेन । मयूरव्यञ्जकादयश्चेति समासः ।
दीङ्दकीन = अनुकम्पायां, संज्ञायां वा कम् । परोक्षम् = दूरस्थितम् । अत्र
भट्टोजिः "अच्छः परमिति विग्रहं समासान्त विधानसामर्थ्यात् अव्ययीभावे अत्रत्
प्रभृतिभ्यः (५)४।१०७ इत्यव्ययीभावः । परोक्षे लिङ्गिति निपातनात् परस्त्रीकारादिभ्यः ।
परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शश्चाद्यधि ।" कैयटस्तु—परमच्छ इति
परोक्षम् । मयूरव्यञ्जकादिलात् समासः । अच् प्रत्यन्ववपूर्वत्वात् (५)३।७५) जिति
योगविभागाद् अतएव वा निपातनादच् (३)२।११५) समासान्तः । यथा प्रतिपरस-
मनुभ्योऽच् इति टच् समासान्तः । स च यद्यव्ययीभावे विधीयते तच्चापि
परमच्छस्याचिश्चब्देनाव्ययीभावासंभवात् समासान्तरे विज्ञायते" *i. e.* according
to भट्टोजि, since we have a गणसूत्र under 5. 4. 107, viz.
प्रतिपरसमनुभ्योऽच्, the समास in परोक्षम् is अव्ययीभाव with the
विग्रह अच्छः परम् । So the समासान्त टच् by the above rule is
attached to अचि when preceded by प्रति, पर, सम् and अत्र ।
Then, since परोक्षे लिङ् is used by the मूलकार himself, it is by
निपातन that the च of अचि is changed to उ when preceded by
पर । Now by अर्शं चादिभ्य अच् (5. 2. 127), परोक्ष becomes an
ordinary adjective. Then टाप् । But कैयट asserts here मयूरव्य-
ञ्जकादि तत्पुरुष and by a division in the Rule 5. 4. 75, अच् is
taken out as a general समासान्त affix which is attached here.
Or by निपातन because सूत्रकार uses the term thus in 3. 2. 115,
or by टच् taken from 5. 4. 107. परोक्ष may also be formed.
With regard to टच् he says, though provided for अव्ययीभाव,
it is to be accepted in other समास as well, as पर and अचि
cannot have अव्ययीभाव. As for पर + अच् = परोक्ष, a चार्त्तिक

runs—"परीभावः परस्याच्चे परीच्चे लिटि दृश्यताम् । उल्लं बाद्देः परादन्धः सिद्धं बाञ्जिनिपातनात् ॥" *i. e.* वा अथवा परात् (परशब्दात्) अन्धः (अक्षिशब्दस्य) बाद्देः (आद्यचरस्य) उल्लं स्यादित्यर्थः ।

उत्फुल्ललीचनः = उत् + फुल् + क्तः = उत्फुल्लम् । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुप-
संख्यानमिति निष्ठातस्य लत्वम् । ति चेति (७।४।८९) फलते रकारस्य उत्वम् ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा ।)

राजा । (सहर्षम्) ।

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं खसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीं श्वात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां भ्रुवम्
पश्यन् कीपविपाटलद्युतिं मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ।

(1) राजा—(सहर्षे) विकर्णितकलिका (प्रकाशितोत्कला) लज्जप्रभा प्रारब्ध
बिकाना (प्राणुज्जृम्भा) अविश्रमणवन(निवास)प्रवाहद्वारा निजागमप्रकाशिनो एहे
वसन्तयुक्ता (सकामा) उद्दामनताके अञ्जा रमणीर ज्ञाय दर्शन करिष्या निश्चित अञ्ज
आमि कृष्णकालेर मध्येहे प्राञ्जोर (वासवद्वार) मुख कोपाणरुज्जप्रभ करिषं ।

(2) King—(Joyfully), Today I shall surely make the face of
the queen at once flushed with anger, by looking at this garden
creeper as if she is a lady smitten with love (united with spring)
and indicating fatigue with her breathing (constant blowing of
wind) and who is yawning (properly developing), full of anxiety
(with opening buds) and of white hue.

(3) उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भाम् अविरलैः खसनोद्गमैः
श्वात्मनः आयास मातन्वती मिमामुद्यानलतां समदनाम् अन्यां नारीमिव पश्यन्
भ्रुवमद्य क्षणात् देव्या मुखं कीपविपाटलद्युतिं करिष्यामि ।

(4) दास्यः बन्धनाद्दृगता उद्दामा । निरादयः क्रान्त्याद्यर्थे प्रसभ्येति तत्पुरुषः ।
प्रकाशिता । उत् ऊर्जन्त्या कलिकां कोरकी यस्याः सा तथोक्ता ताम् । कोरक

वाक्ककलिकानुद्धमल्लमुकलानि तुल्यानीति इत्यायुधः । पक्षे उद्दामा उद्दगता
 उत्कलिका उत्कण्ठा यस्याः सा । कथितोत्कलिकोत्कण्ठा ऐलासखिलवीचि-
 ष्विति मेदिनी । तथोक्ता । ताम् । निर्गतीर्द्धकोरकाम् प्रकाशितोत्कण्ठाश्च ।
 विपाङ्कुरा युक्ता रुक् प्रभा यस्याः सा तथोक्ता ताम् । युक्तयुग्मयुचिन्नेतविशद-
 श्रेतपाङ्कुरा इति स्युः प्रभाङ्गुक्चिन्निड्भा इति चामरः । एकत्र पुष्पविकाशाद-
 न्वव्रीत्कण्ठ्यात् । शुभप्रभाम् । प्रारब्धा प्रक्रान्ता जृम्भा विकाशः पक्षे जृम्भश्च यथा
 ना तथोक्ता तथा । प्रक्रान्तविकाशां पक्षे प्राप्तजृम्भशाम् । जृम्भा जृम्भश्च विकाश
 इति हेमचन्द्रः । अविरलैर्निरन्तरैः शसनस्य पवनस्य पक्षे निश्वासस्य उद्दगमैर्वह्नौ
 रात्मनः स्वस्याः आयासं शान्तिम् आतन्वतीं विस्तारयन्तीम् इमां पुरीवर्तिनीम्
 उद्यानलताम् उपवनवह्नीं सूर्मदनां वसन्तयुक्तां पक्षे सकामाम् । राट्टे (इच्छविशेषे)
 वसन्ते धूम्रैर् मदनः सिक्थके खरे इति हेमचन्द्रः । अन्या म्परां नारीमिव
 नायिकामिव पश्यन् भवह्लोकयन् ध्रुवं निश्चितमद्यश्चिन्नहनि च्छात् अल्पसमये
 मत्तमौपद्यम्यी कारकमध्ये इति (२।३।७) पद्यमी । देव्या महिष्या मुखमाननं कीपेन
 क्रोधिन् विपाटला आरक्ता दुरतिः प्रभा यस्य तत् तथोक्तं तत् । रोषरक्तप्रभं करिष्यामि
 विधास्यामि ।

(5) प्राप्तीत्कलिकां शुभकान्तिं कृतजृम्भामायाश्वतीमन्यां रमणीमिव
 इमामुपवनवह्नीं पश्यति नयि दुर्घाया महिषी अथ अथादेव रोषकषायितानना
 भविष्यति ।

(5) आतन्वतीम् = आङ् + तन् + शब्द + ङीप् । ताम् । तनीति तनुते ।
 ततान तेने । तनिष्यति-ते । अतानीत् अतनीत् अतनिष्ट अतत । तन्वते तन्वते ।
 अतानि । ततम । तन्वत् तन्वानम् । तनिला तत्वा । तनितुम् । उद्दामेत्थत्र दाक्षी
 मन्त्रन्त्याश्च उावन्त्यस्य प्राद्विसमासे विशिष्यनिघ्नत्वम् । तथाहि उद्दामेन हिरदपतिना
 सन्निपत्याभियुक्त इति भवभूतिः ।

(8) पश्यता...मुखं करिष्यते (कारिष्यते वा) मया । (9) शार्ङ्गविक्री-
 षितं इत्तम् । (10) उपमा । (11) अद्य तुल्यविशेषतया पताकास्थानकं नाम
 प्राकरणिकस्य भाविनीऽर्षस्य सूचनम् । तथाहि प्रसुतागनुभावस्य वसुनीऽम्बीकि

मूचनम् । पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषश्चमिति दशरूपके । सागरिकां पश्यति
राशिं वासवंदत्तायाः क्रीपरत्ननयनत्वं भविष्यतीति प्रतीतिः ।

विदू । (सहसोपसृत्य) जघदु जघदु पिचवचसो । भो
वचस, दिष्टिश्चा वड्ठसि । (जेण दिखमेत्तेणेति पुनः
पठति ।) (क) ।

राजा । वयस्य कः संदेहः । अचिन्वो हि मणिमन्त्री
षधीनां प्रभावः । पश्य ।

कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य समरे दृष्ट्वा गृणिं शत्रुभि-
र्नष्टं मन्त्रबलैर्वसन्ति वसुधामूले भुजङ्गा हताः ।
पूर्वं लक्ष्मणवीरवानरभटा ये मेघनादाहताः
पीत्वा तेषां महीषधैर्गुणनिधैर्गन्धं पुनर्जीविताः ॥

तदादेशय मार्गं येन वयमथ तदवलोकनेन चक्षुषः
फलमनुभवामः ।

(क) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य, दिष्ट्या वर्षसे ।

(1) वि—। महा आगमन पूर्वक) शिग्रवशस्त्रेण जय इडक । तामार अड्डामर
इडक । (दठमात्र इत्यादिन पुनः पाठि ।)

नां—वयस्य, मन्त्रे कि ? मणि मन्त्र ओ वधिर प्रभाव अचिन्वो । मेघ—मुझे
नारायणेर कठे मणि दर्शन करिग्रा शक्रणा पलायन करिग्राहिल ! मन्त्रबले छुज्जेरा
रुद्धवीर्य हईरा रनातले वास करिजेहे । पूर्वक लक्ष्मण ओ वीर वानरसैकगण मेघनाद
कर्तुक आहत हईरा गुणनिधि महोवधिर गक अहण पूर्वक पुनर्जीवित हर । अतएव
पथ मेधाओ, आज उहा मेधिरा चक्षुः सकल करिव ।

(2) J.—(Coming suddenly) Blessings to my dear friend, O
friend, be prosperous—(Repeats no sooner &c...)

K. —Friend, no doubt in it. The efficacy of gems, incantations and drugs is inconceivable. Consider—

Seeing the gems in the neck of *Bisnoo*, his enemies had once fled. Deprived of power by incantations, the snakes live under the earth. *Laksmana* and those heroic monkey warriors who had once been struck by *Meghanada*, revived by smelling the scent of some powerful herbs.

Lead the way, so that by seeing it, I may make my eyes successful.

(3) समरे श्रीपुरुषोत्तमस्य कण्ठे मणिं दृष्ट्वा श्रुत्वाभिर्नष्टम् । भुजङ्गा मन्त्र-
बन्धैर्हता वसुधामूले उरान्त । ये लक्ष्मणवीरवानरभटाः पूर्वं मेघनादाहता सेभि
गुणनिघेर्नह्यैवधेर्गन्धं पीत्वा पुनर्जीविताः ।

(4) समरे युक्ते श्रीपुरुषोत्तमस्य नारायणस्य । देवं गुह्यं गुरुस्थानं चैत्रं
चेन्नाधिदैवतम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेदिति स्मृतेः पुरुषोत्तम-
शब्दस्य देववाचित्वात् श्रीपूर्वत्वम् । यद्वा श्रीयुक्तः पुरुषोत्तमस्तस्य । समानाधि-
करणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपां वक्तव्यमिति तत्पुरुषः ।
कण्ठे गले मणिं रत्नं दृष्ट्वा बिलोक्य श्रुत्वाभिः रिपुभिर्नष्टं पलायितम् । भुजङ्गाः
सर्पा मन्त्राणां बलैः शक्तिभिः हता रुद्धवीर्याः सन्तः वसुधायाः पृथिव्या मूले तले
वसन्ति वर्तन्ते । ये लक्ष्मणस्य वीरास्य वानराणां भटा योद्धारस्ते पूर्वं पुरा मेघनादेन
रावन्ततनयेन हन्द्रक्षिता आहताः प्रहताः तेषां निघीयन्ते अस्त्रिणिति निपूर्वात्
दधातिः उपसर्गे घोः किरिति (१।१।२२) किः । गुणानां निघिरिति षष्ठी समासः ।
तस्य । महती चाधिपत्तस्याः । आन्वहतः समानाधिकरणजातीययोरित्याह्वम् ।
विश्लेष्यकरण्यादेः गन्धं लेशं स्वल्पपरिमाणमिति यावत् । गन्धो गन्धक आमीदे लेशे
सम्बन्धनवधीरिति विश्वः । पीत्वा पुनर्भूयो जीविता लम्बप्राणा आसन् इति शेषः ।
अध्वा पीत्वा आप्रायेत्यर्थः । पुनर्जीविता आसन् । आप्राणत्वे रामायणं यथा—विश्लेष्यं
सु समाग्राय लक्ष्मणः परवीरहा । विश्लेष्यो विद्वजः श्रीभ्रमुदतिष्ठन् महीतजादिति ।

(5) नारायणवचस्यमण्डिदर्शने शत्रूणां पलायनं भुजङ्गानां पातालं वासो मेघनादाहृतानां लक्ष्मणादीनाञ्च महौषधिप्राप्तेन पुनर्जीवनं सर्वेषां ज्ञातमेव ।

(6) दृष्टा=दृश् + क्ता । पश्यति । ददर्श । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । पश्यतु अपश्यत् । पश्यतु । दृश्यात् । अद्राचीत् अदर्शत् । अद्रक्ष्यत् । दृश्यते । अदर्शं । दृष्टम् । पश्यत् । द्रष्टुम् । पुरुषोत्तमस्य—पुरुषेषु उत्तम इति सप्तमीसमासः । न चात्र संज्ञां प्रति निर्बन्धः । तेन ह्यलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् न (६।३।६) । तथाहि “अधिगम्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमान् तत” इति नैषधीये पुरुषोत्तमशब्देन नलापि भगवते । एकाधिकवस्तुनिष्ठशक्तिश्चल्लादसंज्ञात्वम् । यद्वा पुरुषाणामुत्तम इति षष्ठीसमासः । पत्र कैयटः “यस्मान्निर्धार्यते यथैकदेशे निर्धार्यते यथा निर्धारणहेतुरेतत्त्वयसन्निधाने निर्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमासनिर्षधी भवति । इह न नोयानामुत्तमी नागोत्तम इति त्वयसन्निधानाभावात् सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव ।” (५।३।५७ भाष्यप्रदीप) । एतच्च ह्यलादिः शेष इति मन्त्रे (७।३।६०) ह्यलामादिरिति भाष्यकृता समासस्य विधानात् । In the words पुरुषोत्तम, संज्ञात्व is not strictly adhered to, as it may indicate others besides विष्णु *cf.* : the quotation from श्रीहर्ष and उत्तमपुरुषस्तन्व्यः परमात्मैत्युदाहृत इति गीता । This is also the opinion of गोपीनाथ, a commentator of श्रीपति's कातन्त्रपरिशिष्ट । So there can be no obstruction with the अलुक् of सप्तमी under 6, 3, 9. Yet if संज्ञात्व is supposed, take षष्ठी समास ; the prohibition न निर्धारणे is operative only when the thing selected and things to select from and the selecting attribute are all actually present. एतच्चलि himself has accepted षष्ठीसमास in ह्यलादिः in the Rule 7, 4, 60. So the statement of ज्ञानेन्द्रभिक्षु in the तत्त्वबोधिनी that, though सप्तमी समास in पुरुषोत्तम there is no विग्रह, is useless. The allusion as to the retreat of

the enemies by the sight of the gem in the neck of the preserving god is more or less obscure.

लक्ष्मणवीरवानरभटाः=वानराणां भटाः वानरभटा वीराय ते चेति पूर्वापर-
प्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरायेति (२।१।५८) कर्मधारयः । ततो लक्ष्मण्य-
तेचेति इहः । लक्ष्मण्य वीरयेति कर्मधारये तु बहुल्यङ्गणात् कथञ्चित् पूर्वपरित्यादि-
सूत्रेण वीरशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं निरमितव्यम् । तथाहि—“एकवीर इति पूर्ववि-
प्रतिषेधे एव इति दुर्घटवृत्तिकारादयः । नत्वदावष्टम्भकं मुनिवयवचः पञ्चामः ।
बहुल्यङ्गणं वा शरणीकृत्यमिति शब्दकौस्तुभे भट्टोजिः । एव मेव “जैवः स चित्रं
रतिजानिवीर इति (७।८५) नैषधीयप्रयोगः समर्थनीयः । In the कर्मधारय
with लक्ष्मण and वीर the latter goes first in the ममास under
the rule 2, 1, 45. Justification by बाहुल्य is not commonly
accepted.

(7) अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहवियहावित्यनरः । दिष्ट्या हर्षे मङ्गलीचेति
मेदिनी । अव्ययमेतत् ।

(8) शत्रवः... नष्टवन्तः... उच्यते भुजङ्गैः... इतैः ।... भटैर्यैः... मेघनादा इतैः तैः
... जीवितैः... ।

(9) शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ।

विदू । (साटोपम्) एदु एदु भव । (क)

राजा । गच्छायतः । (उभौ सगर्वं परिक्रामतः ।)

विदू । (आकर्ण्य सभयं निवृत्त्य राजानं हस्ते गृह्णीत्वा
ससंभ्रमम् ।) भो वञ्चस्त, एहि पलाञ्चम् । (ख)

राजा—किमर्थम् ।

विदू—भोः, एअस्मिं वज्रपादवे कोवि भूदो षण्डि-
वसदि । (ग)

ରାଜା—ଧିଞ୍ ମୂର୍ଖ, ବିସଭ୍ଭଂ ଗମ୍ୟତାମ୍ । କୁତ ସ୍ତୁତ୍ୟାମା-
ମତ୍ର ପ୍ରଭାବଃ ।

ବିଦୁ । ଫୁଡ଼କ୍ଷରଂ ଏଭ୍ଭ ମନ୍ତୋଦି । ଜହ୍ନ ମମ ବନ୍ଧନଂ ଷ
ପତ୍ତିଆନ୍ନସି ତା ଅଗ୍ନୀଦୋ ଭବିଷ୍ଠ ସନ୍ଧଂ ଏଭ୍ଭ ଆନ୍ନସ୍ତେହି । (ଘ)

(କ) ଏତୁ ଏତୁ ଭବାନ୍ ।

(ଖ) ଖି ବୟସ୍ୟ, ଏହି ପଲାଯାବହି ।

(ଗ) ଖି; ଏତନ୍ନିଲ୍ଲକୂଳପାଦପି କୌଽପି ଭୂତଃ ପ୍ରତିବସତି ।

(ଘ) ଛୁଟାନ୍ଧରମେବ ମନ୍ଦୟତେ । ଯଦି ମି ବନ୍ଧନଂ ନ ପ୍ରତ୍ୟେଷି ତଦ୍‌ଦର୍ଶୀ ଭୂତା
ସ୍ବୟମେବାକର୍ଷୟ ।

(1) ବି—(ମାହତ୍କାରେ) ଏମ, ଏମ ।

ରା—ଆଗେ ଯାଓ । (ଉତ୍ତରରେ ଗର୍ବେ ଗମନ ।)

ବି—(ଅବଗ, ମନ୍ତରେ ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ ଓ ରାଜାର ହାତେ ଧରିବା ମନ୍ତରେ) ଓହ୍ଲେ ବକୋ, ଏମ
ମାନାହି !

ରା—କେନ ?

ବି—ଓହ୍ଲେ, ଏହି ବକୂଳ ଗାଢ଼େ ଏକଟା ହୂତ ଆଢ଼େ ।

ରା—ଧିକ୍ ମୂର୍ଖ । ନିର୍ଭରେ ଯାଓ । ଏখানে ହୂତାଦିର ପ୍ରଭାବ କିମ୍ପେ ହିତେ ମାରେ ?

ବି—ମାଟ୍ଟାକ୍ରେ ବଳିତେହେ । ଯଦି ଆମାର କଥାର ବିଶ୍ଵାସ ନା ହୁଅ, ନିଜେହି ଅଗ୍ରବର୍ତ୍ତୀ
ହୁଅନା ମୋନ ।

(2) J.—(With pride) Come, come.

K.—Precede (Both walk proudly).

J.—(Listening and turning back with fear and holding the king
in hand) O friend, come, let us run away !

K.—Why ?

J.—Lo, there is a goblin in yonder *Bakul* tree !

K.—Fie fool, go on boldly. How can there be any influence of
such a thing here ?

J.—It talks distinctly. If you do not believe my words, advance and listen yourself.

(3) साटोपम्=साहकारम् । दपो मदीवलेपी मानी गवीं भवेदहकारः । आवेगः संवेगः संरभः सभ्रमसाधाटोपइति हलायुधः । प्रत्येधि=विश्वसिधि=प्रति + इष् + खट्, सिप् । विश्वम्=विश्वसयुक्तं निर्भयमिति यावत् । पलायावहे-परा+अय्+खट्, वधि । उपसर्गस्त्रायताविति खलम् । (If the root अय follows, the रेफ in an उपसर्ग becomes ख ।) अयते । अयान्भूव,—आस,—अकार । अयिष्यते । आयिष्ट । अयते । आयि । अयितम् । अयमानम् । अयित्वा । अयितुम् ।

विश्वम्=दि + खन्भू-+कः-। सभ्यते । ससभ्ये । ससभ्यते । अससभ्ये अससभ्यते । सभ्यते । अससभि । ससभितुम् । ससभित्वा ससभ्युः । ससभ्यमानम् । Some spell this root with तालव्य शकार ।

राजा—(तथा कृत्वा श्रुत्वा च ।)

स्रष्टाक्षरमिदं यस्मान्मधुरं स्त्रीस्त्रभावतः ।

अभ्याङ्गत्वादनिर्झादि मन्थे वदति सारिका ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य निपुणं निरूप्य ।) कथं सारिका ।

(1) राजा—(ताशा करिशा अवन पूर्वक)—इहा लोकोत्तर, त्रीशकृतिहेतु मधुर, एवम् कृतशरीरहेतु अनतिगर्भीर । अतएव बोध इत्त सारिकान् मन्थ । (ऊर्ध्वे अवलोकनं ऽ निरूपण पूर्वक) एहे ये सारिका ।

(2) K.—(Advancing and listening) I think it is a parrot that is repeating these words since they are distinct, low and sweet as proceeding from a small effeminate body. (Looking up and ascertaining) Ah ! there she is ।

(8) यस्मात् स्रष्टाक्षरं स्त्रीस्त्रभावतः मधुरम् अभ्याङ्गत्वादनिर्झादि इदं (तस्मात्) सारिका वदति इति मन्थे ।

(4) यस्मात् स्पष्टाचरं स्फुटवर्णं स्त्रीस्वभावतः स्त्रीप्रकृतितः मधुरं मनीषरम् अल्पाङ्गत्वात् क्षुद्रशरीरत्वात् अनिर्झादि अनतिगम्भीरम् इदं श्रूयमाणं वाक्यं यस्मादित्यत्र तावदिति पाठे तावन्तं समसं । यावत् तावच्चं साकल्येऽवधौ मानेवधारणे इत्यमरः । सारिका वदति उच्चारयतीति मन्ये गणयामि ।

(5) स्फुटवर्णत्वादिहेतीरिदं सारिकावच इत्यनमौयतं ।

(6) अनिर्झादि=न निर्झादि । नञ् समासः । निर् + ङाद् + षिनिः । ङादते । जङ्गादं । ङादित्यते । अङ्गादिष्ट ।

(8) मन्यते...उच्यते सारिकया ।

(9) अगुष्टुप् ।

विदू—(विचार्य) कथम् । सच्चं एव सारिञ्चा । (क)

राजा—(सस्मिताम् ।) वयस्य, एवम् ।

विदू—भो बभ्रस्स, तुमं भञ्जानुञ्चो । जेण सारिञ्चं भूदेत्ति मस्सेमि । (ख)

राजा—धिङ् मूर्ख, यदात्मना कृतं तन्मयि संभाषयसि ।

(क) कथम् । एवमेव सारिका ।

(ख) भो वयस्य, त्वं भीरुः । येन सारिकां भूत इति मन्यसे ।

(1) वि—(विचारपूर्वक) अहं (ये सञ्जाइ) सारिका ।

रा—(सन्निहिते) वयस्य ताइ वटे ।

वि—उह वट्ठे । तुमि डीरु, सारिकाके डूत मने करित्तेह ।

रा—धिक् मूर्ख, वाश निक्के करिवाह ताश आमार उण्णर सञ्जावना करित्तेह ।

(2) J.—(Judging) So, a parrot truly !

K.—(Smiling) Just so friend.

J.—Well friend, you are a coward as you think it is a goblin.

K.—O stupid, what you have yourself done, you ascribe to me !

(3) भीरुः=भी + क्रुः । भियः क्रुकुकनाविति (१२११७४) क्रुप्रत्ययः ।

अयशीलः । भूत इति=कचिन्निपातेनाभिषानात् प्रातिपदिकाद्यै प्रथमां ।

বিদু—ভো, জই এব্বং মা ক্খু মং ণিবারেসি । (সরোষং
 দণ্ডকাঠমুদ্যম্য) (ষাঃ দাসীএ ধীএ, তুমং জাণাসি সস্বম্
 এব্ব বহ্মণো ভাষাদি ত্তি । তা চ্চিট্ চ্চিট্ । ইমিণা পিসুণ-
 হ্হিষ্মক্কুডিলেণ দণ্ডম্বেণ পডিপক্কং বিষ্ম কইত্থফলং ইমাদো
 বডলপাষ্মবাদো আহরিষ্ম ভূমিএ পাডইস্সম্ ।) (ইতি হন্তু-
 মুদ্যতঃ ।) (গ)

রাজা । (নিবারয়ন্) মূর্খং, কিমপ্যেষা রমণীয়ং
 ব্যাহরতি । তত্ কিমেনাং ত্রাসয়সি । শৃণবস্তাবত্ । (উভা-
 বাকর্ণয়তঃ ।)

বিদু । এব্বং ভণাদি । ইমস্স বহ্মণস্স ভোজষ্ম
 দিজেত্তি । (ঘ)

(গ) ' ভাঃ, যদ্যেবং মা খলু মা নিবারয় । ষাঃ দাস্যাঃ পুত্রি, ত্ব'
 জানাসি সত্যমেব ব্রাহ্মণ্যো বিবেতি ইতি । তত্তিষ্ঠ তিষ্ঠ । এতেন পিয়ুণহৃদয-
 কটিলেন দণ্ডকাস্তেন পরিপক্কমিব কপিত্থফলমেতস্মাদকুলপাদপাদাহত্য ভুমৌ-
 পাতযিষ্যামি ।

(ঘ) এবং ভণতি । এতস্য ব্রাহ্মণস্য ভোজনং দিহীতি ।

(১) বি—ভাল যদি তাই, তবে আমাকে বারণ করিও না । (সরোষে লাগি
 তুলিয়া) আঃ দাসীর বেটা, তুই জানিস সতাই ব্রাহ্মণ ভয় পাইতেছে । থাক, থাক, এই
 খলহৃদয়বৎ কুটিল বটি দ্বারা আঘাত করিয়া পরিপক্ক কপিথফলের স্থায় বকুল বৃক্ষ
 হইতে ভূমিতে ফেলিতেছি (প্রহারোক্ত) ।

রা—(নিবারণ পূর্বক)-মূর্খ, সারিকা মনোহর কিছু বলিতেছে । উহাকে জাসিত
 করিতেছ কেন ? শুনিতে পাও (উত্তরের প্রবণ) ।

বি—বলিতেছে এই ব্রাহ্মণকে ভোজন পাও ।

(2) J.—Well, if so, don't interfere (Holds up his staff angrily). Eh, bastardly parrot, you know a brahmin is frightened. So, stay, stay, I shall bring you down on the ground from the *Bakul* tree, as a ripe wood apple, by striking with this staff crooked as the mind of a wicked man (Attempts to beat).

K.—(Preventing) O fool, she is talking something prettily. Why do you frighten her? let us hear. (Both listen).

J.—She says give this brahmin something to eat.

(3) पिशनेति=पिशुनः खलस्य ज्ञान मत्स्य हृदय मिव कुटिलं तेन । खलचित्त-
वक्रं च । उपमानानि समान्यवचनैरिति तत्पुरुषः । पिशुनः सूचके खले इति
हेमचन्द्रः । व्याहरति=चालपति । वासयसि=शङ्कयसि । परिपक्कम्=परि +
पच् + क्तः । पची व इति निष्ठातकारस्य बलम् । पचति-ते । पपाच, पेचे । पक्ता ।
पच्यति—ते । पचतु-ताम् । अपचत्-त । पचेत्-त । पचात् पचीष्ट । अपाचीत्
अपक्त् । अपच्यत्-त । पचत् पचमानम् । पक्ता । पचते । अपाचि । पक्नुम् ।

राजा—सर्वमप्यौदरिकस्याभ्यवहार एव पर्यवस्यति ।
तद्वत्त्वं वद । किमालपति सारिका ।

विदू—(आकर्ष्यं) भो वचसस्, सुदं तुए जं एदाए
मन्तिदं । एसा भणादि । सहि, को एसो तुए आलिहिदो ।
पउत्तमअणभङ्गसस्वे भअवं अणङ्गोत्ति । पुणोवि भणादि ।
सहि, कीस तुए अहं एत्य आलिहिदा । सहि, किं अणारणे
कुप्पसि । जादिसो तुए कामदेवो आलिहिदो तदिदिसो
मए रइ आलिहिदेत्ति । ता अण्णधासंभाविणि, किं तुइ
एदिणा आलिबिदेण । कहेहि सब्बं वुत्तन्तं । भो वचसस्,
किं येदं । (क)

(क) भी वयस्य, सुतं त्वया यदंतया मन्त्रितम् । एषा भवति सखि, क एष त्वया लिखितः । प्रवृत्तमदनमङ्गीत्सवे भगवानग्न इति । पुनरपि भवति । सखि, कश्चात्त्वया ह्यमत्रा लिखिता । सखि, किमकारणे कुप्यसि । यादृशस्तथा कामदेव आलिखितस्तस्माद्भग्वी मया रतिरालिखितेति । तदन्यथासंभाविति, किं तर्क-तेनालपितेन । कथंय सर्वं वृत्तान्तम् । भी वयस्य, किं न्विदम् ।

(1) राज— उदरिकेर सकलई भोजने परिणत हर । सता बल सारिका कि बलिउतेहे ।

वि—(शुनिया) ओहे वयस्य, सारिका याहा बलिल ताहा उनिले ? बलिउतेहे— 'सखि, इनि के चित्रित हईए'छेन ? प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवान् अनन् ।' आवारण बलिउतेहे— 'सखि, केन तूमि आमाके एखले अङ्कित करिले ? सखि, अकारणे कोप करितेछे केन ? तूमि बेरूप कामदेव अङ्कित करियाछ आमिओ सेरूप रति अङ्कित करियाछि । अतएव अश्रथामानिनि एरूप आलापे फल कि ? सकल वृत्तान्त बल ।' ओहे बको ! ईहा कि ?

K.—The voracious takes every thing for his meal ! Tell me truly what is the parrot uttering.

J.—O friend, have you heard what she repeated ? She talks thus—"Friend, who is portrayed here ? The god of Love in his festival which has begun." She talks again—"Friend, why am I portrayed here by you ? Friend, why are you angry without cause. I have drawn up a goddess to match your god. So, Oh one who thinks otherwise there is no use talking thus. Tell me all." O friend, what is this ?

(3) औदरिकस्य = कुचिम्भरिः स्त्रीदरपूरकस्येति यावत् । उदरी प्रसितः औदरिकः । उदराट्टमद्गुण इति ठक् (५।१।६७) । तस्य । आद्गुणः स्वाद-औदरिकी विजिगीषाविरजित इत्यमरः । आद्गुणः स्वादौदरिकी घञरौ भञकाऽ-दमर इति इत्यायुधश्च = shamelessly voracious. प्रसितः means प्रसक्तः i. e. तत्परः । अभ्यवहारी = भवति । अधिकरणे समी । पर्यवस्यति =

পরিণমতি। পরি + অ + সী + লট্‌তিপ্। সসী। সাতা। সাস্যতি। স্যতু।
 অস্যত্। স্যেত্। সেয়াত্। অসাত্ অসাশীত্। অসাস্যত্। সীযন্তে। অসায়ি।
 সিতম্। স্যত্। সাতুম্। সিত্ব।

রাজা—বয়স্য, एवं तर्कयामि। कयापि हृदयवल्लभोऽन्-
 रागादभिलिख्य कामदेवव्यपदेशेन सखीपुरतोऽपङ्कतः।
 तत्सख्यापि प्रत्यभिज्ञाय वैदग्ध्यादसावपि तत्रालिख्य रतिव्यप-
 देशेन दर्शितेति।

বিদু—(ছোটিকাং দত্বা।) ভো বস্মস, জুজ্জদি ক্খু
 এদং। (ক)

রাজা—ভো বয়স্য, तूष्णीं भव। पुनरपि व्याहरति।
 तच्छृणुवस्तावत्।

(उभावपि शृणुतः)

(ক) ভো বয়স্য, যুজ্যন্তে খলন্তেত্।

(১) রা—বয়স্য, বোধ হয় বে কোনও রমণী প্রথমে প্রিয়তমকে অঙ্কিত করিয়া
 সখীর নিকট কল্পৰূপে অপলাপ করিয়াছে। তাহার সখীও উহা বুঝিয়া নিপুণতায়
 সহিত সেই রমণীকে সেখানে রতিরূপে চিত্রিত করিয়া দেখাইয়াছে।

বি—(ভুড়ি বিয়া) বয়স্য ইহা সম্ভব বটে।

রাজা—চূপ কর বন্ধো! ঘাবার বলিতেছে। শোনা যাউক (উভয়ের শব্দ)।

(2) K.—I think, friend, some lady delineating her lover out of
 love, has passed him off on her companion as the god of love.
 She too understanding the same, has pictured the lady near it
 and shown her as the goddess of love.

J.—(Snapping his fingers or striking his thumb on other
 fingers) Very likely friend.

K.—Hush, friend, she is talking again. Let us hear. (They both listen.)

(3) अपङ्कृतः = अपलपितः = concealed, denied. अप + कृ + क्तः ।
 कृतं । कुङ्कुवे । क्रीता । क्रायते । कृतम् । अङ्कृत । कुवीत । क्रीषीष्ट ।
 अङ्क्रीष्ट । अङ्क्रीयते । कुर्यते । अङ्क्रावि । क्रांतुम् । कुत्वा । कुवानम् ।
 प्रत्यभिज्ञाय = निश्चित्य । रतिव्यपदेशन = कामप्रियाकलेन । वैदग्ध्यात् = चातुर्यात् ।
 विदग्धस्य = भावः कर्म वा । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चति ष्यञ् (५।१।२।४) ।
 विभाषागुणे ऽस्त्वियामिति हेतौ पञ्चमी । तूष्णीम् = मौने तु तूष्णीमित्यमरः ।
 अव्ययमेतत् ।

विदू । भो पुणोवि एसा एब्बं भणादि । सहि मा लज्ज
 ईदिमस्स कम्मरअणस्स अवस्सं एव्व ईदिसे वरे अहिलासेण
 होदब्बं । ता जा एसा आलिहिदा सा क्वु कस्सा
 दंसणीआ । (क)

राजा । यद्येवमवहितौ शृणुवस्तावत् । अस्यत्वावकाशो
 नः कुतूहलस्य ।

विदू । भो वअस्स मा पण्हिअगब्बं उव्वह अहं दे एदाए
 मुहादो सुणिअ सव्वं वाक्खाणइस्स (इत्युभावाकर्णयतः) । भो
 वअस्स सुदं तुए जं एदाए मन्तिदं ? सहि अवणेहि मे इमाइं
 णलिणीपत्ताइं मुणालवलआइं च, अलं एदिअ, कीस
 अआरणे अत्ताणं आआसेसि । (क)

(क) भोः पुनरपेक्षा एवं भवति । सहि मा लज्जस्व । ईदृशस्य कम्मरत्नस्य
 अवश्यमेव ईदृशे वरे अभिलाषेषु भवितव्यम् । तद् वा एषा आलिखिता सा खलु
 कथा दर्शनीया ।

(ख) भो वयस्य, मा पण्डितगर्वमुदह । अहं त एतस्या मुखतः श्रुत्वा सर्वं

ব্যাখ্যাস্তি । ভী বয়স্য যুতং ত্বয়া যদি তথা মন্বিতম্ । সখি অপনয় মে ব্রহ্মানি
নলিনীপদ্মাখি সখ্যালম্বলয়ানি চ, অলমিতৈশ, কামাদকারখী আত্মান মায়াসম্বসি ।

(1) বি—ওহে আবারও সারিকা বলিতেছে। “সখি লজ্জা করিও না। প্ৰদীপ
কস্তারত্ন ঐদৃশ বরেই অভিলষ করে।” যাই হউক, এই যে কস্তা চিত্রিত্তা হইয়াছে,
সে দশনীয়্য বটে।

রা—যদি তাহাই হয় তবে অবহিত হইয়া শোনা যাউক। ইহা কৌতূহলের
বিষয় বটে।

বি—ওহে বন্ধো, পণ্ডিতমানী হইও না। ইহার মুখে শুনিয়া আমিই সকল ব্যাখ্যা
করিব (উভয়ের শ্রবণ)। ওনেছ বন্ধো সারিকা কর্তৃক কি উক্ত হইল? “সখি
এই পদ্মপত্র ও মৃগালবলয়গুলি দূরে রাখ। ইহাদের প্রয়োজন নাই। কেন অকারণে
নিজকে কেশ দিতেছ।”

(2) J.—Lo, the parrot is again talking—“My dear, be not
ashamed. Such a gem of a girl cannot but desire for such a
husband.” The lady thus pictured is, however, worth seeing.

K.—If so, let us attentively hear. There is room for curiosity
in it.

J.—O friend, do not entertain a false conceit on your scholar-
ship. Hearing from her I shall explain to you all. (Both listen)
Friend, have you heard what she talked of? “My dear, take
away these lotus leaves and bracelets. No use of them. Why
are you distressing yourself in vain?”

(3) ঐবহিতী = ব্যাপৃতচিন্তী। অবকাশঃ = অবসরঃ। কুতুহলস্য = হর্ষস্য ।
কুতুহলং কৌতুকে স্ম্যৎ প্রমত্তোপি চ দৃশ্যত ইতি মেদিহী। শুভঙ্ক = ধারয়। ব্যাখ্যাস্তি
= বি + আঙ্ + অন্ + লৃট্, ইট্। অস্বিত্তঃ স্ম্যাসিতি স্ম্যাসাদীহঃ। অট্।
অস্বিত্তি অস্মী অস্ম্যে অস্মী অস্ম্যে। স্ম্যাতা ক্ৰমাতা। স্ম্যাসিতি-তে, ক্ৰমাস্বিতি-তে।
অস্মান্। অস্বট্। অস্বীত। স্ম্যাতা স্ম্যাতা ক্ৰমাতা ক্ৰমাতা স্ম্যাসীট্।
ক্ৰমাসীট্। অস্ম্যন্ অস্ম্যন্ অস্ম্যাসীন্ অস্ম্যাস। স্ম্যাসিতি ক্ৰমাসিতি।

अव्याधि, अक्षायि । ख्यातुम् क्शातुम् । ख्यात्वा क्श्यात्वा । ख्यातः क्शातः । अक्षाणः । अक्षिङ् व्यक्तायां वाचीत्यदादिः । तत्र ख्या प्रकाशन इति च धातुर्वर्त्तते । “अथमार्धधातुकमात्रविषयइत्यावेयादयः । अन्ये तु सामान्येन मन्वन्ते” इति माधवः । भट्टोजिस्तु माधवादीनां मतं मुञ्जङ्घ्य अयं सार्वधातुकमात्र-विषय इति व्यवस्थापितवान् । अतोयं ख्याधातुः न आर्धधातुके प्रयोक्तव्यः । अयं ख्याज्जादेशः ख्शादिः । तस्य विभावा शकारस्य यत्वम् । खरि चेति खकारस्य चर्त्तम् (८।१।५५) ।

राजा—वयस्य, न केवलं श्रुतम् । अभिप्रायोऽपि लक्षितः ।

विदू—भो वयस्य, अज्ज वि कुरकुराअदि एव्व एसा सारिआ दासीए धोआ । ता सव्वं सुणिअ वक्खाण-इस्सम् । (ख)

राजा—युक्तमभिहितम् ।

(पुनराकर्णयतः ।)

विदू—भो वयस्य, एसा क्खु सारिआ दासीए दुहिदा चउव्वेदो ब्रह्मणो विअ रिचाइं पठिदुं पउता । (ख)

राजा—वयस्य, कथय । किमप्यन्यचेतसा मया नाव-धारितं किमनयोक्तमिति ।

(क) भो वयस्य, अद्यापि कुरकुरायत एवैवा सारिका दास्याः पुत्री । तत्सर्वं युत्वा व्याख्यासे ।

(ख) भो वयस्य, एसा खलु सारिका दास्या दुहिता चतुर्वेदी ब्राह्मण इव ऋचः पठिन्नुं प्रवृत्ता ।

(१) राजा—वयस्य, केवल शोना हर नाई—अभिप्रायं वृत्ता निराह ।

वि—बको, एतन्व एहं दासीर कथा सारिका कुरकुर करितेहे । उन्निरा सकलहे बाधा करितेहि ।

रा—बेश बलेश । (उड्डयन पुनर्बार प्रवण) ।

बि—ओहे बयस्त, এই দাসীর হুহিতা সারিকা, চতুর্বেদ ব্রাহ্মণের স্থায় নিশ্চিত
কুম্ভ পাঠ আরম্ভ করিয়াছে ।

রা—বন্ধো বল—কিঞ্চিৎ অন্তমনস্ক থাকায় উহার উক্তি অবধারণ করিতে পারি
নাই ।

2) K.—Friend, not only heard, but understood too.

J.—Friend, this ill-begotten parrot is still chirping ' I shall hear and explain.

K.—Well said (They both listen).

J.—O friend, the bastardly parrot has surely commenced to chant the *Rik* verses, just like a Brahmin versed in the four *vedas*.

K.—Dear, tell me what it is. I was a little unmindful and could not understand what she discoursed.

(3) कुरकुरायते = कुरकुरञ्चत् करोति - chirps. अत्यन्तानुकरणात्
इन्द्रावगाहान्दन्तौ डाजिति (५।४।५७) डाचि विवाचते बह्वलं ३ भवत इति
वक्तव्यादद्विवचनम् । ततो डाचि कुरत् कुरा इति स्थितं नित्यनाम्नेङिते डाचीति
कुरञ्चत्स्य तकारस्य परस्य ककारस्य चीभयोः पररूपे ककारः । ततः क्वप् ।
नीहिलादिडाञ्भ्यः क्वप् इति वा क्वष् इति विकल्पे तङ् । अकृतसार्वधातुकथी-
र्दीर्घि (७।४।२५) इत्यार्धधातुके यकारे परे अकारस्य दीर्घत्वम् । कुरत् + डाच्
+ लट् त = कुरकुरायते । The affix क्वप् is applied to लोटित and
डाञ्जन words. डाच्प्रत्यय can occur with onomatopoeic words
when डाच् follows the word is reduplicated. क्वप् प्रत्ययान्त
roots are उभयपदी । क्वचः = क्वगुमन्वान् ।

चतुर्वेदः = चतुरो वेदानधीते वेद वेति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारि चेति तत्पुरुषः ।
ततः द्विगोलुङ्गनपत्यइति (४।१।८८) तद्धितस्य लुक् । तद्धितस्यात्र तदधीते तपेद
इति सूचेऽधीतपन्नः (४।२।५९) । तथाच वार्त्तिकम् "सर्वसादीद्विगीच ख" इति

(४।२।६०) सर्वादः सार्द्धिगीयीत्पन्नस्य तद्धितस्य अजादः नृन् भवतीत्यर्थः ।
चतुर्वदोति तु केषाञ्चित् संस्कृतम् । तत्र चत्वारो वेदा सन्त्यस्य पाठ्यत्वेनेतीनिः ।
कथं न तस्य लीप इति च त एव प्रष्टव्याः । वस्तुतस्तु चतुर्वदीत्यपाधिनीयम् ।

विदू । भो एव्भं भणादि ।

दुक्कङ्कणञ्चनुराञ्चो लज्जा गुरुर्द परव्वसो अप्या ।

पिञ्चसखि विषमं प्रेमं मरणं मरणं एवरमेकं ॥ (क)

राजा—(मस्मितम्) वयस्य एवंविधं भवन्तं ब्राह्मणं मुञ्जा

कोऽन्य एवंविधानामृचामभिन्नः ।

विदू । तदो किं एणु क्व एदम् । (ख)

राजा—ननु गायिकेयम् ।

विदू । किं गायिका तदो किं कथिष्वा । (ग)

(क) भो एवं भणति ।

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं मरणं नु वरमेकम् ।

(ख) ततः किं नु खन्वेतत् ।

(ग) किं गायिका । ततः किं कथितम् ।

(१) वि—ओहे एहेरूप वलितेहे—दुर्लभजनानुराग ईत्यादि

रा—(मस्मिते) वयस्य तेषाम् तुला ब्राह्मण वाञ्छित अंश इत्थं इत्येव कथिञ्ज

द्वार के इहेते पारे ?

वि—तवे उहा कि ?

रा—ओहे हेहा गाथा ।

वि—कि गाथा ? तवे कि वना इहेन ?

(२) J—Well, she is talking thus : "It is my love for one &c."

K.—Friend, no other Brahmin than one like yourself can be versed in such *Rik* verses.

J.—Well, what is it then ?

K.—O, it is a ballad.

J.—What a ballad ? Then what did she express ?

(3) मुक्ता=वर्जयित्वा । गायिका=छन्दोयथितो वाग्बिशेषः । गाथा + कन् + टाप् । संज्ञायां कन् । अभावितपंक्ताश्चेति (७, ३।४८) अकारस्य इत्त्वम् । गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां गेयवृत्तयोरिति मेदिनी ।

राजा—वयस्य, कयापि, श्लाघ्ययौवनया प्रियतममना-
मादयन्था जीवितनिरपेक्षयोक्तम् ।

विदु—(उच्चैर्विहस्य) भोः किं एदेहिं वक्त्रभणितेहिं । उज्ज्वलं
एव किं ए भणसि जह मं एव अणासाअभन्तीएत्ति ।
असहा को असो कुसुमचाबव्ववदेसेण गिह्वीअदि ।
(हस्ततानं दत्त्वोच्चैर्विहसति ।) (क)

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) धिङ् मुखं, किमुच्चैर्विहसता
त्वया तपस्विनी त्रासितेयं येनोड्डीयान्यत्र क्वापि गता ।

(इति निरूपयतः ।)

विदु—(विलोक्य) भो वयस्य, अन्वधा मा संभावेहि ।
एसा कअलीघरं एव्व गदा । ता एहि । अणुसरेह्व ।

(इति परिक्रामतः) (ख)

(क) भोः, किमेतैर्वक्त्रभणितैः । ऋजुकमेव किं न भणसि यथा मामिवाणा-
सादयन्त्येति । अन्वधा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निरूपयते ।

(ख) भो वयस्य, अन्वधा मा संभावय । एसा कदलीगृहमेव गता । तदेहि ।
अनुसरावः ।

(1) রা—বয়স্ক কোনও উৎকৃষ্টবোবনা রমণী প্রিয়তমকে না পাইয়া জীবনে নিরপেক্ষ হইয়া ইহা বলিয়াছে ।

বি—(উচ্চহাস্ত) ওহে এই কুটিল কথায় ফল কি ? সরল ভাবে কেন বল না যে আমাকেই না পাইয়া ইত্যাদি । তাহা না হইলে আর কে কন্দর্পস্থলে নিহৃত হইবে । (হাত তালি দিয়া উচ্চ হাস্ত)

রা—(উর্ধ্বে দেখিয়া) বিক্ মূর্খ, উচ্চহাস্যে এই সারিকাকে ত্রাসিতা করিলে কেন ? না জানি উড়িয়া কোথায় গেল ! (নিরূপণোত্ত) ।

বি—(দর্শনপূর্বক) ওহে বকো, অন্তরূপ ননে করিও না,—এই কবলী গৃহেই গিয়াছে । এস, অনুসরণ করি (উত্তরের পরিভ্রমণ) ।

(2) K.—Friend, disappointed of her lover and indifferent to her life, some lady with an excellent youth, has thus lamented—

J. (With a loud laugh) O what is the use of this evasive statement ? Why do you not frankly say that disappointed of myself &c. ... ? If not so, who else can be passed off as the god of love ? (Claps and laughs loudly).

k.—(Looking up) Fie, fool, why have you frightened the parrot with your loud laugh ? She has flown away ! (Trying to find out).

J.—(Looking) Friend, do not think otherwise. She has surely gone to this plantain house. Come, let us follow (They go).

(3) শ্লাঘ্যবীচনযা = প্রশংসনীয়তা বহুত্বা । অনাসাদয়ন্যা = অলভমানয়া । জীবিতনিরপেক্ষা = প্রাণান্ অবজানন্যা । বক্রভাষিতৈঃ = কুটিলবচনৈঃ । স্ফুটকাম্ = সরলম্ । স্বার্থে কন্ । কুমুমচাপম্বপর্দেহন = কন্দর্পস্থলে । নিরুযুতে = অপলভ্যতে । তপস্বিনী = বরাবলী, অনুকম্পেতি যাবত্ । তপস্বী তাপসী আনুকম্পে বিশ্বয যৌষিতীতি মেদিনী ।

রাজা—দুর্বারাং কুমুমশরব্যথাং বহুত্বা

কামিন্যা যদভিহিতং পুরঃ সখীনাম্ ।

तद्भयः शुक्रशिशुसारिकाभिरुक्तं

धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥

(1) रा—इन्द्रावरमदनवाधिता कामिनीर सथीसभौपे कथित वाक्य पुनवार नि ५-
उकसारिकादि कर्तृक उक्ताभिरुक्त इहेया सुकृतीदेन कर्णपथेन अतिथि ह्य ।

(2) K.—Whatever is uttered before companions, by females suffering from the unbearable attack of love, comes, being repeated by the parrots and their young ones as a guest to the ears of the fortunate.

(3) दुवारां कुसुमशरव्यथां वहन्या कामिन्या मखीनां पुरी यदभिहितं तद
भयः शुक्रशिशुसारिकाभिरुक्तं धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ।

(4) दु दुःखिन वाय्यत इति ता दुवारां दुख्यजाम् । ईषद्दुःमषु कृष्णकृच्छ्रायं
खलिति खल् । कुसुमशरव्यथां मदनपीडां वहन्या धारयन्त्या कामिन्या रमण्या
मखीनां सहचरीनां पुरः अये यदभिहितं कथितं तद भयः पुनः शुकानां कीराणां
शिशवः श्रावकाः सारिकाश्च ताभिरुक्तं सत् धन्यानां सुकृतिनां सुकृती पुण्यवान्
धन्यइत्यमरः । श्रवणमेव पथाः तस्य अतिथित्वं कर्णपथाभ्यागतत्वम् । ऋक्-
पूरब्धुः पथामानचइति उभासान्तः अप्रत्ययः । एति प्राप्नोति ।

(5) विरहिणीवाक्यानि यकारादिभिरुक्तानि पुण्यवतामेव श्रुतिं विशन्ति ।

(5) ...वहनी... कामिनी... अभिहितवती... तेन... उक्तेन... अतिथित्वमीयते ।

(8) प्रहर्षिणीहस्तम् । नौ जौ गन्विदशयतिः प्रहर्षिणीयमिति लक्षणात् ।

The order is न-न-ज-र-ग and the pauses (यति) shall be at the end of the third and thence the tenth vowel in each line.

(12) मदनशरव्यथामिति तन्वङ्गेति शिशुशुक्रसारिकाभिरिति च सरस्वती-
कण्ठाभरणधृतः पाठः । तत्र शिशवः शुकाः सारिकाश्चेति इन्द्रः । ताभिरित्यर्थः ।

विदू—भो बभ्रस्य, एदं क्त्सु कभ्रलीचरभम् जाव
पविसम् । (इत्युभौ प्रविशतः) भोः अलं दाव दासीण

धोआए सारिआए अखेसणपअत्तेण, इध दाबु मलयमारु-
दुब्बेलन्तबालकअलीदलसीअले सिलादले उबबिसिअ मुहु-
त्तअं बीसअ । (क)

राजा—यदभिरचितं भवते ।

विटू—(पार्श्वतोऽवलोक्य) । भो वअस्स, एदेण उग्घाडि-
अदुबारेण दुट्टबानरेण ताए सारिआए पअरेण होदव्वम् । (ख)

राजा—वयस्य, निरूप्यताम् ।

विटू—जं भवं आखवेदिति । (परिक्रम्यावलोक्य च ।)
एसी वि चित्तफलओ । जाव णं गेह्मामि । (गृहीत्वा निरूप्य
च हर्षं नाटयति ।) (ग)

राजा—(सकीतुकम्) वयस्य, किमेतत् ।

(क) भो वयस्य, एतत् खलु कदलीगृहम् । यावत् प्रविशावः । भो अलं तस्या
दास्याः पुत्राः सारिकाया अन्वेषणप्रयत्नेन । इह तावत् मलयमारुतीद्वन्द्वबालक-
दलीदलशीतलं शिलातले उपविश्य मुहूर्तं विश्राम्यावः ।

(ख) भो वयस्य, एतेनीदघाटितद्वारेण दुष्टबानरेण तस्याः सारिकायाः पञ्चरेण
भवितव्यम् । (ग) यद्दवानाम्नापयतीति । एषोऽपि चित्तफलकः । यावदं
गृह्णामि ।

(१) वि—ओहे वरअ एई सेई कदनी गृह—प्रवेश करा वाडेक । (उत्तरेण प्रवेश) ।
ओहे सेई दामीर पुत्री सारिकार अन्वेषणे प्रयोजन नाई । एई अजरपवनमङ्गलव-
कदलीपत्रीतलशिलातले उपवेशन पूर्वक मुहूर्त विश्रांतिनाड करिव ।

रा—बेरुप तोमार अडिकरुति ।

वि—(पार्श्वे अवलोकन) ओहे बको, दुष्टबानरोंद्वारांति एई सेई सारिकार
पिअर ।

रा—वरअ, निरूपण कर ।

वि—वेरूप तोमार आदेश । (परिक्रमण उ दर्शन) এই চিত্রকলক, গ্রহণ করি
(গ্রহণ ও নিরূপণপূর্বক হর্ষ প্রকাশ) ।

রা—(সকৌতুকে) কি হে বরশু ?

(2) J.—O friend, this is the plantain house, let us enter.
(Entering) O, it is useless to search for that bastardly parrot. Let
us sit down and rest for a moment, on this rock which is as cold
as a leaf of a new plantain moved by the south wind.

K.—As you like.

J.—(Looking at the sides). Friend, this might be the cage of
the parrot, opened by the monkey.

K.—Find it out, friend.

J.—I obey you. (Walking and seeing) This is the board too.
Let me take it up (Picks up and expresses joy).

K.—(With curiosity) what is it friend ?

(3) मलयति = मलयस्य मारुतेन पवनेन उद्वेग्ननी सखलनी बाला कदली
तस्या दलं पत्रमिव शीतलं तस्मिन् = दनिष्पवनसखलननवकदलीपत्नीतले ।
उद्वेग्नत्—उद + वेग्न + श्ल । वेग्न चलने । भ्वादिः । वेग्नति । विवेग्न ।
वेग्नियति । अवग्नौत् । Cf :—निग्भश्यामलकान्तिलितवियती वेग्नदबलाका घना
इति मङ्गानाटकम् । भवते—रुच्यर्थाणां प्रीयमाण इति चतुर्थी ।

विदू—भो वन्नस्स दिट्ठिआ बड्ढसि एदं तं जं मए भणिदं
तुमं जेब्ब एत्थ आलिहिदो, अस्सहा को अस्सो कुंसुमचाबब्बब-
देसेण सिह्णवीअदि त्ति । (क)

राजा । (सहर्षं हस्तौ प्रसार्य) सखे दर्शय दर्शय ।

विदू । ण दे दंसइससं । सावि कस्सआ एत्थ एब्ब
आलिहिदा त्ति । किं पारिदोसिएण विणा ईदिसं कस्सआअणं
दंसोअदि । (ख)

(क) श्रीः वयस्य दिष्ट्या वर्धसे । एतत्तद्वन्मया भवितुम् । त्वमेवान्-
लिखितः । अन्यथा कीदृशः कुसुमचापव्यपदेशेन निरूप्यत इति ।

(ख) न ते दर्शयिष्यामि । सापि कन्याचैवाल्लिखतेति । तत् किं पारितोषिकेण
विनेह्यं कन्यारत्नं दर्शयति ।

(1) वि—ओह तोमार अपुष्टे जय । इहा ताहाई । आनि बगिनाहि दुःखि
एथाने चिखित हईयाह । नचेके के आर कनर्प नामे गोपित हईवे ?

रा—(सहर्षे हस्तप्रसारणपूर्वकं) सखे, देखि देखि ?

वि—तोमारके देखाईव ना—सेई कच्छाए एहले चिखिता । विना पारितोषिके
कि इंदुन कच्छारत्न देखाईते हय ?

(2) J.—Well, good luck to you ! It is as I said ; you are
delineated here ; otherwise who else can be passed off as the
god of love ?

K.—(Joyfully extending his hands) Show me friend, show me

J.—No, I shall not show this. That girl also is portrayed here.
How can such a jewel of a girl be shown without a reward ?

(3) पारितोषिकेण = पुरस्कारमूल्येन । पारितोषः प्रयोजन मस्येति प्रयोजन-
मिति ठञ् (५।१।१५९) ।

राजा ।—(कटकमर्पयन्नेव बलाद् गृहीत्वा पश्यति ।

विलोक्य सविस्मयं) वयस्य पश्य ।

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पद्मपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥

(1) रा—(बलप्रदान, बले ग्रहणं च दर्शनपूर्वकं सविस्मये) वयस्य देख, विलास-
विकम्पितपद्मा, आमार अति अधिकगङ्गातप्रकाशकारिणी चित्रगता এই কোন
অঙ্গনা রাজহংসীর ন্যায় মানসে প্রবেশ করিতেছে ?

K.—(Giving bracelet and snatching and seeing with surprise)
Friend, see.

Gently shaking lotuses in sport and indicating much love to me, what lady is this in drawing, who is stealing into my mind, just like a white gopse having a peculiar gait, who enters into the lake *Manasha*, with much motion of its wings ?

(3) लीलावधूतपद्ममा अधिकं नः पक्षपातं कथयन्ती चित्रगता इयं का राज-
हंसीव मानसमुपैति ?

(4) लीलया क्रीडया । लीला केलिर्विलामय इहाराभावजक्रियेति हेमचन्द्र-
भवधूतं कल्पितं पद्मं पङ्कजं यथा सा तर्थाक्ताः । क्रीडाकल्पितकमला । अधिक-
मतिरिक्तं नोऽस्माकम् । अस्मटोदर्येति एकत्वे बहुलं वा । पक्षपातम् अनुराग-
पक्षे पक्षधूननञ्च कथयन्ती प्रकटयन्ती चित्रगता आनिव्यम्बिता । पक्षे चित्रं
शंभनं गतं गमनं यस्याः सा । चारुगमना ! इयं का रमणी राजहंसीव
मानसं चित्तं पक्षे मरः उपैति विशति । संमानां वर्षाम् मानसे गमनं प्रसिद्धम् ।
जलधरसमये मानसे यान्ति हंसा इति साहित्यदर्पणः ।

(5) चञ्चललीलासरोजा केयमङ्गना मय्यनुरागं प्रकाशयन्ती इदयमधिकरोति
यथा मानसं राजहंसी ।

(8) लीलावधूतपद्मया...कथयन्त्या...मानसम् उपेयते कथं अनया...चित्त-
गतया राजहंसीव ।

(9) आर्या हन्दः ।

(10) उपमा ।

अपिच ।

विधायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद् ध्रुवम् ।

धाता निजासनाभोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥

(1) आर्यो विधाता इहारा मुखं अपूर्वं पूर्णचन्द्र करिष्या निश्चित निजासनपद्मेन
नन्दोचहेतुं कष्टे उपविष्टे हिलेन ।

(2) Besides,—the creator having made her face a charming
full moon, was surely inconvenienced by the closing of the lotus
which was his seat.

(३) विधाता अस्या मुखमपूर्वपूर्णेन्दुं विधाय भुवं निज्जासनार्भाजविनिमीलन-
दुःस्थितः अभूत् ।

(४) विधाता स्रष्टा अस्याः कामिन्या मुखमानन मपूर्वे मद्भुत पूर्णेन्दुं पूर्ण-
चन्द्रं विधाय कृत्वा भुवं निधितं स्वस्य निजस्य आसनमिवार्भाजं पदमं तस्य विनि-
मीलनेन संकोचन दुःस्थितः कष्टेन उपविष्टः । स्वासनपदमसङ्कीचदुःखोपविष्टः ।
अभदवत्तिष्ठ । चन्द्रोदये कमलस्य निमीलनादिति भावः ।

(५) विधाता अस्या मुखं चन्द्रं कृतवान् । तेनाग्रासनपदं निमीलितम् ।
शूलस्य उपवर्शनं कञ्चकरं जातम् ।

(६) अभावि धाता दुःस्थितेन ।

(७) अनुष्टुप् ।

(१०) धातुर्दुःस्थितेरसम्बन्धेपि तत्सम्बन्धीक्तावतिशयोक्तिः । सा च विषमकाव्य-
लिङ्गीतुम्बानुजीविता । विरुद्धकार्यस्योत्पत्ति र्थवानर्थस्य वा भवेत् । विरुपघटना-
वामी विषमालङ्कृति म्ब्रिधेति विषमालङ्कारलक्षणात् ।

ततः प्रविशति सागरिका सुसङ्गता च ।

साग । सहि सुसङ्गदे ण समासादिदा अङ्गोहिं सारिभा ।
ता चित्तफलञ्चं वि दाव इमादो कअलीघरादो गेह्लिअ लहुं
आअच्छह्य । (क)

सुसं । सहि एव्वं करेह्य (इत्युपसर्पतः) । (ख)

विदू—भो वअस्स, कीस उण एसा ओणदमुहो आलि-
हिदा । (ग)

सुसं—(आकर्ण्य ।) सहि, जहा वसन्तओ मन्तेदि तहा
तक्केमि भट्टिणा वि एत्य होदव्वम् । ता कअलीघरगुअ
त्तरिआ भविअ पेक्खह्य । (ख)

(इत्युभे आकर्णयतः ।)

(क) सखि सुसंगते, न समासादितास्त्रामिः सारिका । तन्निवृत्तफलकमपि तावदन्मात् कदलीगृह्णाद् गृहीत्वा लघ्वागच्छाव ।

(ख) सखि, एवं कुर्वः ।

(ग) भो वयस्य, कस्मान् पुनरिषावनतमुख्यालिखिता ।

(घ) सखि, यथा वसन्तकी मन्दयन्त तथा तर्कयामि भवार्थैव भवितव्यम् । तत्कदलीगृह्णन्मान्तरिता भूत्वा प्रेषावहे ।

(1) (सागरिका ओ सुसङ्गतार प्रवेश)

ना—सखि सुसङ्गते, सारिकाले पाँउरा गेल ना । एही कदली गृह् हईते चित्रफलक हईया नीच आसिब ।

सू—सखि ताहाई करिब । (गमन)

बि—ओहे बको, से अबनतयुथी चित्रिता हईयाछे केन ?

सू—(सुनिशा) सखि, वसन्तक कथा बनितेछे, तबे राजाओ एथानेई आछेन । अतएव कदलीगृह्णन्मान्तरिता हईया देखिब (उठयेर प्रवेश ।)

(Enter Sagarika and Soosangata).

(2) Sa—Dear *Susangata*, we could not overtake the Parrot. So let us soon now get away the picture board from this plantain house.

Soo.—Let us do it, dear. (Both going).

J.—Friend, why is she pictured with her face downwards ?

Soo.—(Listening) Dear, the king must be by, as *Basantaka* is speaking. So let us observe, being concealed in the bush of the plantain house. (They listen).

(3) कदलीगृह्णन्मान्तरिता = कदलीगृह्णन्मन्त्रिता । अत्रकाष्ठी सन्तगन्धो-
रत्नमरः । गुच्छ *i.e.*, a shrub, bush, thicket, cluster.

राजा—वयस्य, पश्य पश्य । (विधायापूर्वपूर्णेन्दुमित्यादि पुनः पठति ।)

सुसं—सखि, दिदृश्या वड्ढसि । एसो दे हिअअवत्तहो तुमं ज्जिब्ब वसोदि । (क)

साग—(सलज्जम्) सहि, कीस परिहाससीलदाए
इमं जनं लङ्घुं करिसि । (ख)

विदू—(राजानं चालयित्वा) णं भणामि, कीस एसा
ओणदमुह्ठी आलिहिदा । (ग)

(क) सहि, दिष्ट्या वर्धसे । एष ते हृदयवक्त्रभक्त्यामेव वर्धयति ।

(ख) सहि, किमिति परिहासशीलतयमं जनं लङ्घुं करिष्यसि ।

(ग) ननु भणामि । किमित्थेषावनतमुख्यालिखिता ।

(1) रा—वन्नञ्च, पेष, पेष, (विधाता ईहार मूख ईतादिनि पुनः कथन) ।

सू—सधि, तोमार अदृष्टेर जय । এই তোমার রূপবন্নভ তোমাকেই বর্ণনা করিতেছেন ।

रा—(लज्जार सहित) सधि परिहासे आमाके लघु करितेह केन ?

वि—(राजाके नाड़िया) ओह जिज्जसा करि केन से अवनतमुखी अङ्कित
हैराहे ?

(2) K.—Friend, see, see (Repeats the Creator &c....).

Soo.—Good luck to you, my dear ; your beloved is describing
you.

Sag. —(Bashfully) My dear, do not lower me with your jest.

J.—(Nudging the king) Well, I say why is she portrayed with
her face downwards ?

(3) लघुम् = सारयन्त्रम् ।

राजा—वयस्य, सारिकयैव सकलमावेदितम् ।

सुसं—(विहस्य) सहि, दंसिदं सारिआए अत्तणो
मेहावित्तणं । (क)

विदू—अवि सुहाअदि दे लोअणं ण वेत्ति । (ख)

साग—(ससाध्वसं स्वगतम्) हही हही । ण आणे

किं एत्थ भणिसिद्धिदि । जं सच्चं एब्ब मरणजीविदाणं अन्तरे
वट्टामि । (ग)

(क) सखि दर्शितं सारिकया आत्मनी मेधावित्स्म ।

(ख) अपि सुखायते ते लीचनं न वेति ।

(ग) हा धिक् हा धिक् न जाने किमत्र भणिसिद्धि, यत् सत्यमेव मरणजीवि
तयोरन्तरे वर्त्ते ।

1) रा—बयस्य, सारिकाइ मकल बलियाछे ।

सू—(हास्य) मणि, सारिका निजेर अतिशक्ति देखाइयाछे ।

वि—तोमार छक्कः ह्थलाड करिउतेछे कि ना ?

मा—(मञ्जरे, अग्रत) हाय धिक्, हाय धिक्, छानि ना एतन कि बलिवेन । मटाइ
जीवनमरणेर मध्ये आछि ।

(2) K.—Friend, the parrot has expressed all-

Soo.--(Laughing) Dear, the parrot has proved her retentive
instinct.

J. —Are your eyes feeling pleasure ?

Sag.—(With light and aside) Alas, alas, I do not know
what he will now declare ? Truly I am now between life and
death.

(3) सुखायते—सुखं वेदयते अनुभवतीत्यर्थे । सुखादिभ्यः कर्तृवेदमायामिति
क्यङ् (३।१।१८)

राजा—वयस्य, सुखायतइति किमुच्यते ।

लक्ष्मणादूरयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निस्पन्दताभागता ।
मददृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गी स्तनौ
साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥

(1) राज्ञा—वयस्य, सुखलात् किं वल ?

आमारं चक्षुः अन्ति कष्टे इहार उरुधर अतिक्रम पूर्वकं बहुक्षणं, जघनहले जमग करिष्या त्रिवलिनिमित्तक असमान मध्यदेशे निस्पन्द हईयाहे । सम्प्रति अन्ने अन्ने तुरग सुनयन आरोहण पूर्वक, त्रुषितेर क्षार उहा, आकाङ्कार सहितं पुनः पुनः सलिलकणाश्रावि नयनद्वयके दशन करितेहे ।

(2) K.—Friend, why pleasure alone ?

Having passed over her thighs with difficulty, and moving long on her buttocks, and being arrested by the middle of her body which is uneven owing to the rising folds of her skin over the navel, my eyes, as if insatiate, slowly rising over her heaving breasts, are now resting on her eyes casting drops of tears.

(3) कञ्चदादस्या ऊरुधरं व्यतीत्य नितम्बस्थले सुचिरं भान्वा त्रिवलीतरङ्ग-
विषमं मध्ये निस्पन्दतामागता महृष्टिः शनैः तुङ्गी स्तनी आरुह्य दृषितेव सम्प्रति
जलज्वप्रस्यन्दिनी लोचने मुहुः साकाङ्गमीक्षते ।

(4) कञ्चदात् कष्टेन अस्या ऊरुधरं सकृद्युगं व्यतीत्य अतिक्रम्य नितम्ब-
स्थले शीघ्रतरे सुचिरं बहुक्षणं भान्वा चलित्वा त्रिवल्यः उदरावयवविशेषस्य
तरङ्गैः भङ्गविषमं उन्नताननं । भङ्ग सरङ्ग ऊर्मिवेत्यमरः । मध्ये मध्यभागे निस्पन्दतां
निश्चलताम् आगता प्राप्ता महृष्टिर्मम नयनं शनैर्मन्दं तुङ्गी उच्चौ स्तनी कुचौ
आरुह्य उत्क्रम्य दृषितेव पिपासितेव तुरङ्गस्थानारीह्वयान्या दृष्ट्वा भवत्येवेत्यर्थः ।
सम्बन्धधना जलस्य लवणं कषणं । लवलेश्चकषाणवद्वत्यमरः । पुनः पुनः प्रस्यन्दयतः
मुञ्चत इति बहुल माभीक्ष्ण्येऽइति (३१।८१) षिनिः । जलज्वप्रस्यन्दिनी
सलिलकणसाविणी लोचने नयने मुहुर्वारं वारं साकाङ्गं साभिलाषम् ईक्षते
पश्यति ।

(5) चित्रगताया अस्या ऊरुधरं दृष्ट्वा सुचिरं जघनदेशीवलीकितः । ततो
वलिनयोत्यामबन्धुरी मध्यदेशस्य विलीकितः । अधुनास्या सुङ्गी कुचौ दृष्ट्वा दृषिते
इव मन्त्रयने अस्याः सलिलकणयुक्तयोर्लोचनयोः स्थापिते ।

(6) कृच्छ्रात्—करणे च लोकात्पृच्छकृत्कतिपयस्यासत्वचनस्येति वा पञ्चमी (२।१।३२) । पञ्चे कृच्छ्रेण ।

व्यतीत्य—वि + अति + इण् + ल्यप् । ऋस्वस्य कृति पिति तुगिति तुक् i. e. if प्रकार vanishes from a कृत् प्रत्यय, a तकार is joined to the root, if it ends with a ऋस्व vowel.

विवलीतरङ्गविषमे—सञ्जधातुभ्यङ्निति (वल् + इन्) औणादिक इन् प्रत्ययः । वलिः । वलिर्देव्यप्रभर्दे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु ऋया ग्रथचर्मणि । गृहदारुप्रभर्दे च जठरावथं पिचंति मेदिनी । ततः कृटिकागदक्तिनः इति वक्तव्याद्वा ङीष् (४।१।४८, वा) । वली । विविभक्ता वली विवली । शाकपार्थिवादित्वात् तत्परुषः । नतु समाहार द्विगन्तव स नपुंसकमिति (२।४।१९) नपुंसकत्वे ऋस्वत्वं दुर्वारम् । तथा मरङ्गैर्विषमे । Some has expounded तिसृणां वलीनां समाहार म्बिवली. In that case the Rule 2. 1. 17 interferes and by ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकम्, the word turns to be विवलि and so the metre is broken. The Rule' द्विगोः (4. 1. 2) does not help, as it is for अकारान्तप्रातिपदिक which again is supported by the वार्त्तिक "अकारान्तोत्तरपदी द्विगुः म्बियामिष्टः" । वलि is a fold of skin over the navel, specially of women.

मिस्यन्ता = नि + स्यन्द् + अच् + तल् + टाप् । स्यदि किञ्चिच्चलने । भ्वादिः । स्यन्ते । पस्यन्ते । स्यन्दिष्यते । अस्यन्दिष्ट । स्यन्तते । अस्यन्दि । स्यन्दितः । स्यन्दमानः । स्यन्दितुम् । स्यन्दिता ।

प्रस्यन्दिनी = प्र + स्यन्द् + षिच् + षिनिः + षीट् । Neutre. स्यन्ते । मस्यन्ते । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्दिष्यते, स्यन्स्यते, स्यन्स्यति । स्यन्ताम् । अस्यन्तत । स्यन्तेत । स्यन्दिषीष्ट स्यन्सीष्ट । अस्यन्दिष्ट अस्यन्त अस्यदत् । दृष्टोऽङ्गीति वा परस्मैपदम् । Some assert that according to देविदास चक्रवर्ती अस्यन्त should be the optional form in लुङ्, retaining नकार (i. e. नुम्) against the Rule अनिदितां हल उपधायाः ङ्किति ।

But this is अपाणिनीय । स्यत्यते । अस्यन्दि । स्यन्नः । स्यन्दमानः । स्यन्दित्वा
स्यन्त्वा प्रस्यन्त्य । स्यन्दिस्तुम् स्यन्तुम् । स्यन्दयति । असस्यन्दन् । There where
these double तकार occurs only one तकार also may optionally
be retained under भ्रूरो भ्रूि सवर्णे । So another form increases.

(7) पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकव्या इत्यमरः ।

(8) आगतया...मदृष्ट्या...दृषितयेव...इन्द्येते लोचने ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) अत्र पर्यायनामालङ्कारः । एकस्या दृष्टेरनेकस्मिन् स्थितेः । तथाहि
एकं क्रमेषानेकस्मिन् पर्यायोन्यस्तोन्यर्थेति काव्यप्रकाशे । रसवदलङ्कार इति
त्वलङ्कारसर्वस्वटीकायाम् जयरथः । अयं च समाधियुक्तः दृष्टौ प्राधिपर्याया
समाधानादिति भोजदेवः ।

साग—(श्रुत्वा स्वगतम्) हिअन्न, प्यसीद प्यसीद ।
समस्सम समस्सस । मणोरहोवि दे दाणिं एत्तिअं भूमिं
गदो । (क)

सुसं—सहि, सुदं तुए । (ख)

साग—(विहस्य) तुमं एव्व सुणु । जाए आलोकख-
विस्साणं वस्सीअदि । (ग)

विदू—(फलकं निर्वर्ण्य) भो वअस्स, जस्स उण ईदिसी-
ओवि एव्वं पिअसमागमं बहु मस्सन्ति तस्स वि अत्तणो
उबरि को पराहवो जेण एत्थ एव्व ताए आलिहिदं अत्ताणअं
ण पेक्खसि । (घ)

(क). हृदय, प्रसीद प्रसीद । समाश्रसिहि समाश्रसिहि । मनोरथोऽपि ते
इदानीमियतो भूमि गतः ।

(ख) सखि, श्रुतं त्वया ।

(ग) त्वमेव यत् यस्या आलिख्यविज्ञानं वर्णयति ।

(ङ) भी वयस्य, यस्य पुनरौदृशीऽपीव प्रियसमागमं बहु मन्यन्ते तस्याप्यात्मन उपरि कः पराभवः येनार्थेव तयालिखितमात्मानं प्रेक्षम् ।

(1) सा—(उनिष्ठा वृत्त) रुदय, प्रसन्न हउ, आशु हउ, तोमार अङ्गिनाम एथन एतदूर पयासु गमन करियाछे ।

ह—सखि, सुनेह ?

सा—(हास्यपूर्वक) तूमिह शोभान, तोमारह आलेखा विज्ञान वर्णित हहेतेछे

वि—(कलक दर्शन पूर्वक) ओह वयो, अंश रमणीराउ बाहार प्रीतिकर समागमके अतासु आदर करे, ताहारउ कि निजेर उपर अबहेला हय ? एह नानेह उक्कर्क चित्रित तोमार निजके देखितेछ ना केन ?

(2) Sa.—(Listening, aside), O my soul, be of good cheer and trust : your desire has now gone so far.

Soo. —Have you heard this, dear ?

Sa.—(Smiling) You ought to hear, since your skill in delineation is described.

J.—(Looking at the board) O friend, can a man neglect himself whose delightful union even such ladies thus greatly welcome : Why are you not looking at yourself also pictured by her here ?

(3) आलिख्यविज्ञानं = चित्रनैपुणम् । पराभवः—अनादरः ।

राजा—(निर्वण्य) वयस्य, अनया लिखितोऽहमिति यत्तत्त्वमात्मन्येव बहुमानः । तत्कथं न पश्यामि । पश्य भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्पाम्बुशीकरकण्ठीघ्नः । स्वेदोद्गम इव करतलसंस्पर्शादिष मे वपुषि ॥

(1) सा—(दर्शन पूर्वक) वयसु ईहाकर्क अङ्कित हउगातेह आमार अतासु आदरसन्धान हईयाछे । केन देखिब ना ? देख—

चित्रकारिणीं पतित नेत्रजलविन्दु हस्तस्पर्शहेतु येन आमार शरीरे वर्माविर्भावः
शायं शोभा पाइतेहे ।

(2) K---(Looking) Friend, I do truly respect myself much as I have been portrayed by her. Why shall I not see ? See—

The drops of falling tears of that painting lady appear, as it were, like perspiration on my body by the touch of her hand.

(3) लिखन्त्या कस्याः पतितः एष वाप्याम्बुश्रीकरकषीघः करतलसंस्पर्शाद् मे वपुषि स्वेदीदृगम इव भाति ।

(4) लिखन्त्या अङ्गयन्त्या कस्याः एषः पतिती गलिती वाप्याम्बुनः नेत्रजलस्य श्रीकरकषानां विन्दूना मीघः समूहः करतलस्य संस्पर्शाद् मे मम वपुषि देहि स्वेदस्य वर्मस्य उदगमः आबिर्भावः इव भाति श्रीभते ।

(5) अङ्गनकालं तस्या नयनाभ्यां च्युता जलकषा मम शरीरे तत्करस्पर्श-
सञ्जाताः स्वेदविन्दव इव श्रीभन्ते । अनुकूपवर्षणं यथा शकुन्तली—स्त्रिभ्राङ्गु-
लिबिनिवेशः रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः । अमुं च कपोलपतितं दृश्यमिदं
वर्षिकींक्वासात् ।”

(6) शीघः प्रवाहः संघाती द्रुतवृत्तं परम्परति हुमचन्द्रः । श्रीकरीम्बुकषाः
स्मृता इत्यमरः । अथवा वाताक्तं वारि श्रीकर इति हलायुधः । तच्च वाप्याम्बु
श्रीकरकषीघ इति पदं कथञ्चित् अधनकाञ्चीत्यादिवत् समर्थनीयम् । In वाप्याम्बु
and श्रीकरकष tautology cannot be avoided. कष may however
mean सूक्ष्मांश, “लवलीशकषाणव” इत्यमरः । Hence वाप्याम्बुनः श्रीकराणां
विन्दूनां कषानां लेशानां सूक्ष्मांशानामिति यावत् शीघः संघातः ।

(8) भायते पतितेन...कषीघेन...स्वेदीदृगमेन...एतेन ।

(9) आर्या ।

(10) उत्प्रेषा ।

विदू—(एष्वर्धतोऽवलोक्य) भी वयस्य, एदं क्लु ताए सरसकमलिणीदलमुणालविरद्धं मञ्जणावत्यन्नासूभ्रभं लक्खो-
च्चदि । (क)

(क) भी वयस्य, एतत् खलु तस्याः सरसकमलिनीदलमुणालविरचितं मदना-
वस्थामूचकं लक्ष्यते ।

(2) वि—(पार्श्वे दर्शनं पूरक) ७४८ वक्रो, एहं ताहार कामावशात् ७६८
कमलिनीपत्रमुणालविरचनं नक्खित्तु इहेतेत्ते-

(2) J.—(Looking at his sides) Friend, these are the prepara-
tions of fresh lotus leaves and roots indicating her love-smitten
state.

(3) सरमेति = सरमेन नवेन अशुष्कंयेति यावत् कमलिन्याः पद्मिन्या
दर्शनं मुणालेन च विरचितं रचना । भावे क्तः । -प्रत्यय-पद्मिनीपत्रविस-
निर्मितिः ।

राजा—वयस्य, निपुणमुपलक्षितम् । तथाहि ।

परिस्नानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलनमप्राप्य हर्षितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्गाः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥

(1) रा—वयसा, उक्तं द्वित्र करिणाह । येहेतू—

पीनस्तनजघनसङ्गमे आशुष्ये परिस्नानं, वेहमधाभागेर सहित संस्पर्श ना वटाते
मध्ये हरिषर्ष, अलसभुजलताशोपनसङ्गालने विपर्याशुष्यरचनं नलिनीपत्रशय्या कृशाङ्गीर
संतापं वाक्त्तु करितेहे ।

(2) K.—You have nicely judged, friend. Since—The sufferings
of that lean-bodied lady are indicated by this bed of lotus

leaves, which has been in disorder by her lean, languid arms now resting and now moving and which is green in the middle as it did not reach her slender waist, though stale on both the sides by the pressure of her heaving breasts and expansive buttocks.

(3) पौनस्रनजघनसङ्गादुभयतः परिस्त्रानं तनीर्मध्यस्य परिमिलनमप्राप्य अन्तर्हरितं श्रयभुजलताच्चपवल्नैः व्यस्तन्यासमिदं नलिनीपत्रशयनं कृशाङ्गाः सन्नापं वदति ।

(4) जनौ कुक्षौ जघने शीण्यौ च स्रनजघनम् । इन्द्रश्च प्राणितूर्य्यसिनाङ्गानामिति एकवद्भावः । स नपुंसकमिति क्रीवत्वम् । पौनस्र स्रनजघनश्चेति कर्मधारयः । तस्य सङ्गात् संसर्गात् । स्थूलकुक्षीणिसङ्गात् । उभयतः ऊर्ध्वाधीभागयोः प्रान्तयोर्वा परिस्त्रानं चौणशीभम् । तनीः कृशस्य मध्यस्य मध्यभागस्य परिमिलनं परिमेलनं संयोगं संघर्षमिति यावत् अतिचौणत्वादप्राप्य अलम्बा अन्तरभ्यन्तरे हरितं हरिद्वर्णं । पालाशं हरितं हरिदिति हस्तायुधः । भुजौ लते इव इत्युपभिततत्पुरुषः । श्रययोः शिथिलयोर्भुजलतयोः चेपाः सञ्चालनानि बलनानि संवरणानि च श्रेय्यांशानां प्रच्छादनानीत्यर्थः । तं शिथिलबाहुः श्लैसञ्चालनप्रच्छादनैः । वक्ष वक्ष संवरणं इति धातौर्लुङ् । व्यस्तः बिचित्रः विषमोक्तः कृतविषमकूल इति यावत् न्यासी रचना स्थितिरिति यावत् यस्य तत् । उल्लङ्घितरचनं विपर्य्यक्तमित्यर्थः । इदं नलिनीपत्रशयनं पद्मिनीदलनिर्मितशय्या कृशाङ्गाः तन्वाः सन्नापं कामव्यथां वदति सूचयति अनुमापयतीत्यर्थः ।

(5) पौनस्रनजघनमर्दनेन प्रान्तयोर्निष्प्रभं कृशस्य मध्यस्त्रास्त्रादभ्यन्तरे हरिद्वर्णं तथा शिथिलबाहुवल्श्लैसञ्चालननिवेशनादिभिर्किपर्य्यक्तमिदं पद्मपत्रशयनं चौणदेषायास्तस्याः सन्नापं प्रकटयति ।

(6) परिस्त्रानम् = परि + स्त्री + क्तः । ज्ञायति । नञ्चौ । ज्ञास्यति । अस्त्रासीत् । आशिषि स्त्रिङि ज्ञायान् स्त्रीयान् । ज्ञायते । अस्त्राधि । ज्ञायन् । ज्ञानुम् । ज्ञात्वा ।

पीनम् = प्याय् + क्तः । अप्यायी ह्रस्वाविति भ्वादिः । प्यायते । पिये । प्यायि-
ष्यते । अप्यायि षाप्यायिष्ट । प्याय्यते । अप्यायि । प्यायितुम् । प्यायित्वा ।
प्यायमानः । In निष्ठा when स्त्राङ्वाचक, the form will be पीन ; other-
wise प्यान ; with उपसर्ग, the latter form as प्रप्यान, अप्यायान ; but if
it means अश्लुः (कूपः) or ऊधः (udder), it will be आपीन if
preceded by आङ् ।

उभयतः = उभशब्दात् तसिन् । ततो वृत्तिविषये अयत्नागमः । “उभादटा-
(५।१।४४) ची नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो
माभूदुभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति कैयटः । परार्थोभिधानं वृत्तिरिति । कृत्-तद्धित
समासैकगणसनाद्यन्तधातुरूपाः व्रत्तयः । कैयट decides that in the
Rule 5. 2. 44 the word नित्यम् is inserted for the purpose that
in the matter of वृत्ति (i. e. कृत्, तद्धित &c.) उभ shall not be used
but उभय (i. e. उभ + अयच्). Hence तसिन् being a तद्धित, we
get उभयतः and not उभतः ।

परिमिलनम् = परि + मिल् + लाट् = परिमलनम् । नायं कटादिः । कथं
परिमिलनम् ? It is अपाणिनीयत्वादपशब्द एव if used by any ordinary
writer. As for the poets निरङ्गुणाः कवयः । Or by the परिभाषा,
संज्ञापूर्वकी विधिरनित्यः, it is usual to justify such अभियुक्तप्रयोग ।
They also give another reading to avoid this ungrammatical
form “तर्नामध्यस्थान्तःपरिमिलितमप्राप्य हरितम् ।” In which परिमिलितम्
is under भावे क्तः and similarly in the following cases :—न
दृष्टेः श्रैधिल्यं मिलन इति चेती दृष्टति मे” इत्यमरः । “व्यालनिलयमिलनेन
गरलमिव कलयति मलयसमीर”मिति अथर्दवः ।

बलनैः—बल प्राचने धान्यावगोत्रे चेति आँट्यादिः परस्मैपदी च । If from
this root, बलति, बवाल, अबालीत् will be the conjugations. It

may better come from बल बल्ल संवरणे सधरणे च which is दन्तीष्टादि and चात्मनेपदी बलते, बवले, बलिष्यते, अबलिषट् बलितम् &c. cf.—बबलिरे बलिरेचितमध्यमा इति माघः । As for बलदृवाधां राधां सरसमिदमुचे सहचरीति जयदेवप्रयोग, take श्रीष्टादि, बलन्ती प्राचती जीवन्तीति यावत् बाधा यस्याः ताम् ।

कृशाङ्गाः—कृशमङ्गं यस्याः । अङ्गावकण्ठेभ्यां वक्तव्यमिति डीष् वा । But the genuineness of this वार्त्तिक is not acknowledged by all. They make डीष् in such cases on the strength of चकार in 4. 1. 55, which collects others not mentioned. But says भट्टीजि—“एतत् भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणम् इति प्रामाणिकाः ।”

(8) परिष्कारेण...हरितेन...अनेन व्यस्तन्यासेन...सन्तापः उच्यते ..नलिनौ-पत्रशयनेन ।

(9) शिखरिणीव्रतम् । रसेः रुटैश्चिक्त्रा य-म-न-स-भ-ला गः शिखरिणीति लक्षणात् । i. e. यति should be in each line after the sixth vowel (रस) and thence after the eleventh (रुट) and the order is य-म-न-स-भ-ल-ग ।

(10) अत्र अनुमानाख्योऽलङ्कारः । कार्यमुक्तिं कारणावगतेः । तथाहि अनुमानं तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साधनादिति । विच्छित्तिः कविप्रतिभित्यता चमत्कृतिरित्यर्थः ।

(11) अत्र प्रसादाख्यां गुणः । तथाच लक्षणम्—“श्रुतिसात्रेषु शब्दास्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् । साधारणः समयायां स प्रसादो गुणो मत इति काव्यप्रकाशे ।

(12) विसिनीपत्रशयनमिति मन्मटराघवभट्टाभ्यां धृतः पाठः । तत्र विसिन्याः रुषालिन्याः पत्रिन्या इति यावत् पत्राणां दलानां शयनमित्यर्थः । प्रश्रियिलभुजा-क्षेपचलनैरिति वा पाठः । तत्र प्रश्रियिलयोर् भुजयो राक्षेपैः सम्पत्तौनिवेशनैश्चलनै-र्गतिभिरित्यर्थः ।

अपिच—स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्
 कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।
 अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथास्याः
 स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥

(1) आत्र०—वक्रःद्वित एहे विशाल पद्मिनीपत्र वेरुप ईहार अताञ्च मन्मथो-
 त्थे चक्राकार चिह्नमन्मथोत्थामवस्थाम् नूनमन्मथोत्थामवस्थाम् विशालता म्चन करितेहे उरुप अन्मथोत्थाम-
 मननावशा प्रकार करितेहे ना ।

(2) Besides—The lotus leaf kept on her bosom does not
 reveal the fervour of her love so much as it is showing the great
 extent of her heaving breasts by its two pallid circles.

(3) अपिच—उरसि स्थितमेतत् विशालं पद्मिनीपत्रम् अतिशयपरिताप-
 ग्लापिताभ्यां मण्डलाभ्यां यथा स्याः स्तनयुगपरिणाहं ब्रवीति तथा अन्तर्मन्मथोत्था-
 मवस्थाम् न कथयति ।

(4) उरसि वक्षसि स्थित मेतत् विशालं पद्मिनीपत्रं कमलिनीपर्णम्
 अतिशयेन प्राचुर्येण परितापः सन्तापः तेन ग्लापिताभ्यां शोषिताभ्यां संप्राप्तग्लान्ता-
 भ्यामिति यावत् । समधिकसन्तापशोषिताभ्यां मण्डलाभ्यां चक्राभ्यां चक्राकार-
 चिह्नाभ्यामित्यर्थः । पटलं पेटकं चक्रं चक्रवालञ्च मण्डलमिति हलायुधः । यथा
 स्तनयुगस्य कुचद्वयस्य परिणाहं विशालताम् । परिणाहो विशालतेत्यमरः । कुचद्वय-
 विकीर्णताम् । ब्रवीति प्रकाशयति । तथा अन्तर्मध्ये मन्मथोत्थामवस्थां कन्दर्पात् उच्यते
 उद्गच्छतीति तयोक्ता ताम् । आतन्वीपसर्ग इति कः (१।१।१५६) । अवस्थां दशां
 कामोद्गमदशां । न कथयति । सूचयति ।

(5) तस्या हृदयस्थितमेतत् पद्मपत्रं कुचद्वयचिह्नितं सत् यथा तयोर्विशालतां
 सूचयति युष्यत् न तथा तस्या मदनसन्तापम् ।

(6) ग्लापिताभ्याम् = ग्ल् + पिच् + क्तः । ताभ्याम् । ग्ल् + पिच् + क्तः । ताभ्याम् । ग्ल् + पिच् + क्तः । ताभ्याम् । ग्ल् + पिच् + क्तः । ताभ्याम् ।

घटादिगणसूत्रादनुपसर्गाद् निस्त्विकल्पेन पचे न ऋस्वः । अन्यत्र स्वपिताभ्याम् ।
 षिजन्ते स्वपयति स्थापयति । लुङि अजिग्लपत् । अषिजन्ते । स्थायति । जम्बू ।
 स्थास्यति । स्थायेत् । स्तेयात् ग्नायात् । अग्नासीत् । स्थायते । अग्नायि । ग्नायत् ।
 ग्नामम् । ग्नातुम् । ग्नात्वा । परिष्णाहम् = परि + नह् + घञ् । तम् । षह् वन्ने
 दिवादिः । नह्यति-ते । ननाह् नेह् । नडा । नत्स्यति नत्स्यते । नह्यत-ताम् ।
 अनह्यत्-त । नह्येत्-त । नह्यात् नत्सीष्ट । अनात्सीत् अनह् । नह्यते । अनाहि ।
 नहम् । नह्यत् नह्यमानम् । नहुम् । नडां ।

• ब्रवीति—ब्रू + लट् + तिप् । पचे ब्रूते, आह । उवाच ऊचे । वक्ता ।
 वच्यति-ते । ब्रवीतु ब्रूताम् । अब्रवीत् अब्रूत । ब्रूयात् । ब्रूवीत । उच्यात्
 वच्येत् । अबीचत् अब्ब, चत । अबच्यत्-त । उच्यते । अवाचि । उक्तम् । ब्रुवत्
 ब्रुवाणम् । उक्ता । वक्तुम् । ब्रुवी वचिः इत्यार्धधातुके वच्चादेशः ।

(8) स्थितेन विशालेन पद्मिनीपत्रेण एतेन कथ्यते मन्मथोत्था अवस्थाः
 जनयुगपरिष्ठाः उच्यते ।

(9) मालिनी वृत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलीकैरिति लक्षणात् ।
 The order is न-न-मयय; the pauses are at the end of
 eight (भोगिन्) vowel and thence seventh (लोका) vowel in
 each line.

विदू—(नाटेन मृणालिकां गृहीत्वा) भी वक्षस्व, अक्षं
 क्व, अवरो ताए ज्जेब्ब पीणत्थणक्खल्लणकिलिसंतकीमल-
 मुण्णालहारो । ता पेक्खदु भवं । (क्र)

(क) भी वयस्य, अयं खल्लपरसखा एव पीणसल्लखल्लनल्लसमानकीमल-
 मृणालहारः । तत् प्रेक्षस्व भवान् ।

(I) वि—(मृणालिकाग्रहणपूर्वक) ओह वक्को, तांशर एहे अञ्ज पीनसुनच्चाति-
 हेत्तुं किञ्चिमान कोयन मृणाल हारं । पेष ।

(2) J.—(Picking up the lotus root) O friend, this is another vestige,—her garland of lotus root soft and withering, having fallen from her full-sized bosom. See this.

13) पीनेति=पीनाभ्यां स्थूलाभ्यां क्षमाभ्यां कृचाभ्यां खलनेन पतनेन क्षिप्र-
मानः यद्यन् कामलः मृगालनिर्मितः हारः । क्षिप्रदिति शचन्त्पाठस्तु अपाशि-
नीयः । दिवादेरात्मनेपदित्वात् । क्षिप्र्यते । चिक्षिर्ण । क्लेशिष्यते । अक्लेशिष्ट । क्लिष्टा
क्षिप्रित्वा । क्लिष्टः क्षिप्रितः । क्लिश् विधाधन इति क्रैयादिकस्तु सकर्मकः ।
क्लिप्नाति भुवनवयमिति ।

राजा—(गृहीत्वोरमि विन्यस्य सोपालम्भम्) अयि जडप्रकृते,

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्

किं शोषमायासि मृगालहार ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य

तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥

(1) राजा—(ग्रहणं पूर्वक वस्त्रे शोषन करिष्य तिरश्चारेण महिष) अरे
जडप्रकृते ! मृगालहार—ताहार दुर्बल इहेते परिच्छिन्न इहेते शोष प्राप्ते
इहेतेह केन ? उपाय तोमार अस्तु उदरं शान नाई—तोमार शान किरूपे
इहेते ?

(2) K.—(Placing it on the breast and blaming) O dull garland
of lotus root ! why are you withering, having fallen from the
space between her full-sized breasts ? There is no room
even for your smallest fibre. How can you be accommodated
there ?

(3) मृगालहार तत्कुचकुम्भमध्यात् परिच्युतः किं शोषमायासि । तावकस्य
सूक्ष्मतन्तोरपि न तत्रावकाशः । भवतः (अवकाशः) किमु स्यात् ।

(4) हे मृगालहार बिसहार । तस्याः कृचौ कुम्भाविन्द्युपमिततत्पुरुषः । तयोर्मध्यात् । तत्स्ननकलसान्तरात् । परिवृत्तः पतितः सम्'किं कथं शीषं शक्ततामायासि प्राप्नोषि ? अत्र दुःखेन तव शीषभावी न सर्वथा आश्रयितव्यः । यतस्त्वत्तत्कृचकुम्भमध्ये तावकस्य तदीयस्य मूच्यतन्तोः स्वल्पबिम्बारस्य सूत्रस्यापि न अवकाशः स्थानमस्तीति शेषः । भवतः अवकाशः इति शेषः किमु कथं स्यात् भवेत् । अतोत्र तव न कश्चित् खेदा यज्यते इति भावः ।

(5) अन्यान्यमुत्पीडयतीः कृचयोर्मध्यं भवतः सूक्ष्मसूत्रस्यापि स्थानं न घटते । कृतस्नव स्थानं सम्भविष्यति ! अतस्त्वन्मात् पतनेन सर्वथा त्वया न शीषणीयम् । अनुकूपं वर्धनं यथा कुमारः—“अन्यान्यमुत्पीडयदुत्पलात्त्या स्ननद्वयं पाण्डु तथा प्रहङ्गम् । मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृगालसूत्रान्तर मध्यन्धमिति ।”

(6) परिवृत्तः=परि + वृत् + क्तः । च्यवते । च्यवते । च्योष्यते । अच्योष्ट । च्युयते । अच्योषि । च्यवमानः । च्यत्वा । च्योतुम् ।

तावकस्य = युष्मद् + अण् । तस्य । तवकममकाविकवचन इति (४।३।३) तवकाददेशः । The affixes खञ्, अण् and क् are applicable to युष्मद् and अस्मद् and in singular, तवक and ममक replace them respectively when followed by खञ् or अण् । पक्षे तावकीनः । त्वदीयः ।

(7) जडप्रकृते=बीधविवर्जितस्वभाव ! अलसः शीतकी मन्दी जडो जिह्वय मन्यरः इति इलायुधः । पक्षे जलशरीर । सुसीमः शिशिरो जड इत्यमरः । तथाच उन्नयोरभेद इत्येके । यथा माघे लीलदभुजाकारहृत्तरङ्गमिति । लुङ् विलीङ्गन इति धातोः अतरि लीलत् । कालिदासयमके च “अनयदासनरञ्जुपरियष्टे भुजलतां जडतामबलाजग” इति । दम्ष्टिनि च—“त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वी सतेजसौ । अयन् युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवाणि”ति ।

(8) परिवृत्तेन...शीषः...आश्रयते...अवकाशिन...भूयते ।

(9) इन्द्रबन्धोपेन्द्रबन्धयोर्भेदनेर्नापजातिहृत्तम् । स्वादिन्द्रबन्धा यदि तौ जगौ गः

উপেন্দ্রবজ্রা প্রথমে লঘৌ সা । অনন্যরৌদীরিতলক্ষ্যভাজৌ পাদৌ যদীয়াবুপজাতযস্তা
 ইতি লক্ষণাত্ । 'The order in इन्द्रवज्रा is ततज गग and in उपेन्द्रवज्रा
 ज-त-ज-ग-ग ।'

(10) अत्र कुचयोः स्थूलत्वातिशयार्थं तन्तारवकाशसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धकथनाद्
 अतिशयोक्तिरलङ्कृतिः । सिद्धत्वेऽधऽवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यत इति लक्षणात् ।

(11) अत्र प्रगयणं नाम प्रतिमुखसन्ध्याङ्गं समाप्तम् :

सुसं । (आत्मगतम्) हृद्धौ हृद्धौ गुरुभाणुराश्रीक्खित्तिह्-
 अश्री भट्टा असम्बद्धं वि मन्तिदुं पउत्तो ता अदो अवरं उण
 ण जुत्तं अपेक्खिदुं । भोदु एब्बं दाव । (प्रकाशम्) सहि
 जस्स किदे तुमं आअदा मो अअं दे पुरदो चिट्ठदि । (क)

माग । (सासूयम्) कस्स किदे अहं आअदा को वा
 एय्य चिट्ठदि । (ख)

सुसं । (विहस्य) अइ अस्ससङ्किदे णं चित्तफलकअस्स
 किदे, ता गेह्ण एटं । (ग)

(क) हा धिक् हा धिक् गर्वनरागोन्चित्तहृदयो भक्ता असम्बद्धमपि
 मन्वयितुं प्रवृत्तसदतः परं पुनर्न युक्तमपेक्षितं, भवतु एव तावत् । सखि यस्मि
 कृतं त्वमागता सोऽयं ते पुरतः तिष्ठति ।

(ख) कस्य कृते अहमागता, को वाव तिष्ठति ।

(ग) अयि अन्यसङ्किते मन चित्तफलकस्य कृते, तत् गृह्णाथेदम् ।

(1) सू—(अनृत) हाग धिक्, हाग धिक्, तीव्राशुरागोन्चित्तहृदय महाशक्त असम्बद्ध
 बाकोष्ठाकरणे अत्रुद्ध इहेग्राहेन । अतःपर आर अपेक्षा कर्त्ता उचित नय । एषन
 ऐहिक एडक—(अकाशे) सधि, ये अश्रु तूमि आसिग्राह ताहा ऐ अग्रे रहिग्राहे ।

मा—(अश्रुग्न सहित) कात्र अश्रु आसि आसिग्राहि ? केहे वा एषाने आत्ते ?

सू—(हाश्रुपूर्वक) ओलो अनानसहिते ! भान, चित्तफलकेर जना,—अतएव हेहा धर ।

(2) Soo.—(Aside) O fie, being transported with deep love, the king is talking nonsense. It is not proper to wait longer. Let it be.—(To *Sagarika*) Dear, the object you come for is that before you—

Sag.—(With envy) Whom have I come for? and who is there?

Soo.—(Smiling) O misapprehending one!—It is for the picture board.—So take it up.

(3) असम्बन्धम् = अयुक्तम्, unconnected nonsense. मन्वयितुम् = वक्तुम् । अथ नाटकीयं नर्मनाम प्रतिमुखाङ्गम् ।

साग । (सरोषम्) अहं अण्डिउणा क्खु इंदिसाणं आलाबाणं, ता असदो गमिस्सं (इति गन्तुमिच्छति) । (क)

सुसं । अइ असहणे इह दाव सुहुत्तअं चिठ्ठ, जाव इमादो कअलोघरादो चित्तफलअं गेह्मिअ आअच्छामि । (ख)

साग । सहि एवं करेहि । (सुसंगता कदलीगृहाभिमुखं परिक्रामति) । (ग)

विट्ठ । (सुसङ्गतां दृष्ट्वा ससम्भ्रमम्) भो वअस्य पच्छा-
देहि एदं चित्तफलअं, एसा क्खु देवीए परिचारिआ सुसङ्गदा
आअदा । (राजा पटान्तेन फलकमाच्छादयति ।) (घ)

सुसं । (उपसृत्य) जअदु जअदु भट्टा । (ङ)

(क) अहमनिपुषा खलु तवेइशानामासापानां, तदन्यती गमिष्यामि ।

(ख) अयि असहने इह तावन्मुदूर्त्तं तिष्ठ, यावदन्नात् कदलीगृहात् चित्तफलकं गृहीत्वा आनच्छामि ।

(ग) सहि एवं कुरु ।

(घ) भी वयस्य प्रच्छादयेदं चित्रफलकं, एषा खलु देव्याः परिष्कारिका सुसङ्गता आगता ।

(ङ) जयतु जयतु भर्ता ।

(1) सा—(सरोषे) আমি তোমার ঐদৃশ আলাপের অনভিজ্ঞা । অতএব অশুভ্র বাইতেছি (গমনোত্ততা) ।

সু—ওলো অধীরে, এই কনলীগৃহ হইতে চিত্রফলক আনয়ন পথান্ত মুক্ত অপেক্ষা কর ।

সা—বেশ, তাই কর । (সুসঙ্গতার কদলী গৃহে গমন ।)

বি—(সুসঙ্গতাকে দেখিয়া সত্যয়ে) ওহে বয়স্ক চিত্রফলক প্রচ্ছাদন কর । মহিষীর পরিচারিকা সুসঙ্গতা উপস্থিত । (রাজার বস্ত্রদ্বারা ফলকের আচ্ছাদন)

সু—(আগমন পূর্বক) মহারাজের জয় ।

(2) Sa.—(Angrily) I am unskilful to such talks.—So I am going elsewhere (Going).

Soo.—O impatient one, stop a moment till I come back from this plantain house with the drawing board.

Sa.—Very well, do it. (*Soosangata* goes to the plantain house).

J.—(Seeing *Soosangata* with fright) Friend, conceal the picture board. *Soosangata*, the maid of the queen, is come. (King concealing it.)

Soo.—(Entering) Victory to the king.

(3) अनिपुणा = अनभिज्ञा ।

राजा । सुसङ्गते, स्वागतम् । इहोपविश्यताम् । (सुसंगतो-पविशति ।) सुसंगते, कथमिहस्थोऽहं भवत्या ज्ञातः ।

सुसं । (विहस्य ।) ण केवलं देवो चित्तफलणं सह सब्बोवि वुत्तन्तो मए विस्सादो । ता देवीए गदुअ णिबेदइस्सं । (इति गन्तुमिच्छति ।) (क)

বিদূ। (অপব্যর্থ্য সন্ময়ম্) ভো বস্মস্ম, সৰ্ব্বং সন্মাবী-
অদি। মুহুরা ক্বু, এসা গব্ভদাসী। তাঁ পৱিতোসেহি
গ্। (খ)

রাজা। যুক্তামুক্তাং ভবতা। (সুসংগতাং হস্তে গৃহীত্বা)
সুসংগতে ক্রীড়ামাত্রমেতৎ। অকারণে ত্বয়া। দেবী ন
ব্যথয়িতব্য্যা। ইদং তে পৱিতোষিকম্। (ইত্যুত্তার্য্যাম্বরণং
দানুমিচ্ছতি।)

(ক) ন কেবলং দেব। চিত্রফলকেষু সহ সর্বাংপি ব্রহ্মান্নাং ময়া বিজ্ঞাতঃ।
তস্মাদ্বেষ্যৈ গত্বা নিবদ্যিষ্যামি।

(খ) ভো বস্মস্ম, সৰ্বং সন্মাব্যতং। মুহুরা ক্বল্লোষা গব্ভদাসী। তৎ পৱি-
তোষয়ৈনাম্।

(১) রা—সুসঙ্গতে, তোমার শুভাগমন, বস। (সুসঙ্গতার উপবেশন) আমি
এখানে কি-রূপে জানিলে?

সু—(হাস্যপূর্ব্বক) কেবল আপনি নহেন, চিত্রফলক সহ সকল বৃত্তান্তই জানিরাছি।
এখন যাইয়া রাজ্ঞীকে সকল বলি। (গমনোদ্যাতা)

বি—(জনাস্তিকে, সন্তরে) ওহে বকো, সব সম্ভব, এই গব্ভদাসী মুহুরা। উহাকে
পৱিতুষ্টে কর।

রা—বেশ বলেছ। (সুসঙ্গতার হস্তে ধরিয়া) সুসঙ্গতে, ইহা ক্রীড়া মাত্র।
অকারণে মহিষীকে কষ্ট দিও না। এই তোমার পুরস্কার (অলঙ্কার প্রদানের
ইচ্ছা)।

(২) K.—Welcome *Susangata*, sit down here (She sits). How
could you know, *Soosangata*, that I was here !

Soo.—(Laughing) Not only Your Majesty, Sire, but all affairs
with the picture board are known to me. So I now go and
inform the queen (Going).

J.—(With fright to the king) This is possible, friend. This woman, a slave from her conception, is a scolding shrew. So conciliate her.

K.—Well advised. (Holding her in hand) *Soosangata*, this is only in joke. Do not uselessly torment the queen. This is your reward (Offers ornaments).

(3) स्वागतम् = श्भनमागतम् । गर्भदात्री = गर्भाख्यायाः प्रभृति दात्री ।
= Slave even from the womb.

सुसं । भद्रा, अलं एदिणा कक्षाभरणेण । गं मए एव्वं
विहेण भट्टिणीए पसादेण बहुदरं ज्जेब्ब कीलिदं । एसो एव्व
मे गुरुओ पसाओ । जं कीम तुए एत्थ चित्तफलए अहं आलिहि-
देत्ति कुविदा मे पिओसही माअरिआ चिट्ठिदि । ता गदुअ
इत्थे गेहिअ पसादीअदु णं । (क)

राजा । (ससंभ्रममुत्थाय) कासी दर्शय दर्शय ।

सुसं । एसा कअलीगुम्मान्तरिदा चिट्ठिदि । (ख)

राजा । (सहर्षम्) आदेशय मार्गम् ।

सुसं । इदो इदो भद्रा । (ग)

(सर्व्वे कदलीगृह्णान्निष्क्रान्ताः)

(क) भर्तारक्षमेतेन कर्णाभरणेण । ननु मया एवं विधेन भर्ताः प्रसादेन
बहुतरमेव क्रोडितम् । एष एव मे गुरुः प्रसादो यत् कक्षास्त्रया अत्र चित्रफलके
अहमालिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका तिष्ठति, तद्वत्वा इतो गृहीत्वा
प्रसादयत्वानाम् ।

(ख) एषा कदलीगृह्णान्तरिता तिष्ठति ।

(ग) इत इती भर्ता ।

(1) সূ—মহারাজ, কর্ণাভরণের প্রয়োজন নাই। রাজ্যের অমুগ্রহে এরূপ বস্ত্র ধারা আমি অনেক খেলিয়াছি। আমার প্রিয়সখী সাগরিকী আমাকর্জুক এই চিত্রফলকে আনিধিতা হইয়া কুগিতা আছেন। যদি আগমনপূর্বক তাহাকে হাতে ধরিয়া প্রসাদিত্ত করেন, তবেই আমার প্রতি মহান্ অমুগ্রহ হয়।

রা—(সবেগে উঠিয়া) কোথায় সে? দেখাও,—দেখাও।

সূ—এই কদলীগুচ্ছাদিতা।

রা—(সহর্বে) রান্ধা কোথায়?

সূ—এই দিকে, মহারাজ (সকলের গৃহ হইতে গমন)।

(2) Soo.—No need of this ear-ring, your majesty. I have played much with such trinkets, through the queen's favour. It will be a great boon to me if you go, Sire, and propitiate my friend *Sagarika*, shaking hands with her, who has been angry as to why she was portrayed by me in this board.

K.—(Rising hastily) Where is she? Show me, show me.

Soo.—Concealed here by this plantain cluster.

K.—(Joyfully) Shew me the way.

Soo.—By this side, your Majesty. (They all quit the plantain house).

সাগ। (রাজানং দৃষ্ট্বা সহর্ষং সসাদ্বসং সাকম্পশ্চ
স্বগতম্) এণং পেক্ষিত্বা অদিসম্বসেণ ণ সাক্ষণোমি পদাদৌ পদং
বি গন্তুং, তা কিং বা এতথ করিস্সং। (ক)

বিদূ। ভো গেহ্লামি এদং চিত্তফলশ্চ, কদাবি ইমিণা
পুণো বি কজ্জং হৌদি। (সাগরিকাং দৃষ্ট্বা) হৌ হৌ ভো
অস্বরীশ্চ অস্বরীশ্চ, ইদিসং কক্ষপারশ্চণং মাণুসলৌএ ণ
দৌসদি, তা তজ্জেমি পশ্চাবহুণৌবি এদং ণিম্মাদশ্চ বিস্সপৌ
সমুপ্পসৌ। (খ)

(क) एनं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात् पदमपि गन्तुम् । तत् किं वाव करिष्यामि ।

(ख) श्री गृह्णामि इदं चित्रफलकं कदापि अनेन पुनरपि कार्यं भवति । ह्री ह्री भोः, आश्चर्यमाश्चर्यम् । ईदृशं कन्यारत्नं मनुष्यलोकं न दृश्यते । तत्कर्तव्यामि प्रजापतेरपेयतत् निर्माय विस्मयः समुत्पन्नः ।

1) सा—(राजाके देखिया सहय, सत्तर ओ सकम्पे) ईहार मनने उरें एक पद हईते अना पदओ चलिते पारितेछि ना । एगन एथाने कि करि ?

बि—ओहे, এই চিত্রফলক আমার কাছে থাকুক, হয়ত আবারও ইহার প্রয়োজন হইতে পারে । (সাগরিকাকে দেখিয়া) হী হী ! ভো ভো ! আশ্চর্য, আশ্চর্য ! অদৃশ কন্যারত্ন মানুষ লোকে দেখা যায় না । বোধ হয় উটাকে নির্মাণ করিয়া প্রজাপতিবৎ বিস্ময় ঘটয়াছিল ।

(2) Sa.—(Seeing the king, with joy, fear and trembling, aside) Seeing him, I am unable to move even one step. What shall I now do here ?

J.—Well, I keep this picture board. It may perchance again be needed. (Seeing *Sagarika*) O strange ! strange ! Such a gem of a girl is not met with in this earth. The creator himself, I think, was astonished after making her.

(3) मनुष्यलोकं=मनुष्यभ्यात् यत् षुगागमय । मनोर्जातावज्यती पुक् चति (४।१।१६१) यत् पुक् च । पक्षे मानुषः । When जाति is indicated and not अपत्य, अज् वा यत् is added to the word मनु and पुक् is an आगम to the base also. अपत्येत् अश्वेव । मानवः । पक्षे माणवः माणवकः ।

“अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोर्जातसर्गिकः अतः ।

नकारस्य च मूर्धन्येन सिध्यति माणवः ॥” इति वार्त्तिकम् ।

अनधीतवेदत्वाद् मूढत्वम् । विद्विताकरणात् प्रतिषिद्धसेवनाच्च कुन्सितत्वमिति
 हरदत्तः । When अपत्य is meant, the उत्सर्ग प्रत्यय (i. e. main
 affix i. e.) अप् should be applied and मान्न is obtained.
 Again in the sense of one who is not yet purified with the
 sacred thread (उपवीत), the नकार becomes मूर्धन्य । कदापि भवति
 = कदापि भविष्यति । विभाषा कदाकर्त्तारिति (३।३।५) वा भविष्यति खट् ।

राजा । वयस्य ममाप्येवं मनसि वर्त्तते ।

दृशः पृथुतरौकता जितनिजातपत्रत्विष-

श्चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ।

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेधसा

विधाय ललनां जगज्जलललामभूतामिमाम् ॥

(1) रा.—वरमा, आमार मनो त्वाहे,—जगज्जलललामभूता एहे वरमल्लिके नृष्टि
 करिशा विधाता विन्यरे निश्चित प्रच्छन्ननिमित्तकास्तिनयनसमुहेर विस्तार एवम् एककाले
 चान्नि भुवेहे साधुवाद सह मन्त्रकणलिके कल्पित करिशाहितेन ।

(2) K.—Friend, I too think so.—Having created this lady
 an ornament to the world, the astonished maker surely widened
 his eyes which surpass the beauty of the cover of his own heads
 and uttering "excellent! excellent!" with his four mouths,
 nodded his heads.

(3) जगज्जललललामभूतामिमां ललनां विधाय वेधसा ध्रुवं विस्मयवशाद्
 जितनिजातपत्रत्विषः दृशः पृथुतरौकताः । चतुर्भिरपि मुखैः समं साधु साध्विति
 व्याहृतम् । शिरांसि चलितानि ।

(4) जगतो विश्वस्य जगानां ललामभूतामल्लकारतुल्यां भुवनजनभूषणस्वरूपा-
 मिमां लललललललनां विधाय दृष्ट्वा वेधसा धावा विस्मयवशात् चमत्कृतचित्तेः ध्रुवं
 निश्चितं जिता पराभूता गिजस्य स्वस्य आतपत्रस्यच्छदस्य त्विट् श्रीभा याभिन्नाः

पराभूतात्मच्छत्रशैभाः । दृश्यच्चूषि पृथुतरौकता विशालतरौकताः सम्यग्दर्शनार्थ-
मित्यर्थः । तथा चतुर्भिर्मुखैः समं युगपत् साधु साधु सम्यक् सम्यग् इति व्याहृत
मुञ्चरितं शिरांसि च चलितानि कम्पितानि ।

(5) ईदृशौ भुवनजनमनीहरां कामिनीं निर्माय स्रष्टा न्यूनं निन्दितश्छत्र-
कान्तीनि नयनानि अधिकतरमायतानि चकार । युगपश्चतुर्भिराननैः साधु साध्वित्यु-
वाद । शिरांसि च कम्पयामास ।

(6) पृथुतरौकताः—अतिशयेन पृथक् पृथुतराः (पृथु + तरप्) कोत्तोगुण-
वचनादिति पक्षे ङीष्भावः । अपृथुतराः पृथुतराः सम्यग्यमानाः कृता पृथुतरौकताः ।
अभूततद्भावे च्चिः ।

चलितानि—चल् + णिच् + क्तः । तानि । Under the गणसूत्र in घटादि,
“कम्पने चलिः” the root चल is मित् in the sense of कम्पन. Hence
no उपधा वृद्धिः । Cf :—चितिं सशैलां चलयन्निवेषुभिरिति भारविः (१४।५०) ।

ललामभूताम्=कथमत्र न च्चिप्रत्ययः । की वा समासः ? ललामवत् ललामान्ने
शङ्के चिह्नपताकयोः । सम्ये प्रधाने भूषायां पुम्ङ् पुच्छप्रभावयोरिति ऐमचन्द्रः ।
ललामं पुच्छपुण्ड्राश्चभूषाप्रधान्यकेतुष्वित्यमरश्च । श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति (१।१।५६)
तत्पुरुष इति केचित् । तुल्यार्थकभतशब्देन सुप्सुपेत्यस्वपदवियुक्ते नित्यसमास
इत्यपरे । वस्तुतस्तु “प्रमाणभूत आचार्यः पवित्रदर्भपाणि”रिति भाष्यकारप्रयोग-
प्रामाण्यादेवाच्चारणेन सुप्सुपेति समासः । Cf :—वितानभूतं विततं पृथिव्यामिति
भारविः । भाष्यभूता भवन्तु मे इति माघः । आश्रमललामभूतेति कालिदासः । पीत्वा
मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगर्दति भर्तृहरिः ।

(7) ललना = लल् + णिच् + लुङ् + टाप् । प्रमदा भाविनी कान्ता ललना
च नितम्बिनीत्यमरः ।

(8) पृथुतरौकतवान्...व्याहृतवान्...चलितवान्...वेधाः ।

(9) पृथ्वी हत्तम्—असौ असयला वसुयङ्घयतिथ पृथ्वी गुरुरिति लक्षणात् ।
The order is अ-स-ज-स-य-ल-ग and the pause is at the end of

eighth (वसु) vowel and thence at the end of the ninth (यह) vowel.

(10) अतिशयोक्तिरलङ्कृतिः । वेधसो दृगादीनां पृथुतराकरणादिमूलकासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानात् । सा च दीपकानुप्राणिता ।

(12) निजान्नपत्रत्विष इति वा पाठः । तन्नामस्य पत्रस्य आसनभृतस्य पत्रस्य दलस्य लिङ्गित्यर्थः । अयमेव पाठः साधीयान् । ब्रह्मण आतपत्रस्य त्विषोऽप्रसिद्धेः । अगतत्रयललामभृतामिति च पाठान्तरम् ।

साग—(सासूर्यं सुसंगतामालीक्य) सहि, ईदिसी चित्त-
फलम्नो तुए आणीदो । (इति गन्तुमिच्छति) (क)

(क) सहि, ईदिसी चित्तफलकस्त्वयानीतः ।

(1) सा—(अनुप्राण सहितं सुसंगताके देधिना) सधि, तूनि वेश चित्तफलक एनेह (गमनोच्छता) ।

(2) S.—(Glancing at *Susangata* with envy) Friend, a very fine picture board you have brought ! (Going).

राजा । दृष्टिं रुषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां
स्निग्धयमेथति तथापि न रुक्षभावम् ।
त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदैः स्खलितैरयन्ते
खेदं गमिष्यति गुरुर्नितरां नितम्बः ॥

(1) राजा—कोपने, त्वांमार एई क्रोधयुक्तं दृष्टिकेप काठिञ्चुञ्च इईरा कोमल इईतेहे । व्रजं सहितं गमनं करिओ ना । त्वांमारं शुरु नितम्ब पादखलनवारा धिन्न इईवे ।

(2) K.—O Passionate lady, your amorous glances though wrathfully cast, are not rough. Go and avoid haste, otherwise your heavy buttocks will exceedingly suffer by stumblings.

(3) भामिनि यद्यपि रुषा इमां दृष्टिं चिपसि तथापि स्निग्धा इयं न रुच्यभाव
मेष्यति । त्वरां त्यक्त्वा व्रजम् । अयं ते गुरुर्नितम्बः स्वलितैः पदैर्नितरां खेदं
गमिष्यति ।

(4) हे भामिनि कोपने यद्यपि रुषा कोपेन इमां दृष्टिं दर्शनं चिपसि प्रेरयामि
तथापि स्निग्धा कीमला इयं रुच्यभावं कठिनतां न एष्यति न लप्स्यते । त्वरां
दृढतत्वं त्यक्त्वा विहाय व्रजं गच्छ । अयं ते तव गुरुर्दुर्भरः । गुरुस्तु गीर्षतौ श्रेष्ठे
गरी पितरि दुर्भर इति विश्वः । नितम्बः कटिपत्राद्भागः स्वलितैः प्रभ्रष्टैः पदै
शरणावधिषैः नितरामन्यन्तं खेदं दुःखं गमिष्यति प्राप्स्यति ।

(5) कोपने तव दृष्टिः कोपाक्तापि रुच्यभावरहिता स्निग्धा । शनैर्याह ।
अन्यथा दुर्वह्ने नितम्बः पदस्वलनैः नित्यते ।

(6) चिपसि = चिप् + लट् सिप् । चिप् प्रेरणं तदादिः । अक्षेप्सीत्
अक्षिप्त । अक्षेपि । चिप्तः । क्षेप्सुम् । चिष्या ।

स्निग्धा = स्निह् + क्तः + टाप् । स्निह्यति । सिणोह । स्नेग्धा खेडा स्नेहिता ।
ग्धादित्वादेर् । स्नेह्यति स्नेह्यति । स्निह्यत् । अस्निह्यत् । स्निह्येत् । स्निह्यात् ।
अस्निह्यत् । अस्नेह्यत् अस्नेह्यत् । स्नीढम् स्निग्धम् । स्निह्यत् । स्नेहितुम् स्नेग्धम्
स्नेदुम् । स्निहित्वा स्नेहित्वा स्निग्ध्वा । अस्नेह ।

(7) कोपना मेव भामिनौन्यमरः । भामः क्रोधः । मां प्रयापन्तीति । भाम
+ इनिः + ङीप् । भामते । अभामिष्ट । वभामे ।

(8) दृष्टिः चिप्यते... इयं स्निग्धया... अनया... एष्यते... न रुच्यभावः । व्रज्य-
ताम् । गंस्यते अनेन... खेदः... गुरुणा... नितम्बेन ।

(9) वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

(10) अत्र विशेषाङ्गिरसङ्कारः । सति हेतौ फलाभावी विशेषाङ्गिरसि
लक्षणात् । स च काव्यलिङ्गानुप्राणितः ।

सुसं । भद्रा, अदिकोपणा क्खु एसा । ता अग्गहत्थे
गेह्निअ पसादेहि णं । (क)

राजा । (सानन्दम्) यथाह भवती । (सागरिकां हस्ते
गृहीत्वा स्वर्गसुखं नाटयति ।)

विदु । भो, एसा क्खु तुए अयुव्वा सिरी समासा-
दिदा । (ख)

(क) भर्ताः, अतिकीपना खल्वेषा । तदग्रहस्ते गृहीत्वा प्रसादयैनाम् ।

(ख) भो, एसा खलु त्वयापूर्वा श्रीः समासादिता ।

(1) सु—महाराज, ए अति कोपना । हस्तेर अग्रभागे ग्रहणं पूर्णक प्रसादित
करुण ।

रा—(सहसे) वेश बलेह (सागरिकार हस्तग्रहणं उ मुखबोध) ।

वि—ओह, तुमि अपूर्व औमाउ करिग्राह ।

(2) Soo.—Your Majesty, she is very wrathful ; conciliate her
by taking the forepart of her hand

K.—(Joyfully) Rightly advised. (Holds *Sagarika* in hand and
feels pleasure.)

J.—Friend, you have gained a wonderful beauty.

(3) अतिकीपना = अत्यन्तक्रुद्धस्वभावा । चण्डस्वत्यन्तकीपन इत्यमरः ।

राजा । वयस्य, सत्यम् ।

श्रीरिषाः पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छन्नामृतद्रवः ॥

(1) राजा—बहो, यथार्थ इमि लक्ष्मी । ईश्वर हस्त पाणिकांतपल्लव । नचे
कोथा हईते चर्षच्छने एई अमृतद्रव करित हईवे ?

(2) K.—Friend, it is true. She is the goddess of wealth. Her
hand is the new leaf of the heavenly tree. Otherwise whence
could issue the liquid nectar in the disguise of perspiration ?

(3) एषा श्रीः । अस्याः पाण्डुरपि परिजातस्य पङ्कवः । अन्यथा कुत एष खेदच्छेदना अमृतद्रव्यं स्रवति ।

(4) एषा सागरिका श्रीः लक्ष्मीः । अस्याः पाण्डिः इक्षीऽपि पारिजातस्य स्वर्गहृत्तविशेषस्य पङ्कवः किसलयम् । अन्यथा नचेत् कुतः कष्पादेषः खेदी घर्भं मूदम अपदेशी यस्य सः घर्भापदेशीत्पन्नः अमृतद्रवः सुधारसः स्रवति स्यन्दते । श्री-परिजातयोः समुद्रमन्यनेनीत्पत्तेः साहचर्यादमृताविर्भावः कल्पितः । नायकस्यञ्च खेदस्तुत्या नायिकायाः सात्त्विकभावीदयइत्यर्थः ।

(5) समुद्रादेव रमामृत-पारिजातानामुद्भवादेवैकस्यां सागरिकायामेव श्रीत्वं पारिजातपङ्कवत्वं खेदव्याजेनामृतरसचुत्तियानमीयते ।

(6) श्रीः—श्रि + क्तिप् । श्रयति हरिमिति । क्तिब् वचिप्रच्छायातस्तुकटप्रुञ्ज-श्रीणां दीर्घाऽसम्प्रसारणञ्चेति वक्तव्यम् । (३।२।१७८) । अशिश्रियत् अशिश्रियत । अश्रायि ।

स्रवति = सु + लट् तिप् । मुखाव । सोप्यति । अस्रसुवत् । सुतः । स्त्रीतुम् । सुत्वा । स्रवत् । अस्त्रावि ।

(7) कपटोऽस्त्रीऽज-दम्भीपधय मूदम-कैतवं इत्यमरः । वाद्यभेदे स्वरूपेच च द्रवो विद्रवणमन्वीः । प्रदावे रसगन्धीयति ह्यमचन्द्रः ।

(8) श्रिया एतया...पाण्डिना....पङ्कवेन...स्रयते...एतेन....खेदच्छेदनामृत-द्रवेष... ।

(9) अनुष्टुप् ।

(10) रूपकालङ्कारः । उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यत इति काव्यादर्शे । खेदच्छेदनामृतद्रव इत्यत्रापङ्कतिय । प्रकृतं प्रतिषिद्धान्यस्यापनं स्यादपङ्कतिरिति-साहित्यदर्पणे ।

(11) अत्र सविशेषानुरागीदृष्टाटमात् पुष्यं नाम नाटकौयं प्रतिमुखाङ्गम् । पुष्यं वाक्यं विशेषवदिति दशरूपके ।

সুসং । সহি, অদক্ষিণ্যাসি তুমং দাখিঁ । জা এব্বং ভদ্বিষা
হত্থেণ গহিদ্দাবি কোব্বং ণ মুস্বেসি । (ক)

সাগ । (সম্ভ্রূঙ্কম্) সুসংগটে, অজ্জাবি ণ বিরমেসি । (খ)
রাজা । প্রিয় সাগরিকে, অযি ন খলু সখীজনে যুক্তাপবং
কোপানুবন্ধঃ কৰ্ত্তুম্ ।

বিদু । ভোদি, বুভুক্খিদো ব্বচ্ছাণো বিস্ব কিং কুপ্যসি । (গ)
সুসং । সহি, তুএ সহ ণ বোলহস্সং । (ঘ)

রাজা । অযি কোপনে নৈতদুস্সং সামানপ্রতিপত্তিষু সখীষু ।

(ক) সহি, অদক্ষিণ্যাসি ত্বমিদানীম্ । যৈবং ভবাং হলেন গৃহীতাপি কোপং
ন মুস্বসি ।

(খ) সুসংগতে, অযাপি ন বিরমসি ।

(গ) ভবতি, বুভুক্ষিতী ব্রাহ্মণ ইব কিং কুপ্যসি ।

(ঘ) সহি, ত্বয়া সহ ন বন্দ্যামি ।

(1) সু—সখি, ভর্তাকর্তৃক হস্তে গৃহীত হইয়াও কোপ-ভাগ না করাতো তুমি
অসন্ন হইতেছ ।

সা—(ক্রুদ্ধে) সুসন্নতে, এখনও বিরতা হইতেছ না ?

রা—প্রিয়ে সাগরিকে, সখীজনের প্রতি কোপরক্ষা উচিত নহে ।

বি—মাননীয়ে, ক্ষুধিত ব্রাহ্মণের স্তায় ক্রোধ করিতেছেন কেন ?

সু—সখি, তোমার সহিত কথা বলিব না ।

রা—অযি কোপনে তুলস্বগৌরবা সখী জনে একরূপ ব্যবহার উচিত নহে ।

(2) Soo.—Dear, though held in hand by the king, you are
angry. So you are insincere now.

Sa.—(Frowning) *Susangatu*, still you do not cease !

K.—Dear *Sagarika*, well, it is not fit to continue angry with
your companion.

J.—O respected one, why are you angry like a hungry Brahmin ?

Soo.—Dear, I shall not speak with you.

K.—O wrathful one, it is not proper to a companion who is of equal position.

(3) अदक्षिणा = असरला । दक्षिणे सरलोदारवाव्यमरः । बुभुक्षितः =
बुधितः । भुञ् + सन् + अ + टाप् = बुभुक्षा । बुभुक्षा + इतच् = बुभुक्षितः । तदस्य
सञ्जातं तारकादिभ्य इतजितौतच् । तारकादेराकृतिगणत्वात् । बद्ध्यामि =
भाषिष्ये । समानप्रतिपत्तिषु = तुल्यगौरवाम् । समाना प्रतिपत्तिर्यामां तास्तथोक्ताः ।
तासु । प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्नो प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये बोधे इति हेमचन्द्रः । =
Honour or intelligence, understanding. प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च
प्रागल्भ्ये गौरवेऽपि च । सम्प्राप्तौ च प्रबोधे च पदप्राप्तौ च योषितौति मेदिनी ।
विरमसि = निवर्त्तसे । व्याङ्परिभ्यां रम इति परम्पदम् ।

कीपानुबन्धः = प्रवृत्तक्राधानवर्त्तनम् = संज्ञातरापरक्षणम् । अनुबन्धः शिशी
दोषोत्पादे मुख्यानुयायिनि । विनश्यदे प्रकृत्यादौ प्रवृत्तस्यानुवर्त्तन इति मेदिनी ।
= continuation. “युक्तः एव कीपानुबन्धः कर्त्तुम्” = कीपानुबन्धः इत्यत्र कथं
नोदतीति ? प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशतइति काशिका
(३।४।२६) । तद्व्याख्याने हरदत्तः “आख्यानपदवाच्या क्रिया विशिष्यत्वात् प्रधानम् ।
विशेषणभ्रता त्वप्रधानम् । तद्द्वारेण तद्विषययोः शक्त्योरपि गुणप्रधानभावः । तत्र
प्रधानानुवर्त्तित्वाद् गुणानां तन्मुख्यप्रेक्षित्वात् तद्विकल्पस्वकार्यारम्भाभावात् यथायथं
विभक्तिसिद्धिरिति (पदमन्त्रिणी) । i. e. the predicate expressed by
आख्यात (तिङन्त) is principal and the others are गुण (i. e.
indirect) subordinate. Hence the meaning expressed
respectively by तिङन्त and others, possess प्रधानभाव and गुणभाव ।
So as the गुणक्रियाः (e. g. ज्ञा, तुमुन् &c.) follow the principal,
being under them, they cannot independently raise any
meaning through them, against the meaning indicated by

the principal क्रिया and therefore the principal क्रिया regulates or determines the विभक्ति । Here युक्तः (भवति) is the main आख्यातक्रिया and कर्तुम् is subordinate to it. So भवति decides the विभक्ति (प्रातिपदिकार्थे प्रथमा) in क्रीपानुवच and not its subordinate कर्तुम् । The use of वा in the dictum of the वृत्तिकार leads also to क्वचित् गुणक्रिया प्राधान्यम् । And therefore says कैयट on that statement of the महाभाष्य, “शक्यं शनासादिभिरपि चतुप्रतिहनुम्”—“शक्तेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनाम नपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः । यदा तु पूर्वमेव विशेषविषया तदा शक्या च्छदिति भवत्येव । यदा तु प्रतिघातस्यैव च्छत्कर्म शक्येत् प्रतिघातस्तदा च्छधं प्रतिहनुं शक्यमिति भवति ।” (भर्तृ) हरि too is of the same opinion :—

“प्रधानेतरयोर्वच द्रव्यस्य क्रियर्थाः पृथक् ।

शक्तिर्गुणायया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥” (इति वाक्यप्रदीपम् ।)

Cf:—“वक्तुं दास्ते जन इति न भोः कर्तुमेवं युनक्ति—” उड्वदूतम् । In opposition to such authorities, नागेश's unwillingness to consent to the view taken by कैयट is nothing. (Vide भाष्य-प्रदीपौद्गीत of नागेश, I. I. I. आह्निक ।)

विदू । भोः, एसा क्खु अवरु देवी वासवदत्ता । (क)

(राजा सचकितं सागरिकाया हस्तं मुञ्चति ।)

साग । (ससंभ्रमम्) सुसंगदे, किं दाषिं एत्य करिस्सं । (ख)

सुसं । सहि, एदाए कदलीवीथिआए षिक्कमच्च । (ग)

(इति निष्क्रान्ते ।)

राजा । (पाश्चतोऽवलोक्य सविस्मयम्) कासौ देवी
वासवदत्ता ।

विदू । भोः, ख जानामि क्क सा । मए एसा क्खु अपरा
देवी वासवदत्ता अदिदीहरोसदाएत्ति भण्णिदं । (घ)

(क) भोः, एषा खलुपरा देवी वासवदत्ता ।

(ख) सुसंगते, किमिदानीमत्र करिष्यामि ।

(ग) सखि, एतया कदलीवीथिकया निष्क्रामावः ।

(घ) भो न जानामि क्क सा, मया एषा खलु अपरा देवी वासवदत्ता अतिदीर्घ-
रीषणतया इति भणितम् ।

(1) वि—उह, এই অষ্টা মহিষী বাসবদত্তা (রাজাকর্তৃক সত্তয়ে সাগরিকার
হস্ততাগ) ।

সা—(সত্তয়ে) হুমন্ত্রতে, এখন কি করিব ?

সু—নখি, এই কদলীশ্রেণীর মধ্য দিয়া নিষ্ক্রান্ত হইব । (গমন)

বা—(পার্শ্বে অবলোকন পূর্বক সবিস্ময়ে) কোথায় রাজ্ঞী বাসবদত্তা ?

বি—ওহে, আমি ধ্যানি না কোথায় ! অত্যন্ত কোপনা দেখিয়া আমি ইহাকেই
অপরা মহিষী বাসবদত্তা বলিয়াছি ।

(2) J.—O here is another queen, *Basabadatta* ! (King lets go
Sagarika's hand with fright.)

Sa.—(With terror) *Susangata*, what is to be done now ?

Soo.—Dear, let us pass through these plantain rows. (Exeunt)

K.—(Looking at his side and with surprise) Where is the queen
Basabadatta ?

J.—Well, I don't know where ! I called her another queen
Basabadatta, as she was extremely testy.

(3) अतिदीर्घरीषणतया = अतिक्रोपनत्वेन । इतिविति इतीया ।

कदलीवीथ्या = कदलीयेथ्या । वीथी = a row or range वीथ्यालिरावलिः
पङ्क्तिः शेषोलिखान्तु राजय इत्यमरः । वीथिकिति संस्कृते षत्वे, स्वार्धे, संज्ञायां
वा कन् ।

राजा । धिङ् मूर्खं,

प्राप्ता कथमपि दैवात् कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद्भ्रंशिता भवता ॥

(1) त्रा--धिक् मूर्ख, भाग्यवशतः कण्ठेनक, मूर्खितत्रागा रत्नावलीर शत्रु जेहे
प्रिश्ना कण्ठे गृहीता ना हरेत्तरे तोमाकर्तुक आमार हस हरेते जग्भिता हरेण ।

(2) K.—Fie, fool, my beloved with expressed love, got by
luck, under difficulty, was made to slip away by you, before she
was embraced, just like a pearl necklace with distinct colour,
before it was placed on the neck.

(3) दैवात् कथमपि प्राप्ता प्रकटरागा रत्नावलीव सा कान्ता कण्ठमनीतैव
भवता मम हस्तात् भ्रंशिता ।

(4) दैवात् भाग्यात् कथमपि कृच्छ्रेण प्राप्ता लब्धा प्रकटः प्रकाशितः रामोऽनु-
रागः लौहित्यश्च यस्याः सा तथोक्ता । रागः स्यात्कौहित्यत्पुं । गान्धारोः कौशौ-
टिकेऽनुरागे मत्सर इति छेमचन्द्रः । रत्नावली रत्नराजीव । पाली येथ्यावली
पङ्क्ति वीथी राजी च कथ्यत इति हलायुधः । सा कान्ता प्रमदा । प्रमदा
भावनी कान्ता लक्षणा च नितम्बनीत्यमरः । कण्ठं गण्ठदेशमनीता अप्रापिता पक्षे
अधृता । अनालिङ्गितेत्यर्थः । एव भवता त्वया मम हस्तात् करान् भ्रंशिता आचिता ।

(5) कण्ठसंयोगात् पूर्वं हस्तभ्रंशिता रत्नावलीव सा लक्षणा आशेषान् पूर्वं
मेव मयो विद्राशिता त्वया ।

(8) प्राप्ताम्...अनीताम्...ताम् प्रकटरागा रत्नावलीमिव कान्तां भ्रंशितायाम्
भवाम् ।

(7) आर्याः ।

(10) उपमा ।

(II) अत्र निरोधो नाम नाटकीयं प्रतिमुखाङ्गम् ।

ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।

वास । हञ्जे काञ्चनमाले अध केत्तिअदूरे दाणिं अज्ज-
उत्तेण परिग्गहिदा णोमालिआ । (क)

काञ्च । एदं कअलीघरं अदिक्कमिअ दौसहि । (ख)

वास । ता आदिसेहि मगं । (ग)

काञ्च । एदु एदु भट्टिणी (इति परिक्रामतः) । (घ)

राजा । वयस्य क्केदानीं प्रियतमा द्रष्टव्या ।

काञ्च । भट्टिणि जह समीवे भट्टा मन्तेदि तह तक्केमि
भट्टिणीं एव्व पडिपालयन्तो चिद्धदि, ता उपसप्पदु भट्टिणी । (ङ)

वास । (उपसृत्य) जअदु जअदु अज्जउत्तो ! (च)

(क) हञ्जे काञ्चनमाले, अथ कियदूर इदानीं मार्गपुत्रेण परिगृहीता
नवमालिका ।

(ख) एतत् कश्लीगृहमतिक्रम्य दृश्यते ।

(ग) तदादेश्य मार्गम् ।

(घ) तदेतवेतु भर्ता ।

(ङ) भर्ता, यथा समीपे भर्ता मन्वयते तथा तर्कयामि भर्तानिव प्रतिपालय-
न्तिष्ठति । तदुपसर्पतु भर्ता ।

(च) जयतु जयत्वार्थपुत्रः ।

(वासवदत्ता उ काञ्चनमाला प्रवेश)

(1) वा—ओलो काञ्चनमाले, आर्थापुत्र परिगृहीत नवमालिका कउ दूरे ?

का—एहे कदलीगृह अतिक्रम करिजे देखा याय ।

वा—पथ देखाउ ।

का—राजि आहन (परिक्रमण) ।

रा—वयस्य, कोषार, एषन प्रियतमाके देखिते पाईव ?

का—राजि, निकटे महाराजेर कथा सुना बाईतेछे । बोधि हर आपनार ब्रह्म अनेका करितेछेन । अतएव आह्न ।

वा—(निकटे आगमन) आर्षापुत्रेण ज्ञर हडक ।

(2) Queen—Well *K'anchanmd'la'*, how far is the *Nyktanthes* adopted by my husband ?

Maid—It is seen after passing this plantain house.

Q.—Show me the way.

M.—Please, come, madam (Walking).

King—Friend, where can now my beloved be seen ?

M.—Mistress, the king talks near. I think he is awaiting you.

So go to him.

Q.—(Coming) Prosperity to my husband.

(3) प्रतिपालयन्=प्रतीक्षमाणः । प्रति + पा + णिच् + श्ठ । पातेर्ण लृग्वक्तव्यइति लकारः ।

राजा—(अपवार्य) । वयस्य, प्रच्छादय चित्रफलकम् ।
(विदूषको गृहीत्वा कचे निक्षिपति)

वास—अञ्जउत्त, कुसुमिदा णोमालिया । (क)

राजा—(सविस्मयम्) । देवि, प्रथममागतैरस्माभिस्त्वं चिरयसीति कृत्वा न दृष्टा । तदेहि । समेतावेव तां पश्यावः ।

वास—(निर्वर्ण्य) । अञ्जउत्तमुहाणुरागादो एव्व जानिदं जहा कुसुमिदा णोमालिआत्ति । ता ण गमिस्सं । (ख)

विदू—भोदि जए एव्वं ता जिदं अहोहिं । (इति बाह्य प्रसार्य नृत्यति । कक्षात् पतितं फलकं दृष्ट्वा विषादं नाटयति । राजापवार्याङ्गुल्या दर्शयन्वसन्तकमुखं पश्यति ।

অপহার্য ।) ভী ভীঃ, মা কৃপ্য । এত জাণিষ্ণং উত্তরং
দাদুং । (গ)

কাঁচ—(ফলকং গৃহীত্বা ।) ভট্টিণি, পেক্খ দাব কিং
এত্য় চিত্তফলে আলিহিদ্দং । (ঘ)

বাস—(নির্বর্ষ্য স্বগতম্ ।) অশ্রং অক্ষতত্তী । ইশ্রং
উণ সাশ্রিষ্মা । (প্রকাশং রাজানং প্রতি সক্রোপহাসম্ ।)
অক্ষতত্ত, কেণ উণ এদং আলিহিদ্দং । (ঙ)

রাজা—(সবৈলক্ষ্যস্মিতম্ । অপহার্য ।) বয়স্য, কিং
ব্রবীমি ।

(ক) আর্ঘ্যপুত্র, কুমুমিতা নবমালিকা ।

(খ) আর্ঘ্যপুত্রমুখানুরাগদেব জাতং যথা কুমুমিতা নবমালিকীতি তন্ন
গমিষ্যামি ।

(গ) ভবতি, যদ্যেবং তজ্জিতমস্মাভিঃ । ভী ভীঃ, মা কৃপ্য । অথ জাম্বায়ু-
ত্তরং দাদুস্ম ।

(ঘ) ভর্ষি প্রেচ্ছ্যস্ত তাবত্ কিমত্র চিত্তফলক আলিখিতম্ ।

(ঙ) অশ্রং আর্ঘ্যপুত্রঃ । ইশ্রং পুত্রঃ সাগরিকা । আর্ঘ্যপুত্র ! কেণ পুনরিদং
আলিখিতম্ ।

(১) রা—(জনান্তিকে) বয়শ্চ, চিত্তফলক গোপন কর । (বিদূষক কর্তৃক কক্ষে
ধারণ) ।

বা—আর্ঘ্যপুত্র, নবমালিকা কুমুমিতা ।

রা—(সবিশ্বরে) রাঙ্কি, তুমি বিলম্ব করিতেছিলে, অতএব আমরা অগ্রে আসিয়াও
উহা দেখি নাই । এস ! সকলে এক সন্নেই দেখিব ।

বা—(বর্নন পূর্বক) আর্ঘ্যপুত্রের মুখরাগদর্শনেই বুঝা যাইতেছে . নবমালিকা
পুষ্পিতা হইয়াছে । আমি বাইব না ।

বি—মাননীয়ে, যদি তাই, তবে আমাদেরই মন (বাহ্যপ্রসারণপূর্বক নৃত্য,—কক্ষ

হইতে পতিত ফলকদর্শনে বিবাদ,—রাজা কর্তৃক জনাস্তিকে অঙ্কলি দ্বারা প্রদর্শন এবং বিদূষকের মুখ দর্শন,—জনাস্তিকে) ওহে, কোথ করিও না । আমি উত্তর দিতে জানি ।

কাঞ্চ—(ফলক গ্রহণ পূর্বক) রাজি, দেখুন এই চিত্রফলকে কি অঙ্কিত হইরাছে ।

বা—(দর্শন ও স্বগত) এই আর্ধ্যপুত্র, এই আবার সাগরিকা । (প্রকাশ্যে রাজার প্রতি সকোপ হস্তের সহিত) আর্ধ্যপুত্র, ইহা কে চিত্র করিয়াছে ?

রা—(সলজ্জ, সম্মিত ও জনাস্তিকে) বরশ্র কি বলিব ?

(১) K.—(To the jester) Friend, conceal the picture board (The jester puts it in his armpit).

Q.—Husband, the *Nyktanthes* is flowered.

K.—(With surprize) Queen, you were delaying. So though we came first, we have not seen it. Let us visit it together.

Q.—(Looking) I find from the expressive face of my husband that it has flowered. So I shall not go.

J.—Lady, if so, we have then won. (Dances with his arms raised,—appears sorry at the fall of the picture,—the king points with his finger and looks at his face,—to the king) O, be not angry, I know how to answer.

M.—(Picking up the board) See, Mistress, who is portrayed in this drawing board.

Q.—(Looking, aside) This is my husband, this again is *Sagarika*. (To the king with smile and jealousy) Who has delineated this, my dear ?

K.—(With surprize and smile, to the jester) What shall I say, friend ?

(৩) কুম্ভমিতা = পুষ্টিতা । তদস্য সজ্জাতং নারকাদিভ্য ইত্যজিতীতম্ ।
প্রথমমাগতৈরজ্জামিঃ = পূর্বমাগতৈন ময়া । ননু সবিধেযস্যস্বস্য প্রতিধেয ইতি

वक्तव्यात् कथमत्र अस्मदीर्घ्येति एकस्मिन् बहुत्वम् ? नचात्र विशेषणस्य विधे-
यार्थत्वम् । अती । नेरङ्गुशः कवय इति । विधेयार्थं तु भवत्येव । तथाहि सच
विधेयोर्यः विशेषणमिति अतिदेशी भवत्येवेति पदमन्वर्थ्या इरदत्तः । विधेयत्वाद-
भवत्येवेति शब्दकौस्तुभे भट्टोजिः । एवमेव—वयं तत्त्वान्वेषान् मधुकर इत्यास्व-
खलु कृतीति शाकुन्तले । एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितमिति कुमार ।
वयं क वर्णाश्रमरक्षणीचिता इति भारवी (१४।२२) । त्वं राजा वयमप्युपासित-
गरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इति भर्तृहरौ । Here there is a difficulty to
justify the plural form of अस्मद् when it actually refers to one
person, because a वार्त्तिक clearly restricts it to cases where
अस्मद् is not accompanied by any adjectives. So, there is a
poetical licence here. But if it be a predicative adjective
there is no such limitation. Some deny the genuineness of
this वार्त्तिक ; but that is not tenable, as it stands in the works
of वामन, जयादित्य, भट्टोजि &c. &c.

विदू । (अपवार्थ्य) भो मा चिन्तेहि अहं उत्तरं दाइस्मं ।
(प्रकाशं वासवदत्तां प्रति) भोदि मा अस्मधा सम्भावेहि
अप्या किल दुक्त्वेण आलिहीअदि त्ति मम बअणं सुणिअ
पिअबअस्सेण एदं आलेक्खविस्साणं दंसिदं । (क)

राजा—यथाह वसन्तकस्तथैवैतत् ।

वास—(फलकं निर्वर्ण्य) अज्जउत्त एसावि जा अबरा तुह
समीवे आलिहिदा ता किं अज्जबसन्तकस्स विस्साणं । (ख)

राजा (सवैलक्ष्यस्मितम्) देवि असमन्यथाशङ्कया ।
इयं हि कापि कन्यका स्वचेतसैव परिकल्प्य लिखिता । न तु

विदू । सच्चं सवामि बह्वसूत्तेण जइ कदापि अल्लोहिं
ईदिसी दिट्ठपूब्बा । (ग)

(क) भी मा चिन्तय । अहमुत्तरं दाम्यामि । भवति मा अन्यथा सम्भावय ।
आत्मा किल दुःखिनालिव्यत इति मम वचनं श्रुत्वा प्रियवयस्येन इदमालिख्यविज्ञानं
दर्शितम् ।

(ख) आर्यपुत्र एषापि या अपरा तव समीपे आलिखिता तत् किम् आर्य-
वमनकास्य विज्ञानम् ।

ग) मयं शपि ब्रह्मसूत्रेण यदि कदापि अन्नाभिरीदृशी दृष्टपूर्वा ।

वि—(कर्नाटिके) चिन्ता करिओ ना । आमि उठ्ठर दिव । (प्रकाशे) ब्राह्मि,
अश्वरूप मने करिवेन ना । 'निजके सहजे अङ्कित करा याय ना' आमार एहे बाका
अनिरा प्रिय वयस्य एहे चित्रविष्ठा देखाईयाहेन ।

रा—वसस्तु क याहा बलितेहे ताई वटे ।

ना—(कर्नाक देषिया) आयापुत्र एहे ये अश्व! आपनार निकट अङ्कित्ता इईयाहे,
ताहा कि आया वसस्तुकेर निपुणता ?

रा—(सविश्रमे हास्यपूर्वक) महिबि, अश्वरूप शङ्का करिओ ना । इनि कोनओ
अङ्कित्ता कश्व! मनेर कलनातेहे आलिखित्ता इईयाहेन । • किन्तु, दृष्टपूर्वा नहेन ।

वि—सता, उपवीतवारा शपथ करितेहि यदि कथनओ आमरा अदुनी कश्व! पूर्वे
देषिया थाकि ।

(2) J.—(To the king) O, do not fear. I shall answer. (To the
queen) Lady, do not think otherwise. Hearing my words that
one finds it difficult to draw one's own likeness, this skill in delineation
has been shown by my dear friend.

K.—It is true as he says.

Q.—(Seeing the board) My dear, is this other one, who is
portrayed beside you, from the skill of the respected *Basantaka* ?

K. (Smiling and with hesitation) My dear, do not think other-

wise ; this is some unknown girl drawn from fancy, but never seen before.

J.—I swear by my sacred thread, if we have ever seen her before.

(3) आलंख्यविज्ञानं = चित्तनैपुण्यम् । कन्यका = कन्या + क + टाप् । अज्ञातं इति कः (५।३।७३) । द्विपकादीनाञ्च नैति वक्तव्यान् इत्त्वम् । येषु द्विपकादौ न पठन्ति तेषां मते अभाषितपुंस्काञ्चेति । पठं कन्यिका । आदाचार्याणामिति च (७।३।४९) । कन्यका । परिकल्प्य = चित्तयित्वा । दृष्टपूर्वा = पूर्वमवखीकिता । पूर्वं दृष्टेति सुप् सुपेति समासः । भूतपूर्वं चरडिति (५।३।५३) निर्देशान् दृष्ट-शब्दस्य पूर्वनिपातः । The word दृष्ट precedes पूर्व in such cases under the intimation (i. e. ज्ञापक) that the सूत्रकार himself has used thus in the Rule ५-3-53.

शपे—शप आक्रांश इति भ्वादिः । स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति तङ् । तथाहि प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूज इति माघः । नतु शप उपलम्भन इति वक्तव्याद्देवाव तङ् (१।३।२१) । नतु स्वरितेत्त्वाद् ? अत्र कैयटः—उपलम्भनं प्रकाशनमिति । अत्र तु केवलप्रकाशनार्थाभावान् कैयटान्मते न तङ् । तथाहि “अतस्ते न भविष्यति । मन्त्रश्रुतिमन्त्राभ्य प्रजति तं शशाप सेति । म तपःप्रतिबन्धमन्युना अशपद्भव मानुषीति तामिति च (८।८।१) रघौ । सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि म्भरासीति । वृत्तिकारमते तु (काशिकामने) उपलम्भनार्थे एवाव तङ् । तद् यथा वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनमिति । अत्र पदमञ्जरी—वाचा शरीर-स्पर्शनमिति तत् पादौ स्पृशामि नैतत् मया कृतमित्येवंरूपः शपथविशेषः । एतदनु-रोधनं हि सिद्धान्तकौमुद्यां शपतेराक्रीशार्थादकर्त्तृगीपि फले तङ् उक्तः । मनोरमा-याञ्च सख्यः शपामीत्यत्र “स्वाश्रयं प्रकाशयामीत्येव तावदिह विवक्षितं नतु शपथवृत्ति” उक्तम् । हरिदीक्षितस्तद्गुणे नागेश्वर कैयटमतमेवावलम्बितवान् । माघश्च स्तु चान्द-भोजकौमारभागवत्तिहरदत्तकैयटजयादित्यादीनां मतान्येवीक्षितेयम् । स्वमतं तु न किञ्चिदुवाच । तथाञ्च महाभाष्यप्रदीपीदृष्टीते नागेश्वरः—“शपतिर्नार्थः ।

अस्यात्क्रोशे (१) (विक्रान्तुध्यानमाक्रोशः) । देवदत्तं शपतीति निन्दतीत्यर्थः ।
 अस्ति (२) तत्त्वावेदनपूर्वकं तत्प्रत्ययनाय ब्राह्मणादिः कश्चिद् ईशादिना साक्षान्
 स्वर्गरूपे मानसस्वर्गरूपे वा शपथे यथा विप्रैः शपे, चात्रघर्णेण शपे इत्यादौ तृतीया
 तु कर्मणीपि करणत्वविवक्षया । अस्ति (३) प्रकाशने देवदत्ताय शपते । कथय-
 तीत्यर्थः । तत्र स्वरितेत्वात् सिञ्चेऽकर्चंभिप्रायार्थमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थं ।
 सख्यः शपामीत्यादौ तु शपथार्थकत्वान्नात्मनेपदम् । काशिकादौ तूपलम्भनं शपथ
 इति व्याख्यातं तच्चिन्त्यमिति । There are two opinions on the
 वार्तिक, “शप उपलम्भने” । By one, उपलम्भन means प्रकाशन and कैयट
 हरिदीक्षित, नागेश and भागवतकार follow it. By another, it means
 an oath by touching one's body or any sacred thing and it is
 adopted by जयादित्य, हरदत्त, भट्टोजि &...माधव is neutral. Under
 the first case, स्वरितेत्वात् तड् and according to the other view,
 तड् is here by the aforesaid वार्तिक । ब्रह्मसूत्रेण = यज्ञीपवीतेन ।
 करणे तृतीया । A question is here why the king took upon
 himself the task of acknowledging the work of painting as
 his own and thereby telling what had not actually been
 the case ? ; “Every thing is fair in love and war.” No
 doubt the king's explanation was at first evasive. But he
 was led into it by the foolish attempt, on his behalf, of the
 jester—Thus the king was led to deceive his wife and
 play a false gallant to her.

काञ्च—(अपवार्यं ।) भट्टिणि, कदापि ईदिसं उण
 शुणवखरं संवददि जेव्व । ता अलं कोविदेण । (क)

वास—(अपवार्यं ।) अइ उजुए, एदस्स वक्कभणिदाइं
 ण आणासि । वसन्तधो व्लु एसो । (प्रकाशम् । राजानं

प्रति ।) अज्जउत्त, मम उण एदं चित्तं पेक्खन्तीए सीसवे-
अणा समुप्यसा । ता सुहं चिट्ठदु अज् उत्तो । अहं गमिस्सं
(इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति ।) (ख)

(क) भर्त्ति, कदापीदृशं पुनर्घुणाचरं संबदथेव । तदलं कुपितेन ।

(ख) अयि ऋजुके, एतस्य वक्रभणितानि न जानासि । वसन्तकः खल्वेषः ।
आर्यपुत्र, मम पुनरिदं चित्तं प्रेक्षमाणायाः शीर्यवेदनः समुत्पन्ना । तत् सुखं
तिष्ठत्वार्यपुत्रः । अहं गमिष्यामि ।

(1) काक—(जनाधिके) उर्द्धु, इयत् एकप वापार दुग्दुत् अकक्रेण् छात्र
अकक्रेण् मिनितेण् पारे, अतएव कोपेण प्रमोहन कि ७

वास—(जनाधिके) ओलो सरले, ईहार कुटिल कथा वृत्तिरेहिस् ना ७ ए ये
विदूषक वटे । (प्रकारेण, राजार प्रति) आयापुत्र, एहे चित्तमणेण आमार
अद्वारावेवना उंएण इहेहाहे । आपनि हूधे धादुन । आमि याहे (उंथान पूर्वक
अमनोहता) ।

(1) Maid—(To the queen) Mistress, no use of anger, it may
perhaps be accidentally identical as the wood-eating insect turns
out by chance some letters.

Qu.—(To the maid) O simple one, you do not understand his
evasive words. He is no other than a buffoon. (To the king) My
dear, looking at this picture, I have got headache ; so stop here,
with your amusement, my dear. I am going—(Rises and attempts
to go.)

(2) घृणाचरम् = घृणस्य अचरम् । घृणदंशनेन सप्तातमचरम् । An
accidental coincidence. घृण is an insect which eats wood.
कदापि ईदृशं घृणाचरं संबदतेऽत्र = ईदृशं वसन्तकेनीनां कस्याश्चिद् रमस्याः अकक्रेण
पुनर्घुणाचरं घृणदंशनचिह्नम् अचरं यथा, तथा सागरिकायाः चित्रं कदाचिज्जातु
संबदति, अनुकरोतिऽत्र । As the insect called घृण, while boring

holds in wood, accidentally happens to carve out a letter, similarly the king's delineation of a female, has happened to turn out *Sugarika*. श्रीर्वेदना = शिरःपीडा । शिरः श्रीर्वमूर्धकानि स्युरिति इत्यायुधः । श्रीर्वस्य वेदनेतिविग्रहः । उत्तमाङ्गं शिरः श्रीर्वं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियामित्यमरः । तान्याराद्धमङ्गैश्चराणि भवतः श्रीर्षाणि तुल्यं दर्शति मुरारिः । व्याकरणे तु कुमारश्रीर्वयोर्णिनिः (१११।५१) श्रीर्वच्छेदाद् यच्च (५।१।६०) । (६।१।६०) येष तद्धिते (८।१।६१) । अचि श्रीर्वं (६।१।६५) इत्यादिषु सर्वत्र शिरःशब्दादेव श्रीर्षादेशो निपातितः ।

ऋजुके = सरल । कुत्सित इति कन् ।

राजा—(पटान्तंन गृह्योत्वा) । देवि,

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।
न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि च ज्ञास्यसि मृषा
किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥

EXPL

(1) रा—(वञ्छास्य ग्रहण पूर्वक) राज्ञि, त्वांमार कोपु ना ह्येह' अन्विते 'प्रसन्न २७' बला उचित नय । आत्र एरूप करिव ना बलिले (निव दोष) शीकार करी ह्य । आमार दोष नाई बलिलेउ तूमि उहा निकारण वृषिवे ना । अउएव एहै बापागरे कि बला उचित, प्रियतमे, ताहा जानि ना ।

(2) K—(Holding her apparel) Queen, in absence of your anger, it will be improper to say 'be pleased.' It will also be a confession of guilt, if I say I shall not do it again. The statement that I am not to blame, will not pass without implication. So O, dearest, I do not know what is to be stated in this affair.

(3) प्रसीद इति ब्रूयाम् इदं कोपे असति न घटते । एवं न पुनः करिष्यामीति अभ्युपगमो भवेत् । न मे दोषोऽस्तीति इदमपि त्वं मृषा न ज्ञास्यसि । प्रियतमे एतस्मिन् किं वक्तुं क्षममिति न वेद्मि ।

(4) प्रसौद अनुगृह्याण इति ब्रूयां कथयैयमिति इदं वचनं क्रीपे तव क्रीपे असति अनुत्पद्यमाने न घटते युज्यते । अप्रकाशितः क्रीपः कथमनुभूतः स्यादित्यर्थः । तथा एव नो न पुनर्भूयः करिष्यामि अनुष्ठास्यामि इति कथिते सति अभ्युपगमः निजापराधस्वीकृतिः । अभ्युपगमः समीपागमने स्वीकृतावपीति हेमचन्द्रः । भवेत् स्यात् । न मे मम दीषः अपराधः अस्तीति इदं वचनमपि त्वं मया मिथ्या निष्कारण-मिति यावत् । न ज्ञास्यसि भीतस्यसे । अतः केनचित् कारणेन भवितव्य मिति तव सन्देहोऽवश्यमेव जनियत इत्यर्थः । अतः हे प्रियतमे । एतस्मिन् आलोक्य-व्यापारे किं वक्तुं वदितुं क्षमं युक्तमिति न वेद्मि जाने ।

(5) क्रीपाभावे प्रसादनं न सम्भवति । नैतत् पुनरनुभेयमिति च आत्मदीषस्वी-कृतिमूचकम् । निर्दीषोऽहमिति वाक्येन च त्वं मन्देक्ष्यसि । अतोऽपि किं वक्तव्य मिति न मम ज्ञातम् ।

(6) ब्रूयाम् = संप्रये निङ् (३।३।१६१) संप्रयी विचारणा । ज्ञास्यसि = कथमवानुपसर्गाञ्ज इति (१।३।७६) नात्मनेपदम् ? "कर्त्तृभिप्राय इत्येवेति जयादित्यः । धर्मे जानीते । अनुपसर्गाञ्ज इति कर्त्तृभिप्राये तङ् इति साधवन् । So when the क्रियाफल does not result upon the subject the root is to be in परस्मैपदम् । Cf. —(1) जानीहि राज-ब्रधिदेवतां मामिति रघौ । (2) जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघीमइति मेघदूते । On the other hand (1) जाने क्रीपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्रेऽद्य दृष्टा मयेति अमरुः । (2) जाने तपसां वीर्यं सा बाला परवतीति शाकुन्तले । (3) न जाने स प्रधानी मे गूरुहस्ती सदासदइति देवीमाहात्म्ये । (4) वाचः पञ्च-वयत्युभापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते अयदेव एवेति गीतगोविन्दे । अकर्मका-ञ्चेत्यपि (१।३।७५) अकर्त्तृभिप्रायार्थमिति काञ्चिका । अतः तु नाकर्मकत्वम् ।

(7) अभावे नञ्जानी नापीत्यमरः । नो इति निषेधार्थको निपातः ।

(8) प्रसद्यतामिति...उच्यते...अनेन...च्यते । करिष्यते (कारिष्यते वा)... भूयते...अभ्युपगमेन । दीषेण भयते...त्वया...ज्ञास्यते (ज्ञायिष्यते वा)...केन चमेष विद्यते ।

- (9) शिखरिणी वनम् ।
 (10) चाक्षेपालहारः ।
 (11) अत्र पर्युपासनं नाम नाटकीयं प्रतिमुखाङ्गम् ।

वास—(सविनयं पटान्तमाकर्षन्ती ।) अञ्जुत्त, मा
 अस्मधा संभावेहि । सञ्चं एव्व मं सीसवेअणा बाधेदि । ता
 गमिस्सं । (क)

(इति निष्क्रान्ते ।)

बिदू—भोः, दिट्ठिआ बड्ढसे । क्वेमेण अदिक्कन्ता एसा
 वासवदत्ता अञ्जालवादलिआ । (ख)

(क) आर्यपुत्र नाम्नाया संभावय । सत्यमेव मां शीर्षवेदना बाधते । तद्गमिष्यामि ।

(ख) भोः, दिष्ट्या वर्धसे । क्षेमिण्यतिक्रान्तेषा वासवदत्ताकालवादलिका ॥

(1) वास—(सविनये वञ्छाञ्च आकर्षणपूर्वक) आर्यपुत्र, अञ्जुत्तप मनने करिवेन
 ना । सताई आमाके शिरोवेदना क्लेश दिठ्ठेहे । अतएव चाहैतेहि (निष्क्रान्ता) ।

दि । एहेतोमार भागे मञ्जल हड्डक । मञ्जलहेतू एहे अकालवृष्टि वासवदत्ता
 चलिया गेल ।

(2) Qu.—(Softly dragging her clothes) Husband, do not think
 otherwise. I am really suffering from headache, so I go. (Exeunt)

J.—Well, may you prosper.—Luckily this untimely shower in
 the shape of *Basabadatta* is off.

(3) अञ्जालवादलिका—असमयधारापातः । बादली एव बादलिका । संश्रयां
 क्व । Some read this बाईलिका । बाईलं दुर्दिने मेला नन्दार्या बाईलः
 अत इति मेदिनी । क्षेमिण्य=मञ्जलीन । हेताविति तृतीया ।

राजा । धिञ्चूर्खं अलं परितोषिण । यान्ध्या निगूढो न
 लक्षितस्त्वया देव्याः कीपानुबन्धः । पश्य

भ्रूमङ्गे सहसोद्वतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीघन्माम्प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
अन्तर्वाप्यजडोक्तं प्रभुतया चक्षुर्न विष्कारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥

(1) धिक् मूर्ध, सञ्चोमेर अञ्चोऊन नाई । गमनकारिणी महिबौर गुण कोपश्रिति लक्ष्य कर नाई । देख—

हटां ऊद्वत्तर आविर्भावेऽपि प्रिया कडक वदन आनत करा हईशांछे । आनार प्रति से अन्न हसिशांछे । निवेदकावक मिष्टे व वदन बने नाई । अशुर्जलकन्दित चक्षुः सामर्थ्य हेतु विष्कारित करे नाई । प्रिया अणुरप्रकाश, अणु कोपप्रकाश, करिशांछे ।

(2) K.—Fie, fool, no use of mirth. You have not marked her concealed anger which was preserved, while she was passing away.—See.

Though the brows were suddenly curved, the face was bent low, by my dear wife I was slightly smiled at. No cruel heart-rending words were spoken. The eyes surcharged with tears, were not strained through exertion. So love was sustained, though anger was expressed.

(3) भ्रूमङ्गे सहसा उद्वतेऽपि दयितया वदनं परां नम्रतां नीतम् । माम्प्रति ईषत् हसितम् । भेदकारि निष्ठुरं वचो नोक्तम् । अन्तर्वाप्यजडोक्तं चक्षुः प्रभुतया न विष्कारितम् । कोपश्च प्रकटीकृतः । प्रश्रयश्च न मुक्तः ।

(4) भ्रुवोर्भङ्गे भेदे भ्रुकौटिल्ये सहसा अतर्कितमुद्वते उपस्थितेऽपि दयितया प्रियया वदनं माननं परामत्यर्थं नम्रतां नीचत्वं नीतं प्रापितम् । मां प्रति ईषत् स्वल्पं हसितम् । भेदकारि मनोदाहि निष्ठुरं क्रूरं वचो वाक्यं न उक्तं कथितम् । अन्तर्वाप्येण मध्यस्थितजलीनजडोक्तं शिशिरीकृतं कलुषितमिति यावत् चक्षुःनयनं प्रभुतया सामर्थ्येण न विष्कारितं मायतीकृतम् । तथात् कोपः क्रोधश्च प्रकटीकृतः प्रकाशितः प्रश्रयः प्रणयश्च न मुक्तः त्यक्तः । प्रणयप्रणयौ समाहित्यमरः ।

(5) अधोनीतेन वदनेन भूभङ्गः परिहृतः । मयि स्थितं कृतम् । प्रणयस्य निरासकं वक्ष्य न कथितम् । अनर्वाच्यप्रसरकल्पे नयने च न प्रसारिते । कोपं दर्शितः प्रणयस्य रक्षितः ।

(6) निगूढः = गुप्तः । नि + गूह + क्तः । गूहति-ते । जुगूह, जुगुहे । गूहिता गौडा । गूह्यति-ते, घोच्यति-ते । गूहन्-ताम् । गूहेत्-त् । गूहिषीष्ट घुचीष्ट गृह्यात् । अगूहीत् अघृचत् अगूहिष्ट अघुचत् अगूढ । गूहितुम् गौढुम् । गूहित्वा घूढ्वा । गृह्यते । अगूहि । विष्कारितम् = वि + स्फुर् + षिच् + क्तः । चिस्फुरीष्वाँ इत्यात्स्वाँ वा । पत्ने विष्कारितम् । स्फुरतिस्फुल्लयाँ निर्निर्विभ्य इति वा षत्वम् । णिजन्ते स्फारयति स्फोरयति । अस्फुरत । अषिजन्ते । स्फुरति । पुस्फोर । स्फुरियति । कुटादित्वात् गणः । लिङि । स्फुरेत् । स्फूर्यात् । लङि अस्फुरीत् । स्फूर्यते । अस्फोरि । स्फुरितम् । स्फुरित्वा स्फुरितुम् ।

(8) नीतवती.... हसितवती... उक्तवती.... विष्कारितवती.... कोपश्च प्रकटित-वती दयिता मुक्तवती प्रणयम्... ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(11) कांपेऽपि विनयादावसम्बन्धेन तच्चिह्ननिष्ठावादेव माधुर्यं नाम बाक्यार्थगुणः । तथाहि माधुर्यमुक्त माचार्यैः क्रोधादावप्यतीव्रतति सरस्वतीकण्ठाभरणे ।

विदू । गदा देवी वासवदत्ता, ता कीस तुमं अरखरुदितं करेसि । (क)

राजा । मूढ न लक्षितस्त्वया देव्याः कोपस्तत्सर्व्वथा देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायमाकलयामि । तदेहि देवीं प्रसादयितुमभ्यन्तरमेव प्रविशावः । (इति निष्क्रान्ती) ।

(क) गता देवी वासवदत्ता, तत् कस्मात् त्वमखरुदितं करोषि ।

इति कदलीगृहं नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

(1) বি—সহিবী বাসবনভা চলিয়া গিয়াছেন। তবে তুমি কেন অরণ্যে রোদন করিতেছ ?

রা—মুঢ়, তুমি দেবীর ক্রোধ লক্ষ্য কর নাই। এস্থলে রাজীর সম্ভাষণাধন ব্যতীত এখন আর কোনও উপায় দেখি না। এস, তাহাকে সন্তুষ্ট করার জন্য অস্ত্রপুরেই যাই। (নিক্লাস্ত)। ইতি দ্বিতীয় অঙ্ক।

(2) J.—The queen is gone. Why are you then crying in the wilderness ?

K.—Fool, you have not marked her anger. Under the present circumstances she cannot but be conciliated. So, come, let us go to the harem. (Exeunt).

The end of the Act II.

(3) অরগ্য়বদিতম্ = লিখলালাপঃ। মুক্কা = পরিত্যজ্য। আকলযামি = ম্হিরীকরোমি। সর্বথা = সর্বৈঃ প্রকারৈঃ। প্রকারবচনে থালিতি থাল্ (৫।১।২২)। মূঢ় = মূর্খ। মুছ + ক্তঃ। তত্ সম্ব, হ্রী। মুছতি। মুমীছ। মীছিত্যতি মংচ্যতি। রধাদিত্বাৎ। অমুছত্। মুছতি। অমীছি। মুম্ভঃ মূঢ়ঃ। মুগ্ধা মূঢ়া মীছিত্বা মুছিত্বা। মীছিতুম্ মীগ্ধম্ মীঢ়ম্। মুছত্।

ইতি দ্বিতীয়োঃকঃ।

रत्नावली ।

—:—
तृतीयोऽङ्कः ।

—
प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मद—(आकाशे ।) कौसम्बिए, अवि दिङ्गा तुए भट्टिणो
मआभे कञ्चणमाला ण वेत्ति । (कणं दत्त्वाकर्ण्य ।) किं
भणासि—‘को वि कालो ताए आअच्छिअ गदाए’ स्ति ।
ता कहिं दाणिं पेक्खिस्सं । (अग्रतोऽवलोक्य ।) कथं एसा
क्खु कञ्चणमाला इदो ज्जेव्व आअच्छदि । ता जाव णं
उपसप्पामि । (क)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

काञ्च—(सोत्प्रासम् ।) (साहु रे वसन्तअ, साहु ।
अदिसइदो तुए अमच्चजोअन्धराअणो वि इमाए संधि-
विग्गहचिन्ताए ।) (ख)

मद—(संक्षिप्तमुपसृत्य ।) (कञ्चणमाले, किं अज्जवसन्त-
एण किदं जेण सी एब्बं सलाहीअदि ।) (ग)

(ক) কৌশাম্বিকে, অপি দৃষ্টা ত্বয়া ভর্তৃঃ সকাশি কাঞ্চনমালান বৈতি । কিং
 ভবসি—‘কৌসপি কাললত্যা আগত্য গতায়া’ ইতি । তন্ কৌদানোঁ প্রেলিখ্য ।
 কথমেবা স্বলু কাঞ্চনমাস্বিত এবাগচ্ছতি । তবাবদেহানামুপসর্পামি ।

(খ) সাধু ঁ বসন্তক, সাধু । অতিশয়িতস্বয়ামাত্ময়ীগম্বরাযণাঃপ্যন্তয়া
 সঁধিবিগহ্চিন্তয়া ।

(গ) কাঞ্চনমালি, কিমার্থবসন্তকেন ক্তং যেন স এম শ্লাঘ্যতি ।

ভূতীর বন্ধ . প্রবেশক । অস্ত্যপূর্ব । (সদনিকার প্রবেশ ।)

(১) ম—(অ’কাশে) কৌশাম্বিকে, কাঞ্চনমালিকে মহারাজের নিকট দেখিলে কি ?
 (অ’বপ ভিনয় পূর্বক, কি বলিলে ? কিছুকাল হইল সে সেখানে কইতে চলিয়া গিয়াছে ?
 তবে এখন কোথায় তাহাকে দেখিব ? (অ’গ্র দর্শন) এ’ই সে কাঞ্চনমালা এই দিকেই
 আসিতেছে । ইহ র নিকট গাই ।

(কাঞ্চনমালার প্রবেশ ।)

ক—(উপহারের সহিত) সাধু । রে বসন্তক ! সাধু এ’ই সর্পিবিগ্রহ’চক্সাতে তোমা
 কর্তৃক মন্থী সৌগন্ধরায়ণও অতিক্রম হইয়াছেন ।

ম—(দক্ষিণে নিকটে গমনপূর্বক) কাঞ্চনমালি, আ’দি বসন্তক কোন কা’ৰ্য্য হেতু এক’প
 সঁধিত হইতেছেন ?

ACT, III. SCENE—THE HAREM, PRELUDE.

(ENTER MADANIKA).

(2) M—(Feigning to address another) *Kousambika*, have you
 seen *Kanchanamala* near the king ? (Feigning to listen) What do
 you say ? It is sometime she went away thence ? Where shall
 I see her now ? (Looking before) O, here comes *Kanchanamala*.
 So I go to her.

(ENTER KANCHANAMALA)

K—(Ironically) Bravo ! O *Basantaka*, bravo ! You have
 surpassed even the minister himself, by your contemplation of
 separation and union (*i. e.* war and peace).

M—(Coming near with smiling) *Kanchanamala*, what has been
 done by the respected *Basantaka* that he is so praised ?

(৩) সৌত্ৰাসম্ = উত্ৰাসেন সহ বর্তমানং যথা তথা । সৌত্ৰাসমিত্যর্থঃ ।

सृताः सोत्प्राससोत्प्राससोपहासाः समाख्य इति हलायुधः । जूत् + प्र + अस + घञ्
= उत्प्रासः = आधिक्यम् = excess. सोत्प्रासः = exaggerating with latent
irony.

अतिशयितः = अतिक्रान्तः । शंते । शिश्ये । शयिष्यते । अश्विष्ट । शय्यन् ।
अशायि । शयितः । शयित्वा । शयितुम् । शयानः ।

सन्धिविग्रहचिन्तया = सन्धिः संघटनं संयोग इति यावत् । पद्ये राजगुणविशेषः ।
सन्धिः पुमान् सुरङ्गायां भगे संघटने पिचेति मेदिनी । सम् + धा + किः । विग्रहः
विभागः पद्ये युद्धञ्च । विग्रहः काये विस्तारे विभागे ना रणेऽस्त्रियामिति विश्वः ।
वि + ग्रह + ऋप् । ल्योश्चिन्तया । मेलनभेदचिन्तया पद्ये मित्रतायोधनभावगया ।

श्राघ्यते = प्रशस्वते । श्राघ् + कर्मणि लट् ते । श्राघते । श्राघे । श्राघि-
कृते । ऋश्राघिष्ट । अश्राघि ।

काञ्च । हला मअणिए किं तुह एदिना पुच्छिदेष
पञ्चोअणं, तुमं इमं रहस्सं रक्खिदुं ण पारेसि । (क)

मद । सबामि देवीए चरणेहिं जइ कस्स वि पुरदो
पआसेमि । (ख)

काञ्च—जइ एव्वं ता सुणु । कधइस्सं । अज्ज कुवु मए
राअकुलादो पडिणिवत्तमाणाए चित्तसालिआदुवारे वसन्त-
अस्स सुसंगदाए समं आलाबो सुदो । (ग)

(क) सखि मदनिके किं तवैतेन पृष्टेन प्रयोजनं ? त्वमिदं रहस्यं रक्षितुं न
पारयसि ।

(ख) शपे देव्याशरणैः यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि ।

(ग) यद्येवं तच्छृणु । कथयिष्यामि । अथ खलु मया राजकुलात्प्रतिनिवर्त
मानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुसंगतया सममालापः श्रुतः ।

(ऽ) का—ओलो मदनिके, तौर देहा जिजासार अद्वोजन कि ? तूहै एहै रहस्य
रक्षा करिते पारिवि ना ।

य—राज्जीर चरणैर निवा यदि काहारो काहे प्रकाश करि ।

क.—यदि त्हाई तवे बलि शोन । आज आमि राज्जार गृह हईते किरिवार समय चित्र-
शालिकाद्वारे वसन्तकर सहित सुसङ्गतार आलाप सुनिश्चाहि ।

(2) K—O *Madanika*, no use of your asking this. You will not be able to keep such a secret.

M—I swear by the queen's feet, I shall not divulge it.

K—If so, listen, I shall say. While returning from the king's house today, I have overheard a conversation between *Basantika* and *Susangata* at the door of the picture gallery.

(3) रहस्यम् = गोपनीयम् । रहसि भवम् । रहम् + यत् । द्विगादिभ्यो यदिति षट् । (४।३।५४) ।

दिव्याश्चरणैः = बह्वलं पुत्रायाम् । एतच्च लौकव्यवहारात् ।

चित्रशालिकाद्वारं = चित्राणाम् आलेशयानां शालिकारा गृहस्य द्वारं । शाला + कन (ऋश् इति ५।३।८३) + टाप् । ततः कण इति ऋश् (शाला + कन) प्रत्ययस्थात् कन पूर्वस्थात् इटाप्यसुपडतोत्वम् (७.३।४४) अकारस्य । *i. e.* if आप not attached to any सुवक्त, follows, the अकार before क that belongs to an affix, is changed to इकार ।

मद—(सकौतुकम् ।) सहि, कधेहि कीदिसो सो आलाबो । (क)

काञ्च—एदं वसन्तएण भणिटं जह भोदि सुसंगदे, णहि सागरिअं वज्जिअ पिअवअस्सस्स अम्मं किंपि अस्सत्थ-
दाए कारणं । ता चिन्तेहि एत्थ पडिआरंत्ति । (ख)

मद—तदो सुसंगदाए किं भणिटं । (ग)

(क) सखि कथय कीदृशः सः आलापः ।

(ख) इदं वसन्तकेन भणितं यथा भवति सुसङ्गते ग हि सागरिकां वज्जियला प्रियवयस्यस्य अन्यत् किमपि अस्वस्थतायाः कारणं, तच्चिन्तयाव प्रतीकारमिति ।

(ग) ततः सुसङ्गतया किं भणितम् ।

(१) K—(सुकौतूके) सधि, वन, से आनाग किन्नर ?

Ka—बसन्तक वनिल, 'माननीय श्रमज्जते, सागरिका त्विन्न त्रिन्न वरुञ्चर अञ्ज कोनः
अश्रुतां कारण नाई । एधन अतीकार चिन्ता कर ।'

K—तार पर श्रमज्जता कि वनिल ?

(२) M—(Curiously) Dear, tell me what was the conversation ?

K—Said *Basuntaka*, 'Lady *Susangata*, there is no other cause of my dear friend's indisposition than *Sagarrika*'. So devise a remedy ?

M—What did then *Susangata* say ?

(३) प्रतीकारम् = उपायम् । प्रति + क्त + घञ् । तम् । उपसर्गस्य घञामनुष्यं
बहुलमिति दीर्घः । पच्चे प्रतिकारम् ।

काञ्च—तदो ताए एव्वं भणिटं । अञ्ज क्खु देवीए
चित्तफलअवुत्तन्तसङ्किदाए साअरिअं मम हत्थे समप-
अन्तीए जं ताए पिणहं णेवत्थं पसादीकिटं तदो तेन जेव्व
दिरइदभट्टिणीवेसं साअरिअं गेण्हिअ अहंपि कञ्चणमाला-
वंसधारिणी भविअ पदोसे भट्टिणो सञ्चासं आगमिस्सं ।
तुमपि इधज्जेव्व द्विदो चित्तसालिआदुवारे पडिबालइस्ससि ।
तदो माह्वीलदामण्डवे ताए सह भट्टिणो संगमो
भविस्सदि । (क) ।

मद—हदा सुसंगदे, हदासि जा एव्वं परिअणवच्छूलां
भट्टिणीं वच्चेसि । (ख) ।

काञ्च—इला मअणिए, दाणिं तुमं कहिं पत्थिदा । (ग)

(क) ततस्तयैवं भणितम् । अथ खलु दीव्या चित्तफलवृत्तान्तशक्तियथा सागरिका
मम हस्ते समपयन्त्या यत्तथा पिणहं नेपथ्यं प्रसादीकृतं ततस्तेनैव विरचितभर्तृविषां
सागरिकां गृहीत्वाहमपि काञ्चणमालावैषधारिणी भूत्वा प्रदीपे भर्तुः सञ्चास्रे आगमि-

श्यामि । त्वमपोहैव स्थितश्चिवशालिकाहारे परिपालयिष्यसि । ततो माधवौलता मखुपे तथा सह भर्तुःसंगमी भविष्यति ।

(ख) हता सुमंगते, हतामि धैवं परिजनवत्सला भर्तुः वच्यसे ।

(ग) हला मदनिके, हदामी त्वं क प्रस्थिता ।

(१) कः—तत्र परं सुसूत्रतः बालेन 'अन' चित्रकनकवृद्धावृणक्तिता देवा सागरिकारके म म व हस्ते प्रदान करिष्यार समय उहाःर निजेव परिहित परिहित आमाके पुत्रकार्यकप विद्म हेन । उहाःर सागरिकारके राजीर वेषे स'खत करिष्य' आमि काकनमालार वेष वेषपूर्वक प्रयोगे सागरिकार सहित महाराजेर निकटं यईव । तूमिओ एईषानेई अपेला' इति । तवई माधवोपुजे उहाःर सहित राजार मेधन हईवे ।

म—नष्टे सुसूत्रते, एरूप परिजनवत्सला देवाके वचना करितेह । तूमि नाशप्र'पु इति ।

क—उले' मननिके, तूई एपन कोणाय यई'इति ।

2) Ka—Then she said—Having some suspicion in the matter concerning the picture board, the queen while putting *Sugarika* today under my charge, gave me a suit of her own clothes by way of reward. Being myself dressed like *Kanchanamala*, I shall take *Sugarika* disguised with that suit to the king about sun-set; you too stay there. So the master will meet her at the *hama* tower.

M.—May you be ruined, O wicked *Su-mangata*, who are thus deceiving the queen affectionate to her companions.

Ka—O *Madanika*, where are you now going ?

(३) पिनङ्गम् = परिहितम् । अपि + गृह + क्तः । षटि भागुरित्तोपमवाः
प्यारुपमर्गैरिति उपमर्गस्थ वा अकारलोपः । पत्ने अपिपङ्गम् ।

वच्यसे = प्रतावयसि । मधिवच्योः प्रलभन इति आत्मनेपदम् । अन्यत्र अहि
वच्यति परिहरतीत्यर्थः । अवच्यत ।

मद । अस्मत्प्रसरीरस्स भट्टिणो कुसलमुत्तन्तं जाणितुं
गदा तुमं चिरअसि त्ति उत्तअन्तीए देवीए तुह सभासं
पेसिदच्चि । (क)

काञ्च—(अदिउजुआ सा दाणिं देवी जा एवं पत्तिआ अदि । (परिक्रम्यावलीक्य च ।) कहं एत्य 'एसो क्वु भट्टा अस्सत्थदामिसेण मअणावत्थं पच्छादअन्तो दन्ततोरणवलहीए उबबिद्धो चिह्णदि । ता एहि । एदं वुत्तन्तं भट्टिणीए णिवेदेस्स ।)

(इति निष्क्रान्ते । इति प्रवेशकः ।) (ख)

(क) अस्सत्थग्गीरस्य भर्तुः कुशलवृत्तान्तं ज्ञातुं गता त्वं चिरयमीत्युत्ताम्यन्या देव्या तव समर्पे प्रीयतामि ।

(ख) अतिक्रमिका सा इदानीं देवी, या एवं प्रत्ययते । कथमत्र एव खलु भर्ता अस्सत्थतामिसेण मदनावत्थां पच्छादयन् दन्ततोरणवलभ्यामुवविष्टस्तिष्ठति । तदेहि एतं वृत्तान्तं भर्तुं निवेदयावः ।

(१) म—अग्रहृ श्रीरा महाराज्जेर कुशलवृत्तान्त जानिदार जञ्ज तुमि प्रेरिता इहेवा विलस मरि.तह । अतएव क्लेशघुक्ता देवी आभाके तोमार निकट प्रेरण करिवाहेन ।

क—विश्राम,वती राज्ञो बड्डी सरला । (परिक्रमण ७ अवलोकन) এই যে মহারাজ. অগ্রহৃতাজ্জলে কামাবস্থা গোপন করিয়া দস্তনির্জিতবহির্ঘরোপরিস্থিত গৃহে উপবিষ্ট আছেন । এন, এই বৃত্তান্ত রাজ্ঞোকে জানাউব । (নিক্রান্ত) । ইতি প্রবেশক ।

(2) M—I have been sent after you by the anxious queen as you were delaying in bringing the news of the indisposed king.

Ka—This confident queen is very simple. (Moving and looking) O, here is the king concealing his lovesmitten state under the guise of illness and staying in the top house over the ivory gate. Come, we shall inform the queen of all these, (exeunt). The end of the prelude to Act III.

(३) उताम्यन्या = क्लिश्यमानया । उत् + तम + शब् + डीप् । तथा । शप्-
यनोर्नित्यमिति शुम् । ताम्यति । तताम । तमिष्यति । अतमत् । तान्म ।
ताम्यत् । तमित्वा तान्वा । तमितुम् । ताम्यते । अतमि ।

अतिस्त्रुक्ता = अत्यन्त इति (६।१।१२८) विकल्पे संहिताभावः । अस्त्रुक्तामि-
 वेण = पीडाच्छलेन । कौतवं कपटं कृतं व्याजच्छत्रोपधिच्छलम् । निर्धं निमग्नं निर्दिष्ट
 व्यपदेश्य सूरिभिरिति हलायुधः । वलभी = आच्छादनं स्याद् वलभी गृह्याणामिति
 हलायुधः । प्रत्ययते = विश्रमिति । प्रति + अय + लट् त । अय गताविति भ्वादिः ।
 अयाच्छक्रे । आधिष्ट । प्रत्येति इति वा संस्कृतम् ।

ततः प्रविशति मदनावस्थां नाटयन्नपविष्टो राजा ।

राजा—(सोत्कण्ठं निःश्वस्य)

संतापो हृदय स्मरानलकृतः संप्रत्ययं सञ्च्यतां

नास्त्येवोपशमोऽस्य मां प्रति पुनः किं त्वं मुधा ताम्यसि ।

यन्मूढेन मया तदा कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं

विन्ध्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्द्रनरसस्यर्शो न तस्याः करः ॥

(३) उर्ध्वं दृष्ट्वा । अस्तुःपुर । कामत्रिष्टुं राजात्र प्रवेशम् ।

रा.—(उत्कण्ठेन सहितं निश्वासं तांशं धृक्क) रे कुरुद, सम्प्रति एते कामानलसङ्घातः, मत्
 कृतः । ईहात्र निर्दिष्टं नास्ति । केन त्वं मां आश्रयं लब्धा करिष्यः । यथा त्रिष्टुं इहेतेह ? इत्
 यामि मे समद्रे कष्टे प्राणं सार्गनिकारं धनं सम्पन्नं दत्तं इत्थं बहूकणं धारणं करिष्यां । तेषाम्
 शपनं करिष्यामि ।

ACT III. SCENE—HAREM.

(ENTER THE KING SITTING AND PALE)

(2) O my heart, as I foolishly did not place on you her hand
 the touch of which is like that of thick sandal paste, though obtain-
 ed somehow and held long, suffer now this burning of a fiery love.
 There is no ceasing of this. Why do you then distress yourself
 with your fruitless attack against me ?

(3) हृदय, सम्प्रति अयं स्मरानलकृतः संतापः सञ्च्यताम् । अस्त्रु उपशमः नास्ति
 एव । किं त्वं पुनर्मां प्रति मुधा ताम्यसि ? यत् मूढेन मया तदा कथमपि प्राप्त-
 तास्याः सान्द्रचन्द्रनरसस्यर्शः करः चिरं गृहीत्वा त्वयि न विन्ध्यस्तः ।

(4) हे हृदय मनः ! सम्प्रत्यधुना अयम् अनुभूत इत्यर्थः । स्मरानलकृतः कामाधि-
 दत्तः संतापः दाहः सञ्च्यताम् अनुभूयताम् । अस्त्रु संतापस्य उपशमो निर्गति-

नील्येव । किं कथं त्वं पुनर्भूयः मां प्रति लक्ष्मीकृत्य मुधा वथा ताम्बसि क्रियसे ।
यद् यस्मात् मूढेन बुद्धिहीनेन मया तदा नीलनसमये कथमपि कृच्छ्रेण प्राप्ते लक्ष-
स्तयाः सागरिकायाः सान्द्रो घन चन्दनस्य रसो निर्ध्यासस्तस्य स्पर्श इव स्पर्शो यस्य स
तथोक्तः करः हस्तः । सप्तस्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिः । चिरं दीर्घं गृहीत्वा धृत्वा
त्वयि न विन्यस्तः स्थापितः ।

(5) हे हृदय मूढाहं कष्टलब्धं सान्द्रचन्दनशीतलं तस्याः करं चिरं धृत्वापि तवोपरि
न स्थापितवान् । अतस्त्वं कामानलसन्तापं सहस्र । मां लक्ष्मीकृत्य वथा न खिल्यसे ।

(6) अरानलकृतः । = अर एवानलरूपेण कृतः । मयूरव्यंसकादयथेति समासः ।
स च रूपकरूपः । मुखचन्द्रः शोभत इत्यादिवद्वोपमारूपकयोरकतरस्य साधक-
बाधकाभावः । तथाप्यत्र न अरः अनलइवेत्युपमितसमासाशङ्का । व्याघ्रादि-
राकृतिगणत्वेपि सन्ताप इति सामान्यधर्मस्य प्रयोगात् । भाष्यम्बिः क्रातिगम्भीरः
क्वाहं मन्दमतिस्तत इति कैद्यटप्रयोगस्त्वतएव अतिविततदुरवगाहत्वादिसामान्य-
धर्मकल्पनया मनीरमायानुपमितसमासेन समर्थितः । नागेशन्तु तदप्यसहमानो
मयूरव्यंसकादित्वादिवाच समास इत्याह ।

गृहीत्वा करः = vide note on युक्त एवं कोपातुवन्धः कर्तुम् in Act II.

(7) अर्थके तु मुधा मृषेत्यमरः । सान्द्रं घने घने मृदागिनि मृदिः प्री ।

(8) सन्तापं अरानलकृतमिमं सहस्र । न भूयते उपशमेन । त्वया तस्यते ।
मूढः अहं विन्यस्तवान्...स्पर्शं करम् प्राप्तम् ।

(9) शार्द्रं लविक्कीकृतं वृत्तम् ।

(10) द्वितीयवाक्यार्थहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अरानलकृत इति
रूपकम् । सान्द्रचन्दनरसस्पर्श इत्युपमा ।

(12) तां प्रति इति वा पाठः । तां सागरिकां प्रति उद्दिश्येत्यर्थः ।

अहो महदाश्चर्यम् । तथाहि

मनश्चलं प्रकृत्यैव दुर्लभ्यं च तथापि मे ।

कामिनेतत्कथं विह्वं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥

(उर्ध्वमवसोक्त्य ।) भोः कुसुमधन्वन्,

(१) अहो महन् आम्हवा ! येहेतु—मनः स्वभावतः अस्थिर ७ द्रुनिक्रमणीय । उवाचि कल्पे किं प्रकारे युगपत् पक्षवाचिणां यायां मनके विक्र कविल ? (उर्ध्वे र्मन पूर्वक) हे कल्पे !—

(२) O, very strange, since—the mind is by nature unsteady and hard to aim at, yet how could it be simultaneously hit at by the God of love with all his arrows ? (Looking up) O God of love.

(३) मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यम् । तथापि कामिन मे एतत् कथं सर्वैः शिलो-
मुखैः समं विद्धम् ।

(४) मनश्चितं प्रकृत्या स्वभावत एव चलमस्थिरं दुर्लक्ष्यं दुर्लक्ष्यं युगपत् ।
तथापि कामिन मदनमे मे मम एतत् मनः कथं केन प्रकारेण सर्वैः समैः पक्षभि-
रि-
त्यर्थः शिलोमुखैर्वाणैः । अलिवाणी शिलोमुखविव्यसराः । समं युगपत् विद्धं भिन्नम् ।

(५) अस्थिरस्य दुर्लक्ष्यस्य मनसो युगपत् पक्षभिर्वाणैः कामिन विदारणमायर्थमेतत् ।

(६) आद्यर्थम् = चित्रमद्भुतमिति यावत् । आ + चर् + यत् । चर् + राडि
चागुगविति वाच्याद् यत् । आद्यर्थमन्वित्य इति सूट् (६।१।२४७) आद्यर्थम् ।
गुरो तु ख्यदेव । आचार्यः । पत्ने आचार्यो देवः । गन्तव्य इत्यर्थः । आचार्ये
कस्य शोभनम् । In the sense of अद्भुत the root चर् takes सूट् when
preceded by ऋच् and followed by यत् । By the परिभाषा आद्यन्तौ
ट्कृती (१।४६) सूट् becomes the आद्यवयव of चर् ।

(७) दुर्लक्ष्यम् = दुर् + लक्ष् + गिच् + खल् । दुर्लक्ष्यमिति पाठे दुर्लक्ष्येण लक्ष्यं
शरश्चमिति प्रादितत्पुरुषः । प्रकृत्या = प्रकृत्यादिभ्य उपसर्गानामिति ततोया ।

(८) मनसा...चलित...दुर्लक्ष्यं...काम...एतत्...विज्ञवान् ।

(९) अनुष्टुप् ।

(१०) चलत्वदुर्लक्ष्यत्वाभ्यां मनसः कामिन भेदने विरोधः । विप्रलम्बस्वाभाव्या
दाभामत्त्वम् । अतएवाव विरोधालङ्कारः । विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यच्च
इति लक्षणात् ।

(११) अत्र रूपं नाम नाटकीयं गर्भाङ्गम् । रूपं वाक्यं वितर्कवदिति
साहित्यदर्पणे ।

वाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः

प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यल्लोके प्रसिद्धिं गतम् ।

दृष्टं तत्त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसंख्यैरयं

विद्वः कामिजनः शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥

(१) मनोभव तोगार पाँचठी वाण निर्दिष्ट आछे । जूवने केवल मज्जुला असंख्य जनई उहांपर लफा बलिशा प्रसिद्ध । किन्तु এখন तोमाते ईहार विपरीतभाव देखा गइतेछे । ये हेतु असंख्या वाण द्वारा विद्व निराश्रय कामिजन पकडा प्राप्त हईतेछे ।

(2) "O flower-ar-owed god who spring in the mind, your arrows are precisely limited to five, but their victims like myself are count- less. This world-wide renown is now found reversed in you since with innumerable arrows you are bringing the helpless and victi- mised lovers to "the state of five." (i.e. to death).

(3) मनोभवस्य पञ्च वाणा नियताः । प्रार्थः अस्मद्विधः असंख्या एव जनस्तेषां लक्ष्य इति लोके यत् प्रसिद्धिं गतं तद् अधुना त्वयि विप्रतीपं दृष्टम् । यस्मादयमशरणः कामिजनः त्वया असंख्यैः शरैः विद्वः पञ्चतां नीतः ।

(4) मनोभवस्य चित्तजस्य तवेति शेषः पञ्च वाणाः सायका नियताः निरूपिताः । निश्चितं नियतं स्मृतमिति हलायुधः । सम्बोद्धमोन्मादनी च ~~च~~ अपनस्तथा । सन्मनथेति कामस्य पञ्चवाणाः प्रकीर्तिता इति प्रसिद्धेः । न न्यूनान्तिरक्ता इत्यर्थः प्रायो वाङ्मयेन अस्माकं विधा प्रकार इव विधा यस्य सः अस्मद्विधः मत्प्रकारः । असंख्या एव जन स्तेषां वाणानां कृत्यानां कर्तारि वेति षष्ठी । लक्ष्यः भेद्यः । (लक्ष्यमिति पाठे शरव्यमित्यर्थः । लक्ष्यं लक्ष्यं शरव्येचेत्यमरः । अत्र पक्षे तेषामिति षष्ठी श्रेषे । विधेयत्वाद्भक्त्यामित्यस्याजहङ्गिङ्गत्वाच्च ।) इति लोके भुवने यत् प्रसिद्धिं ख्यातिं गत प्राप्तं तत् अधुना अस्मिन् समये त्वयि विप्रतीपं विपरीतं दृष्टमवलोकितम् । यस्माद- यमशरणः निराश्रयः कामिजनः प्रणयिलोकः त्वया असंख्यैर्विद्वभिः शरैः वाणैर्विद्वः विद्वैर्णः सन् पञ्चतां पञ्चसंख्याकलं पक्षे मृत्युं च नीतः प्रापितः । भवतीति श्रेषे । अनङ्गस्य दशमी दशा मृतिरिति सूच्यते । कन्दर्पस्य सायकाः पञ्च कामिजनसंख्याः । अधुना हि तस्य वाणा असंख्याः कामिजनस्तु पञ्चत्वविशिष्टा इति वैपरीत्यम् ।

(5) हे पुण्यधन्वन् केवलै स्तव पञ्चभिः सायकैर्मनुष्याभ्यसंखाजना विद्धा भवन्तीति लोकप्रसिद्धिः सर्वथा विपरीता जाता यत स्वमसंख्यैवाणैर्निराश्रयान् कामिनः पञ्चत्व नयन्ति । अनुरूपः श्लोको यथा सुभगे कांटिसंख्यत्वमुपेत्य मदनाश्रयैः । वसन् पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासौविद्योगिनामिति ।

(6) कुसुमधन्वन् = पुण्यचाप ! अरविन्दमशोकश्च चतुश्च नवमल्लिका । नीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायका इति प्रसिद्धेः । कुसुमं धनुर्थस्येति विग्रहः । तत् सन्धुः वा संज्ञायामिति (५।४।१३३) धनुषा वा अण्ड् । The समासान्त अण्ड् (drop) अण्ड् and retains अन् : then under the परिभाषा "ङ्" । (१।१।५६) : replaces the last letter of धनुस् ; so कुसुम + धनुस् + अण्ड् = कुसुमधनु + अन् = कुसुमधन्वन् ।

(7) विप्रतापम् = विप्रतिगता आपो यथामिति ह्यन्तुपसर्गोऽपईदिति (६।१।९) ईत् । ऋकपुरव्यः पशामानसे इति (५।४।७४) अप्रत्ययः समासान्तः । if अप् be preceded by हि, अन्त् or उपसर्ग, its अ is changed to ई under the परिभाषा "आटेः परस्य" (१।१।५४) . Again when अप् is an उत्तरपद in a समास, the affix अ is joined to it as a समासान्त । कामिजनः = कामिना जनः । अन्तिपाटिकान्तस्येति कामिन्शब्दस्य नकारलोपः । (८।२।७) । गौणं कर्मणि दद्यादेः प्रधाने स्वात् नोद्ध-क्त्यवहामिति प्रधानकर्मण लादित्वात् प्रथमा ।

(8) वाणैः पञ्चभिर्नियतैः (भूयते) ... असंख्यान... जनेन... अस्त्रहिधेन लक्ष्येण... रथेन... गतेन... तेन... विप्रतापेन... इमं विद्धं कामिजनमश्ररणं त्वं पञ्चतां नीतवान् । (अथवा दृष्टवान् तत्... विप्रतापमहम् &c....)

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(10) कार्यकारणयोरननुरूपघटनया विरुद्धकार्यस्योत्पत्तेर्विषमालङ्कारः ।

(विचिन्त्य) न तथाहमेवंविधावस्थमात्मानमनुचिन्तयामि यथान्तर्गूढकोपसञ्चारीया देव्या लोचनगीचरगतां तामिव तपस्विनीं सागरिकाम् । तथाहि—

(১) (চিন্তাপূর্বক) অন্তঃকর্ত্ত কোপপূর্ণা মহিবীর নগ্ননের বিঘ্নীভূতা সেই পীনা সাগরিকার ক্রম্বেকপ চিন্তা করিতেছি, এতদবস্থ আমার নিজেই 'জম্ব' আমি তরুণ ভাবিতেছি না । কারণ—

(2) (Thinking) I do not care so much for myself who am of this state, as I care for poor *Sagarik* exposed to the glances of the queen full of indignation concealed in her heart. Since—

(3) অন্তর্গদকোপসম্মারায়া: = অন্তর্হৃদয়ে গৃহ: গুহ: ক্রোপস্য সংহার: পূর্ণতা যস্য: সা তথোক্তা তস্মা: । = হৃদয়গুহসক্রোধসমূহায়া: । সম্মার: সংহতৌ গণ ইতি হেমচন্দ্র: = mass, heap.

লোচনগোচরগতাম = লোচনযৌ গোঁচরৌ দীশ: তং গতা । তাম্ । (দ্বিতীয়া তত্পুরুষ: । গোচরসম্ভবভ্রজব্যজ্ঞাপণনিগমার্থেতি (১১।১১৫) । গো + চর্ + ঘ: । গাঘথরন্থস্মিন্মিত্যধিকরণে ঘ: নিপাত্যতে ।) = নয়নবিষয়যাতাম্ ।

জিয়া সর্ব্বস্যাদধৌ নয়তি বিদিতাস্মীতি বদনং

হয়োহৃৎস্থলাপং কলয়তি কথামাত্মবিষয়াম্ ।

সখীষু স্মেরাসু প্রকটয়তি বৈলক্ষ্যমধিকং

প্রিয়া প্রায়েণাস্তে হৃদয়নিহিতাতঙ্কবিধুরা ॥

(১) 'সকলেই জানিগাছে' এই লক্ষ্য প্রিয় প্রায়েণ অধোবদনা হয় । দুই জন আলাপ করিতেছে ইহা শ্রবণ করিলেই 'উহা নিজবিষয়ক কথা' এরূপ স্থির করে । সখীরা মৃদ্ধ হান্তযুক্ত হইলে অত্যন্ত বিস্ময়াবিতা হয় । অতএব প্রিয় সাগরিকা মনোগত ভয়ে অত্যন্ত অধো হইগাছে ।

(2) Supposing herself detected by all, she hangs down her head in shame. Seeing any two converse, she considers it as referring to herself. If the companions smile, she is highly astonished. So my beloved is extremely restless owing to her mental fright.

(3) সর্ব্বস্য বিদিতাস্মীতি জিয়া বদনমধৌ নয়তি । হয়োহৃৎস্থলাপং হৃদ্যবিষয়াম্ কথাম্ কলয়তি । সখীষু স্মেরাসু অধিকং বৈলক্ষ্যম্ প্রকটয়তি প্রায়েণ প্রিয়া হৃদয়-নিহিতাতঙ্কবিধুরা আস্তে ।

अवलोकन) এই যে প্রিয় বয়স্ক এই দিক্ অবলোকন করিয়া বোধ হয় আমারই প্রতীক্ষা করিতেছেন । অতএব নিকটে যাই । (নিকটে গমন) । প্রিয় বয়স্কের জয় হউক । ওহে বন্ধো, ভাগ্য অভিনবিত কাৰ্যসিদ্ধি হার্য তোমার অভ্যাসই হইতেছে ।

(2) And I have sent *Basantaka* to bring some news of her, why is he delaying ?

(ENTER THE JESTER FULL OF PLEASURE.)

J—(Joyfully) O, ho, strange ! strange ! Hearing sweet words today from me, my friend will, I think, be so glad as he had not been even by ascending the throne of *Kousambi*, so I go and inform him. (Moving and seeing) Why, this is my friend. As he is staying with a look in this direction, I think he is waiting for me. So I go to him. (Coming near) Prosperity to my friend. O my dear, you are luckily prospering with the success of our attempts.

(३) प्रतिपालयति = प्रसादति । समोहितकार्यसिद्ध्या = अनुष्ठितकर्मफलिन = समोहितस्य अनुष्ठितस्य (अभिलषितस्य वा) कार्यस्य सिद्ध्या फलिन । द्वीची = द्वीची विद्ययाहास्यधीरिति हेमचन्द्रः । एनम् = द्वितीयाटीःस्त्रेण इति (१।४।२४) एतच्छब्दस्यान्वादेशे द्वितीयायामेनादेशः । किञ्चित् कार्यं विधातुं प्रयुक्तस्य कार्यान्तं विधातुं पुनः प्रयोगः अन्वादेशः । (नपुंसकैकवचने एनदिति वक्तव्यः । प्रचालयैतत् परिवर्तयेत् ।) सापेक्षत्वेपि भवति । अथैनमदक्षतया यशोर्चति रथी । तदेन-मुज्ज्वितशामन विधेरिति साधः । कथन्तर्हि नक्तं भोकरयं त्वमेव तद्विमं राधे गृहं प्रापयेति जयदेवः ? आशीविषेण रदनच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न गद्गामिति नैपथ्ये च ? अन्वादेशस्त्राविवक्षया । अनुवादत्वमात्र विवक्षणात् । “इह तु वन्तनिर्देशमात्रं क्त्वा एकमेव विधानं”मिति वृत्तकारः । वन्तस्तु एतत् सर्वं “मेतमात्तं द्वित विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङि”दिति भाष्यकारप्रयोगप्रामाण्यादेव साधु । “हं रोहिणि त्वमसि श्रीलवतःपु धन्या एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् । जालान्तरेण मम वामगृहं प्रविष्टः शोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म्यं एष इत्यादी अन्य शोणीतटं स्पृशति । एनं निवारयति व्यत्यासेन योजनीयम् । एतद् or इदम् is replaced in द्वितीया, टा and आम् विभक्ति by एन (and एनद् in neuter) if it be repeated for a purpose, having been previously used for a different one.

রাজা—(সহর্ষম্ ।) वयस्य, अपि कुशलं प्रियायाः
मागरिकायाः ।

विदू—(सगर्वम् ।) भी, अद्वयेण सजं एव्व पेक्खिज
जाणिस्ससि । (क) ।

রাজা—(सपरितोषम् ।) वयस्य, दर्शनमपि भविष्यति
प्रियायाः ।

विदूः—(नाहंकारम् ।) भोः, कीदृशं भविष्यति ।
जस्त दे उवहसिदविहृत्पदिवुद्धिविह्वो अत्रं अमच्चो । (ख) ।

রাজা—(विहस्य ।) न खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते
त्वयि । तत्कथय । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि । (विदूषकः
कर्ण एवमेवं कथयति । (सपरितोषम् ।) वयस्य, इदं ते
परितोषिकम् । (इति हस्तादयतार्यं कटकं ददाति ।)

(क) भोः, अचिरेण स्वयमेव प्रिये जास्यसि ।

(ख) भोः, किमिति न भविष्यति । यस्य त उपहसितवहस्यतिवुद्धि विभवो
यममात्यः ।

(1) रा—(सहर्षे) बहুস্ত, प्रिया। मागरिकार कुशल त ?

वि—(सगर्वे) ওহে, নিজেই শীঘ্র বেগিনী জানিতে পারিবে ।

रा—(सहर्षे) बहुस्त, प्रियाके देखिते पाईव ?

वि—(सगर्वे) কেন পাইবে না ? তোমার এই মন্ত্রী বৃহস্পতির বুদ্ধি পরাজয়কেও উপহসিত
করেছিলে ।

रा—(सहास्त्रे) आश्चर्या नहे वटे । तौमाते कि असम्भव ? वल, सविशेष सुनिः
द्वे । (विदूषक कर्तृक कर्णे कथन, सहर्षे) बहुस्त, এই তোমার পুরস্কার । (হস্ত হইতে
বসন্তবান) ।

(2) K—'Joyfully' Friend, how does my beloved *Sagarika* do ?

J—(Boastfully) Well, you will yourself soon know by seeing her.

K—(Joyfully) Friend, will my beloved be seen even ?

J—(Boastfully) Well, why not, when you have this councillor who has surpassed the wisdom of the celestial minister ?

K—(Laughing) Not really strange. There is nothing which you cannot manage. Tell me, I wish to hear fully. (The jester whispers—joyfully) Friend, this is your reward. (Takes off the braeplet and offers him).

(3) उपहसितव्रह्मस्यतिवृद्धिविभवः = उपहसितः अधःकृतः वृहस्पतेर्बुद्धिविभवः गौरव प्रभाषो वा यम म तथोक्तः = अधःकृतज्ञःवद्विगौरवः । वृहतां वाचां प्रतिगतिं शक्यं वृहतेति श्रुतेः । तद्व्रहतांः करपत्न्याश्चैरदेवतयोः सुत् तलोपेति वक्तव्यात् सुत् तलोपय । असात्यः = मर्त्याः । असा + ल्यप् । अय्ययाच्यविति (४।२।१०४) ल्यप् ।

विदू । (कटकं परिधाय आत्मानं निर्वर्ण्य) भोदु एव्वं दाव सुद्धसोवस्सकड्ढमण्डिमहत्थं असणो वड्ढणीए गदुअ दंसइस्सं । (क)

राजा : - (हस्ते गृहीत्वा निवारयन्) सखे पश्चाद्दर्शयिष्यसि, ज्ञायतां तावदधुना किमवशिष्टमङ्ग इति ।

विदू । (परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्) भो पेक्ख पेक्ख पसो क्वु गुरुआणुराओक्खिस्सहिअओ संज्जावड्ढदिससङ्केदो विअ अत्यगिरिसिहरकाणणं अणुसरदि भअवं सहस्सरस्मि । (ख)

(क) भवत्त्वेवं तावत् । एहसोवर्णकटकमण्डितहसमात्मनो ब्राह्मण्ये गत्वा दशंघिष्यामि ।

(ख) भोः, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु गुर्वनुरागोत्थितहृदयः संख्यावधूहससंकेत इवास्मिरेतिस्वरकाननमनुसरति भगवान्सहसरश्रमः ।

राजा । (विलोक्य सहर्षम्) सखे सम्यगुपलक्षितं
पर्यवसितमहः । तथाहि—

(१) वि—(बलवत् परिधानं च निजके दर्शनपूर्वकं) याक् । एतन् निजेर त्राकणीके
एहं विन्दुक्कह्वर्णवलयशोभितं हस्तं देखाइव ।

रा—(हस्तग्रहणपूर्वकं वारणं करिमा) सखे शेषे देखाइव । एतन् देव, दिनेर कठ
ट्टू वार्की ।

वि—(परिक्रमणं, अवलोकनं च सहर्षं) ओह देव, देव, एहं सक्कावधुवत्तसङ्केतं, सुत्त—
(प्रसविचलित-रुनय्यं शूर्वादेव अस्तुगिरिनिरःस्थितं कानने अमूनरणं करित्तेहन ।

रा—(दर्शनं पूर्वकं सहर्षं) वय्यत्तं, वेषं लफ्फा करिमाह—निवा शेष इहियह—वेहेत्त—

(2) J—(Wearing the bracelet and observing himself) Let it be.
Thus adorned with a purely golden bracelet, I am going to show
it to my wife.

K—(Stopping him) Not now, friend, just see how much of the
day remains ?

J—(Moving and observing and then joyfully) O see, see, the
god Sun, smitten with deep love and getting some hints from the
lady Twilight, is following to the wood on the top of the western
mountain.

K—(Seeing joyfully) you have marked well, my friend. The
day is ended. Since—

(3) सौवर्णकटकः = सुवर्णस्य विकार इति मयङ् वेत्यादिना (४।३।१४३)
अण् वा । पक्षे सुवर्णमयम् । परिमाणार्थत्वे तु अण्वेव । जातरूपेभ्यः परिमाण
इति (४।३।१४३) कटको वलययोस्त्रियामित्यमरः ।

सन्ध्यावधुदत्तसङ्केतः = सन्ध्या वधुरिव सन्ध्यावधुः । तथा दत्तः कृतः सङ्केतो यस्य
स तथोक्तः । “सङ्केतं येतन्वचं स्मृतिभिः कथ्यते तथा संज्ञेति हलायुधः । = Singal,
sign, token. अक्षगिरिशिखरकाननम् = शिरोर्यं शिखरं वा नैत्यमरः । = the
top । पर्यवसितम् = अवसन्नम् । उपलक्षितम् = निश्चितम् ।

अध्वानं नैकचक्रः प्रभवति भुवनभ्रान्तिदीर्घं विलङ्घ्य

प्रातः प्राप्तं रथो मे पुनरिति मनसि न्यस्तचिन्तातिभारः ।

संध्याकृष्टावशिष्टस्वकरपरिकर-स्यष्टहेमारपङ्क्तिं
 व्याकृत्यावच्छितोऽस्तचितिभृति नयतीवेष दिक्चक्रमर्कः ॥

(१) आमार एक चक्रं त्रयं सुवनज्जगामयतपथ अतिक्रम्य पूर्वकं पुनस्तीरं प्रदुःखं
 दृष्टं इहेते समर्थं इहेवेत्तं न। मने एहेकपं गुणं शिष्टां श्रुत् करिष्यं, सूर्यः अशुभं
 आमारं पूर्वकं, दिग्मण्डलके आकर्षणं करिष्यं येन ताहते सन्नाकर्षकं आकर्षणं
 अशुभं निजं किरणसमूहकं उज्ज्वलं वर्णमयं अरुणं संप्रयोगं करिष्येत्तं न ।

(२) Heavy in mind with the thought that his one-wheeled
 chariot will not be able to appear again in the morning after going
 through the long path extending over the wide world, the Sun,
 starting upon the western mountain and dragging the circular
 horizon, is joining it, as it were, with the bright golden spokes
 made up of his rays which had been left behind after some were
 taken away from amongst them by the twilight.

(३) एकचक्रः स रथः भुवनभास्विटोद्यमध्वानं विलङ्गा पुनः प्रातः प्रातः न
 प्रभवतीति मनसि व्यक्तचित्तातिभारः एतः चक्रं अस्तिभृतिभृति अवस्थितः दिक्चक्र
 व्याकृत्यावच्छितोऽस्तचितिभृति नयतीवेष दिक्चक्रमर्कः ॥

(४) एकं चक्रं यच्च स एकचक्रः । आदित्यरथस्यैकचक्रत्वात् । सप्त युक्तं
 रथस्यैकचक्रमिति युतेः । सै मम रथः स्यन्दनः भुवनस्य विश्वस्य भ्रात्या भ्रमणं
 दानेसायतमध्वानं सागं विलङ्गातिक्रम्य पुन भुंयः प्रातः प्रभाते प्रातुसागत् न
 प्रभवति शक्नोतीति मनसि चित्तं व्यक्तः निहितः चित्ताया अतिभारः येन स तदीक
 निहितान्कष्टाभारः । एतः चक्रं सत्येः । अस्तिभृतिभृति अस्तिचले अवस्थित
 अमितः सन् । दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं । पटलं पेटकं चक्रं चक्रवालयं सङ्कल
 मिति हस्ताद्युधः । व्याकृत्यावच्छित्वा । सत्यया आकृष्टेभ्यः गृहीतेभ्यः अवशिष्टानां
 संपां कारणां किरणानां परिकरः समुद्रः । भवेत् परिकरः सहे पर्यङ्गपरिवारार्थं
 रिति मेदिनी । एव स्यष्टानि व्यक्तानि चैवः सुवर्णस्य अराणि अक्राङ्गविशेषाः ।
 अरं शोभं च चक्राद् शोभने पुनरन्यवदिति मेदिनी । तेषां पङ्क्तिं शोभौम् । चक्रं
 रथस्य द्विरण्ययत्नात् तत्र सुवर्णारसयोगं युक्तमिति भावः । तथाहि आकृष्टेषु

रजसा वर्तमानां निवेशयन्नमृतं मत्स्यं हिरण्यधेन सविता रथेना देवां याति भुवर्गान् पश्यन्निति मुक्तिः । नयति प्रापयतीव योजयतोवेति यावत् । •

(5) ममेकचक्रो रथः निखिलं विश्वं भान्वा पुनः प्रातः कथमाविर्भविष्यतीति चिन्ताक्रान्तः सविता अस्ताचलस्थितः दिग्मण्डलमाकर्षन् तत्र स्वकिरणरूपाणि हेमप्रभाणि अराणि योजयतीव ।

(8) एकचक्रेण...प्रभूयते...रथेनेति न्यस्तचिन्तातिभारेण...अवस्थितेन...नयते ...एतेन...अर्कणे ।

(9) सगंधरा वृत्तम् ।

(10) हृषिकानुप्राणितोत्प्रेक्षा । अनुप्रासश्च । आह्वयि यातु वर्णाणां नाति-
द्वरान्तरस्थिता । अलङ्कारस्य विद्वद्भिरनुप्रासः प्रदर्शयत इति भोजः ।

(11) हेमारपङ्क्तिरिति क्लीबलिङ्गपाठे तु दिक्चक्रमित्यस्य विशेषणत्वम् । तत्र सभ्याङ्गटावशिष्टस्वरसमूहेन स्पष्टस्वरारथेण दिक्चक्रं व्याकृत्य नयति रथेन सह योजयतीत्यर्थः । हेमारपङ्क्तिरिति पुल्लिङ्गपाठे अर्क इत्यस्य विशेषणत्वम् । करसमूहेन स्पष्टहेमारपङ्क्तिः सप्त दिक्चक्रं व्याकृत्य नयतीव आत्मसङ्गं प्रापयति-
त्यर्थः । सभ्याङ्गटावशिष्टस्वरपरिकरैरिति तृतीयान्तो विशिष्टः पाठश्च कृत्विद्भ्यते । तत्र करणत्वमुक्तपदस्य ज्ञेयम् ।

(12) The sun is said to have a chariot with one wheel and it is often alluded to. cf.=(1) एकचक्रो रथा यन्ना विकली विषसा ह्याः । आत्मानयेव तेजस्वी त्थाप्यर्को नभस्तल-
मिति दृष्टी । (2) "नभः समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्कर" इति । Here आत्मनेपद under आङ् उद्गमने (I. 3. 40) is said to have been barred by the meaning of व्याप्तिः । Similarly his chariot is mentioned as golden and it is dragged by seven horses. e. f. the illustration of हिरण्यधेन in the वेद under the पाणिनि rule 6. 4. 175. Also "मध्ये खलाटनप-
रुप्तसप्तिः" । (रघुवंश) ।

अपि च ।

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैव
सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।
प्रत्यायनामयमितीव सरोरुह्मिण्याः
सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥

(1) 'इ पद्मशक्तिः' इति, एते आभारः नमश्च (प्रतिष्ठा), अथा तेषामुक्ते आसिद्धं प्रदर्शितं करिष्ये,' अस्तमस्तकनिविष्टकरः इति एतेकपदे येन कमलिनीय विद्यायाः प्रथमं करिष्येति ।

(2) "O lotus-eyed dear, I depart. This is my time (promise, I shall awake you." Thus the Sun with his rays (hand) on the western mountain, is creating trust (comfort) in the lotus plant.

(3) अस्तमस्तकनिविष्टकरः अयं मयैः, पद्मनयने यातः अस्मि, एव मम समयः, सुप्ता भवती मयैव प्रतिबोधनीया इति सरोरुह्मिण्याः प्रत्यायनां करोति च ।

(4) अस्तस्य अस्ताचलस्य मस्तके शिरसि निविष्टः स्थितः करः किरणः पक्षे चमत्तय यस्य स तथोक्तः । आत्मजनेशिरःस्यर्षपुत्रकस्य शपथस्य दाढ्यान् । अस्तस्य चरमच्छाब्दमिति बलिहस्ताश्रवः करा इति चामरः । अस्ताचलायमेस्थितकरः । अयं मयैः रविः । पद्मं पद्मजं नयनं यस्याः पक्षे पक्षे इव नयने यस्याः सा पद्मनयना तनमम्बुद्धी । हे पद्मजलोचने । अहं यातश्चलितः अस्मि भवामि । एव मम समयः गमनकालः पक्षे शपथः । समयः शपथाचार-काल-सिद्धान्तसंविद् इत्यमरः । सुप्ता निमौलिता पक्षे निद्रिता । भवतः स्व । मया एव नाग्येनेत्यर्थः । प्रतिबोधनीया विद्याशयितव्या पक्षे आगरणीया । इति इत्थं सरोरुह्मिण्याः कमलिण्याः प्रत्यायनां विद्यामौल्यापनां करोति विदधातीव । सूर्यकिरणसम्पर्कान् कमलानामुन्मेषः प्रसिद्धः ।

(5) यथा प्रवासगमनोन्मुखः कालः संप्राप्तं गमनकालं निर्दिशन् पुनः करा-

कर्षणेन उत्थापयिष्यमाणां प्रियां सान्त्वयति तथा अक्षाचलनिचिप्रकरो दिवाकरः
अन्तर्धानसमयमुल्लिखन् पुनःकिरणपातेन विकासयिष्य माणां पश्चिमीमाश्रासयति ।

(6) सुप्ता = स्तप् + ऋः + टाप् । स्तपिति । सुष्वाप । स्तप्ता । स्तप्सति ।
स्तपितु । अस्तपीत् अस्तपत् । स्तप्तात् । सुप्यात् । अस्ताप्सीत् । अस्तपस्यत् । स्तपत् ।
सुप्यते । अस्तापि । स्तप्तुम् । सुष्वा ।

(7) प्रत्यायनाम् = प्रति + इण् + णिच् + युच् । ताम् । एषासयन्व्यो युजिति
(६।१।१०७) युच् । The roots यन्व्य and आम् and णिजन्त roots take युच्,
and not अ । The टाप् in the feminine युच् = अन् । लटि । बोधनाथं
प्रत्याययति लुङि प्रत्यायिनत् । अन्यत्र गमयति । यौ गमिरबोधन इति (२।४।४६)
गम्यादेशः । अजीगमत् ।

(8) प्रतिबोधनीया = प्रति + बुध् + णिच् + अनीयर् + टाप् । णिजन्ते लुङि
अद्बुध्वत् । अणिजन्ते दिवादेः इध्यते । बुध्धे । भोत्स्यते । अबोधि अबुद्ध । बुद्धः ।
बोधम । बुद्धा । There are two more roots बुध् in भ्वादि । (1) बुध् अव-
गमने ऽ परस्मैपदी । बोधति । बुबोध । बोधिष्यति । अबोधोत् । बोधित्वा बुधित्वा ।
बोधिन्तुम् । and (2) बुधिर बोधने ऽ उभयपदी । लुङि अबुधत् अबोधोत्
अबोधिष्यत् । अस्य तुशब्दे (i e in the third person, singular) दीपजनेति
(१।१।६१) चिष्ण । तत्र देवादिकौर्नित्यात्मनेपदिभिरकर्मकैः साहचर्यात् तादृश
एव बुधि गृह्यते इति माधवः । c. f. :—निबोधि साधो ! तव चेत् कुतूहलमिति
कुमारः । All are ओष्ठादि ।

(9) यावैन...भूयते...समयेन...एतेन...सुप्तमहं भवतीं प्रतिबोधयेषुम् । प्रत्या-
यना...अनेन सर्वेषु...करेण क्रियते ।

(10) वसन्ततिस्त्रकं षण्णम् ।

(11) अबोत्प्रेचालङ्कतिः । सा च समासोक्तिजीविता । समासोक्तिः परि-
स्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेदिति कुवलयानन्दे ।

(12) तुष्येति षण्णतया पताकास्थानकं नाम प्राकरणिकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचनम् ।

(13) पद्मवदने इति वा पाठः ।

तदुत्तिष्ठ । तत्रैव माधवीस्यतामण्डपे गत्या प्रियतमा-
संकेतावसरं प्रतिपालयावः ।

विदू—सोभणं मण्डं । (इत्युत्तिष्ठति । विलोक्य ।)
भो वधस्य, पेक्ख पेक्ख । एसो क्वु वहुल्लोकिदविरलवणराइस-
खिवेसो गहोदघणपङ्कपीवरवणवराहमहिंसकिसणच्छवि-
पसरदि पुब्बदिसं पच्छादयन्तो तिमिरसंघाथो । (क)

(क) शोभनं भणितम् । भो वधस्य, पेक्ख पेक्ख । एष खलु बहुलीकृत-
विरलवणराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरवणवराहमहिपङ्कणच्छविः प्रसरति पूर्व-
दिशं पच्छादयन्तिमिरसंघातः ।

(१) अथ एव, एतं माधवीस्यतामण्डपे गमनपर्यन्तं प्रियतमानेकैः समवेष्टित-
शरीरं कर्तुम् ।

वि—वधस्य वल्लह । (इत्येवम् उ विलोकनपर्यन्तं) उह वक्का, वेथ, वेथ, एहै पणोउ उ-
विलवणराजिसंनिवेशं, गृहीत-घनपङ्कम-पूलवनवराहमहिपङ्कण-च्छवि तिमिरसंघं, पुब्बदि-
पसरणं कर्तुम्; अथ उ उहेउः उ ।

(2) K—So get up, we shall await the time appointed by my
beloved, in that Jasmin bower.

J—Well said. (Rising and looking) Friend, see, see, how this
mass of darkness like the black appearance of the fat, wild boars'
and buffaloes besmeared with thick mud, obscures the groups of
forests and advances on, after having covered the eastern quarter.

(9) प्रियतमासंकेतावसरम् = प्रियतमायाः संकेतस्य संज्ञायाः इङ्कितस्येति
यावत् । अवसरं समयम् । बहुलीत्यादि = अण्डलः वज्रलः घनः सम्पद्यमानः क्रतुः
वज्रलीकृतः विरलानां वनानां राज्ञीनां येनीनां सन्निवेशः स्थितिः धेनु सः = घनी-
कृतान्तरालवर्तिकाननसमूहस्थितिः । गृहीतेत्यादि = गृहीतः घनः सान्द्रः
पङ्कः कर्हंमो ये स्ते तथा । पीवराथ स्थूळस्य वनानां वराहा महिषाथ त इव कृष्णा
कविद्युति यंस्व स तथोक्तः = धृतसान्द्रकर्हमस्यूत्सारण्यमूकरमहिपङ्कणप्रभः । तिमिर-
संघातः = अन्धकारसमूहः ।

राजा—(सहस्रं समन्ताद्विलोक्य ।) वयस्य, सम्यगुपल-
क्षितम् । तथाहि ।

पुरः पूर्वमेव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं

क्रमात् क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागांस्तिरयति ।

उपेतः पौनत्वं तदनु च जनस्येक्षणफलं

तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥

तदादिशय मार्गम् ।

(1) राजा—(महर्षेः चारित्रिक वर्णन पूर्णक) नरे, ठिक बडे, येहेतू एहे नीलकण्ठ-
कण्ठान्तर उभेनाशि, अत्र पूर्वं ७ पश्चात् अन्तरिक आच्छादन पूर्णक, क्रमणः विदुत
दृष्टेः, पर्यन्तवृत्तनगरांशुनिके अन्तर्हित करे । तदनु च जनस्येक्षण फलं
दृष्टिहारी इत्येव ।—पथ वेपा७ ।

(2) K—(Looking joyfully at all sides)—Rightly observed, friend, since.

This massive darkness exceeding the blue colour of the neck of the Destroying God, covers first the eastern and then the other quarters and then moving by degrees, obscures the bodies of mountains, trees, and cities and ultimately growing very thick, removes the visual power of men. Shew me the way—

(3) अयं हरकण्ठद्युतिहरः तमः संघातः पुरः पूर्वमेव ततः अन्यामपि दिशं
स्थगयति । क्रमात् क्रामन् अद्रिद्रुमपुरविभागान् तिरयति । तदनु च पौनत्व-
मुपेतः जनस्येक्षणफलं हरति ।

(4) अयं हरस्य शिवस्य कण्ठस्य नीलत्वयुक्तस्येत्यर्थः । युतिं शोभां हरतीति
तद्योक्तः । हरतेरनुद्वयमनेऽजिति (१।१।८) अच् । नीलकण्ठकण्ठकान्तिपरि-
भाषी । तमःसंघातः तिमिरनिकरः पुर आदौ पूर्वां प्राची मेव । ततोऽनन्तर
अन्यामपरामपि दिशमाशां । स्थगयति आच्छादयति । क्रमात् क्रामन् अक्षन् अद्रि-
द्रुमपुरविभागान् पर्यन्तवृत्तनगरांशान् । तिरयति आच्छादयति । तिरःशब्दात् तत्करो-
तीति णिच् । शी इष्टवच्चेति टिलोपः । ततो अट् । स्थिरयतीति पाठस्तु प्रामादिकः ।
प्रियस्थिरेत्यादिना शी इष्टवच्चादे स्थिरशब्दस्य स्यादीशप्रसङ्गात् (१।४।१५७) । तदनु

तत्पश्चात् पीगत्वं स्थूलत्व लुपेत; प्राप्तः जनस्य ईक्षणफलं नयनफलं दृष्टिमित्यर्थः
हरति मुञ्चति अपायतीति यावत् ।

(5) मौलकगृहकखकान्तिनाशोपयं तमःसमूहः क्रमशः पूर्वोद्दीर्घः ब्रह्मनगर
पञ्चतादौन् जनानां निवशक्तिश्च विलुप्यति ।

(6) स्थगयति = स्थग संवरण इति जयमङ्गलः । भ्वादीनां चुरादीनाच्चाकृति-
गणत्वात् । लुङि अस्थमीत् । अतिस्थगत् त । C. [:—विष्वग्मोहः स्थगयति
कथं मन्दभाग्यं करोतीति भ्रवभृतिः । स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदृष्टमिति
माघः (११।३४) । निमित्तश्रुत्ये स्थगिता रज्जीभिरिति भट्टिः (१२।६६) । उट्ट
वल्नःस्थगितैकद्विड्मुव इति भारविः (१४।३१) ।

(7) क्रमान् = क्रममवलम्ब्य । ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चेति वक्तव्यात् पञ्चमी ।
क्रामन् = क्रम् + शट । क्रमः परस्मैपद्विति दीर्घः । पचे क्राम्यन् । इत्याद्य
धाभावान्नात्मनेपदम् । तिरयति—लुङि असीतिरत् । पीगत्वम् = प्याय् + क्त + त्व । तत् ।

(8) पूर्वा...स्थग्यते...अन्या टिक... । क्रामता...विभागास्त्रियन्ते...उपेतम्
तमःसंप्राप्तेन...अनेन जियते...हरेण ।

(9) शिखरिणीवृत्तम् ।

(10) दं।पक्रोऽनङ्कारः । जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिर्नकवर्तिना सर्ववाक्योप-
कारयेत् तमाहर्दीपकं बुधा इति लक्षणात् ।

विट् । एट् एट् पित्रबभ्रस्सो (इति परिक्रामतः) ।

(निरूप्य) भो बभ्रस्स एटं क्खु समासन्नं बहुलपाद-
वदाए पिण्डीकिदान्धन्नारं बिन्न मन्नरन्दुज्जाणं, ता कधं एत्थ
मग्गो लक्खीअट्ठि । (क)

राजा । (गन्धमान्नाय) वयस्य गच्छायतः, ननु
सुपरिज्ञात एवात्र मार्गः । तथाहि

(क) एत् एत् प्रियवयस्यः । भो वयस्य इटं खलु समासन्नं बहुलपादपतया
पिण्डीकृताम्बकारमिव मकरन्दोद्यानम् । तत्कथमत्र मार्गो लख्यते ।

(1) वि—एत, एत, प्रियवयस्य । (परिक्रमणं उ निरूपणं) वक्रो, घनवृक्षताहेतुः
पिण्डीकृत अक्षकारेण श्यामं वक्ररन्मोक्षानं निकटेऽहं, ईहाते किं प्रकारेण पथं देखिब ?

रः—(आत्राणं पूर्वकं) आगे वाउ, एतन्ने पथं वेषं जानां आह्ने—उत्थाउ ।

(2) J—Come, come, friend. (Moving and finding) O friend, here is this *Makaranda* garden like a mass of darkness owing to the thick rows of trees. How can the way be seen through here ?

K—(Smelling) Precede, friend. The path is here well known. Also—

(3) पिण्डीकृताभकारमिव = सान्दीकृततमइव । पिण्डी वीली बली सान्दी
देहागारैकदेश्योरिति मेदिनी ।

पालीयं चम्पकानां नियतमयमसौ सुन्दरः सिन्धुवारः

सान्द्रा वीथी तथेयं वक्रुलविटपिनां पाटलां पङ्क्तिरेषा ।

आम्नायाम्नाय गन्धं विविधमधिगतेः पादपैरेवमस्मि-

न्वप्रतिं पन्थाः प्रयाति द्विगुणतरतमोनिङ्गुतोऽप्येष चिह्नैः ॥

(इति परिक्रामतः ;)

(1) एहं चम्पकं श्रेणी । एहं निश्चितं सुन्दरं सिन्धुवारः । एहं वक्रुल वृक्षेण घनं पङ्क्तिः । एहं पाटिलां पङ्क्तिः । नाना प्रकारं गन्धं आत्राणं पूर्वकं प्राणं वृक्षैश्च वारः । एतन्ने विषुणतरतमोनिङ्गुतोऽप्येष चिह्नैः । (परिक्रमणं)

(2) This is the row of the *champas*. This is surely that of the beautiful *vitex-trifolia*. Here is the thick range of the *mimusops* *clengi* and this is the cluster of the *Bignonia suave-olens*. Through their various odours, the several trees can be reached and thus the way here, though doubly darkened, appears to be very clear. (Moving).

(3) इयं चम्पकानां पाली । अयमसौ नियतं सुन्दरः सिन्धुवारः । तथा इयं वक्रुलविटपिनां सान्द्रा वीथी । एषा पाटला पङ्क्तिः । अस्मिन् विविधं गन्धमात्रायाम्नाय अधिगतेः पादपैरेव चिह्नैः एष द्विगुणतरतमोनिङ्गुतोऽप्येष पन्थाः व्यक्तं प्रयाति ।

(4) इयं चम्पकानां पाली श्रेणी । अयमसौ नियतं निश्चितं सुन्दरः शोभनः

सिन्धुवारः निगुंखी । तद्येयं वकुलविटपिनां केशरहजानां साम्ना घना वीथी राजां ।
 एषा पाटलानां पङ्क्तिः श्रेणिः । अखिल मकरन्दोद्याने विविध नामाप्रकार
 गन्धमाघ्रायाघ्राह । नित्यबीष्णुयोरित्याभीष्णो द्विलम् । पुनः पुनः आघ्रायैव्यष्टः ।
 अधिगतैः प्राप्तेः पादपैः हस्तेरेव शिङ्गेरुङ्गेरेव द्विगुणतरतमोजिह्वतः अत्यन्तान्धकारा-
 च्छादित अपि पन्थाः मार्गः व्यक्तिं प्रकारं प्रयाति गच्छति ।

(5) अत्र चम्पकपाटलावकुलसिन्धुवाराणां पङ्क्तयो वर्तन्ते । अत्र विविध
 गन्धं पुनः पुनराघ्राय अनुभूतैर्बन्धैरेव निविडात्यकारहतापि मार्गो विघ्रायते ।

(6) व्यक्तिम् = वि + अञ्ज् + क्तिन् । ताम् । अजक्ति । अजन्त । अजिष्यति
 अज्यति । अज्यते । अज्जि । अज्जम् । अज्जत् । अज्जित्वा अज्जः क्तः
 अज्जा । अज्जितुम् अज्ज्कुम् । पङ्क्तिः = पञ्च् + क्तिच् ।

द्विगुणतरतमोजिह्वतः = जिह्वतमिति भावे क्तः । तमसो जिह्वतमिति षष्ठीसमासः ।
 ततो द्विगुणतरं तमोजिह्वतं यस्मिन् न तथोक्त इति बह्वव्रीहः । अन्यथा द्विगुणतर-
 तमसा जिह्वत इति ततोयायां तु अञ्जः महोभक्तमसकृतोयाया इत्यलुक् (६।३।३) स्यात् ।
 मततनैशतमोहतमन्यत इति भारवेः उदन्वदन्मःपरिवीतमूर्त्तिरिति माघस्य बह्वयिष्यामि
 कृतसमोहतः कामुकेति चक्रुषन्मङ्गना इति कालिदासस्य (रघु १८।३६) प्रयोगदात्
 न निवाङ्कः । “उत्तरपदेनाव पूर्वपदमाक्षिप्यते नचात्र तमःशब्दः पूर्वपदं कि
 तर्हि सततनैशतमः शब्द” इत्यादि भारविपद्यसमालोचनपरा पदमञ्जरीकारव्यवस्थापि
 भाष्यवार्तिकविरोधात् स्वयंक्रतपूर्वापरव्याख्यानविरोधाच्च चिन्तयति मनोरमाया-
 नुपेक्षिता । एवं “उत्तरपदाधिकारं तदन्तग्रहणं नास्ति । किन्तु केवलपदाधिकार
 एव”ति दुर्घटवृत्तिकारमतमपि भाष्यविरोधाद् निराकृतम् । यत् श्रुयोपतिना
 “द्विवचनत्रिवचनयोरत्र समासः । तमोभ्यां वतं तमोभिवतं तमोवतमितौष्ट मेव”
 इत्युक्तम् तदपि पाणिनीयेषु न दृष्टम् । सूत्रं च ततोयाया इति हि निर्देशः । गोबुचरो
 वर्षामुज इत्यादौ बह्ववचनेऽप्यलुग्दर्शनाच्च ।

(7) पालि यूकाश्रिपङ्क्तिषु । जातय्ययु स्त्रियां प्राप्ते सेतौ कल्पितभोजने । प्रश-
 साकथंलतयोक्तसङ्घे प्रस्यचिह्नयोरिति हेमचन्द्रः । अथैव व्याख्यायां तच्छाब्देण महन्-
 मरिषा रत्नावलीश्लोक इत्यमुदाहृतः—“पालीयं चम्पकानां परिमलविलसत्पद-
 यंविभाजामिति । कृदिकारादक्तिन इति वाच्यात् पञ्चे उगीष् । पाली । परिमलेन

विकसतां षट्पदानां शेषिणं मज्जन्ते लभन्त इति तेषाम् । भञ्जो ण्विरिति ण्विः । परिमल्लोः
विमर्दोत्थं हृद्यगन्धे विमर्दने इति हेमचन्द्रः ।

पाटला = पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेकहेत्यमरः । उन्वविशेषः ।
टात्रक' प्रातिपदिकम् । पाटलीति विलादिवये (४।३।१४६) उनीषन्तश्चान्वत् ।

नियतम् = निश्चितं नियतं मृतमिति हलायुषः । = positively, decidedly.

सान्द्रम् = सान्द्र'वने घने मृदाविति मेदिनी ।

वौधी = वीथ्यालिगावलिः पङ्क्तिः रेणी रेखास्तु राजयज्ञवरः । = a row or
range

(४) पाठ्या अनया । अनेन अनुना सुन्दरेण सिन्धुवारेण... । सान्द्रया वीथ्या
... अनया... पाटलया... पङ्क्त्या । व्यक्तिः पथा यायते— निरुतेन एतेन ।

(९) सगंधरा इत्तम् ।

विदू—भोः, एदं क्वु णिपडन्तमत्तमहुअरवउलकुसुमा-
मोऽवासिददिसामुहं मसिणमरगअमणिसिलाकुट्टिमसुहा-
अन्नचरणसंचारसूइदं तं ज्जेव्व माहवीलदामण्डवं संपत्तच्च ।
ता इह ज्जेव्व चिट्ठदु भवं जाव अहं देवोविसधारिणीं सागरिअ'
गेल्लिअ लहं आअच्छामि । (क)

राजा—वयस्य, तेन हि त्वर्यताम् ।

विदू—वअस्स, मा उत्तम्म । एसो आअदोञ्चि । (इति
निष्क्रान्तः ।) (ख)

(क) भोः, एतत्खलु निपठन्तमत्तमधुकरवकुलकुसुमामोदवासितदिद्युखं मसृण-
मरकतमणिसिलाकुट्टिमसुखायमानचरणसंचारमुचितं तमेव माधवीलतामण्डपं सं-
प्राप्ती स्तः । तदिदं तद्वै तद्वै भवान्वावदहं देवीवैषधारिणीं सागरिकां गृहीत्वा
लघ्नागच्छामि ।

(ख) वयस्य, मा उत्तम्य । एष आगतीऽस्मि ।

(1) বি—ওহে, আমরা এই নিপতনমত্তমধুকরবকুলকুহুমোদবাসিতদিগ্ভ্রুপ, মন্থনমরকতমণিশিলাস্ফুটিমহুখামুভবকারিপারসফারহুচিত মাধবীমণ্ডপে আসিয়াছি। তুমি এখানে থাক। আমি শীঘ্রই দেবীবেশধারিণী সাগরিকাকে আনিতেছি।

বা—সখে, দীপ্ত কর।

বি—বহুশ্র, অস্থির হইও না। এই আসিতেছি। (গমন)

(2) J—O, we have reached that Jasmin bower in which the *Burao!* flowers with maddened bees falling on them, have sweetly scented all space and which is known by the movement of feet feeling pleasure on the pavement of bland slippery emerald rocks. Stay here till I return soon with *Sagarika* dressed like the queen.

K—Make haste, friend.

J—Yes friend, be not impatient. I am almost come back (exit)

(3) নিপতদিব্যাদি &c. = নিপতন: মত্তা মধুকরা যিষু তানি তথ্যাকানি । তদা বকুলানাং কুমুমানামাসাদিন মারম্ভেণ তামিসং সুরভাজতং টিঙ্কমুখং দিঙ্কমুগলং দন্ধিন্ তৎ = উপবিশম্মনালিক্রমরপুণ্ডগম্মসুঁরম্ভোকৃতদিগ্গম্ভলম্ । মন্থণেতি = মন্থ-
ণানাং স্নিগ্ধাণাং মরকতানাং গারুম্মতানাং মণীনাং রজনালীমিব শিলপিণি পল্লারাণাং কুট্টিম
দহম্ভূমী সুখায়মানেন সুখমনুভবতা চরণমস্চারিণ্য পাদন্যামেন স্চিত্তম্ প্রকটিতম
= স্নিগ্ধমরকতশিলারচিতকুট্টিমসুখকরপাদমস্চারপ্রকটিতম্ । চিরুণং মন্থণং স্নিগ্ধ
মিথ্যমর: ।

রাজা—নাবদহমপ্যস্যাং মরকতশিলাবেদিকায়ামুপবিষ্য
প্রিয়ায়া: সংকেতসময়ং প্রতিপালয়ামি । (উপবিষ্য সচিন্তম্ ।)
অহো, কোঽপি কামিজনস্ব স্বগৃহিণীসমাগমপরিভাবিনো-
ঽভিনবজনং প্রতি পল্লপাত: । তথাহি

(1) রা—ততরুণ আমিও এই মরকতশিলাবেদীতে বসিয়া প্রিয়ার সহিতমনস্ব
প্রতীক্ষা করি। (উপবেশন ও চিন্তা) অহো স্বগৃহিণীসমাগমপরিভাবী কামুকবেদ নবীনা
কামিনীর প্রতি কি অদূত পল্লপাত! তথাচ—

(2) K—I too take my seat on this elevated emerald floor and await the time appointed by my beloved. (Sits and thinks) O, how strange is the partiality for a new sweet heart, of an amorous man who slights the connection with his own wife ! Also—

(3) स्वगृह्णीत्यादि &c. = स्वस्याः गृह्णत्याः समागमस्य परिभाषी तस्य । परि + भू + णिनिः । यच्चादित्वाच्चिनिः (३।१।३४) । कदाचिदुपसर्गोपि णिनिः स्यात् । अनुगादिनञक् (५।४।१३) विसारिणो मत्स्य इति निदेशान्ज्ञापकात् (५।४।१६) । स बभूवोपञ्जीविनामिति । न्यर्षधि शेषोप्यनुयायिवर्ग इति कान्दिदासः । न वक्षन्तीयाः प्रभवोनुजौह्विभिरिति भारविः । पतव्यधोधाम विसारीति माघः । परिभाविन इत्यत्र न भाभूप्रकमिगमिप्यायिवेपामिति (८ ४।३४) भवतेरुपसर्गस्थनिमित्तकणत्वनिषेधान् कृत्यच इति (८।४।२९) णत्वस्य नित्यत्वबाधेन प्रातिपदिकालनुम्विभक्तिषु चेत्यनेन (८।४।११) वा णत्वम् ।

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्तुं ददाति न शङ्किता

घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरी ।

वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नघृताप्यहो

रमयतितरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥

(1) निश्चिन्तेनिर्झनहां भौता अन्नना (अर्थात् अतिमारिकः) प्रणयवीरः नूत् प्रेमनिर्झन दुर्लभान करे ना । कर्णालिङ्गन अनुरागउदरे गाठरूपे कृष्णसंयोग करे ना । आग्रहे प्रता हईलेगे वार वार "बाहेतेहि" बले । तथापि प्रीतिमात्र ह्य ।

(2) The timid sweet-heart attending a tryst, does not look up at the face of her lover with expressive love. Nor can she embrace with her full pressing breasts. If earnestly detained, she wants often to go away. Still she pleases the most.

(3) सङ्केतस्था कामिनी शङ्किता वक्तुं प्रणयविशदां दृष्टिं न ददाति । कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरी घनं न घटयति । प्रयत्नघृतापि बहुशः गच्छामीति वदति । अह तथापि हि रमयतितराम् ।

(4) सङ्केतस्था निश्चिन्तेस्थानस्थिता अभिसारिकेत्यर्थः । कामादिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेत्यमरवचनात् । कामिनी अङ्गना । शङ्किता भौता सती ।

वक्त्रे प्रणयिन आगने प्रणयविश्रदामनुराग्यभिरामां दृष्टिं न ददाति पातयति । कषाश्लेषे कस्थालिङ्गने रसात् प्रेक्षः प्रीत्या वा पयोधरी कुचौ घनं गाढं न घटयति योजयति । प्रयत्नेन आग्रहेण धृता गृहीतापि बह्वशः पुनःपुनर्गच्छामि याम्नीति वदति व्रवीति । अहो तथापि ईदृशे प्रेमानुबन्धविरोधेऽपि हि निश्चितं । हि पादपूरणे ह्येतौ विशिष्टोऽप्यवधारण इति मेदिनी । रमयतितरामधिकतरं प्रीणाति ।

(5) अट्टदत्तिता अभिसारिका दर्शनलिङ्गनावस्थानादिकं पर्याप्तं नानुतिष्ठति तथाच कामं प्रीणाति ।

(6) पयोधरी = पयसां धरी । ती । कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठीसमासः । अत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया हि “अकारादनुपपदात् कर्मोपपदो विप्रतिषेधने”ति वार्तिके च निरस्तं मन्यम् । अन्यथा गङ्गाधरश्चौधरवच्रधरभृधरसगृधरादयो न सः । एतच्च शब्दकौमुभादिषु द्रष्टव्यम् (३।२।१) । पच, धर, &c. are obtained with अच् under (3. 1. 131.) and काण्डलाव, औदनपाच &c. are derived with अण् under 3. 2. 1. Now there is a वार्तिके quoted above, in 3. 2. 1. which enjoins that, between अनुपपद and कर्मोपपद अकारप्रत्यय, विप्रतिषेध shall prevail. अच् is an अकार-प्रत्यय which is joined to the roots when not preceded by any उपपद and अण् is another which is with a* कर्मोपपद. So the विप्रतिषेध or subsequent rule being stronger, गङ्गाधर &c. falls under a serious objection. हरदत्त accepts here a संज्ञान्व. But भट्टोजि says रथन्तर &c. may be संज्ञावाचक, but not गङ्गाधर &c. We give above भट्टोजि's व्यवस्था । c.f.—वृजग्धेः मात्वधारय इति भट्टिः । ‘न मद्भ्रमर्वात्तरधारयस्य ते’ इति नैपथीये । बह्वशः = बहु + शस् । बहुलपार्थाच्छस् कारकादन्तरस्थामिति शस् (५।४.४२) । रमयतितराम् = रम + णिच् + लट् तिप् + तरप् (घ) + आसु । किमेतिङ्गव्ययथादात्तव्यप्रकर्षे इत्यसुप्रत्ययः (५।४।११) । रमते । रमे । रंस्यते । अरंस । अरामि । अरीरमत् । रला । रन्तम् । रममाणः । रतः । रम्यते । केचिदिममुदितं पठित्वा क्तायामिड् विकल्पमुदाहरन्ति । तन्महान्ती न सहन्त इति साधवः ।

(৪) প্রণয়বিশদা দৃষ্টি: দীযতে । শঙ্কিতয়া ঘস্মেতি পযৌধরী । উস্মতে । গস্মতে
প্রয়নধৃতয়া । রস্মতেতরাং সঙ্কিতস্যয়া কামিন্যা ।

(৫) হ্রিণীতম্ । মসমরমলাগ: ষড্ বেদে হঁয়ৈর্হ্রিণী মতেতি লচচায়াৎ ।
The pauses are at the end of the sixth, thence fourth (বেদ),
thence seventh (অস্ম) vowel and the গণ is in the order
ম-স-ম-র-স-ল-গ in each line.

(১০) দৌপকালঙ্কার: ।

(১১) অত্র রূপং নাম নাটকীয়ো গর্ভমন্নি: । রূপং বিতর্কবহাক্ষমিতি দশরূপকে ।

অয়ে কথ্যচ্ছিরয়তি বসন্তক:, তল্কিন্ধু খলু বিদিত:
স্যাদ্যং ব্রহ্মান্তো দেব্যা বাসবদন্তয়া ।

(তত: প্রবিগতি বাসবদন্তা কাঙ্ক্ষনমালা চ ।)

বাস । হৃস্মে কাঙ্ক্ষনমালি সচ্চং জেব্ব মহ বেসধারিণী
মবিঅ সাঅরিআ অজ্জউত্তং অহিসরিস্সদি ত্তি । (ক)

কাঙ্ক্ষ—কধং অস্সধা মট্ঠিণীএ ণিবেদীঅদি । অহ্বা
চিত্তসালিআদুবারে উববিট্টো বসন্তআ জেব্ব দে পস্সঅং উপ্পাদ-
ইস্সদি । (খ)

(ক) হৃস্মে কাঙ্ক্ষনমালি, সত্যমেব মম বেসধারিণী মূলা সাগরিকার্যপুত্রমভি-
মরিষ্যতি ইতি ।

(খ) কথমন্যথা মর্ষে নিবেদ্যতে । অথবা চিত্রশালিকাধার উপবিষ্টো
বসন্তক এব তে প্রত্যয়স্তুত্যাদ্যিষ্যতি ।

(১) বসন্তক বিলম্ব করিতেছে কেন ? মহিষী বাসবদন্তা এই বৃহত্তম জানিয়াছে কি ?

(বাসবদন্তা ও কাঙ্ক্ষনমালার প্রবেশ)

বাস—ওলো কাঙ্ক্ষনমালে, সত্যাই কি সাগরিকা আমার বেশ ধারণ করিয়া আর্ধাপুত্রের
প্রতিসরণ করিবে ?

का—ताहा ना इहेल, आपनाके ईहा बलिब केन ? छिज्जानावाहारे उपविष्ट बसष्ठक
उ आपनाइ दिवासोत्थावननेर कारण इहेबे ।

(२) Well, why does *Basantaka* delay ? Has this matter come to the knowledge of the queen ?

(ENTER THE QUEEN AND HER MAID.)

Qu.—O wench, is it true that *Sagarika* disguised in my attire, will secretly meet my husband ?

Maid—Otherwise why will you be told so ? Or *Basantaka* just now loitering at the door of the picture gallery may be enough to induce your belief in this.

(३) चिरयति = विलम्बते । चिरशब्दात् तत्करोतीति णिच् । ततां लट् ।
वासवदत्तायाः = क्लृप्त्य च वर्तमान इति विदितशब्दयोगे षष्ठो । ततोयान्पाठेन
विदित इति भूते क्तः । ततः कर्त्तरि कृताया । “तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति (४।१।१३५)
सञ्चित्वाद् ज्ञानार्थेभ्यो भूतेषु क्तः” इति शब्दकोशे भट्टोजिः । सामान्यापेक्षं ज्ञापक
मिति मैत्रेयरचितः । हरदत्तस्तु नेटं मन्यते—“पूजितो यः सुरासुरैरित्यादि न
चिन्त्यमेवेति पदसङ्घर्षः । तथाच कविषु बहुलम् । (१) संवत्सरमिमं यत्र
वसामोऽविदिताः परैरिति भारते विराटपर्वणि । जनैरविदितविभवा भवानोपतिरिति
भारविः (२) । (३) जनविदितैर्भवद्दाम्नांकेरिति माघः । (४) कुलहं स रामसहितः
ऋतवानिति भट्टिः । (५) राज्ञा हिमवतः सारो विज्ञातोऽस्य हिमाद्रिर्गति कालिदानः ।
(६) अनुप्रासधिया गौडेक्षद्रिष्टं वसुगौरवात् । ज्ञातो लङ्घ्यरः कृच्छादाञ्जनयन
तत्त्वत इति दण्डो च । Since पाणिनि connects उपज्ञाते (4. 3. 115.)
with तेन, मतिबुद्धिपुनार्थक roots also take क्त in the past tense and
hence their कर्त्तृपद् इत्यायान्. This is the opinion of रचित्त and
भट्टोजि, though हरदत्त raises a discordant note. हरिदौचित्त, नागेश,
ज्ञानेन्द्र &c...of course echo भट्टोजि ।

अभिसरिष्यति = सङ्गच्छति । = will go to an assignation for ।
सृ गताविति भादिः । सरति । शौचमन्यथे तु धावति । खुडि असार्तात् ।
ससार । सियते । असारि ।

वास । तेण हि तदोत्तर्हि एव गच्छन् । (क)

काञ्च । एतु भट्टिणी (इति परिक्रामतः) । (ख)

(ततः प्रविशत्यपविष्टः कृतावगुण्ठनो वसन्तकः ।)

विदु । (कर्णो दत्त्वा) जह अञ्चं चित्तसालिआदुबारे
पदसहो सुणीअदि, तह तक्केमि आअदा साअरिआ त्ति । (ग)

काञ्च । भट्टिणि इयं सा चित्तसालिआ, ता इध ज्जेव्व
चिट्ठ, अहं पि वसन्तअस्स सस्सं देमि (इति च्छोटिकां
ददाति) । (घ)

विदू । (सहर्षम् उपसृत्य सन्नितम् ।) सुसङ्गदे सरिसो
क्खु तुए किदो कञ्चणमालाए वेसो, अघ साअरिआ दाणिं
कहिं । (ङ)

(क) तेन हि ततस्तत्रैव गच्छामः ।

(ख) एतु एतु भर्त्वि ।

(ग) यथाय चित्रशालिकाद्वारे पदशब्दः श्रूयते तथा तर्कयाम्यागता सागरिकेति ।

(घ) भर्त्वि इयं सा चित्रशालिका, तदिहैव तिष्ठ, अहमपि वसन्तकस्य संज्ञा
ददामि ।

(ङ) सुसंगते सहस्रः खलु त्वया कृतः काञ्चणमालाया वेशः । अथ
सागरिकेदारिणीं क ।

(१) वास—अतएव चल, সেই खानेई याई ।

काञ्च—उर्द्धु, आसन (परिक्रमण, कृतावगुण्ठन वसन्तकस्य श्रवण)

वि—(श्रवण पूर्वक) चित्रशालाद्वारे पदशब्द श्रुता बाहेतेहेह । बोध ह्य सागरिक
उपहित ।

का—उर्द्धु, এই সেই চিত্রশালা, এখানে অপেক্ষা করুন । আমি বসন্তককে
সঙ্গেত করি (তুড়ি বেওয়া) ।

१—(नृश्वं आगमनं प्रसक्तं नशाच्छे) सुखच्छे, ठिक काकनमानार वेष धरिग्रह ।
नागरिका कोशत्र * ।

(2) Q—So let us go there.

M—Please to come, mistress. (Moving. Enter the jester sitting and veiled.)

J—(Listening) Trampling noise is heard at the door of the picture gallery. I think *Sagarika* is come.

V—Mistress, this is the picture gallery. Please stay here. I will make a signal to *Basantak*. (Snaps her finger.)

J—(Joyfully coming near and smiling) *Susangata*, you have precisely adopted *Kanchan-mata's* dress, where is now *Sagarika*?

३) मञ्जः = संकेतम् = signal. मञ्जा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैरर्थमचनेत्यमरः ।
इति संकेतं स्तवैव गन्धःम इत्यव तत इति तेन चि इति वा अधिकः पाठ इति प्रति
साधः एकतरणैव गतार्थत्वात् ।

काञ्च—(अङ्गुल्या दर्शयन्ती ।) गं एमा । (क)

विदू—(दृष्ट्वा सविन्मयम्) एमा फुडं जेव्व वामव-
दत्ता । (ख)

वास—(माशङ्कमात्मगतम् ।) अहं पुच्चभिस्सादस्सि,
एट्ठेण । ता गमिस्सं । (इति गन्तुमिच्छति ।) (ग)

विदू—भोटि साअरिए, इदो आअच्छ । (घ)

(वामवदत्ता विहस्य काञ्चनमालामवलोकयति ।)

काञ्च—(अपवार्याङ्गुल्या विदूषकं तर्जयन्ती ।) हदास,
समरिस्ससि एटं वअणं । (ङ)

विदू—तुवरदु तुवरदु साअरिआ । एसो क्खु पुव्व-
दिमादो उग्गच्छदि भअवं मिअलच्छणो । (च)

वास—(ससंभ्रममपवार्यं ।) भअवं मिअलच्छण, एसो

दे । मुहुत्तत्रं दाव ओवारिदसरीरो ह्योहि । जेण पेक्खामि
से भावाणुवंधं । (छ)

(सर्वे परिक्रामन्ति)

(क) नन्वेषा ।

(ख) एषा स्फुटमेव वासवदत्ता ।

(ग) कथं प्रत्यभिज्ञातास्त्रोत्तेन । तद् गमिष्यामि ।

(घ) भवति मागरिके, इत आगच्छ ।

(ङ) इमाग, स्वरिष्यसौदं वचनम् ।

(च) त्वरतां त्वरतां मागरिका । एष खलु पृथदिश उद्गच्छति भगवान्मग-
लाञ्छनः ।

(द) भगवन्मृगलाञ्छन, नमस्ते । मुहुत तावदपवारितशरीरो भव येन
स्त्रिष्येऽस्य भावानुबन्धम् ।

(ः) क—(अङ्गुलिद्वारा प्रदर्शनपूर्वक) এই দে ।

ख—(दर्शनपूर्वक सविस्मय) ইনি ठিক বাসবদত্তা ।

ग—(शब्दों सहित अगत) इहा कर्तुं प्रतःभिज्ञता ह्येवाहि ।—अतएव चिनिया याह
(गमनोपात्) ।

घ—माननीया मागरिके, एषाने अत्रन (वासवदत्तार सहास्त्रे कांक्षनमालाके दशन) ।

ङ—(जनाधिके विदूषकके अङ्गुलि द्वारा उर्जनपूर्वक) इताप, এইकथा मने करिते
ः इति ।

च—मागरिके, सत्वर, सत्वर । भगवान् शशाङ्क, पूर्वदिक् इहेते उदित इहेतेहेन ।

द—(सन्ध्ये जनाधिके) भगवन् शशाङ्क, अपनাকে प्रणाम । मुहुर्तं उद्गच्छेत् इत्य-
ः क्तुन । आसि इहार परवर्तिकाया देधि (सकलेश गमन) ।

(2) M—(Pointing) Well, there.

J—(Looking with wonder) Why this is the very queen herself.

(:)—(With misgiving, aside) O, he has recognised me ! I am
going (Moving).

J—Respected *Sagarika*, please to come this way, (The queen
smiles and glances at her maid).

M—(Threatening the jester with her forefinger and aside to him) O rogue, you shall have to remember this.

J—Make haste, make haste, *Sagarika*. The moon is rising in the east.

Q—(With fear, aside) Greetings to you, O moon, conceal your body a little so that I may observe his subsequent behaviour. An. moving).

(3) प्रत्यभिज्ञाता = अनुस्यूता = परिविता । अपचारितशरीरः = गुप्तदृष्टः ।
नामानुवच्यम् = परवर्त्तिक्रियाम् ।

राजा—(सोत्कण्ठमात्मगतम् ।) उपस्थितप्रियासमागमस्यापि
किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति मे मनः । अथवा

तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बाधते यथासन्ने ।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥

(1) र—(उत्कण्ठेन मडिठ, स्वगत उपस्थित प्रियसमागमेन आमार मनः केन इत्कण्ठेन ह्येतेहः । अपन उत्र कामदाह प्रियजननेन अनुपस्थितिते मेरूप समागमे मेरुपः प्रेनकर इव न । आसन्नजनपातं निवसई वर्षाकाले अतस्तु तापं, वृष्यं पाके ।

(2) K—(Anxiously, aside) Why is my heart so agitated, though an interview with my sweet heart is near? Or the flame of love does not burn so before as it does, when the beloved is near. In the rainy season that day is sultry, in which it will rain.

(3) तंभः स्मरसन्तापः यथा आसन्ने तथादौ न बाधते । अभ्यर्णजलागमो दिवसः प्रावृषि नितरा तपति ।

(4) तीव्रः स्मरसन्तापः स्मरसन्तापो मदमदाहः यथासन्नं समीपवर्त्तिनि प्रियजन इति शेषः । तथादौ प्रियजनलाभात् पूर्व्वस्मिन् । न बाधते क्लेशयति । अभ्यर्णः निकटवर्त्ति जलस्त्रागमो यस्य स तथाक्तः । आसन्नसलिलपातो दिवसः प्रावृषि वर्षासु नितरामत्यर्थं तपति दहति ।

(5) कामो मिलितप्रायप्रियं जनमधिकं पीडयति यथा वर्षासु आसन्नजलपातो दिवसः ।

জানইতেছি (বাসবনজা কর্তৃক শিবকল্পনে অনুমতি, রাজার নিকট গমনপূর্বক) ওঃ
বক্সা তোমার উন্নতি হউক । সাগরিকাকে আনিয়াছি ।

র।—(সহর্ষে সহসা উৎসাহপূর্বক) কোথা সে, কোথায় সে ?

বি—(ক্রোধের সহিত) এই যে ।

(2) J—(Listening) Respected *Sagarika*, here is the dear friend
muttering anxiously for you. Wait. I announce your arrival. (The
queen nods her assent and he goes to the king). O friend may you
prosper by luck. Here is *Sagarika* fetched by me.

K—(Joyfully and rising abruptly) Where is she? Where is she?

J—(Frowning) Well here.

(3) उत्कण्ठानिर्भरमुत्कण्ठया निर्भर मन्थं यथा तथा ।

“गर्ग त्वलम्बविषये वैदना महती तथा ।

मंशंघर्णां त गावाणां तामृतकण्ठां विदुर्वধा” इति ।

অতিবেল্লভশাল্যার্থোতিমাংসাদ্গাঢ়নির্ভরমন্থমরঃ । = much or excessively
sively.

রাজা—(উপমৃত্য ।) প্রিয় সাগরিকে,

শীতাংশুর্মুখমুত্পলে তব দৃশ্যে পদ্মানুকারণী করৌ

রশ্মাগর্ভনিম্নং তবীকুয়ুগলং বাহু সৃণালীপমৌ ।

ইত্যাছাদকরাখিলাঙ্গি রমমান্নিঃশঙ্কমালিঙ্কুয় মা-

মঙ্গানি ত্বমনঙ্গতাপবিধুরাখ্যেছোছি নির্বাণয় ॥

(1) রাজা—(নিকটে আগমন পূর্বক) প্রিয় সাগরিকে, তোমার মুখ চন্দ্র, চক্ষুঃ-
দেওপল, কর পদ্মকুণ্ডলা, উরুদ্বয় কদলীমবঃসদৃশ, ভূজ সৃণালিনিভ । আছাদকরসমস্তপদে-
এস, এন, নিঃশঙ্ক ভর্ষের সহিত আমাকে আলিঙ্গন করিয়া আমার কামসম্পূর্ণ অচ-
লিতকৈ শীতন কর ।

(2) K—(Coming near) My dear *Sagarika*, your face is like
the moon, eyes like lilies, hands like lotuses, your thighs are like
the middle parts of the plantain trees, arms as cool as lotus roots.
O, one possessing all delicate limbs, come, come and joyfully
embracing me without any fear, cool my body suffering from
burning love.

(3) तव सुखं शीतांशुः । दृशो उत्पले । करी पद्मानुकारी । तव उरुयुगलं रन्धागर्भनिभम् । वारु मृणालोपमौ । इति आह्लादकरीखिलाङ्गुलम् एहि एहि । रभसात् मां निःशङ्क मालिङ्गा अनङ्गतापविधुराणि अङ्गानि निर्वापय ।

(4) प्रिये सागरिके तव सुख माननं शीता अंशुवो यस्य स शीतांशु यन्द्रः । दृशो मयने उत्पले कुवलये । करी हस्तौ पद्मे अनुकुरुत इति कर्मण्यम् । पद्मानु-
कारी पद्मजतुल्यौ । तव उरुयुगलं उरुद्वयं रन्धागर्भनिभं कदलोमध्यसदृशम् । वारु
भर्जा मृणालोपमौ विममदृशी । इति आह्लादकराणि आनन्ददायीनि अखिलाङ्गानि
नमलशङ्खीरानि यस्याः सा तर्थाक्ता तत्सम्बुद्धौ । हे प्रीतिकरममलदेहे ! त्वमेच्छेहि
आगच्छागच्छ । चापले हे भवत इति वक्तव्यात् संभ्रमे हित्वम् । रभसात् हृषात् ।
रभसां वेगहृषयो गति हेमचन्द्रः । मां निःशङ्कं निर्भयमालिङ्गाग्रिष्य अनङ्गताप-
विधुराणि कामदाहविकलानि ममेतिशेषः । अङ्गानि अवयवाभू निर्वापय शीतलीकुरु ।
अङ्गं पतौकोऽवयवोऽपघन इत्यमरः ।

(5) उच्यते हेस्य शीतलवस्तुमयोगः सुरदाय । त्वच्च सर्वथा शीतलशरीरा । अतो
मां निर्भरं निर्भयञ्चालिङ्ग मम कामतापर्पाचितं देहं शीतलीकुरु ।

(6) रन्धागर्भनिभम् = रन्धागर्भस्य निभेव प्रभेव निभा यस्य तत् । नि + भा + अङ् ।
अथवा आतयोपमर्गे इति कः (३।१।१३६) निभातीति निभः । निभादय उत्तरपटे
मदृशवचना भवन्ति । रन्धागर्भेण तुल्यमित्यस्त्रपदविग्रहे तत्पुरुषः । अतएव स्युस्तर-
पटे त्वमी । निभसङ्गाशनीकाशप्रतीकाशोपमादय इत्यमरः । तेन नित्यसमास इति
केचित् । निर्वापय = निर् + वा + (पुक्) णिच् + लोट् सिप् । अर्चिर्ऋः वीरीक्रुथीच्चा-
व्यातां पुरणाविति णिचि पुगागमः ।

(7) What is the distinction between उत्पल and पद्म ? स्याद्वि-
न्दौवर सुत्पलम् । नीलोत्पलं कुवलय मिति राजीव मरविन्दस्य पद्मं पद्मजमित्यत
इतिच हलायुधः । उत्पलं कुल्लभूरुहे । इन्दौवरे मांसशुद्धेपीति । संख्याजयोः पद्ममि
भविन्दारविति च हेमचन्द्रः । Hence according to हलायुध, कुवलय and
इन्दौवर appear to be different. But उत्पल and कुवलय, according
to अमरमिह, are identical whereas इन्दौवर appears to be different

from कुवलय i. e. स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाब्जम् च ! इन्दौरश्च नीलिऽस्मि-
 दिति । वा पुंसि पद्मं नलिनं मरविन्दं महोत्पलं मिति चामरः । So according
 to some, उत्पल, is a blue lotus and according to others it is
 a water lily. Of course पद्म is an ordinary lotus and hence
 different from उत्पल । c. f. कुवलयदलनर्गली कांकिला बालचूरी इति ।
 "नन्दौवरशङ्खया नयनयोर्वन्द्युक्त बुद्धाधरं" इति च ।

(8) शीतानुगता मुखिन । उत्पलाभ्यां दृग्भ्याम् । पद्मानुकाराभ्यां कराभ्याम् ।
 ...निर्मलं ऊरुयुगलिन । बाहुभ्यां मणालोपसाभ्याम् । ईयतामौयताम् । अङ्गानि
 लया निर्वाप्यन्ताम् ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) उपमारूपकयोः मङ्गरः ।

(11) क्रमी नाम नाटकीयो गभसन्धिः । पायनाखाभङ्गमिति विश्वनाथः ।

वास । (सवाष्पमपवार्यं) कञ्चणमाले एवं सत्रं मन्तेदि
 अज्जउत्तो, पुणोवि कञ्चं मं आलविस्सदि, त्ति अहो
 अच्चरीअं । (क)

काञ्च । (अपवार्यं) भट्टिणि एवं णोदं किं उण अबरं
 साहसिआणं पूरिमाणं ण दुक्कं सन्धावीअदि । (ख)

विदू । (भोदि साअरिए कीस बोसद्धा भविअ पिअ-
 वअस्सं ण आलावेसि, अज्ज वि ताए णिच्चरुट्टाए देवीए
 वासवदत्ताए दुव्वअण्हिं कडुइदाईं सोत्ताइं सम्पदं सुहावेदु
 तुह महुरवअणोवम्भासो ।) (ग)

(क) काञ्चमाले, एवं स्वयं मन्दयत आर्यपुत्रः । पुनरपि मां कथमालपिथ-
 तीत्यहो आश्चर्यम् ।

(ख) भक्ति, एवमिदम् । किं पुनरपर साहसिकानां पुरुषाणां न दुष्करं मभाज्यते ।

(ग) भवति सागरिके काञ्चाद्वियञ्जा भूत्वा प्रियवयस्यं मालपसि । अद्यापि तस्या नित्यरुष्टाया देव्या वासवदत्ताया दुर्वचनेः कटुकतानि श्रोत्राणि स्नायन्तं सुखयतु तव मधुरवचनोपन्यासः ।

(1) वा—(सवर्णं ७ जनास्तिके) काञ्चनमाले अर्धापुत्र निच्छेद्द्वै एरुप बलिउछेन ; अ.सुर्वा कावार आमार सःकृ० प्रेमालाप हईने ।

का—(जनास्तिके) उष्टि, तहै वटे । साहसिक पुरुषनेर निकट कोन् दुष्कर नीट कर्ण असुधुव ?

वि—माननीय सागरिके पूर्ण विषाये प्रिय वयस्येन सहित आनाप करितेहिन ना कन ? आपनार मधुर वाको, सेई निडाकृष्टो महिनी वासवदत्तार दुर्वचकापीडित कर्ण कोठल हईक ।

(2) Q—(With tears and aside to the maid) O girl, my husband himself speaks so ! and he will again court me ! O Strange !

M—(Aside to the queen) Just so, mistress. There is nothing so low and difficult that it may not be expected from such impudently daring persons.

J—Respected *Sagarika*, why do you not talk confidently with my dear friend ? Let your melodious utterances now regale my ears always grated with the coarse words of that constantly ill-tempered queen.

(3) अपरम् = अश्रेष्ठं = प्राकृतं = गौचम् । साहसिकानाम् = अविमृश्यकारिणाम् । सहस्र + ठक् । सहसा अतर्कितं वर्तन्ते कार्ये निविश्यन्ते इति साहसिकाः । तयाम् । श्रोजःसहोऽश्रसा वर्तत इति ठक् (४।४।२७) । विश्रम्भा = विश्वासवती । वि + श्रम्भ् + क्तः + टाप् । दन्त्यसकारयुक्तोपि । लुङि अश्रभत् अश्रम्भिट । द्युता-दित्वात् । विश्रम्भः केलिकलङ्गे विश्वासे प्रणये वधे इति हेमचन्द्रः ।

वास—(अपवार्यं सरोषस्मितम् ।) हञ्जे काञ्चणमाले, अहं ईदिसी कडुअभासिणी । अज्जवसन्तओ उण पिअंवदो । (क)

काञ्च—(अपवार्याङ्गुल्या तर्जयन्ती ।) इदास, सुमरि-
स्ससि एटं वञ्चणम् । (ख)

विदू—(विलोक्य ।) भो वञ्चस्स, पेक्ख पेक्ख । एमो
क्खु कुविदकामिणीकवोलसस्सिहो पुव्वदिमं पञ्चासञ्चन्तो
उदिदो भञ्चवं मिञ्चलञ्छणी । (ग)

(क) इत्रं काञ्चनमालि, अहमोदृशः कर्माणिणो । आर्यं वसन्तकः पुनः
प्रियंवदः ।

(ख) इताश, अरिष्य स्तित्चनम् ।

(ग) भो वयस्व, प्रेनस्व प्रेनस्व । एष खलु कपितकामिनीकपोलसनिभः
पूर्वदिशं प्रकाशयद्भूदितो भगवान्मुगलाञ्जनः ।

(१) क—(अत्रोपदेश, उन्नायिक) उत्रो काञ्चनमाले, आर्य अर्जुनी क. उ. २-१ ।
आर्यं वसन्तकं प्रियंवद ।

ख—(उन्नायिके अर्जुने शिरः उदने पुरस्क) इताश, एहं वाका अन्नं करिसे उदः ।
वि—(दर्शनं पुरस्क) ओ हे वयस्व, प्रेनस्व, प्रेनस्व, कपितकामिनीकपोलसुलाः उभयत्रो म-
पुरस्कृतं विभाजितं करिसे उदितं उदः उच्छेन ।

(2) G—(Aside to the maid, with anger and smile) O girl, I am
thus a scold and the worthy Basantaka is complementary !

M—(Aside to the jester, threatening him with her forefinger) O
wretch, you shall have to remember this statement.

J. (Looking) O friend, see, see, the moon like the cheek of
an angry lady, is rising and illuminating the eastern quarter.

(3) प्रियंवदः = मधुरभाषी । प्रिय + वद + खच् । प्रियं वदतीति प्रियवश् वदः
खञ्जिति खच् । अरुद्विपदजनस्य मुम् । उवाद । वदिष्यति । अवादौत् । उवाते ।
अवादि । उदितम् । वदितुम् । उदित्वा ।

राजा—(निरूप्य सस्युद्धम् ।) प्रिये, पश्य पश्य ।

आरुह्य शीलशिखरं त्वहदनापहृतकान्तिसर्वस्वः ॥

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥

ननु प्रिये, किं न दर्शितमनेनोद्गच्छता जडत्वम् । कुतः

(1) गः—(निरूपणपूर्वक सन्पुत्रभाव) प्रिये, देख, देख, इन्द्रपुत्रकास्त्रि-
नक्षत्रे चन्द्र नैलाग्रे आरौरुषे पूर्वके प्रतिकारार्थे हे येन अग्रे उर्ध्वकर इति वा रश्मिवाहेन ।
प्रिये, समुद्रिते चन्द्र कर्तुक उद्गृह्य प्रदर्शित इति उच्छेद ना कि ! केनना—

(2) K—(With observation and longing) My dear, see, see, robbed
of all the wealth of beauty by your face, the moon stands in the
front, on the top of the eastern mountain, with his hands (rays)
uplifted as if for revenge. Well my dear, does not this rising
color betray foolishness (snowy state) ? Since—

(3) त्वददनापहतकान्तिसर्वस्वः निशानाथः शैलशिखरमारुह्य प्रतिकर्तुमि-
वोर्ध्वकरः पुरस्तात् स्थितः ।

(4) तव वदनेन मुखेनापहतं कान्तिः शोभायाः सर्वस्वं सकलसम्पत्तिः
वस्य म तथाक्तः । त्वदाननापहतसर्वशोभः । निशानाथश्चन्द्रः । शैलशिखरं
पर्वताग्रमारुह्य प्रतिकर्तुं वैरनिर्व्यातनायत्वर्थः । इव ऊर्ध्वकरऊर्ध्वबाहुर्दृग्गतकिरणश्च ।
पुरस्ताद्ये स्थितः । जडत्वं मूर्खत्वं हिमयुक्तत्वञ्च । जडो मूर्खो हिमाघ्रात इति
हसचन्द्रः ।

(5) तन्मखहतकान्तिश्चन्द्रः पुनरात्मकान्तिलाभाय इव शैलाग्रे ऊर्ध्वकरः स्थितः ।

(6) आरुह्य = आ + रुह् + ल्यप् । रोहति । करोह । रोच्यति । अरुचत् ।
रुह्यते । अरोहि । रुह्यत् । रुहम् । रोहम् । रुह् ।

(8) सर्वस्वेन...ऊर्ध्वकरणे स्थितं निशानाथेन ।

(9) आर्या ।

(10) उत्प्रेक्षानुप्राणितकाव्यलिङ्गालङ्कारः ।

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं

वृद्धिं वा भ्रूषक्रेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते

दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तवाप्यस्यैव विम्बाधरे ॥

(১) তোমার মুখচন্দ্র পংখের শোভা পরাজয় (বিনাশ) করে নাকি? নয়নানন্দ বিধান করে নাকি? দর্শন মাত্র কামের (সমুদ্রের) বুদ্ধি করে নাকি? অমৃত হেতু যদি দর্প থাকে, তবে তাহাও তোমার এই বিশ্বাসে আছে। অতএব তোমার মুখচন্দ্র বিদ্যমান থাকিতে এই যে অমৃত চন্দ্র উদ্ভিত হইতেছে তাহা জড়ত্বের প্রকাশক মাত্র।

(2) Does not this other moon reveal foolishness (snowy state) by her rise, when your moonlike face is present? Does it not destroy (exceed) the beauty of the lotus? charm the eyes? Does not love (the ocean) grow (swell) by its sight. If there be any boasting of nectar, it is also to be found in your *hina-shi* lips.

(৩) (তব বক্তৃন্দুঃ) পদ্মস্য রুচি ন হ্রস্বি কিম্? নয়নানন্দং বিধন্তি ন কিম্? আলোকমাশ্ৰেণ বা ভ্রূপকৈতনস্য ব্রহ্মি করুতে ন কিম্? অমৃতেন দর্পঃ স্যাদ্ভেদ ইহ তব বিশ্বাধরং (তদ) অপি অস্ম্যং। (অতঃ) তব বক্তৃন্দৌ সতি যদপরঃ অন্যং শ্রীতাং যজ্ঞ-জৃম্বতে (তদনেন জড়লং দর্শিতম্ মৈব।)

(৪) পদ্মস্য পদ্মজস্য। রুচি কান্তি ন। হ্রস্বি পরাজয়তি পলং নাশয়তি কিম্। তব বক্তৃন্দুরিতি শিষ্যঃ। হ্রস্ববেদ্যঃ। তথা নয়নানন্দং চচুপ্সীতি। বিধন্তি দদাতি। ন কিম্? বিধন্তি এব। আলোক এব আলোকমাশ্রং ময়ূরব্যংসকাতয়শেতি তনুপুরুষঃ। তেন দর্শনমাশ্ৰেণ। বা অথবা। ভ্রূপা মৌনঃ কৈতনং চিহ্নং যস্য স তদ্যোক্তস্য কামস্য পলং মসুদস্য। ব্রহ্মি আধিকং পলে স্কীতলং। ন কুরুতে বিদধাতি কিম্? কুরুতে এব। অমৃতেন সুধয়া দর্পঃ গর্ভঃ। স্যাদ্ভেদে যদি। তর্কি ইহ অস্মিন তব বিশ্বাধরং। তদ্বিতিশিষ্যঃ। অপি অস্মি বর্ষাত এব। অতএব বক্তৃমেবিন্দুস্মিন্। সতি বিদ্যমানি। যদপরঃ অন্যঃ অন্যং পুরোহিতঃ। শ্রীতাং যজ্ঞ-জৃম্বতে প্রকাশতে। তদনেন জড়লং দর্শিতম্বেতি পূর্ণগান্বয়ঃ। যচ্ছব্দস্যোক্তরবাক্যমতলে ন তচ্ছব্দ্যপিলত্বম্। অতস্বদনুপাদানিপি ন ন্যূনপদত্বদৌষঃ।

(৫) অন্দস্যহি তব মুখং পদ্মকান্তে শিঞ্জয়ং নয়নানন্দস্য বিধানং দর্শনমাশ্ৰেণ কামস্য বর্ষনং করোতি। অতস্মিন্ বর্ষমানি অন্যস্য অন্দস্যোদয়ঃ জড়লস্য দর্শনাযিব। “মুখেন্দৌ তব সত্যস্মিন্নতরেণ কিমিন্দুনে”তি ভাষঃ।

(৬) বিধন্তে কুরুতে অ = কথমবাক্যানেপদম্? ক্রিয়াফলস্বাকর্ষমিপ্রায়স্বান্নান্ন স্বরিতম্বিতঃ কল্পমিপ্রার্থ্যক্রিয়াফল ইত্যস্য প্রাপ্তিঃ।

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कश्चित् स्वार्थपरायता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धनेति । १५

भर्तृहरिव्यवस्थयाधुना पाणिनीये आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्विवक्षापरतन्त्रत्वमेव । तथाहि असती वेत्यनेन कमलवनोदघाटनं कुर्वते य इत्यादयः प्रयोगाः समर्थताः । तथापि स्वायंताविवक्षायाः मन्त्रवादिति ग्रीढमनोरमाशब्दकौस्तुभयोर् भट्टोजिः । अतएव कविषु—सप्तगजदोपरिगं हंसमखिलद्युतिजिष्णु, जिष्णुश्च (धु) तोष्यवारण्यमिति माघः (१३।२९) । सन्दर्शनं लोकं गुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं न धत्तइति भारविः (३।७) लक्ष्मीमाकृष्टकामाङ्गव कमलवनोदघाटनं कुर्वते ये इति सूर्यशतके । एकैव भूत्सिर्निभिदे विधा सेति नरपतिकुलभृत्यै गर्भमाधत्त राज्ञीति च कालिदासः । अहमिव निवसामि याहि राधामनुनय महचनेन इति जयदेवः । तथापि जिह्वः स भवज्जिगीषया तर्नाति गम्भं गुणसम्पदा यज्ञ इति च भारविः । काकुत्स्थशब्दं दत्त उन्नतेच्छाः द्याप्यं दधत्युत्तरकोशलिन्द्राइति च कालिदासः । With regard to the परस्मैपद or आत्मनेपद, there is no relaxation any where, of the rule स्वरितजितः कर्त्तृभिर्ग्रथे क्रियाफलं (1. 3. 72), in the statements of काल्यायन or पतञ्जलि । Hence the instances where this Rule is found not to be rigidly followed, appear to smack of inaccuracy. Nevertheless हरि, the commentator of the महाभाष्य who is supposed to be the highest authority below the भाष्य कार, has put a कारिका quoted above, making such uses depend on विवक्षा । This is now accepted as the authority for such cases by the followers of पाणिनि । विव्वाधरे=विव्वसदृशः अधर क्षत्रिण् । समानाधिकरणवाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चेति तत्पुरुषः । यदाह वामनः (अलङ्कारवृत्तौ) विव्वाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्यामिति । विव्वाकारः अधर इति कातन्त्रपरिग्रहटीकायां गोपीनाथः । केचित्तु विव्वमिवाधर इति विग्रहमाहुः । तथापि तुष्यार्थकेन इवशब्देन समासः । ततस्तस्य लोपेन शाकपार्थिवादित्वम् । न चोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेनात्र समासः । अधरशब्दस्य

सामान्यवचनत्वाभावात् । नाप्युपमितं व्याघ्रादिभिरित्युपमितसमासं तस्मिन् हि अधरविश्वमिति स्यात् । तथाहि विश्वाधरं स्पृशसि चेद् भ्रमरः प्रियायाश्चि शकृत्-
लम् । सोऽहं तावदयश्च तन्वि तनुतां विश्वाधरो रागवानिति जयदेवः । पक्षे पञ्चमी-
पममिति साम्यसपत्नं दृष्टव्यधरविश्वसभाष्टे इति माघः (१०।५३) । इमां दधाराधर-
विश्वलोलामिति नैपथीय (७।५२) । विश्वं तु प्रतिविश्वे स्यान् मण्डले विश्विकाफल-
इति हेमचन्द्रः । विश्वस्तु प्रतिविश्वे स्यात् मण्डले पंजगुंसकम् । विश्विकायाः फले ज्ञाव-
ककलासं पुनः पुमानिति मेदिनी । The विश्व is *Bryonia grandis* and
bears a red fruit. In Bengali, it is called तेलकच । In विश्वाधर-
the समास is मध्यपदलोपि तत्पुरुष and not उपमान तत्पुरुष as अधर is
not an adjective word, nor उपमित तत्पुरुष in which case अधर
precedes विश्व । No doubt सज्जनाय appears to adopt its मधुरव्यस-
कादित् (vide स्फुरत् सुयुष् मधुरवसालिनम् &c. &c. भारवि 14. 58) ।
but inserts इव in the विश्व which evidently leads to उपमानार्थ-
धटित उपमानसमास, thereby destroying the मधुरव्यसकादि state. Nor
is इव inserted in the विश्व of such as मधुरव्यसकः, क्राव्यसकः & & ...
वक्त्रेन्दौ = भावे सप्तमी । अथवा सति पदस्य विशेषणत्वमात्रे “पशो चानादरं”
इति सप्तमी (२।३।३८) । वक्त्रेभ्य इन्द्ररिति तस्मिन् । मधुरव्यसकादयथेति तत्-
पुरुषः । सच रूपकरूपः ।

(7) रुचिः स्वादीर्घां शोभाशामभिष्वङ्गाभिलाषयोरिति मेदिनी ।

(8) रुचिं ह्यन्ये । ... नयनानन्दो विधीयते । वृद्धिः क्षियते । अपरेण शोभः
गुणा उज्जृम्भते । टपेण भुयते... भुयते ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) रूपकालङ्कारः । एवं हि अलङ्कारसर्वस्वकारादयः । काव्यप्रकाशकारादि-
मते तु प्रतीपविशेषः । आक्षेप इत्यन्वयः ।

(12) “वक्त्रे चन्द्रमसि स्थिते किमपरः श्रीतांशुरुज्जृम्भते” इति रसगङ्गाधर-
धृतःपाठः । मध्यमभट्टस्तु “वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः श्रीतांशुरभ्युद्यतः” इति पपाठः ।

বাস—(সরীষমবগুণঠনপটমপনীয ।) অজ্ঞত, সখ্যং
এব্ব অহং সাগরিণী । তুমং ত্বা সাগরিণীক্লিত্তহিঅশ্রো
সব্বং এব্ব সাগরিণীমমং পেব্বসি । (ক)

রাজা—(দৃষ্ট্বা সবেল্লহম্ । অপবার্যং ।) হা ধিক্ কষ্টম্ ।
কথং দেবী বাসবদন্তা । বয়স্য, কিমেতত্ ।

বিদূ—(সবিষাদম্ ।) ভো বয়স্য, কিং অবরং । অজ্ঞাণং
জীবিদসংসম্মো জাদো এসো । (খ)

রাজা—(উপবিষ্যাচ্ছলিঁ বহ্বা ।) প্রিয়ে বাসবদন্তে,
প্রসীদ প্রসীদ ।

(ক) আয়ংপুত্র, সত্যমেবাহঁ সাগরিকা । ত্বং পুত্র: সাগরিকীতচ্চিত্তদয়: সর্বমেব
মাগরিকাময়ং প্রেব্বসে ।

(খ) ভো বয়স্য, কিমপরম্ । অজ্ঞানং জীবিতসংশয়ো জাত এষ: ।

(১) বা—(সত্রায়ে অবগুণঠন অপনয়ন পূর্বক) অর্ধাপুত্র, আমি যথার্থই সাগরিকা ।
তুমি সাগরিকাবিশ্বলঙ্কায় সকলই সাগরিকাময় দেখিতেছ ।

১১—(সবিশ্রমে দর্শনপূর্বক, জনান্তিকে) হায় ধিক্. কষ্ট! এই যে মহিষী বাসবদন্তা
বয়স্য, ব্যাপার কি?

বি—(সবিষাদে) ওহে বকো! আর কি? আমার জীবনসংশয় উপস্থিত ।

রা—(উপবেশন ও অঙ্গজিবন্ধন পূর্বক) প্রিয়ে বাসবদন্তে, প্রসন্ন হও, প্রসন্ন হও ।

(2) Q—(Throwing the veil with anger) Husband, I am really
Sagarika : fascinated at heart by her you fancy everything identi-
fied with *Sagarika* !

K—(Seeing with wonder and aside to the jester) O fie, pity.—
The queen!—Friend, what is this?

J—(Sorrowfully) What else, friend, but that our future existence
is doubtful.

K—(Sitting with joined hands) My dear, Pardon, Pardon.

(3) जीवितसंशयः = प्राणसन्देहः ।

वास—(तदभिमुखमश्रूणि निपातयन्ती ।) अञ्जउत्स, मा
एञ्चं भण । अस्यगदाइं एदाइं अक्खराइं । (क)

विद्रू—(आत्मगतम् ।) किं दाणिं एत्थ विरअइस्सं ।
भोदु । एच्चं दाव । (प्रकाशम् ।) भोदि, महाणुभावाक्खु
तुमं । ता क्वमोअदु दाव एक्की अवराहो पिअवअस्सस्स ।
(ख)

वास—अञ्ज वसन्तअ, णं पढमसंगमे विघ्नं करन्तीए
मएज्जेच्च एदस्स अवरद्धं ण अञ्जउत्तेण । (ग)

(क) आर्य्यपुत्र, मैवं भण । अन्यगतान्धेतान्यक्षराणि ।

(ख) किमिदानीमत्र विरचयिष्यामि । भवतु । एवं तावत् । भवति, महानु-
भावा खलु त्वम् । तत् चम्यतां तावदेकाऽपराधः प्रियवयस्यस्य ।

(ग) आर्य्य वसन्तक, ननु प्रथमसंगमे विघ्नं कुर्वन्त्या मयैवैतस्यापराह्णं माय्यंपुत्रेण ।

(1) वा—(राज्यात् नम्रुणे अक्षपात् पूर्वक) आर्षःपुत्र, एकरूप वना निष्प्रयोजन ।
कथा गुलि अक्षके लक्षा करिन्ना वना इहंउहेहे ।

वि—(व्यग्त) एतन्न किं वरुवा ठिक करिव ?—इटक,—एहे बलि (प्रकाशे) माननीये,
आपनि महामुत्तावा, अिय वदःउत्तर एहे एक अपराध कमा करुन ।

वा—आर्षा वसन्तक, प्रथम मङ्गले वाधा दिन्ना आसिहे आर्षापुत्रेर निकट अपराध
करिन्नाहिं ।—हेनि करेन नाहे ।

(2) Q—(Shedding tears near the king) Husband, do not say
thus to me, these words are meant for another.

J—(Aside) What shall I now invent ?—let it be.—Thus. (To the
queen) O respected Lady. You are noble-minded. So forgive
this one fault only, of my dear friend.

Q—Respected *Basantaka*. It is I who have given offence by
causing obstruction in the first union and not my husband.

(3) অন্বয়গতানি = অন্বয়া প্রতি উদ্ভিষ্টানি । অন্বয়া গতানি । দ্বিতীয়া তত্পুরুষঃ ।
 সূৰ্বনাথী ঠনিমাধে পুংস্হাব ইতি ভাষ্যকারেষ্টা পুংস্হাবঃ । *অক্ষরাশি = কথাঃ ।
 অপরাহুন্ম = অপরাধঃ ক্ততঃ । অপ + রাধ + ক্তঃ । রাধ্যতি । ররাধ । রাহা ।
 রাত্স্থতি । অরাত্সীত্ । অরাধি । রাহুন্ম । রাহা । অথ স্মাদিষ্য । বিরচয়িষ্যামি
 = উদভাবয়িষ্যামি । রচয়তি । অররচত্ । অরচি ।

রাজা—এবং প্রত্যক্ষদৃষ্টব্যলীকঃ কিং ব্রবীমি । তথাপি
 বিজ্ঞাপয়ামি ।

আতাম্নতামপনয়ামি বিলক্ষ এষ

লাচ্ছাক্ততাং চরণয়োস্তব দেবি সূৰ্ধা ।

কৌপোপরাগজনিতাং তু মুখেन्दুবিম্বে

হৃস্তুং স্তমো যদি পরং করুণা ময়ি স্যাৎ ॥

(ইতি পাদয়োঃ পততি ।)

(1) রা—সংকৃত্ত অশ্রিয় কার্যা প্রত্যক্ষ দৃষ্টে হইয়াছে । কি বলিব ? তথাপি বলিতেছি—
 হে মহিষি, বিন্ময়াকুল (নিৰ্ভঙ্ক) আমি নিরোদয়ন ছারা তোমার চরণের লাক্ষ্যকাগি দূর
 করিতেছি । অতঃপর যদি আমার প্রতি দয়া কর তবে তোমার মুখেন্দুমণ্ডলের ক্রোধোপন্নব-
 জুজিত লৌহিত্যও দূর করিতে সমর্থ হইব । (পাদে পতন) ।

(2) K—Thus detected in committing a wicked thing, what can I say ? Yet I say, O queen, though surprized (or shameless) I am wiping off the red dye of lac, from your feet, with my head. If you then favour me, I shall be able to remove, from your moon-like face, the flush caused by the disastrous anger (eclipse) (falls at her feet).

(3) দেবি এষ বিলক্ষঃ (বিলক্ষাঃ) সূৰ্ধা তব অরক্ষণী সর্বাচ্ছাক্ততামাতাঘতামপ-
 নয়ামি । পরন্তু যদি ময়ি করুণা স্যাৎ মুখেन्दুবিম্বে কৌপোপরাগজনিতাম্ (আতাম্নতা)
 হৃস্তুং স্তমঃ ।

(4) প্রত্যক্ষদৃষ্টব্যলীকঃ = প্রত্যক্ষ যথা তথা দৃষ্ট ব্যলীকং অপ্রিয়কার্থ্যে যস্য

सः । व्यलौकं च्छब्दवैलक्ष्याप्रियकार्येषु पौडन इति हेमचन्द्रः । व्यलौकमपराधः
 स्वादिति हलायुधः । आताम्बेति । हे देवि महिषि एष विलक्षः विस्मयान्वितः ।
 विस्मज्ज इति वा पाठः । अहं मूर्धां शिरसा तव चरणयोः पादयोः लाक्षा-
 कृतामलक्तकजनितामातामतां लौहित्यमपनयामि दूरीकरोमि । परन्तु अगन्तरन्तु
 यदि मयि करुणा दया तवेति शेषः स्यात् तर्हि इन्दोर्विम्बं मण्डलम् इन्दुविम्बम् ।
 मुखमेवेन्दुविम्बमिति मधुरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः । तस्मिन् मुखचन्द्रमण्डले
 काप एव उपरागः उपप्रवः पक्षे राजसंस्पर्शः । तेन जनितामुत्पादिताम् । उच्यते
 गङ्गसंस्पर्श उपराग उपप्रवइति हलायुधः । रोषोपप्रवघटितामातामतामिति
 शेषः । हर्तुं मपनेतुं तमः शक्नो भविष्यामीति शेषः ।

(5) आदौ शिरसा तवालक्तकभूषितौ पादौ रञ्जनशून्यौ करोमि । ततस्तवान्-
 गच्छेण कोपरक्तमाननं प्रकृतिभ्यं विधास्ये ।

(6) तमः = तम् + अच् । इत्थिन्मिभ्यां वक्तव्यमिति णप्रत्ययस्तु कर्मोपपदे स्यात् ;
 अथ भ्वाटौ आत्मनेपदै । दिवादी परस्मैपदै । “अपितः चास्यतेः चान्तिः चामृषः
 चमतेः तमा ।” चमते । चत्तमे । चमिष्यतं चंस्यते । अचमिष्ट अचंस । चस्यते
 अचमि । चान्तः । चममाणः । चमित्वा चान्त्वा । चमितुं चन्तुम् । ऊदित्वाङ् ।
 पक्षे चास्यति । चास्यम् ।

(7) विलक्षं विस्मयान्वित इत्यमरः । कारुण्यं करुणा घृणा कृपा दयानुकम्पा
 स्यादित्यमरः ।

(8) आतामता अपनीयते...विलक्षेण एतेन...लाक्षाकृता...चमिष...करुणय
 भूयंत ।

(9) वसन्ततिलकं वत्तम ।

(10) रूपकालङ्कारः ।

(11) अत्राभिवलं नाम नाटकीयो गर्भसन्धिः ।

वास । (हस्तो न वारयन्ती) अञ्जउत्त उट्टेहि उट्टेहि,
 णिक्लञ्जो क्खु सो जणो जो अञ्जउत्तस्सईदिसं हिअभं

জাণিষ পুণো বি কুপ্পদি, তা সুহঁ চিহ্ণদু অল্লতত্তো, অহঁ
গমিষ্স' (ইতি গন্তুমিচ্ছতি) । (ক)

কাস্ব । ভদ্রিণি করিহি পসাদং, এল্লং চরণপড়িষ্স'
মহারাস্স' উজ্জ্ভিষ্স গদাএ অবস্সং পশ্চাছাঘেণ হোদল্লং । (খ)

বাস । অবেহি অপণ্ডিটে কিং এয় পশ্চাছাবস্স কারণং,
তা এহি গচ্ছন্ন (ইতি নিপ্পান্তে) । (গ)

(ক) আর্থপুত্র, উত্তিষ্ঠোত্তিষ্ঠ । নিলঞ্জ: স্বল্বেষ জনো য আর্থ্যপুত্রস্যেদ্রুগং হৃদয়ং
জাত্বা পুনরপি কথ্যতি । তন্ সুখং তিষ্ঠত্বার্থপুত্র: । অহঁ গমিষ্যামি ।

(খ) মর্ষি কুরু প্রসাদম্ । एवं চরণপতितं महाराजमुज्झित्वा गताया अवग्रहं
पथोत्तापेण भवितव्यम् ।

(গ) অপেছ্যপচ্ছিত্তি, কিমত্র পথোতাপস্য কারণম্ । তদেহি গচ্ছাব: । (ইতি
নিপ্পান্তে) ।

(১) ব:—(হস্তধারণ রাজার চরণে পতন নিবারণপূর্বক) আর্থাপুত্র, উঠুন, উঠুন ।
আর্থাপুত্রের হস্তে একপ জনিয়া আবারও কোপ করা নিলঞ্জতা বটে । আর্থাপুত্র হ:ব
থাকুন । আমি বাইরেছি । (গমনোদ্গতা) ।

ক:—ভক্তি, অনুগ্রহ করুন । চরণপতিত মহারাজকে ছাড়িয়া গেলে অবশ্য পশ্চাত্তাপ
হুটিবে ।

ব:—দূর হ মূর্খা ! এখানে পশ্চাত্তাপের কি কারণ আছে ? এস, যাই । (উভ-
য়ের পশন) ।

(2) Q—(Stopping the King from falling at her feet, with her
hands) Rise, rise, husband. It is impudent to be angry when your
heart is known to be such. Stay happily. I depart (Going).

M.—Be kind, mistress. Repentance is sure to ensue if you
forsake the king, thus fallen at your feet.

Q.—Be off, fool, what may be the reason of repentance here ?
Come, let us go. (Exeunt).

(3) अपेहि = दूरीभव । उम्भित्वा = त्यक्त्वा । उम्भति । उम्भाद्य-
कार &c. ।

राजा—देवि, प्रसीद प्रसीद । (आताम्रतामपनयामि'
इति पुनः पठति ।)

विदू—भो, उठे हि । गदा सा वासवदत्ता देवी । ता
कौस एव अश्वरुदितं करेसि । (क)

राजा—(मुखमुन्नमय्य ।) कथमकृत्वैव प्रसादं गता देवी ।

विदू—न किदो कंहं प्रसादो जं अज्जवि अक्खुदस-
रीरा चिट्ठम् । (ख)

(क) भोः, उत्तिष्ठ । गता वासवदत्ता देवी । तत्किमवाश्वरुदितं करंवि :

(ख) न कृतं कथं प्रसादो यदद्याप्यन्नतश्चरीरास्तिशामः ।

(1) रा—राजि, असन्ना ३७, असन्ना ३७ । (आताम्रता ईतादिप्र पुनरुक्ति)

वि—उठे, उठ । सेई देवी वासवदत्ता चलिशा गिन्नाहेन । आर अरणः रोदन कर केन *
त्र—(मुख ऊर्लिय) से कि अनुग्रह विनाई ये देवी गेलेन ?

वि—अनुग्रह करे नाई किस ? एधनउ अकउ चरीरे आहि ।

(2) K.—Queen, pardon, pardon. (Speaks again 'the red
dye &c.)

J.—Well, get up. The queen is gone. So why are you crying
in the wilderness ?

K.—(Looking up) Why, the queen is gone and no favour has
been shown ?

J.—Why is no favour shown ? We are still with uninjured
bodies !

(3) अश्वरुदितम् = इथा प्राथंता, निष्कलदुःखनिवेदनम् । अरथ्ये वने
रुदितं रोदनं क्रन्दनम् । सप्तमीसमाप्तः । उन्नमय्य = उत् + नम् + णिच् = त्यप् ।
अमन्वात्वात् मित्त्वम् । अपि लघुपूर्वादिनि (६।४।५६) शेरयादीशः ।

राजा—धिङ् मूर्ख, किमिवमुपहससि माम् । ननु
त्वत्कृत एवायमापतितोऽस्माकमनर्थक्रमः । यतः

समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

Exm.

प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रकृष्टस्य प्रेम्णः खलितमविषद्यं हि भवति ॥

(1) रा—धिङ् मूर्ख । आयाके उपहास करिउंउह केने ? तोयाकईकई उ आया
एई सकल अनर्थ उपहित इईयाह । येहेतु—

अनुदिन अति सभासत्र प्रीति वद्धित इईयाहिन । अन आया एई अकार्य वर्णने
असहिष् प्रिया निश्चित प्राणताप करिवे । विउक प्रणयस्य अनन असहा ।

(2) K—Fie, fool, why are you taunting me? These awkward things befalling me, are of your making; as the love with daily endearments has been firm, detecting me in this first unpleasant work, my beloved wife, unable to bear it, will surely commit suicide today. The slips of deep love are truly unbearable.

(3) अनुदिनं प्रणयबहुमानात् प्रीतिः समारूढा । अद्य खलु मया कृतमिदमकृत-
पूर्वं व्यलीकं वीक्ष्य असौ प्रिया असहना स्फुटं जीवितं मुञ्चति । प्रकृष्टस्य हि प्रेम्णः
खलितमविषद्यं भवति ।

(4) आपतितः = समागतः । अनर्थक्रमः = विपत्समूहः । अनिष्टाक्रमणं वा ।
क्रमयानुक्रमे शक्ती कल्पे चाक्रमयोऽपि चेति मेदिनी । समेति । अनुदिनं प्रतिदिनं
प्रणयस्य प्रेम्णः बहुमानात् अत्यन्तादरात् प्रीतिः खेहः समारूढा समधिकता जाता ।
अद्य खलु मया कृतमनुष्ठितमिदमकृतपूर्वमननुष्ठितपूर्वं व्यलीकमकार्यं वीक्ष्य हृष्टा
असौ प्रिया वासवदत्ता असहना अक्षमा सती स्फुटं निश्चितं जीवितं प्रायान् मुञ्चति
मांघातिव्यथाति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवहेति भविष्यति खट् । हि यतः
प्रकृष्टस्त्रीचमस्य प्रेम्णः प्रणयस्य खलितं पतनं भ्रंशइति यावत् । अविषद्यं भवति ।

(5) मनीहृशेनाकार्येण प्रिया प्रतिदिनं वद्धितायाः प्रीतिः पतनं मत्वा नूनं प्राणां-
व्यात्यति । प्रकृष्टप्रेमभङ्गः सर्वथा न सहनीयः ।

(6) अनुदिनम् = दिनं दिनमनु । अव्ययं विभक्तौत्यादिनाव्ययीभावः (२।१।६)
 अकृतपूर्वम् = पूर्वं कृतमिति सुप्सुपेति समासः । न कृतपूर्वमित्यकृतपूर्वम् । प्रिया =
 प्री + कः + टाप् । प्रीणातीति । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः । प्रीणाति प्रीणीति ।
 पिप्राय पिप्रिवे । प्रेष्यति-ते । अप्रैषीत् अप्रेष्ट । प्रीतम् । प्रीणत् प्रीणागम् । प्रेतुम् ।
 प्रीत्वा । प्रीयते । अप्रायि । अयं दिवादिशाकानेपटी । प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रिय इति
 माघः । अविषह्यम् = न विषह्यम् । वि + सह + यत् । परिनिविभ्यः सेवसितसशमिव
 सहसुट्स्तुखञ्जामिति षत्वम् ।

स्वलितम् = भावे क्तः । स्वलति । असवाल । अस्वालौत् ।

(8) समारूढया...प्रीत्या...प्रियया मुच्यते...असहनया असुया स्वलितेन अवि
 षच्छेण भूयते ।

(9) शिखरिणीष्ठम् ।

(10) अर्थान्तरन्यासालङ्कारः । भवेत् स्मार्थान्तरन्यासी वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्
 साधनसमर्थस्य न्यासो योन्वस्य वस्तुन इति लक्षणात् ।

(11) अवानुमानं नाम गभेमभिः ।

विदू—भोः, रुद्रा देवी । दाव ण जाणीअदि किं
 करिस्सदित्ति । साअरिआए उण जीविदं दुक्करंत्ति
 तक्केमि । (क)

राजा—वयस्य, अहमप्येवं चिन्तयामि । हा प्रिये
 सागरिके ।

(ततः प्रविशति वासवदत्तावेषधारिणो सागरिका)

साग—(सोहेगम् ।) दिठ्ठिआ इमिष्ठा विरइदेष देवी-
 वेसेण इमादो संगीदसालादो णिक्कमन्ती ण केणावि लक्खि
 दद्धि । ता दाणिं एत्थ किं करिस्सं । (इति सास्सं चिन्त-
 यति ।) (ख)

(क) भी ब्रह्मा देवी तावन्न शायते किं करिष्यतीति, सागरिकायाः पुनञ्जीतितं दुष्करमिति तर्कयामि ।

(ख) दिष्ट्या अनेन विरचितेन देवीवेशेन अस्याः सङ्गीतशास्त्राती निष्कामनी न केनापि खलित्यास्मि, तदिदानीमत्र किं करिष्यामि ।

(1) वि—उहे रुष्टा प्रेवी किं करिबेन खानि ना । किञ्च आमर बोध इय सागरिकार जीवन दुष्कर ।

रा—वयस्य, आमिउ ताहाई ताबितेहि । हा प्रिये सागरिके ।

(वासवदत्ताःवशधारिणी सागरिकार प्रवेश)

रा—(उद्वेगैर सहित) भागो এই धिरचित-राज्ञीपरिच्छेदर सहित सर्गातशाला हहेते निष्क्रमणैर पर केशेउ आनाके लक्षां करे नाई । एधन किं करि ? (अश्रुपात उ चिञ्चा)

(2) J—Well, it is not known what the angry queen will do but I think *Sagarika's* life is not easy.

K—I too think so, friend. Dear *Sagarika*.

(ENTER SAGARIKA DISGUISED AS THE QUEEN.)

S—(Anxiously) Luckily I was not observed by any one while coming away from this music hall with the queen's dress on. What shall I now do here ?

(3) जीवितं = प्राणधारणम् । निष्कामनी = आगच्छन्ती ।

विदू । भोः किं मूढो विभ्र चिद्रसि, चिन्तेहि एय पडिञ्चारं । (क)

राजा—वयस्य, तदेव चिन्तयामि । देवीप्रसादं मुक्ता नान्यमुपायं पश्यामि । तदेहि । तत्रैव गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

साग—(सास्त्रं विमृश्य ।) (वरं दापिं सधं जेव्य असाणधं उव्वन्धिअ उबरदा भविस्सं । ए उय जाणिदसंकेतवुत्तन्ता

ସୁସଙ୍ଗଦା, ବିଷ୍ମ ଦେବୀଂ ପରିଭୂଦା ଚିହ୍ନିଛି । ତା ଜାବ ଗ୍ରହଂ
ଅସୌକ୍ଷପାଦବର୍ତ୍ତଳେ ଗଦୁକ୍ଷ ଜଧାସମୀହିଦଂ କରୁଛି । (ଇତି
ପରିକ୍ରାମତି ।) (ଖ)

ବିଦୁ—(ଆକର୍ଷ୍ୟଂ ।) ଚିହ୍ନ ଦାବ ଚିହ୍ନ । ଭୋଃ, ପଦସହୌ
ସୁଖୀକ୍ଷଦି । ଜାଣାମି କଦାପି ଗହିଦ୍‌ପଦ୍ମାଦାବା ପୁଷ୍ପୋକ୍ତି
ଦେବୀ ଆକ୍ଷଦା ଭବେ । (ଗ)

ରାଜା—ବୟସ୍ୟ, ମହାନୁଭାବା ଖଲୁ ଦେବୀ । କଦାଚିଦ୍‌ଦେବମପି
ସ୍ୟାତ୍ । ତତ୍ତ୍ଵଚିତ୍ତଂ ନିରୂପୟ ।

କ) ଭୋଃ, କିଂ ମୃଦୁ ଇବ ତିଳମି । ଚିନ୍ତାଧାରା ପ୍ରତୀକାରମ୍ ।

(ଖ) ବର୍ତ୍ତମାନୀନୀ ସ୍ଵଧର୍ମେବାତ୍ମାନମୁଦ୍‌ବ୍ୟଞ୍ଚୋପରତା ଭବିଷ୍ୟାମି ନ ପୁନର୍‌ଜ୍ଞାତସଙ୍କେତରୂପାମା
ସୁସଙ୍ଗତେବ ଦେବ୍ୟା ପରିଭୂତା ତିଷ୍ଠାମି । ତଦ୍‌ବାବଦ୍‌ନମସ୍କୌକ୍ୟପାଦପତଳେ ବଲ୍‌ବା ଯଥା ସମୀହିତଂ
କରାଷ୍ୟାମି ।

(ଗ) ତିଳ ତାବଚିତ୍ରା । ଭୋଃ, ପଦଶବ୍ଦଃ ଯୁଯତେ । ଜାଣାମି କଦାପି ଗହିତପଦ୍ମାଦାପା
ପୁନର୍‌ପି ଦେବ୍ୟାଗତା ଭବେତ୍ ।

(1) ବି—ଓହେ ଯୁର୍ବରଂ କ୍ଷାୟ ରହିଲେ ଯେ ? ଏବିବସ୍ତେ ଅତିକାର ଚିହ୍ନା କର ।

ରା—ବରଂ ତାହାହି ଭାବିତେଛି । ମହିଷୀର ଅନୁଗ୍ରହ ବାତୀତ ଅକ୍ଷ ଓପାୟ ଦେଖି ନା ।
ଏନ, ସେଧାନେ ଯାହି (ପରିକ୍ରମଣ) ।

ସା—(ଅକ୍ଷପାତ ଓ ଚିହ୍ନା) ବରଂ ଏଥନ ଉଦ୍‌କନେ ପ୍ରାପ୍‌ତାଗ କରିବ । ତଥାପି ଜାତ-
ନକ୍ଷତ୍ରବୁଝାଣା ମହିଷୀ କର୍ତ୍ତୃକ ଅପମାନିତା ହୁମନ୍‌ତାର କ୍ଷାୟ ଧାକିବ ନା । ଅତଏବ ଅଶୋକ-
ବୃକ୍ତଲେ ଯାହିନା ଅଭିଳାଷିତ କାର୍ଯ୍ୟା ସମ୍ପନ୍ନ କରି (ପରିକ୍ରମଣ) ।

ବି—(ଅବନ ପୂର୍ବକ) ଅପେକ୍ଷା କର । ପରମଳ ଶୁନା ଯାହିତେଛି । ହସ୍ତ ପ୍ରାଣାହୁତାପା
ରାକ୍ଷୀ ଆବାରଂ ଆସିତେ ପାରେନ ।

ରା—ବରଂ, ମହିଷୀ ମହାନୁଭାବା, ତାହା ସକ୍ଷବ ବଟେ, ଶୌର ନିରୂପଣ କର ।

(2) J—Well, why do you fumble like a fool? Devise some
remedy.

K—Yes, friend, I am thinking of that. I see no means except
the queen's favour. Come, we shall go to the queen. (Walking).

S—(Thinking with tears) Better I shall now die by committing suicide than live like *Susangata* insulted by the queen, after the matter of assignation was known. So I go under the *Asoka* tree (*Jonesia asoca*) and do what I intend. (Walking.)

I—(Listening) Wait a bit. Treading sounds are heard. The repentant queen may call again.

K—The queen is truly magnanimous. It may perhaps turn so. Find out quickly.

(3) प्रतीकारम् = उपायम् । मुक्ता = वज्रयित्वा । मुञ्चति-ते । हृमोच मुमुचे । मोञ्चति-ते । असुचत् अनुक्त । मुच्यते । अमोचि । मुक्तम् । मुञ्चत् मुञ्चमाणम् । मोक्तम् । वरम् = ईषत् प्रियम् । देवाद वते वरः श्रेष्ठे विषु क्लीवे मगाक् प्रिय इत्यमरः । उद्वध्य = उद + वध् + ल्यप् । वध्नाति । वधन् । वध्वा । भन्तुस्यति । वध्नातु । अवध्नात् । वध्नीयात् । वध्यात् । अभन्तुसीत् । अभन्तुस्यत् । वध्यते । अवन्धि । वधम् । वधत् । वधुम् । वधा । उपरता = मृता । उप + रम् + क्त + टाप् । विभाषाकर्मकादिति वाक्यनेपथम् । (१।१।८५) । उपरमति उपरमते वा । परिभृता = अवमानिता ।

विदू—जं भवं आसुवेदित्ति । (इति निष्क्रामति । (क)
साग । (उपसृत्य) ता जाए इमाए माहबोलदाए पासं
विरइअ असोअपादवे अप्पाणअं उव्वन्धिअ वावादेइस्सं ।
(इति लतापाशं रचयन्ती) हा ताद हा अम्ब, एसा दाणिं
अहं अणाहा असरणा विवज्जामि मन्दभाइणो (इति कण्ठे
लतापाशमर्पयति) । (ख)

विदू । (विलोक्य) का उण एसा, कहं देवी वासवदत्ता ।
(ससम्भ्रममुच्चैः) भो वधस्स परित्ताहि परित्ताहि, एसा
क्खु देवी वासवदत्ता अप्पाणअं उव्वन्धिअ वावादेदि । (ग)

राजा । (ससम्भ्रममुपसृत्य) वयस्य कासौ कासौ ।

विदू । णं ऐसा । (व)

(क) यद्भवानाशापयतीति ।

(ख) तथावदन्त्या साधवीलतया पाशं विरचय्याश्रीकपादप आत्मानमुदबध्य व्यापादयिष्यामि । हा तात, हा अस्व, एषेदानौमहमनायाशरणा विपद्ये मन्दभागिनी ।

(ग) का पुनरिषा । कथं देवी वासवदत्ता । भो वयस्य परित्रायस्व परित्रायस्व । एषा खलु देवी वासवदत्ता आत्मानमुदबध्य व्यापादयति ।

(घ) ननु एषा ।

(1) वि—वेरूप अस्वः (गमन) ।

रा—(आश्रमनपूर्वक) এই মাধবীলতা দ্বারা বন্ধননিৰ্ব্বাহপূৰ্ব্বক অশোকবৃক্ষে নিজকে উদ্ধক করিয়া মরিব (লতা পাশ নিৰ্ব্বাহ) । হা পিতা । হা মাতঃ । মনাশা যনাশ্রয় মনভাগিনী আমি মরিতেছি (কণ্ঠে পাশ প্রদান) ।

বি—(দর্শনপূৰ্ব্বক) এ আবার কে ? এই যে দেবী বাসবদত্তা । (সভয়ে উচ্চৈঃস্বরে) ওহে বয়স্ক, পরিত্রাণ কর, পরিত্রাণ কর । দেবী বাসবদত্তা উদ্ধকনে মরিতেছেন !

রা—(সবেগে আশ্রমনপূৰ্ব্বক) কোথায়, কোথায় ?

বি—এই মে !

(2) J—As you command (Goes).

S—(Coming) Making a halter of this *Jasmin* creeper, I shall hang myself on this *ashka* tree (Prepares a halter). O father, O mother, this helpless, unprotected and unfortunat one is dying (Fastens the noose on her neck).

J—(Looking) Who is this ? Well, the queen ! (With fright and aloud) Rescue, rescue, O friend. The queen is hanging herself to death.

K—(Coming quickly) Where is she, where is she ?

J—Well, here.

(3) व्यापादयिष्यामि = विनाशयिष्यामि । वि + आङ् + पद + शिच् + लट् मिप् । विपद्ये = म्रिये । पद्यते । पेदि । पत्स्यति । अपादि । पद्यते । अपादि । पत्नम् । पद्यमानं पत्नम् । हा अस्व ! = अन्वार्थनद्योर् ऋस्यति सम्बुद्धौ ऋसः ।

राजा—(कण्ठात्पाशमपनयन् ।) अयि साहसकारिणि,
किमिदमकार्यं क्रियते ।

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठस्थिते तव ।

अतः स्वार्थप्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ॥

(1) ग—(कण्ठ इहेते वक्त्रेण मोचनपूर्वक) अयि साहसिकि ! এই অর্থাৎ কেন করা হইতেছে ? প্রিয়ে, তোমার কণ্ঠগত এই বন্ধনগুলু দ্বারা আমার প্রাণ কণ্ঠগত হইতেছে । অতএব তোমার মরণ নিবারণ চেষ্টা আর্থেই বটে । সাহস ত্যাগ কর ।

(2) K—(Removing the halter) O daring one ! Why this wrong thing is attempted ? With this halter, O dear, on your neck, my life is about to depart. So this obstruction is for self. Give up the rash attempt.

(3) प्रिये पाशे तव कण्ठस्थिते मम प्राणाः कण्ठगताः । अतः अयं स्वार्थप्रयत्नः । साहसं त्यज्यताम् ।

(4) हे प्रिये प्रणयिनि पाशे बन्धने तव कण्ठस्थिते गलस्थिते सति मम प्राणाः जीवितं कण्ठगताः गमनीन्मुखे इत्यर्थः । अभूवन्निति शेषः । अतः अयं तन्मरण-वारणाय कण्ठबन्धनमोचनरूपः उद्यम इत्यर्थः । स्वार्थे निर्गार्थे प्रयत्नः आत्मप्रयोजन-कानुष्ठानमित्यर्थः । साहसं बलात्कारकृतकार्यं । साहसन्तु बलात्कारकृतकार्ये नमे पिचेति मेदिना । त्यज्यतां परिक्रियताम् । (कथञ्च अयं साहसं स्वार्थप्रयत्न-त्यज्यतामित्यन्वयमाह । साहसमिति पदस्य तव साहसात्मक इत्यर्थः ।)

(5) उद्वबन्धनयुक्तायां त्वयि मत्प्राणा निर्गमोन्मुखाः । अतस्त्वां वारयन्नात्महिता-
नेव यते ।

(8) कण्ठगतैः प्राणैः...स्वार्थप्रयत्नेनानेन । त्यज... ।

(9) अनुष्टुप् ।

(10) असङ्गतनिर्गमालङ्कृतिः । भिन्नदेशतयात्यर्थं कार्यकारणभूतयोः ।
पुगपङ्गुर्भयोर्वच खरतिः सा स्वादसङ्गतिरिति लक्षणात् ।

राग । (राजानं दृष्ट्वा) अहो कथं एसां भद्रा ।

(सहर्षमात्मगतम्) जं सञ्च एणं पेक्खिअ पुणो बि मे जीबिदाहिलासो संवुत्तो, अथवा एणं पेक्खिअ कदत्था भबिअ सुहेण अप्पाणञ्च उव्वन्धिअ जीबिदं परिच्चइस्सं । (प्रकाशम्) मुच्चदु मुच्चदु मं भट्टा, पराहीणो क्खु अञ्चं जणो ण उण ईदिसं अबसरं मरिदुं पावेदि, तुमं पि देवीए मा अप्पाणं अबराहिणं करेसि (इति पुनः कण्ठे पाशं दातु-मिच्छति) । (क)

(क) अही कथमिव भर्ता । यत् सत्यमेव प्रेत्य पुनरपि मे जीविताभिलाषः संवृत्तः । अथवा एनं प्रेत्य कृतार्था भूत्वा सुखिनात्मानमुदबध्य जीवितं परित्यज्यामि । मुञ्चतु मुञ्चतु मां भर्ता । पराधीनः खल्लयं जगः न पुनरीदृशमवसरं मत्तुं प्राप्नोति । त्वमपि देव्या मा आत्मानमपराधिगं कुरु ।

(1) मः—(राज्ञांके पेथिया) एई ये महाराज ! (सहर्षे अगत) मताई ये ईशंके पेथिया आवारणं जोवने अडिमाय इडेतेछे । अथवा ईशंर नर्णने कुतार्था, इत्थे उव्वकने जीवनं ता.ग करिव । (प्रकाशे) महाराज, आमांके छेडे दिन, छेडे दिन् । आमि पराधीन । मरिदे आर अङ्गप इत्थेग पाहेव ना । आपनि उ राखीर निकटे निजके अपराधी करिवेन ना (पुनर्त्वार कठे पाणवकनेर ईछ्छ) ।

(2) Sa—(Seeing the king) Lo, this is the king. (Joyfully aside) Alas, his sight inspires me again with the love of life. Very well, happy to see him, I shall now hang myself with pleasure. (To the king) Release me, Sire, release me, I am not free and shall get no such opportunity again to die. You too must not make yourself faithless to the queen. (Wishes again to put the halter on her neck.)

(3) संवृत्तः = जातः । परित्यज्यामि = विहास्यामि = मोक्ष्यामि । परि + त्यज् + लृट् निप् । त्यजति । तत्याज । अत्याचीत् । त्यज्यते । अत्याजि । त्यक्तः । त्यक्तुम् । त्यक्ता । मा कुरु = On such application of शीट्, remarks जेवादित्यः—

“कथं मा भवतु तस्मै पापं मा भविष्यतीत्यसाधुरेवायम् । केचिदाहुरङ्गिदपरो मा शब्दो विद्यते । तस्माद्यं प्रयोग इति”—काशिका । भट्टोजि also says—“मायं माङ् । किन्तु माशब्दः । cf :—पाणौ मा कुरु चतुसायक मनुं मा चापमारोपर्यति जयदेवः । The objection is to the use of लोट्, लृट्, &c...; as with माङ्, only लुङ् shall be used to indicate whatever tense is intended and no other लकार is admissible, माङ् लुङ् being the Rule (१।१।१३५) which enjoins the व्यवस्था सर्वलकाराणामपवादः । They justify it by considering मा as another निपात and not माङ् ।

राजा—(निरूप्य सहर्षम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका ।

(इति कण्ठाव्याशमाश्रियम् ।)

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते

त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।

चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेश्च

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि । ६३ ॥

(इति बाहुपाशमाश्रियम् कण्ठे गृहीत्वा स्वर्गसुखमभिनीय विदूषकं प्रति ।)

सखे, ह्यमनभ्रा वृष्टिः ।

(1) रा—(निरुपण पूर्वक सहर्षे) এই যে আমার শ্রিরা সাগরিকা ! (কণ্ঠ হইতে বন্ধন টানিয়া ফেলিয়া) অগ্নি প্রাণেশ্বরী তোমার অতিমাত্র সাহসের প্রয়োজন নাই । এই লতাবন্ধন সত্ত্বর পরিত্যাগ কর । আমার এই গমনোন্মুখপ্রাণ রোধ করিবার জন্য কণ্ঠকাল কণ্ঠে বাহুপাশ অর্পণ কর । (বাহুপাশ কণ্ঠে গ্রহণপূর্বক স্পর্শস্থলাভের সহিত বিদূষকের প্রতি) বন্ধো, এ যে মেঘশূল বর্ষণ !

(2) K—(Finding joyfully) Well, this is my dear *Sagarika*, (Snatching the noose away from her neck) O the mistress of my soul, no need of that rash deed on your part. Throw this halter away and fasten your arms on my neck for a short time,

to arrest my fleeting life. (Putting her arms round his neck and feeling pleasure, to the jester) Friend, this is a downpour without a cloud.

(3) अयि जीवितेशे ! अमुना ते साहसनातिमावम् अलमलम् । त्वं त्वरितमेनं लतापाशं मुञ्च । मम चलितमपि जौवितं निरोद्धुमिह कष्टे बाहुपाशं नलं निधेहि । *

(4) अयि जीवितस्य प्राणानामोशे अधीश्वरि ! अमुना पाशवन्धनरूपेण ते तव साहसेन बलान्कारकृतकार्येण अतिमावमत्यर्थमलमलं न प्रयोजनम् । अलं भूयश्च पर्योषिश्चक्तिवारणवाचकमित्यमरः । चापले हे भवत इति वक्तव्यात् संभ्रमे हितम् । त्वं त्वरितं द्रुतमेनं लतापाशं वज्रवन्धनं मुञ्च त्यज । मम चलित गमनान्मुखमपि जौवितं प्राणान् निरोद्धुं सम्भयितुमिह अस्मिन् मम कष्टे लथं स्वल्पकालं बाहुपाशं भुजवन्धनं निधेहि स्थापय । अनन्धा = मेषशृग्या ।

(5) अतिमावमविमृश्यकरणं विहाय लतापाशञ्च श्लिच्छा मम प्रस्थानोन्मुखप्राणावलम्बनाय अस्मिन् कष्टे भुजपाशं बधानम् ।

(6) साहसेन...साध्यं नास्तीति गम्यमानक्रियायाः करणे द्रुतौया । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्ता प्रयोजिकेति नियमात् ।

अतिमावम् = इति निपातः । अथवा अति सादा यस्मिन् ।

त्वरितम् = त्वर + क्तः । पञ्चे तृणम् ।

चलितम् = अर्द्धिकर्मणि क्तः । आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति (३।२।१०२) ।

निरोद्धुम् = नि + रुध् + तुमुन् । रुणञ्चि रुध् । ररोध रुधे । रीत्स्वति-ते । अरुधत् अरीत्मात् अरुह । रुधत् रुध्वात् । रुद्धम् । रुध्यते अरोधि । कर्मकर्त्तरि अरुह । रुहा ।

(8) विसुष्यतां त्वया...लतापाशः अयम्...बाहुपाशः निधीयताम् ।

(9) मालिनीवृक्षम् ।

(11) अत्र सन्धुमो नाम भावः । तथाहि आदरातिशयाच्चेतस्त्वावेगः सन्धुमो मत इति मरुखतौकल्याभरणे ।

विदू—भोः, एवं षेटं । जह अशालवादावली भविश्र
ण आश्रादि देवी वासवदत्ता । (क) (ततः प्रविशति
वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वास—इच्छे कञ्चनमाले, तं तथा चरणणिवडिदं अज्ज
उत्तं अवधीरिअ आअकन्तीए मए अदिण्हुरं किदं । ता
दाणिं सअं ज्जेव्व गदुअ अज्जउत्तं अणुणइस्सं । (ख)

काञ्च—को अस्सो देवी वज्जिअ एत्तं भणिटुं जाणादि ।
वरं सो एव्व देवो दुज्जणो होदु । ण उण देवी । ता एदु
एदु देवी । (ग) (इति परिक्रामतः ।)

राजा—अयि सुभ्धेः, किमद्यापि मध्यस्थतया वयं विफल-
मनोरथाः क्रियामहे ।

काञ्च—(कणं दत्वा ।) भट्टिणि, जह समीवे एसो भट्टा
मन्तेदि तह तक्केमि तुमं ज्जेव्व अणुणिटुं आअच्छदि । ता
उवसप्पदु भट्टिणी । (घ)

(क.) भोः, एवं न्विदम् । यद्यकालवातावली भूत्वा नायाति देवो वासवदत्ता ।

(ख) अयि काञ्चनमाले तं तथा चरणनिपतितमार्यपुत्रमवधीरयित्वा आगच्छन्त्या
मया अस्मिन्निष्ठुरं कृतं, तदिदानीं स्वयमेव गत्वा आर्यपुत्रमनुनेष्यामि ।

(ग) कोऽन्यो देवीं वज्जयित्वा एषं भणितुं जानाति । वरं स एव देवो दुर्जनो
भवतु । न पुनर्देवी । तदेतु एतु देवी ।

(घ) भर्त्रि, यथा समीप एष भर्ता मन्त्रयते तथा तर्कयामि त्वामेवानुनेतुमा-
गच्छति । तदुपसर्पंतु भर्त्री ।

(1) वि—ता बटे, यँ वसवदत्ता अकालवातावली हईया ना आसैन ।

। (वासवदत्ता ७ कामनमालार प्रवेश ।)

वा—ओलो काकनमाले, चरणपतित अर्धापुत्रके अबहेलनपूजक आसिया अर्ध
निष्ठुर कार्या करियाछि । एषन निजेई याईया ताँहाके अनुनय करिव ।

का—देवी भिन्न आर के एरूप बलिजे जाने ? वरं महाराजई दुर्जन हँउन, किञ्च
राजोर ताहा हँउया उचित नहे । अतएव आहून (उडहर परिक्रमण) ।

र—अयि सुन्दरि, एषन पर्युक्त केन केनासीछ दावः आआके विकलमनोरथ
करितेछ ?

का—(श्रवणपूर्वकः उत्ति, महाराजः निकटेई कथा बलिजेछैन । बोध हय आपनाके
अनुनय करार कञ्च अ सिजेछैन । आपुनि आहून ।

(2) J—O yes it is ; but if the queen does not appear like a
sudden squall (Enter the queen and her maid).

Q—O wench, I have acted very cruelly by coming away, after
disregarding my husband fallen at my feet. I shall now go back
myself and entreat him.

M—Who else but the queen would say this ? Rather let
the king be wicked, than your majesty. So come mistress. (They
proceed)

K—O charming one ! why am I still baffled with your in-
difference.

M—(Listening) Mistress, His majesty is talking by, I think he
is coming to entreat you—So go near, Madam.

(3) अकालवातावली = अनामयिकवात्या । अवधीरयित्वा = अवहेलितं कृत्वा
= उपेत्य । अत्र अवधीरिव धातुः । ततः क्त्वा । अवधीर्य इति वा संस्कृतम् ।
The form अवधीर्य occurs in माघ and नैषध and in this अव is उपरुगे
and धोरि the root. मध्यस्थतया = औदासीन्यम् = with indifference.
क्रियामहै = कृ कर्मणि लट् मङिङ् । सुग्धे = सुन्दरि, मूढे वा, Beautiful or
simple. सुग्धन्तु सुन्दरं मूढे इति मेदिनी ।

वास । (सहर्षम्) ता अलक्षिदा एव्य पुठदो गदुअ
कण्ठे गेह्लिअ पसादइस्सं । (क)

विदू । भोदि साअरिए वीसहा भविअ पिअवअअअं
आलावेहि । (ख)

वास । (आकर्ण्य सविषादम्) कञ्चणमाले कथं सा
साअरिआ बि एअ एअ चिहृदि, ता सुणअ दाव, पच्छा
उपसपिअं । (इति तथा करोति ।) (ग)

साग । भट्टा किं एदिणा अनीअदाक्खिअेण, जीवि-
दादो बि अअिअवअअहाए देवोए पुणो बि असाणअं अपरा-
हिणं किं करेसि । (घ)

(क) तदसचित्तैव पृष्ठतां गत्वा कञ्चुं गृह्णात्वा प्रसादयिष्यामि ।

(ख) भवति सागरिके, विद्यया भूत्वा प्रियवयस्यमालप ।

(ग) काञ्चनमाले, कथं मा सागरिकाप्यत्रैव तिष्ठति । तच्छृणुमस्तावत् ।
पश्चादुपसर्पस्यामि ।

(घ) भर्तः, किमन्तेनालौकटाक्षयेन । अवितादप्यधिकवह्नभाया देव्याः
पुनरप्यात्मानमपराधिनं किं करोषि ।

(1) वा—(सहर्षे) अलङ्किते पृष्ठेन द्विके राईया कण्ठे ग्रहणं पूर्वक प्रसन्न करिब ।

बि—माननीया सागरिके, अति विद्यासे प्रियवयस्येण सहित आलाप करुन ।

वा—(श्रवणं पूर्वक सविषादे) काञ्चनमाले, सेई सागरिकाओ एथानेई आछे ।
आगे सुनि, पन्चः२ निकटे बाईब (श्रवण) ।

सा—महाराज एई विद्याभूरागे श्रवणनेर प्रयोजन किं ? प्राणापेका समधिकप्रिया
सहिधीर निकट निजके अपराधी करिअेछेन केन ?

(2) Q—(Joyfully) Going unperceived to his back, I shall take
him by the neck and thus please him.

J—Respected *Sagarika*, talk confidently with my dear friend.

Q—(Hearing and sorrowfully) Girl, why, that *Sagarika* too is
here, I shall overhear and then go near. (Overhears).

S—Sire, what is the use of this false affection? Why are you making yourself again faithless to the queen who is dearer to you than your own life?

(3) উপসম্ভাষামি = সম্ভাষ্যামি। মর্পতি। সরুপে। মম্মা সর্পা। মম্মাতি সর্পাতি। মর্পতি। অমপত্। মর্পতি। সৃপ্যাৎ। অমপত্। অমপস্বত অমপস্বত্। সৃপ্যতে। অমর্পি। সর্পম্। মর্পত্। সৃপ্তা। মর্পম্। সর্পম্। লুঙি ত একমিত্ব রূপম। গিরিসল্বসৃপ্তদর্শী লিপ্ফর্জনকসম্বাসামিত্। মর্পি। সৃপ্তসৃপ্তকৃৎপ-
 দৃপাং চলে। সিজ্জ্বা অকৃত্যমিতি। বার্তিকি (৩:২:৪৪) সৃপে: পাঠস্বনাপৎবাদুপেভ্য:।
 অতোস্তাপ্মৈন অমর্পস্। ইত্যাদিকমপাণন। যম। “প্রাচ্য ত্বমাসোৎসর্পমৌদ্রিতি
 মিচ্ছত্। দৃঢ়তস্ত প্রামাটিকম ক্রমসৃগতি বার্তিকমশ্চে সৃপে: প্রলপৌপি প্রামাটিক
 গবেশ্যবধেয়ম্” ইতি প্রীতমর্পসম। “প্রক্রিয়াকৌমুদ্যাল প্রকৃতবার্তিকি সৃপিমপি প্রলিখ্য
 অমর্পস্। দৃশ্যসর্পিত্যপি রূপইয়মুদাহৃতম্। তন্, অপামাণিকত্বাদুপেভ্যম্।” ইতি
 গড়কৌমুভ:। অলোকদানিগদন = মিথ্যাকন্দানুবর্ধনেম = মিথ্যামর্পোরজনম
 মিথ্যানুরাগপ্রকাশনেম = wat: 'false humouring'। টলিণী টলিণীহৃত
 মরলচ্ছন্দবর্তি। মিতি। অলোকমর্পপ্রিয় মর্পে ব্রিত্য ইতি ছেমচন্দ:।
 অধিক বক্তব্যথা: = অধিক প্রয়াসা:। দৃশিতং বক্তম প্রিয়মিত্যমর:।

রাজা—অয়ি, মিথ্যাবাদিনী খল্বসি।। কুত:

শ্বাসোল্‌কম্পিনি কম্পিতং কুচযুগ মৌনে প্রিয়ং ভাষিতং

বক্ত্রেঃস্যা: কুটিলীকৃতভ্রুণি তথা যাতং ময়া পাদযো:।

ইতং ন: মহাজাভিজাত্যজনিতা মেবেব দেব্যা: পরং

প্রেমাবন্যবিবর্ধিতাধিকরমা প্রীতিস্তু যা সা ত্বয়ি ॥

(১) রাজা—অয়ি মিত্য বলিডেছ, কেন না,—ইহার (বাসবদেবার) কুচযুগ বাসদেবার
 দেবকম্পিত হইলে অত্রিণ্ড কম্পিত হই। ঠৈনি মৌনে থাকিলে, প্রিয়বাক্য বলি। ইহার
 নখ কুটিলীকৃত হইলে অত্রি পদে পাতত হই। এই প্রকার মহিষীর সন্ধকে আমার
 সেবা কেবল স্বাভাবিক সংকুলান্দুবজনিত। কিন্তু তোমার প্রতি গাঢ়প্রেমবিবর্ধিতা অর্থাৎ
 অধিকানুরাগা হইয়াছে।

(2) K—O you are telling fibs, since—if her breasts shake

with breathing, I shake ; if she keeps silent, I talk sweet words ; if she frowns, I fall at her feet and thus my attendance to her is only owing to her natural high birth, but the regard I feel for you, is full of attention produced from deep love.

(3) अस्याः श्रामात्कम्पिनि कुचयुगे मया कम्पितम् । मौने प्रियं भाषितम् । तथा वक्त्रे कुटिलीकृतभ्रूणि पादयो र्यातम् । इत्थं देव्याः नः सेवा परं महजाभिजात्यजनितेव । त्वयि तु या प्रीतिः सा प्रेमावर्थाववर्द्धिताधिकरसा ।

(4) अस्याः वामवदन्तायाः । श्रामेन उत्कम्पिनि प्रवेदिनि श्वासचले कुचयुगे क्लमश्चेत् । मया कम्पि- वेपितम् । तथा तस्या मौने निर्वृत्तभावस्थायां । मया प्रियं मधुरं भाषितम् । तथा अस्या वक्त्रे आनने अकुटिले कुटिले सम्पद्यमाने क्लते ते भ्रूवी यस्मिन् तत् तथोक्तं तस्मिन् वक्त्रोक्तभ्रूव । दन्तःयादिषु भाषितपङ्क्तं पुंषद गान्धर्वस्येति (७।१।७४) विभाषणम् । मति । यस्य भावेन भावलक्षणमिति मसर्गः । मया पादयोः चरणयोर्थातं गतं पतितमित्यर्थः । इत्यमनेन प्रकारेण । देव्याः महिष्याः । नः अस्माकम् । उत्तयप्रार्थो कर्मणीत्यत्र (२।३६६) शेषे विभाषति वक्तव्यात् कर्त्तरि पक्षो सेवा शब्दाः परं केवलं । परः अशारिद्रान्धोत्तरे क्लीकन्तं केवल इति मेटिनी । अभिजाताया भावः आभिजात्य । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति ष्यञ् । सहजायत इति सहजं स्वाभाविकम् । महजनाभिजात्येन जनिता । नैसर्गिककौलीन्यात्पाटिता एव भ्रूवम् । अभिजातः कुलीनः स्यादिति हलायुधः । त्वयि तु किन्तु । या प्रीतिः स्नेहः मन्तोषो वा सा प्रेम्नः प्रणयस्य आवर्धनं गाढतया त्रिवर्धित उपचितः अधिकः रसः अनुगमः यस्यां सा तथोक्ता । प्रणयगाढत्वोपचिताधिकानुगमः । भवतीति शेषः । रमः स्वादे बले वीर्ये शङ्करादी विषे द्रवे । वीले रागे दृग्धतौ तिक्तादौ पारदेपि चेति छेमचन्द्रः ।

(5) श्रामकम्पितक्षणायां मौनावलम्बिण्यां क्रुद्धायाश्च देव्यां वासवदन्तायां मया यानि कम्पनप्रियभाषणपादपतनानि अनुष्ठीयन्ते तानि तस्याः सत्कुलसम्भवत्वोत्पादितानि । त्वयि प्रीतिस्तु प्रकृतप्रणयोपचितभावा ।

(6) कम्पितम् = कम्प + क्तः । कम्पते । चकम्पे । कम्पिष्यते । अकम्पिष्ट ।

(7) मौने = मुनि + अण् । तस्मिन् । इगन्ताच्च लङ्पूर्वादित्यर्थः (५।१।१११)

मुने भावः कर्म वेति । गुणवाचक words ending in इक् which is preceded by a लघु vowel, takes अण् instead of छञ्, in the sense of भाव or कर्म ।

कुटिलीकृतधृणि = पक्षे कुटिलीकृतधृवि ।

(8) कम्पितवान्...भाषितवान्...यातवान् अहम्...जनितया...सेवया...रसय प्रेत्या यया तथा... ।

(9) शट्टिलविक्रौडितं वृत्तम् ।

वास—(उपहृत्य सरोषम् ।) अज्जउत्त, जुत्तं एदम् । सरिसं एदम् । (क)

राजा—(दृष्टा सर्वैलक्ष्यम् । देवि, न खुल्लकारणे मामु-
पालब्धुमर्हसि । त्वामेव मत्वा वेषसादृश्याद् विप्रलब्धा वय-
मिहागताः । तत् क्षम्यताम् । (इति पादयोः पतति ।)

वाम—(सरोषम् ।) अज्जउत्त, उट्टेहि उट्टेहि । किं
अज्जवि महजाभिजादाए मेवाए दुक्खं अणुभवीअदि । (ख)

राजा—(स्वगतम् ।) किमेतदपि श्रुतं देव्या । तत् सर्वथा
देवीप्रसादनोपायं प्रति निराशीभूताः स्मः । (इत्यधोमुख-
स्तिष्ठति ।)

विदू—(भोदि, तुमं किल अत्ताणअं उब्बन्धिअ वावा-
देमि त्ति वेससारिस्समोहिदेण मए पिअवअस्सो एय
आणोदो । जइ मम वअणं ण पत्तिआअसि ता पेक्ख इमं
लदापामम् । (इति लतापाशं दर्शयति ।) (ग) \

(क) आद्यंपुत्र, युक्तमेतत् । सहस्रमेतत् ।

(ख) आर्यपुत्र उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, किमद्यापि सहजाभिजातया सेवया दुःख-
मनुभूयते ।

(ग) भवति त्वं किल आत्मानमुद्वेग्य व्यापाद्यसीति वेशमादृश्येन मोहितेन
मया प्रियवयस्योऽज्ञानीतः, वदति मम वचनं न प्रत्येपि तत्रोच्छ्व इमं लतापाशम् ।

(1) वा—(निकटे आगमन पूर्वक सर्रोवे) आर्यपुत्र, ईहा सूत्र वटे,
सूत्र वटे ।

वा—(दर्शन पूर्वक विश्वासहितभावे) महिषि, अकारण आमाके तिरस्कार करिणु ना ।
वेश मादृश्ये प्रतापित इईहा त्तामाके मने करियाई आमि एगाने आसियाछि । कमा कर ।
(पःर पठन ।)

व—(सर्रोवे) आर्य पुत्र टूटन टूटन । सहजाभिजात सेवा द्वारा एखनओ कष्ट अनुभव
करतेछेन केन ?

व—(पगत) এই যে, ইহাও দেবী শুনিয়াছে : ইহার প্রসঙ্গের একবারেই আর আশ-
নাও (অধোবদন) ।

वि—माननीये, आपनि उद्वेगने निडके विनाश करिउतेछेन बुद्ध्या वेशमादृश्येमाहित
आम प्रिय वयस्यके एगाने आसियाछि । आमार वाको विश्वास ना इईले এই लतापाश
मेन (लतापाश प्रदर्शन ।)

(2) Q—(Coming near angrily) Husband, this is proper,
this is just indeed !

K—(Looking with wonder) Queen, do not censure me without
any cause. Deceived by the dress, I mistook you and came here.
Pardon (Falls at her feet).

Q—(Angrily) Husband, rise, rise, why are you still aggrieved
with attendance naturally proper ?

K—(Aside) This too has been overheard. So I am thoroughly
hopeless in reobtaining her favour (Hangs down his head).

J—O respected lady, having mistaken by the similarity of dress
that you were dying by hanging yourself, I brought my dear friend
here. If you do not trust my words, just see the halter. (Shows
the same).

(3) उपासञ्जम् = दुर्बदितुम् = तिरस्कर्णम् = निन्दितुम् । विप्रसङ्गाः = वञ्चिताः ।
त्रिधेयविजयशुक्लादिकल्पे च अदो बह्वलं न दीषाय । सहजाभिजातया = स्वभावव्याप्यया ।

अभिजातः कुलीनं स्याद् व्याप्यपण्डितधारणीति मदिना । व्यापाद्यसि = निर्हंसि = मारयसि । मोहितेन = जगितभ्रमेण । प्रत्येपि = विश्वनिधि । प्रति + इण + लट्, मिप् ।

वास । (सकोपम्) (हञ्जे कञ्चनमाले एदेण एब्ब लदापासेण बन्धिअ गेह्ण एणं बह्णगं । दुब्बणीदकम्मआं अ अग्गदो करेहि । (क)

काञ्च—जं देवी आम्भवेदिस्ति । (लतापाशेन वसन्तकं गले बद्धा ताडयति ।) हटास । अणुभव दाव अत्तणो अवि णअस्स फलं । देवीए दुब्बअण्ण कडुइदाइं सोत्ताइंस्ति सुमरेहि तं वअणं । साअरिए, तुमंपि अग्गदो होहि । (ख)

साग—(स्वगतम् । अकिटण्णाए मए मरिटुंवि अत्तणो इच्छाए ण पारिटं । (ग)

विदू—(मविपाटम् । भो वअस्स, सुमरेहि मं अणाधं देवीए बन्धिणादो विवज्जन्तं । (इति राजानमालोकयति । वासवदत्ता राजानमालोकयन्तीं भागरिकं वसन्तकं च गृहीत्वा काञ्चनमालया सह निष्क्रान्ता ।) (घ)

(क) अयि काञ्चनमाले एमेनेव लतापाशेन बद्धा गृहार्णेन बाध्णं दर्दिनात्-कन्यकाञ्च अयतः कुरु ।

(ख) यद्वेद्यान्नापयतीति । अताण, अणुभव तावदात्मनोऽविनयस्य फलम् । देव्या दुर्बचनेन कटुकतानि श्रावणात् अरु तद्वचनम् । सागरिके, स्वमध्यगते भव ।

(ग) अकृतपुण्यया मया मर्तुमप्यात्मन इच्छया न पारितम् ।

(घ) भा वयस्य, अरु सामनाथं देव्या बन्धनादिपथमानम् ।

(1) वा—(सकोपे) ओलो काकनमाले, এই ब्राह्मणके लतापाशे बन्धन करिग्र नेउ—
आर এই दुर्विनीत कन्धाटाकेउ अग्रे कर ।

का—देवीर बेरूप आञ्जा (लतापाशे विह्वकके बन्धन उ तौडन) छतः, निजेर
अविनयेर फल अनुभव कर । “देवीर वाक्ये कर्ण खलिग्राह्ये” कथा मने कर । सागरिके,
ह्रिउ चल ।

सा—(स्वगत) अकृतपुणां आभि निजेर ईच्छार मरितेउ पारिलाम ना ।

वि—(सविषादे) ओहे बक्के, राज्जीर बन्धने प्रियमाण अनाथ आमाके मने करिउ ।
राजाके दर्शन । राजाके दर्शनकारिणी सागरिका, विह्वक उ काकनमालार सहित बानबन्दा
निस क्राह्यः)

(2) Q—(Angryly) O *Kanchanamala*, secure this *Brahmin* with
his creeper noose and take him away. And make this hussy go
on before you.

M—As the queen directs. (Ties down the jester and beats him).
Wretch, bear the consequence of your impertinence. Remember
‘your ears were tingling with the queen’s coarse words?’ You too
Sagarika, move on.

S—(Aside) Impious as I am I cannot die, even, of my own
accord.

J—(Sorrowfully) O friend, remember me who am helpless and
dying as bound down under the queen’s orders. (Looks at the king.
Exit the queen with the maid, jester and *Sagarika* eyeing the
king.)

(3) दुर्विनीतकन्धकाम् = दुर्विनीता कृतमिता कन्या ताम् । कृतमिति कन् ।
केश्य इति ऋस्वः । कन्या + कन् + टाप् । भद्रांजिमते कन्याशब्दः चिपकादीं पठितः ।
श्रोपतिमते न । भाष्यकारिककथारपि न इष्टः । कटुकतामि = कटु + चि + क्त + क्तः ।
तामि । श्रौचेति दीर्घः (७।४.२६६) । मर्दम् = मृ + तुमुन् । म्रियते । ममार । मत्ता ।
मरिष्यति । म्रियताम् । म्रियत । म्रियत । मृषोष्ट । अमृत । अमरिष्यत् । म्रियते ।
अमारि । मृतः । म्रियमाणः । मृत्वा । विषयमाणम् = म्रियमाणम् । वि + पद +
शानच् । तम् ।

राजा—(सखेदम् ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

किं देव्याः कृतदीर्घरोषमुपितस्त्रिग्वधमितं तन्मुखं

तस्मां सागरिकां सुसंभृतरुषा संतर्ज्यमानां तथा । |¹ *etc.*
 बद्धा नीतमिति वसन्तकमहं किं चिन्तयामीत्यहो
 सर्वाकारकृतव्यथः क्षणमपि प्राप्नोमि नो निर्हृतिम् ॥
 तत्किमिदानीमिह स्थितेन प्रयोजनम् । देवीमेव
 प्रसादयितुमभ्यन्तरं प्रविशामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति संज्ञेती नाम तृतीयोऽङ्कः ।

1. १.—(संशय) इत्युक्ते । अत्र, वस्त्राणां अवलोकनपर्यन्तं शिथिलं, ऊर्ध्वं
 कृतं चोत्कृष्टं तिरस्कृतं भोक्तृणां सागरिका एव संवत् ७ नीतं वसन्तकं, प्रतीकैरेव आचार
 विनय इत्येतेषु एव संकलनेषु अङ्कितं नास्ति इत्येतां कण्ठगतं सूत्रमात्रं करिष्ये
 न । अत्र एव एषां न शकारं चारं प्रयोजनं नास्ति । देवीकैरेव प्रसन्नं करिष्ये
 प्रसादं करिष्ये । (निव कथम् ।)

इति सङ्कटं नामकं तृतीयं अङ्कः ।

[2. K.—(Sorrowfully, O pity. Alas, the queen's sweetly
 smiling face now flushed with anger, the rebuked and frightened
Sarasvati, as well as the restrained and removed *Basantika*, are
 now the objects of my thought. Pained by their looks, I am
 unable to get any comfort even for a short time. So what is the
 good of staying here : I go to the inner apartment to regain the
 queen's favour. (Exit) The end of Act III.

(3) किं देव्याः तत् क्रतुदोषरोषमुपितस्त्रिभुक्तं सुखं सुसंभृतरुषा तथा
 संतर्ज्यमानां तस्मां सागरिकां किं बद्धा इती नीतं वसन्तकं चिन्तयामीत्यहं सर्वाकार
 कृतव्यथः अहो क्षणमपि निर्हृतिं नो प्राप्नोमि ।

(4) किमिति वितर्कं । देव्या महिष्या वासवदत्तायास्तत् प्राक्दृष्टं क्रतेन दीर्घेन
 प्रवर्तनं रोषेण क्रोधेन मुपितमपहृतं स्त्रिभुं मनोहरं क्षितमौषधसंनं यस्मात् तत्
 तथोक्तम् । विहितप्रवल्कीपहृतमनोहरमृदुहास्यम् । सुखमाननम् । अथवा सुसंभृता

मय्यक्सञ्चिता दट् क्रोधो यया सा तथोक्ता तथा विवर्धितकूपया । (कमोद्धतरुषेति पाठे क्रमेण आनुपूर्व्येण उद्धता उद्धीपिता दट् यस्यास्तथा क्रुमाद्धीपितक्रोधया) मन्त्रज्ञानानां भर्तृस्वमानाम् अतएव वक्तां भीतां सागरिकासुत किं बद्धा सयस्य इता-
स्व्यात् स्थानात् नीतां वसन्तकं चिन्तयामि मनसि करोमि इति अहं सर्वेषां देवे-
सागरिकावसन्तकानाम् आकारै राक्रतिभिः कृता व्यथा कष्टं यस्य स तथोक्तः सकल-
क्रतिजनितकष्टः । अहो चणं स्वल्पमपि निर्वृतिं स्वस्थितिं सुखमिति यावत् । निवृत्तिः
स्वस्थितावसंगमने च सुखेस्त्रियामिति मेदिनी । नां न प्राप्नोमि लभे ।

(5)° कोपहतचित्तं र्वीमुखं तिरस्कृता भीता सागरिका पाशबद्धो नीतां वसन्-
कथं मम चिन्तानिषयः । सर्वेषामाक्रतिभिर्दुःखान् चणं न किञ्चिदपि शर्म लभे ।

(6) सुपितम् = सुप + णः । सुप स्तेय इति क्रादिः । सेट् च । कथन्तर्हि सुष्ट
पतिगाहयता समथ पञ्चीकृतो दस्युरिवासि येनेति शाकुन्तलम् । चिन्त्यमेव । अथवा
आदित्येति श्रुते (७।२।१६) काशिका—“चकारानुक्तसमुच्चयाद्यैः । आश्रयः । वान्तः
इति” । तथाहि सैन्यरेणुसुपिताकंदीधितिरिति रघौ । निरङ्कुशा हि कवयः ।

मन्त्रज्ञानानाम् = सम् + तर्ज् + णिच् + कर्मणि शागच् । ताम् । तर्जयते ;
अततर्जेन । चीरादिकः । आकृष्णायत्वादान्मनेपटौ । तर्जयन्निव केतुभिरिति रघौ
रात्रसां तर्जयत् सतमिति भट्टौ च (१७।१६) कथं परस्त्रोपदम् ? भादे हेतुमस्त्रिचौति
भट्टादिः ।

(8) मुखं...वक्ता सागरिका मन्त्रज्ञानानां...नीतां वसन्तकः...मया चिन्त्यते...
अथेन प्राप्यते निवृत्तिः ।

(9) शार्दूलविज्रीडितं वृत्तम् ।

इति सङ्केतो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

प्रवेशकः ।

(ततः प्रतिशति रतमालामादाय साम्ना दृमेरता ।)

सुमं—(सकरुणे निश्वस्य ।) हा पित्रमहि माअरिए,
हा लज्जालुए, हा सहीएणवच्छले, हा उदारसोले, हा
मोम्मदंसणे, कहिं गटासि । देहि मे पडिवअणं । (इति
रोटिति । ऊर्ध्वमवलोक्य निश्वस्य च ।) इहो देव्हदअ,
अकरुण, असामम्बरूवसोहा ताटिमी तुए जइ णिम्मिटा ता
कीम उण ईटिमं अवत्थन्तरं पाविटा । इयं च रअणमाला
जीविटणिरामाए ताए कस्सवि बह्णणस्स हत्थे पडिवादेएत्ति
भणिए मम हत्थे समप्पिटा । ता जाव कंपि बह्णणं
अस्सेमामि । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) अएं, कहं एसो क्खु
बह्णणो वसन्तओ इध एव्व आअच्छदि । ता इमस्सि एव्व
पडिवादइस्सं । (क)

(क) हा प्रियसखि मागरिके, हा लज्जालुके, हा मखे'रणवत्सले, हा उदारशोले
हा मोम्मदंसणे, क गतासि । देहि मे प्रतिवचनम् । इहो देवहृत्क, अकरुण ।
असामान्य रूपशोभा तादृशो त्वया यदि निर्मिता तत्कस्मान्पुनरौदृशमवस्थान्तरं प्रापिता ।
इदं च रत्नमाला जीवितनिरागया तथा कस्यापि ब्राह्मणस्य हस्तं प्रतिपादयति भणित्वा
मम हस्तं समर्पिता । तथावत्कमपि ब्राह्मणमन्विष्यामि । अथे, कथमेष खलु ब्राह्मणो
वसन्तक इहैवागच्छति तदस्या एव प्रतिपादयिष्यामि ।

चतुर्थ अङ्क । प्रवेशक (अशुभपुर)

(रत्नमाला हस्त अशुभपुरा असङ्गतार प्रवेश)

(1) शू—(सक्रमण निश्चयस्ये सहित ।)—हाय प्रिय सखि सांग्रिके, हाय लज्जाशिले सखाजनवंगले, सरलचरित्रे, हाय सौमार्थने कोथाय गेले ? बल । (रोदन, उर्ध्वे अबलोकनं ओ निवास ताग) रे नष्ट देव ! निद्र ! এই असामान्यरूपशालिनी अजन निश्चिता हईया केन अशुभप्रापिता हईल ? प्राणधारणे निराश हईया से आमार हाते एते रत्नमाला प्रदान पूर्वक बलिद्याछे एकजन ब्राह्मणके ईहा दिओ । अतएव कोन ब्राह्मणके श्रिते हईवे : (नेपथे दृष्टि) एते ये वसन्तकई आसितेछे । ईहाकेई रत्नमाला पदान करिब ।

ACT IV. PRELUDE. SCENE—HAREM.

(ENTER *Sousungata* WITH A PEARL NECKLACE, SHEDDING TEARS)

2) Soo—(Sighing pitifully) O my dear friend *Sagarika*, so coy and affectionate to your companions, so frank and beautiful, where are you? respond to me? (Weeping, looking up and sighing) O cruel, wicked fate! why have you created such an extra-ordinary beauty and then reduced her to such a state? She gave this necklace to me with a request that it was to be presented to a *Brahmin*. So I shall have to get one. (Looking within). Here comes *Brahmin*. I shall hand it over to him.

(१) लज्जाशिले = लज्जाशिली । केचिच्च लज्जाशिली इत्येव संस्कृतमाहः For its derivation, some give लज् + शिल् + क् and others लज्जा + शिल् । But to support this, no Rule in the अष्टाध्यायी or in the उणादिमूत्र commented on by उज्ज्वलदत्त is to be found. Others take it under मगयादयश्च (उण. १(१७) i.e लज्जा + ला + क्तः । Then कन् । हंङो = आत्मन्वर्णे निपातोऽयम् । अङ्गित्यात्मन्वणे हंङो भो भो इति च कथ्यत इति हलायुषः । प्रतिपादय = दीह ।

(ततः प्रतिशति हृष्टी वसन्तकः ।)

(वस—ही हो । भो भोः, अज्ज क्खु पिअवअस्सेण पसादिदाए तत्तभोदीए वासवदत्ताए बन्धणादो भोचिअ सहयदिस्सेहिं मोदअलड्डुआहिं उदरं मे सुपूरिदं किदं ।

अस्सं च । एदं पट्टंसुअजुअलं कस्साभरणं अ दिस्सं । ता
जाव दाणिं पिअवअस्सं पेक्खिस्सं । (इति परिक्रामति ।) (क)

सुसं—(रुदती महसोपसृत्य ।) अज्ज वसन्तश्च, चिट्ठ
दाव तुमं सुहुत्तअं । (ख)

विट्ठु—(दृष्ट्वा ।) कधं सुसंगदा । सुसंगदे, एत्थ किं
णिमित्तं रोदिअट्ठि । ण क्खु साअरिअए अच्चाहिदं किंपि
संवुत्तम् । (ग)

(क) 'कं' 'हं' । 'ओ भाः', इत्य खलु प्रियवयस्य न प्रसादितया तत्रभवत्या वामन-
दत्तया बन्धुनाम्ना चयित्वा स्वस्वदत्तभिर्मोदकलक्ष्मुकाभिकद्वयं मे सुपुत्रितं कृतम् ।
अन्यच्च । एतत्प्रांशुकथनं कणाभरणं च दत्तम् । तद्यादाददानं प्रियवयस्यं प्रीतिष्य ।

(ख) आर्थे वसन्तक, तिष्ठ तावत्त्वं मुहूर्तम् ।

(ग) कथं सुसंगता । सुसंगते, इति किंनिमित्तं रुदति । न खलु सागरिकाया
अच्चाहितं किमपि संवृत्तम् ।

(अष्ट दिग्गजैः पालयः)

(1) वि—ईं ईं । 'ओ भाः' । अत्र प्रियवयस्य कर्तृक प्रसादित महियो वामनदत्त
वक्त्रनःशोभनपुस्तक अठस्रवद लाडु मोक्षार सहित आभार उपव पुर्ण करिष्यामि । एते पदं
दत्तवत् आर कर्पासकारण पाईयाहि । एष न वयस्यके सेपिते ह्य । (परिक्रमण) ।

अ—(रोदनं च महसा निकटे गमन) अर्थः वसन्तक, किदुःखं अपेक्षा करन ।

वि—(वर्षनपुस्तक) के, सुसंगता ? सुसंगते, किदित्तेह केन ? सागरिकार कोन
अच्चाहित नय त ?

(ENTER THE JESTER FULL OF GLEE.)

(2) J—O, O, having me released from custody, the respected
queen appeased by my royal friend, has regaled me with all sorts
of sweetmeats from her own fair hands and presented me also
with silk cloths and ear-rings. So I shall now see my friend
(Moving).

Soo—(Weeping and coming near) Respected *Basantaka*, wait a little.

J—(Looking) It is *Soosangata*. *Soosangata*, why do you weep ? Has anything disastrous happened to *Sagarika* ?

(3) अत्याहितम् = जीवनपेचकर्म = some deed depending on life or death. अत्याहितं महाभीतौ जीवनापेचकर्मणोति मेदिनी ।

सुसं । अज्ज वसन्तअ, अहं ज्जेव्व णिवेदइस्सं । सा खलु तवस्सिणी देवीए उज्जइणिं पेअिदेस्सि जणप्पवाटं कदुअ उबत्थिदे अहरत्ते ण जाणीअदि कहिं णीदेस्सि । (क)

विदू । (सोद्वेगम्) भोदि साअरिए, हा असामखरुअ-मोहे, हा मिदुभासिणि, कहिं सिं दाणिं देहि मे पडिब-अणं, अदिणिगघिणं देवीए किटं । (घ)

सुसं । अज्ज वसन्तअ, एसा खलु रअणमाला ताए जीविदणिरासाए अज्जवसन्तअस्स हत्थे पडिवादेहि स्सि भणिअ मम इत्थ समप्पिदा, ता णं गेह्हेदु अज्जो एदम् । (ग)

विदू । (सास्त्रं सकरणं कर्णौ पिधाय) भोदि, कथं मम इदिसे पत्थावे एदं गेह्हेदुं हत्थो पसरदि (इत्युभौ रुदितः) । (घ)

(क) आर्य वसन्तक, अहमेव निवेदयिष्यामि । सा खलु तपस्विनी देव्या उज्जयिनीं प्रेषितेति जनप्रवादं कृत्वा उपस्थितेऽर्चने न प्रायते क्व नीतेति ।

(ख) भवति सागरिके, हा असामान्यरूपशोभे, हा मृदुभाषिणि, कासीदानोम् । देहि मे प्रतिवचनम् । अतिनिर्घणं देव्या कृतम् ।

(ग) आर्य वसन्तक, एषा खलु रत्नमाला तथा जावितनिराशया आर्यवसन्तकस्य हस्तं प्रतिपादयेति भविष्या मम हस्तं समर्पिता, तन्न न गृह्णातु आर्य एनाम् ।

(घ) भवति, कथं मम ईदृशी प्रजावे इमां ग्रहीतुं हस्तः प्रसरति ।

11) ग—आर्य वसन्तक, আমি বলিতেছি । নিরুপায়্য সাগরিকা 'উজ্জয়িনীতে প্রেরিতঃ হইবে' এই জনবব রটাইয়া রাজী অক্ষরাজ্ঞে তাহাকে কোথায় নিয়াছেন জানি না ।

ব—(উৎসর্গের সাহিত্য) হায় মাননীয়ে, অন্যামাল্যরূপশর্পণিনি, মুহূর্ত্তাবিধি সাগরিকে কহুন কোথায় ? উত্তর নাও । রাজার কাব্য অর্চিনিসুর হইয়াছে ।

গ—আর্য বসন্তক, এই রত্নমাল্য জীবিতনیرাশ সাগরিক কর্তৃক আপনাকে প্রদান করর উক্ত আমার হস্তে অর্পিত হইয়াছে । অতএব গ্রহণ করুন ।

ব—(স্বাস্থ ও সদয়ভাবে বর্ণাচ্ছন্দন পুষ্পক) একপ বাগারে ইহা গ্রহণের উক্ত আমি 'কল্পে হস্ত প্রসারণ করিব (উত্তরের প্রেরণ) ।

2.—Soo—Sir, I shall tell you. That poor *Sagarika* was spirited away in the midnight, nobody knows where, by the queen, circulating a rumour of her despatch to Ujjain.

J.—Anxiously) O *Sagarika*, so fair, so sweet-tongued, where are you?—respond to me. The queen has acted very cruelly indeed.

Soo—Sir, despaired of life, *Sagarika* gave this necklace to me to present you with. So accept it, Sir.

J.—(With tears and pitifully closing his eyes) O good one, how can I extend my hand to receive it under such circumstances—(not to weep).

(3) तपस्विना = दोना = अनुकम्पनीया । अहंरात्रं = निशोथे । अहंरात्रनिशोथी शत्रित्यमरः । रात्रे रहं तस्मिन्नित्येकदेशिततत्पुरुषः । अहं नपुंसकमिति । अहः सर्व्वेकदेशमेखातपुष्पाच्च रात्रे रित्यच् प्रत्ययः समामान्तः । रात्राज्ञाः पुंसोति पुंसम् ।

जनप्रवादः = किंवदन्तीम् । कृत्वा = उद्भाव्य । अतिनिर्घृणं = अतिनिघुरम् । अनुक्रांशः कृपा श्लोकं दया च करुणा वृषेति हलायुधः ।

सुसं—(अञ्जलिं बद्धा ।) ताए एब्ब अशुग्गहं करन्तो अङ्गीकरेदु एदं अज्जो । (क)

विदू।° (विचिन्त्य) अहवा उवणेहि । जेण इमाण
ज्जेव्व साअरिआविरहक्कण्हिदं पिअवअस्सं विणेदेमि ।

(सुसंगता वसन्तकस्य हस्ते रत्नमालां ददाति ।)

(गृहीत्वा निरूप्य सविस्मयम्) भोदि, कुदो उणं इदिसस्स
अलंकारस्स समागमो । (ख)

सुसं । अज्ज मएवि कोदूहलेण सा पुच्छिदाएव्वआसी । (ग)

विदू । तदो ताए किं भण्हिदम् । (घ)

(क) तस्या एवानुग्रहं कुर्वन्नङ्गीकरोत्विमामार्थः ।

(ख) अथवा उपनय । येनैतयैव सागरिकाविरहीत्कण्ठितं प्रियवयस्यं
विनीदयामि । भवति, कुतः पुनरीदृशस्यालंकारस्य समागमः ।

(ग) आर्थं मयापि कौतूहलेन सा पृष्टवासीत् ।

(घ) ततस्तथा किं भणितम् ।

(१) सू—(कृतकरपुटे) ताहाकेइ अनूग्रह करिवार ज्जु आपनि ईहा ग्रहण
करण ।

नि—(चिन्तापूर्वक) अथवा देण । सागरिकाविरहोत्कण्ठित प्रियवयस्यके ईहा
द्वारा शांति करिव । (अनुकृता हस्ते रत्नमाला ग्रहण पूर्वक निरूपण करिमा विस्मयें
सहित) माननीये, अद्भुत अलङ्कारेंर कोथा हस्ते प्राप्ति संभव ?

सू—आर्थ, आनिउ ईहा कोतूहनहेतु ताहाके जिज्जासा करिमाहिलाम ।

वि—से कि बलिमाहे ?

(2) Soo.—(With joined palms) Sir, accept it as a favour to her.

J.—(Thinking) Or bring it. I shall console with it my dear
friend the king, suffering from her separation. (Taking and
looking at it with surprize)? O good one, whence could such an
ornament be procured ?

Soo.—I too, sir, asked her, as it excited my curiosity.

J.—What did she reply ?

(৩) অক্ষীকরোতু = স্ত্রীকরোতু। শ্রীষে প্রথম ইতি প্রথম: পুরুষ:।

সুসং। তদৌ সা উহং পেক্সিঅ দৌহঁ ণিস্সসিঅ,
সুসঙ্কদে কিং দাণিং তব ইমাএ কধাএ ন্তি অণিঅ, রৌদিদুং
পউত্তা। (ক)

বিদু। ণং কধিৎং এঅ তাএ সামস্সজণদুহঁহঁএ ইমিঅ
পরিচ্ছদেণ সঅধা মহাভিজণসমুপ্পস্সাএ তাএ হৌদঅং।
সুসঙ্কদে, পিঅঅঅস্সৌ দাণিং কহঁ। (খ)

সুসং। অজ্জ এমৌ ক্বু অহঁ দেবৌঅবণাদৌ ণিক্সমিঅ
ফদিঅসিলামহঁঅং গদৌ, তা গচ্ছদু অজ্জৌ, অহঁ বি দেবৌএ
অসঅদত্তাএ পরিচারিণী অবিঅস্সং। (ইতি নিঅ্কাঅ্তৌ) (গ)

ইতি প্রবেশক:।

(ক) তত: সা অহঁ প্রেচ্যে দৌং নিঅস্স্য, অসঙ্কতে কিমিদানৌ তবানযা কথযা
ইতি অণিত্বা রৌদিদুং প্রহঁতা।

(খ) ননু কথিতমং তযা সামান্যজনদুর্লভনানেন পরিচ্ছদেন সঅধা মহাভি-
জনসমুপ্পন্নযা তযা অধিতঅ্যম্। অসঙ্কতে, প্রিয়বয়স্স ইদানৌ ক।

(গ) অার্য্য ঔঅ খলু অস্সাং দেবৌঅবনান্নিঅস্স্য স্ফটিকশিঅামস্সপং গত:,
তদুস্সত্বার্য্য:, অহঁঅপি দেঅ্যা অসঅদত্তায়া: পরিচারিণী অবিঅ্যামি।

(১) অ—তখন সে উর্ধ্বে দৃষ্টিপূর্বক ধীর্ঘনিবাস ত্যাগ করিয়া "অসঙ্কতে, তোমার
এই কথার প্রয়োজন কি?" বলিয়া রোদনে প্রবৃত্ত হইয়াছিল।

বি—তবে বলাই হইয়াছে যে ইতরজনদুর্লভ এই অলঙ্কারের অধিকারিণী সে
উৎকৃষ্টকুলসম্ভূতা। অসঙ্কতে, প্রিয় বরস্স এখন কোথায়?

অ—আর্থা, এইমাত্র মহারাজ রাজ্যের গৃহ হইতে স্ফটিকশিলাগৃহে গেলেন। আপনি
মান। আমিও দেবী অসঅদত্তার পরিচারিণী হইব। (উত্তরে নিঅ্কাঅ্হ)

ইতি প্রবেশক:।

(2) Soo.--She then looked up and sighed and began to weep, saying "O *Soosangata*, what will you do now with that story?"

J.—So she had in fact indicated her noble birth, being the owner of this ornament rare to any ordinary people. *Soosangata*, where is now my dear friend?

Soo.—Sir, the king has just left the queen's house and gone to the crystal palace. So go, sir. I too shall be a servant to the queen (exeunt).

THE END OF THE PRELUDE TO ACT IV.

(3) महाभिजनः सुसुतमन्त्रया = उत्कृष्टकुलजातया । सन्ततिर्गोचजनकुलान्व-
भिजनान्वयौ इत्यमरः । अभिजनः = कुलम् = race or lineage.

इति प्रवेशकः ।

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्थी राजा ।)

राजा । (विचिन्त्य)

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यासत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा

प्रक्षाल्यैव तयैव वाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥

(आसनस्य राज्ञार प्रवेश)

(1) राजा—(चिन्तापूर्वक) श्लोकानुवृत्त्याधिकं राज्ञी निजैश्चतुर्भुजैः स्वयं कौप प्रक्षालन करिष्याद्धे; सव्याज शपथ, प्रियवाक्य, अत्यन्तचिन्तापूर्वक, विभिन्नविधित पादपतन अथवा पुनःपुनः सखीवाक्य द्वारा किञ्च तेमन असन्नता भाव करे नाई ।

(2) K.—(Thinking) Deceitful vows, sweet speeches, extreme humourings, fallings at her feet with full wonder, or repeated recommendations of her companions, could not relieve the queen of her anger as her own weeping did.

(3) सव्याजैः शपथैः, प्रियेण वचसा अधिकं चिन्तानुवृत्त्या, परेण वैलक्ष्येण पादपतनेः, मुहुः सखीणां वाक्यं देवी तथा न हि प्रत्यासत्तिमुपगता यथा रुदत्या तथैव स्वयं वाष्पसलिलैः प्रचार्याव कोपः अपनीतः ।

(4) सव्याजैः श्लयुक्तैः । शपथैः शपथैः । प्रियेण मधुरेण । वचसा वाक्येन । तथा अधिकं पूर्णं यथा तथा चिन्तानुवृत्त्या मनोऽनुसरणेन । तथा परेण अन्यत्वेन । वैलक्ष्येण विस्मयेन सह । पादपतनेः । मुहुः पुनः पुनः । सखीणां सहचरीणां । वाक्यैर्वचनैश्च । देवी महिषी वासवदत्ता । न हि तथा । प्रत्यासत्तिं सामीप्यं मन्त्रान्निध्मं मयि अनुग्रहमित्यर्थः । उपागता प्राप्ता । यथा रुदत्या क्रन्दत्या तथैव । स्वयमात्मना । वाष्पसलिलैर्नैवजर्जरेः । प्रचाल्य प्रसज्य इव । कोपः क्रोधः । अपनीतः दूरीकृतः ।

(5) कृत्रजशपथादिभिर्भङ्गिषां न प्रसन्न एव । स्वयमेव तु रोदनात् परनिष्कीपा जाता ।

(6) वैलक्ष्येण = मह युक्तऽप्रधाने इति ततोया । प्रत्यासत्तिम् = प्रति + आ + सद + क्तिन् । ताम् सौदति । ममाद । मत्स्यति । असदत् । सद्यते । असादि । सत्सुम् । सन्नम् । सौदत् । सत्ता । रुदत्या = रुद + श्ल + डीप् । तथा । भृशं रुदन्ती मकरन्दविन्दुनेत्यादिकल्पमाश्रयेव । अथवा गणकार्यमनित्यमिति समृषी घटादित्वे पि षित्वात् इति सौदत्र्यम् । रोदिति । करोद । रोदिष्यति । अरुदत् अरोदीत् । रुदितम् । रुदित्वा । रोदितुम् । रुद्यते । अरोदि ।

(8) उपगतया...देव्या...रुदती...मा...कोपमपनीतवती ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) अथ समाधिर्नामालङ्कारः । रुदितरूपेण साधनाकारेण देव्याः कोपचान्या प्रसादनात् । स च प्रचाल्यैवेत्युत्प्रेक्षानुजीविता । तथाहि समाधिः मुक्तरं क्त्वा कारणान्तरयोगत इति लक्षणम् ।

(11) विरोधशमनं शक्तिरिति लक्षणादेव शक्तिनाम नाटकीयावमशाङ्कविशेषः ।
विरोधश्च मानोत्थः । स्त्रीणामीर्याहृतो मानः क्रीपीन्यासङ्गिनि प्रिय इति दशरूपके ।
तन्निरासोपायाय प्रसङ्गतः कथिताः । ते च षड् यथा तद्वैव ।

साध्या भेटेन दानेन गन्धपेक्षा रसान्तरैः ।
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत् सख्युपार्जनम् ।
दानं व्याजिन भूषादः पादर्याः पतनं गतिः ।
सामादौ तु परिचीर्य स्यादुपेक्षाऽवधोरणम् ।
रभसत्वासहपादः क्रीपभ्रंशो रसान्तरमिति ।

(12) प्रत्यापत्तिमुपागतेति दशरूपकस्थः पाठः । शान्तिमित्यर्थः ।

(सोत्कण्ठं निश्चस्य) तावदिदानीं देव्यां प्रसादितायां
सागरिकाचिन्तैव केवलं मां बाधते । कुतः

अश्वोजगर्भसुकुमारतनुस्तदासौ
कण्ठग्रहे प्रथमरागघने विलीय ।

सद्यःपतन्मदनमार्गणरन्ध्रमार्गै-

र्मन्थे मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥

(विचिन्त्य) योऽपि मे विश्रान्तिस्थानं वसन्तकः सोऽपि
देव्या संयतः । तत्कस्याग्रतो बाष्पमोक्षं करिष्ये । (इति
निश्चसिति)

(1) (उक्कठांर सहित निवासतागपूर्वक)—देवीप्रसादनेर पर एधन केवल
सागरिकार चिन्ताई आमाके कष्टे दितेछे । ये हेतु—पङ्कजगर्भकौमलदेहा आमार
सेई अग्रतमा बोध हयु प्रेमेर प्रथम गाठानिग्रने विलीन हईरा सञ्जःअविष्टेपुष्पशर-
रङ्ग पथे से समरे रूपरे प्रवेश करिग्राछे ।—(चिन्तापूर्वक) आमार विश्रान्तिस्थान
वसन्तकउ देवीकर्तुक आवद्ध । काहार निकट कांदिब ? (निवासताग)

(2) (Anxiously sighing) Now that the queen is conciliated, I
am pained with the thought of *Sagarika*; since,—it seems that

my beloved *Sagarika*, with a body as soft as the interior of a lotus, melting while first embraced with deep love, entered into my heart, through the openings made by the arrows of the god of love, all falling at once.—(Thinking)—My only confidant *Basantaka* too, is confined by the queen. So before whom shall I shed tears? (Sighs)

(3) अश्वीजगर्भसुकुमारतनुरसौ मम प्रियतमा प्रथमरागघने कण्ठयष्टे विलीय सद्यः पतन्मदनमार्गणरभुमार्गैस्तदा हृदयं प्रविष्टा मन्ये ।

(4) अश्वीजस्य पद्मस्य गर्भं इव मुकुमारा कीमला तन् यस्याः सा तथीक्या पद्माभ्यन्तरपेलवदृष्टा । असौ मम प्रियतमा सागरिका । प्रथमरागघने आदि-प्रेमगाढे । कण्ठयष्टे कण्ठालिङ्गने विलीय दवीभय सद्यः सपदि । सद्यः सपदि तत्क्षय इत्यमरः । पततां प्रविशतां मदनमार्गणानां कामजराणां रन्धाणि छिद्राणि एव मार्गाः पथ्यान्तौ सदा तस्मिन् काले हृदयं चित्तं प्रविष्टा गता इति मन्ये गणयामि । वाच्यमोक्षम् अश्वीजोचनम् ।

(5) पद्मजकोमला प्रियतमा प्रथमप्रणयगाढालिङ्गनेन विलीना सती तदा कामजराप्रवेशपथेन मम चित्तं प्रविवेकंति मन्ये ।

(6) विलीय = वि + ली + ल्यप् । विभाषा लीयतेरिति ल्यप्, वा आत्वम् (६।१।५१) । पक्षे विल्लाय । सद्यः = समानेऽङ्गि । सद्यः परुदित्यादिना (५।३।२२) समानशब्दात् द्यःप्रत्ययेन निपातने सिद्धम् ।

विश्रान्तिस्थानं = क्लान्तिहरणाधार इति यावत् । क्वचित् विश्रामस्थानम् इति पाठः । तत्र कथं विश्रामः ? विपूर्वात् श्राम्यतेर्घञि तु विश्रम एव स्यात् । नोदात्तोपदेशस्य मान्त्वस्थानाच्चेरिति (७।३।७४) जित्युपधाद्घञिर्न । विश्रमार्थमुपगूढमजस्रमिति माघः । (१०।८८) व्यतरन्नरुणाय विश्रममिति नैषधीये (२।८०) । अविश्रमं यावद्विदं शरीरं पतत्यवश्यं परिणामदुर्बलमिति (कातन्वटीकायां विलोचनधृतम्) । कथन्तर्हि— विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमन्मत्तनुरिति शाकुन्तली । नीचैराख्यं गिरि-मधिवसे क्षत्र विश्रामहेतीरिति मेघदूते—विश्रामी हृदयस्य यत्र जरसा यन्निद्राहार्योरस

इत्युत्तरचरिते—यञ्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सीस्य विद्याम इति द्वितोपदेशे ? अपाणिनीयमेव । मन्वट-हरदत्त-भट्टोजि-प्रभृतयस्तु विद्यान्तिं लभतामिति पाठं कल्पयन्ति । एवञ्च द्वितोपदेशे सास्य विद्यान्ति रिति पठनीयम् । तथाच काशिका—
“सूर्यविद्यामा भूमिरितेऽवमादिकं प्रयोगमन्यायमेव मन्यन्ते इति ।” The word विद्याम cannot be formed against the Rule 7. 3. 74 which means that the मकारान्त roots that are asserted as उदात्त in the धातुपाठ, shall not have their अकार in the उपधा lengthened under जित् or णित् affix in कृत् or चिष् । विद्याम is to be therefore replaced by विद्यान्ति ।

- (7) रागोऽदुरक्तौ मात्सर्यं लेशोदौ लोहितादिविति शान्ततः ।
 (8) ...तन्वया...अमुया...मन्यते...प्रियतमया...प्रविष्टया... ।
 (9) वसन्ततिलकं वृत्तम् ।
 (10) उत्प्रेक्षा ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदू । (परिक्रम्यावलोक्य च सविस्मयम्) (एसो क्लु
 षिरन्तरुक्कण्ठापरिक्रामंपि सलाहणिल्ल तणुं समुब्बहन्तो
 उदिदो दुदिआचन्दो विअ अहिअदरं सोहदि प्पिअवअस्सो ।
 ता जाव णं उपसप्पामि ।) (उपसृत्य) सोत्थि भवदे । भोः,
 दिट्ठिआ वड्ढसे । देवीहत्थगदेणावि मए पुणोवि एदेहिं
 अण्ण्हीहिं जं दिट्ठोसि । (क)

राजा । (दृष्ट्वा सहर्षम्) अये, वसन्तकः प्राप्तः । सखे,
 परिष्वजस्व माम् ।

विदू—(परिष्वज्य ।) भो वसन्त, देवीए अणुम्मही-
 दोस्सि । (ख)

(क) एष खलु निरन्तरीत्कण्ठापरिचामामपि श्लाघनीयां तनुं समुद्दहन्मुदिती द्वितीयाचन्द्र इवाधिकतरं शोभते प्रियवयस्यः । तस्यावदीनमुपसर्पामि । स्वप्ति भवते । भोः, दिष्ट्या वर्धसे । 'देवीहृत्कण्ठगतेनापि मया पुनरप्येताभ्यामस्त्रिभ्यां यद्वृष्टीऽसि ।

(ख) भो वयस्य, देव्यानुगृहीतीऽसि ।

(विदूषकेर प्रवेश)

(1) वि—(परिक्रमण, अबलोकन ও বিশ্বয়ের সহিত) নিরন্তরোৎকণ্ঠাকৃশ তথাপি শ্লাঘনীয় শরীর ধারণপূর্বক এই আমার প্রিয় বসন্ত সমুদিত দ্বিতীয়াচন্দ্রের স্থায় শোভা পাইতেছেন, ইঁহার নিকটে যাই । (নিকটে গমন) তোমার উভ । ওহে তোমার অভ্যাস হউক । রাজ্যীর হস্তগত হইয়াও আবার তোমাকে এই চক্ষে দেখিলাম ।

রা—(দর্শনপূর্বক সর্ষে) এই যে বসন্তক উপস্থিত । সখে, আমাকে আলিঙ্গন কর ।

বি—(আলিঙ্গনপূর্বক) ওহে রাজী দয়া করিগাছেন ।

(ENTER THE JESTER.)

(2)—J.—(Moving and looking with wonder) Yonder is my dear friend with a graceful body though emaciated from dejection. He looks like the rising moon of the second lunar day. I approach him. (Approaching) Blessings to you. O friend, may you prosper ! These eyes have again the pleasure of beholding you, though I fell into the queen's clutches—

K.—(Looking with joy) O, *Busantaku* is come! Friend, embrace me.

J.—(Embracing) Well friend, the queen has been kind to me.

(3) निरन्तरीत्कण्ठापरिचामाम् = सततत्रिगचीषाम् । निरन्तरमुत्कण्ठया परिचामाम् । परि + च + ऋः । ताम् । चायति । चची । चास्यति । अचासीत् । चात्वा । चातुम् । चायत् । चाभम् । “चार्या मः” इति निष्ठातकारस्य मकारः । (८२१५३) । अस्त्रिभ्याम्—in प्राकृत, there is no dual number, hence अस्त्रि gets plural number in it.

भवते = नमः स्वप्तिस्त्राङ्गास्त्रधालवषड्भीगाश्चेति चतुर्थी । परिष्वजस्य = आलिङ्ग । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसङ्गसुट्स्वस्त्रामिति षत्वम् । स्वजते । स्वस्त्री स्वस्त्रे । स्वङ्गात् । स्वङ्च्यते । स्वजताम् । अस्वजत । स्वजित । स्वङ्गीट ।

অস্বস্ত্য। অস্বস্ত্য। স্বস্ত্য। অস্বস্তি। স্বস্ত্য। স্বস্ত্যম্। স্বস্ত্য
স্বস্ত্য। স্বস্ত্যমানঃ।

রাজা। 'বেশেষৈব নিবেদিতস্তে দেব্যাঃ প্রসাদঃ। তত্কাথ্য-
তামিদানীং সাগরিকায়াঃ কা বার্তেতি। (বিদূষকঃ সবেলক্ষ-
মধোমুখস্থিষ্ঠতি।)—বয়স্য, কিং ন কথয়সি।

বিদূ। অপ্‌পিঅং দে নিবেদিদুং ণ পারেমি। (ক)

রাজা। (সৌহেগং সসংভ্রমম্)। বয়স্য, কথমপ্রিয়ম্।
কিং ব্যক্তমেবোল্লৃষ্টং জীবিতং তয়া। হা প্রিয়ে সাগরিকে। (ইতি
মৌহং নাটয়তি)।

বিদূ। (সসংভ্রমম্)। সমস্সসদু সমস্সসদু পিঅব-
অস্সো। (খ)

(ক) অপ্রিয়ং তে নিবেদয়িতুং ন পারয়ামি।

(খ) সমাস্সসিতু সমাস্সসিতু প্রিয়বয়স্যঃ।

(1) রা—পরিচ্ছদ ছাত্রাই দেবীর অনুগ্রহ বুঝা যাইতেছে। এখন সাগরিকার
সংবাদ কি বল। (বিন্দবকেয় অধোমুখে অবস্থান) কথা বল না যে?

বি—তোমাকে অপ্রিয় বলিতে পারিতেছি না।

রা—(উদ্বেগ ও ভয়ের সহিত) অপ্রিয় কিরূপ? সত্যই কি তৎকর্তৃক জীবন
পরিভাঙ হইয়াছে? হায় প্রিয়ে সাগরিকে! (মোহ)

বি—(সভয়ে) আশস্ত হও, প্রিয়বয়স্ত, আশস্ত হও।

(2) K.—It is perceived from the dress. Tell me now the
news of *Sagarika*. (The jester bends down his head) Why do
you not speak?

J.—I cannot inform you of any unpleasant tidings.

K.—(With anxiety and fear) Why unpleasant? Has she
committed suicide? O beloved *Sagarika*! (Swoons) ~

J.—(With fear) Be calm, my friend, be calm.

(3) पारयामि=शक्तीनि । व्यक्तम्=स्फुटम् । उत्सृष्टम्=त्यक्तम् ।

राजा । (समाश्रयस्य साक्षम्)

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां ।

रे दक्षिणा भवत मद्दचनं कुरुध्वम् ।

शीघ्रं न यात यदि तन्मुषिताः स्य मूढा

याता सुदूरमधुना गजगामिनौ सा ॥

(1) राजा—(समाश्रयं इहेषा अक्षरं महिष्ठं) रे प्राण ! कृपित आत्राके ताग कर । मन्न (वा दक्षिणनिग्वरडौ) इव । यानार वाका अशुभान कर । रे मूढ ! शीघ्रगामो ना इहेने वक्षित इहेये । सेहे गजगामिनौ वहनुरे गिशाहेः ।

(2) K.—(Recovering and shedding tears) O life, leave me who am not frank. Be candid and act to my words. O fool, if you linger, you will be deceived. That lady with the gait of an elephant, has gone far enough.

(3) रे प्राणाः । अदक्षिणं मां कामं परित्यजत । दक्षिणा भवत । मद्दचनं कुरुध्वम् । रे मूढाः । शीघ्रं यदि न यात तत् मुषिताः स्य । सा गजगामिन्यधुना सुदूरं याता ।

(4) रे प्राणाः जीवनम् अदक्षिणमसरलं मां कामं नित्यं परित्यजत मुञ्चत । दक्षिणाः सरला मयि प्रसन्ना इत्यर्थः (अथवा दक्षिणादिग्यायिनी) भवत वर्तध्वम् । यमभवनस्य दक्षिणादिग्वर्त्तित्वात् । मद्दचनं ममादेशं कुरुध्वम् अनुतिष्ठत । श्लुध्वमित्यपपाठः । श्रुतिः परस्मैभावत्वात् । (आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचिदित्यादि व्यवस्था त्वमाप्तत्वाद्देया ।) रे मूढा मूर्खाः प्राणाः ! यदि शीघ्रं द्रुतं न यात गच्छत । तत् तर्हि मुषिताः वञ्चिताः स्य भवथ । यती गजइव गच्छतीति गजगामिनौ । कर्त्तव्यं प्रमाण इति श्वितिः हिरद्गामिनी । सा सागरिका । अधुना-स्त्रिन् काली । सुदूरमतिदूरं । याता गता । अतःपरं विलम्बने तत्सङ्घारिन्-मचिरात्त्वया दुर्लभं भविष्यतीति भावः ।

(5) रे प्राणाः कुटिलं मां विहाय दक्षिणा भूत्वा महचनानुसारिण द्रुतं ताम-
नुसरत । अन्यथा दूरवर्तिन्या सखा आसादनस्य दुर्लभत्वाद् यूयं भविता भविष्यथ ।

(8) ...परिख्यज्यै अदक्षिणः अहम् । दक्षिणैर्भूयताम्.. क्रियताम् । यायताम् ।
मुषितैः...स्थीयते । यातया गजगामिन्या तथा ।

(9) वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

(10) दीपककाव्यस्त्रिङ्गयोः मङ्गरः ।

विदू । भो मा अन्यथा सम्भावेहि, सां क्खु तवन्निणी
देवीए उज्जयिणिं पेसिदेत्ति सुणीअदि, अदो मए अप्पिअं
त्ति भणिदम् । (क)

राजा । कथमुज्जयिनीं प्रेषिता । अहो निरनुरोधिता
मयि देव्याः । वयस्य केन तवैतदाख्यातम् ।

विदू । भो, सुसंगदाए । अस्सं च । मम हत्थे ताए
केणावि कज्जेण दूअं रत्नमाला पेसिदा । (ख)

(क) भो मा अन्यथा सम्भावय । सा खलु तपस्विनी दिव्योज्जयिनीं प्रेषितेति
श्रूयते । अतो मयाप्रियमिति भवितम् ।

(ख) भोः, सुसंगतया । अन्यच्च । मम हस्ते तथा केनापि कार्यक्षेपं रत्नमाला
प्रेषिता ।

(1) वि—उठे, अशुक्ररूप मने करिउ ना । सेहे निरुपाया सागरिकाके राज्ञी
उज्जयिनीते पाठाईयाहेन, गुना याग ; ताहे आम्हि अप्रिय बलिग्राहि ।

रा—कि ? उज्जयिनीते प्रेरिता इहेयाहे ? हाग, आमार अति राज्ञीर
अनिष्टोत्तरण ? वयस्य, के तोमाके ईहा बलिग्राहे ?

वि—श्रमजता ! आरग, से कोन कार्येण अशु आमार शेते एहे वत्तमाला प्रेरण
करिग्राहे ।

(2) J.—Well, do not think otherwise. It is heard that, that
poor lady has been sent to Ujjein. So I said unpleasant.

K.—What, sent to Ujjein? O the queen's opposition to me! Who has told you so, friend?

J.—*Soosangaari*. Besides, she has sent to my hand this pearl necklace for some purpose.

(3) निरनुरोधिता = अनुरोधशून्यता = अनिष्टाचरणम् = want of regard.

राजा । किमपरं । मामाश्वासयितुम् । तद्वयस्य उपनय ।

(विद्रूपक उपनयति ।)

—(गृहीत्वा रत्नमालां निर्व्वर्ण्य हृदये निधाय ।) अहह

कण्ठाश्लेषं समासाद्य तस्याः प्रभ्रष्टयानया ।

तुल्यावस्था सखीवियं तनुराश्वास्यते मम ॥ ४ ॥

वयस्य, त्वं परिधत्सुनाम् । येन वयमेनामपि तावद्दृष्टा
धृतिं करिष्यामः ।

(1) रा—आमाके आशानित करः बातीत आर यद्य काश कि ? वयस्य, आनयन कर । (विद्रूपक कर्तुक आनयन. राजार उदय ७ दर्शन एवम् रत्नमाला रूपरे शपन) अहो—ताशर कष्टसंसर्ग पहिया अजष्टा एह रत्नमाला तुल्यावस्था सखीर आर आमार तनुके आशानिता करितेहे । वफो. दुमि इहा धारण कर । इहाके देखियई श्रुति (वा देखा) लाठ करिव ।

(2) K.—What else except to console me? Fetch it friend. (The jester brings in the necklace, receiving and putting it on the breast) Oh?—My body is consoled, like a companion under equal circumstances, by this necklace, also fallen away from her body, having been once attached to it. Wear this, friend, and by observing it, I shall be contented (or patient).

(3) तस्याः कण्ठाश्लेषं समासाद्य प्रभ्रष्टयानया इयं मम तनु तुल्यावस्था सखीव
आश्रास्यते ।

(4) तस्याः सागरिकायाः कण्ठाश्लेषं गलसंसर्गं समासाद्य सख्या प्रभ्रष्टया
पतितया अनया रत्नमालया इयं मम तनुः शरीरं तुल्या समाना अवस्था यस्याः सा

तथोक्ता समानदशा । आदौ सागरिकायाः आलिङ्गने लब्धा पश्चाद्भ्रूतेत्यर्थः । सखीव
सहचरीव आश्रायते स्थिरौक्रियते ।

(5) उभे एव सागरिकाकण्ठमन्त्रिलिते । ततस्तथोरौकतस्या अन्यतरा मम
ततः स्थिरौक्रियते ।

(8) प्रभृष्टा इयं तुल्यावस्थां सखीमिव इमां तनुमाश्रासंयति ।

(9) अनुष्टुप् ।

(10) उपमा ।

बिदू । जं भवं आसवेदि (इति कण्ठे परिदधाति) (क)

राजा । (सात्वत् निखस्य) वयस्य दुर्लभं पुनर्दर्शनं प्रियायाः ।

विदू । (सभयम् दिशोऽवलोक्य) भो मा एवं उच्चं

मन्तेहि, कदापि कोवि देवोए एत्य.मन्त्ररेदि । (ख)

ततः प्रविशति वेत्तहस्ता वसुन्धरा ।

वसुं । (अपस्त्य) जन्नदु जन्नदु भट्टा । एसो क्खु रुमसुदो
भाइणेओ विजन्नवम्मा किं पि निवेदिदुं दुन्नारे चिट्ठदि । (ग)

राजा । वसुन्धरे अविलम्बितं प्रवेशय ।

वसुं । जं देवो आसवेदि (इति, निष्क्रम्य विजयवर्म्माणा
सह पुनः प्रविश्य च) विजन्नवम्मा एसो क्खु भट्टा, ता
उपसप्पदु अज्जो णं । (घ)

(क) यद्भवानाज्ञापयति ।

(ख) भो मा एवमुच्चैर्मन्त्रयस्व, कदापि कोऽपि देव्या अत्र सञ्चरति ।

(ग) जयति जयति भर्ता । एष खलु रुमसुदो भागिनैयो विजयवर्म्मा किमपि
निवेदयितुं द्वारे तिष्ठति ।

(घ) यद्देव आज्ञापयति । विजयवर्म्मान् एष खलु भर्ता । तदुपसर्पतु आर्थ एवम् ।

(1) वि—वेक्षणं त्तोमारं अनुमति (कण्ठे धारण) ।

রা—(অশ্রুর সহিত নিখাস ভাগ পূর্বক) বকো, প্রিয়ান্ন পুনর্দর্শন দুর্লভ বটে ।

বি—(সন্তয়ে, সকলদিক্ দর্শন পূর্বক) ওহে একুপ উচ্চঃস্বরে বলিও না । হরও দেবীর কোনও পরিজন এতুলে সঞ্চরণ করিতে পারে ।

(বেত্রহস্তে দৌবারিকীর প্রবেশ)

দৌ—(আগমন পূর্বক) মহারাজের জয় । রুমণানের ভাগিনেয় বিজয়বর্মা কিছু নিবেদন করার জন্ত ঘরে উপস্থিত ।

রা—বহুক্ষরে, শীঘ্র তাহাকে প্রেরণ কর ।

দৌ—যে আজ্ঞা মহারাজ ! (গমন ও বিজয়বর্মার সহিত পুনঃপ্রবেশ ।) বিজয়-বর্মন, এই মহারাজ ! নিকটে গমন করুন, মহাশয় ।

(2) J.—I obey you. (Puts on his neck.)

K.—(With tears sighing) Friend, it is hard to see my beloved again.

J.—(Looking round with fear) Do not talk so loud. There may be some creature of the queen here.

(ENTER THE WARDER BEARING A CANE.)

W.—(Coming near) Victory to the king. *Bejoy Barman Roomunnaf's* sister's son, is at the door, wishing to submit something.

K.—Send him in, soon.

W.—As your Majesty commands. (Going and reentering with *Bejoy Barman*) *Bejoy Barman*, this is the king. Go to him, sir.

(3) সম্ভবতি = ভবতি । ভাগিনেয় = ভগিনীপুত্র : । স্বীভী দৃগিতি ভগিনী-সম্বাদৃ টক্ ।

বিজ । (উপস্থিত্য) জয়তু জয়তু দেব : । দেব, দিষ্টয়া বর্ধসে
রুমণন্তো বিজয়িন ।

রাজা । (সপরিতোষম্) বিজয়বর্মন, অপি জিতা: কৌসলা: ।

বিজ । দেবস্য প্রভাবেণ ।

রাজা । সাধু রুমণন্ত, সাধু । অচিরান্নহৃত্যয়োজন-

मनुष्ठितम् । विजयवर्मन्, तत्कथय कथाम् । अतिविस्तरतः
 श्रोतुमिच्छामि ।

विज । देव, श्रूयताम् । वयमिंतो देवादेशात्कतिपयै-
 रैवाहोभिरनेककरितुरगपत्तिदुर्निवारिण महता बलसमूहेन
 गत्वा विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य कोसलनृपतेर्द्वारमवष्टभ्य सेनाः
 समावेशयितुमारब्धवन्तः ।

(1) विजयवर्मा—(आगमनपूर्वक) महाराजের জয় । 'মহারাজ, রুমণানের বিজয়
 হইয়াছে । আপনারই অভ্যায় ।

रा—(परितोषेण सहित) विजयवर्मन्, कोशलजय हईयाछे ?

विज—महाराजैर प्रभावेई वटे ।

रा—भाल, रूमणान्, भाल । अविनयेई विपुल काया सम्पान्णित हईयाछे ।
 विजयवर्मन्, सब बल, सबिस्तर गुनिते चाई ।

विज—महाराज, सुशून । आमरा एथान हईते महाराजैर आदेशे करेकदिनेर
 मधोई ब३गजावपदातिदुर्निवार प्रबल सैश्वसह गमन करिया विन्धादुर्गह कोशलराजैर
 द्वार रोधपूर्वक सेनासमावेश करिते प्रवृत्त हई ।

(2) Bejoy—(Coming near) Victory to the King. Prosperity
 to your Majesty through the conquest of your general.

K.—(Joyfully) *Bejoy Barman*, is *Kosal* conquered ?

Be.—Yes, through your Majesty's power.

K.—Well done, *Roomanwan*, well done. A great deed has been
 achieved, within a short time. Tell me the news. I wish to hear
 it fully.

Be.—Please to listen your Majesty. Marching from hence
 under your orders, we commenced, within a few days, to encamp
 our force and besiege the King of *Kosola*, in the *Bindhya* fort,
 with a grand invincible force, composed of many elephants, horse
 and foot.

(3) 'कीशलाः—तदधिष्ठे' संज्ञाप्रभाषत्वादिति (१११५३) जनपदवाचिणां
 लिङ्गवचनयोः स्वभावसिद्धत्वाद्वचनम् । The ancient Rules ल्पियुक्तवद्वक्ति-

वचने and जनपदे लुप् are rejected by 1.2.53 asserting that the words indicating जनपद get, by nature, plural number and fixed gender and no rule is necessary for the purpose. कोशल is modern Oude.

अतिविस्तारतः = ल्यप् लीपे कर्मस्थधिकरणे चिति वाच्यात् पञ्चम्याससि ल् । अति
विस्तारमधिकृत्येत्यर्थः = अति + वि + लृ + अप् । प्रथमे वावश्च इति न चञ् । i.e.,
the root लृञ् preceded by वि takes चञ् in the sense of प्रथम
(i.e., extension) provided it be not of words e. g. पटस्य विस्तारः ।
पक्षे विस्तरो वचसाम् । अहोभिः = अपवर्गे इति तृतीया ।

अनेककरितुरगपत्तिर्दुर्निवारिण = बहुगजाश्वपदातिदुर्जयेन । न एकमनेकम् ।
नञ्त्तत्पक्षः । करिणश्च तुरगाश्च पत्तिथेति करितुरगपत्ति । हन्श्च प्राणितूर्य-
सेनाङ्गानामिति क्लीवैकवचनम् । पातितैरथमागाश्वैरमुरैश्च वसुधैरेति त्वार्धः प्रयोगः ।
अनेकश्च करितुरगपत्ति च तेन दुर्निवारिणेन ।

बलसमूहेन = सैन्यसमूहेन । अवष्टभ्य = आश्रित्य अवकृत्येत्यर्थः । अवष्टभः सुवर्गं
च सभप्रारम्भयोरपीति विश्वः । अव + सन्भ् + ल्यप् । अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययीरिति
षत्वम् । सभ्नाति सभ्नीति । तसभ् । सभ्मिष्यन्ति । असभत् असभ्भीत् । सभ्यते ।
असभ्मि । सभ्यम् । सभ्नुवत् सभ्नुत् । सभ्मिन्वा सभ्भ्वाः सभ्मिन्तुम् ।

राजा । ततस्ततः ।

विज । ततः कोसलेश्वरोऽप्यतिदर्पात्परिभवमसहमानो
हास्तिकप्रायमशेषमात्मसैन्यं सज्जीकृतवान् ।

विदू । भी, लड्डुं लड्डुं आचकव । वेवदि मे हिअ-
अम् । (क)

राजा । ततस्ततः ।

(क) भी लड्डुं लड्डुं आचकव, वेवदि मे हृदयम् ।

(1) ग्रा—तात्र पत्र, तत्र पत्र ?

বিজ্ঞ—তারপর কোশলেবরও অগমান সহ না করিয়া অভিনর্পে হস্তিবহন বহ
সেই সঙ্কিত করেন ।

বি—ওহে, নীত্র নীত্র বল, আমার রুদ্র কঁপিতেছে ।

রা—তার পর, তার পর ?

(2) K.—Proceed.

Be.—Then the king of *Kosal* too, in extreme pride, unable to bear the insult, prepared a great force full of elephants.

J.—Well, finish quickly. My heart trembles !

K.—Then, then ?

(3) হ্রাসিকপ্রায়ম = গনসমূহবহুলম্ । হ্রসিন্ + ঠক্ = হ্রাসিকম্ । অশ্বিন-
হ্রসিধেনীভগিতি ঠক্ (৪।২।৪৩) । তেন প্রায় বহুলম্ । প্রায়ী বয়স্যনশনে স্ততী
বাহুল্যতুল্যবীরিতি হ্রসবন্দ্রঃ ।

সম্বীকৃতবান্ = সম্ভূত্ গতাশিতি ভাদেৱচ্ সম্ব্যঃ কৃতীভ্যমঃ । ততঃ সম্ব্য + ষ্ণি +
কৃত + ক্তবতুঃ । সম্ব্যতি সম্ব্যতে । সম্ব্য সম্ব্যে । অসম্বীত্ অসম্ব্যিট । মাথকার-
প্রয়োগপ্রামাণ্যাদাত্মনেপদমপি । “ইতুমতি চেতি সূচে যদমিপ্রায়ী সম্ব্যতে ইতি মাথ-
প্রয়োগাদয়মাत्मनेপদমপি । অতীস্বাত্মনেপদং দৃশ্যন্তী বর্ধমানচীরস্বাত্মাদয় এব
দৃষ্টা” ইতি ধাতুত্বতী মাথবঃ (সাধনাপার্থ্যঃ) ।

বাচস্প = বৃহিঃ । বাচ্ + অচ্ + ষ্টিৎ সিপ্ ।

বিজয় । কৃতনিশ্চয়স্বাসী

যোহুং নির্গত্য বিম্ব্যাদভবদভিমুস্বস্তত্শ্বণং দিগ্বিভাগান্

বিম্ব্যেণেবাপরেণ দ্বিপপতিপূতনাপীড়বম্ব্যেণ কুম্ব্যন ।

বেগাছাণান্বিমুস্বস্তথ সমদগজীত্বিষ্টপত্তির্নিপত্ব

প্রত্যায়াছাষ্টিতামিহিগুণিতরভসস্দ্দং কুম্ব্যনান্ অশ্বৈন ॥

(1) বিজ্ঞ—কৃতনিশ্চয় সেই কোশলেবর বিজ্ঞ হুর্গ হইতে নির্গত হইয়া দ্বিতীয়
বিজ্ঞের জ্ঞান প্রধান প্রধান গজ ও সৈন্যগণের নিরোহাণ্য হাণনপূর্বক সিংগাণ রোধ
করিয়া যুদ্ধার্থ অগ্রবর্তী হইলেন । সপর্ব্বগজনিহতসৈনিক কুম্ব্যান্ও বাণবিনোচন-
পূর্ব্বক সবেগে আগমন করিয়া অভিলবিতলাভে সিংগিত বলের সহিত কুম্ব্যনাল মধ্যে
উহার নিকটস্থ হইল ।

(2) Be—The king of *Kosal* coming out from his fort in the *Bindhya* and covering the quarter, like another *Bindhya* hill, with the positions of the head-dresses of his soldiers and elephants, advanced to fight. Then our general too, whose soldiers were being crushed by proud elephants, throwing his arrows, swiftly overtook him with doubled motion, on finding what he had wanted.

(3) कृतनिश्चयोसौ विभ्याद् निर्गत्य तत्क्षणमपरेण विभ्येन इव क्षिपपतिपृतना-
पौडवन्धेन दिग्विभागान् रुन्धन् योद्धुमभिमुखोऽभवत् । अथ वाषाण् विमुञ्चन्
समदगजोत्पिष्टपत्तिः रुमग्वान् वेगाद् निपत्य वाञ्छितान्निश्चिगुञ्चितरभसः चर्गन्
तं प्रत्यायात् ।

(4) कृतनिश्चयः स्थिरसंकल्पः असौ कौश्लेश्वरः विभ्याद् विभ्यस्थादात्मदुर्गा-
दित्यर्थः । निर्गत्य वृद्धियात्वाः । तत्क्षणं तदानीमपरेण द्वितीयेन विभ्येन इव
तन्नामधेयेन पर्वतेनेव क्षिपणां हस्तिनां पत्तीनां श्रेष्ठानां पृतनानां सेनानाञ्च ।
आपौडानां शंखराणां शिरःस्थितमाल्यानामिति यावत् । आपौडशंखरोत्तंसाः
शिरसि सन्न इति हलायुधः । बन्धेन धारणेन । दिग्विभागान् दिगंशान् । रुन्धन्
प्रच्छादयन् योद्धुं संयामयितुं रणायेत्यर्थः । अभिमुखः अगवर्त्ती । अभवत्
अतिभृत् । अथ तदनन्तरं वाषाण् शरान् विमुञ्चन् निक्षिपन् समदैः सर्गवर्गेजै
र्हन्निभिरुत्पिष्टा विनाशिता पत्तिः सेना यस्य स तद्योक्तः । गर्व्युक्तनागनिहतसेनः ।
रुमग्वान् । वेगाज्जगत् । निपत्यागम्य । वाञ्छितस्याभिलषितस्य कौश्लपतेरित्यर्थः
आप्तया लाभेन निश्चिगुञ्चितो रभसो वेगो यस्य स तद्योक्तः । इष्टलाभनिश्चिगुञ्चितवेगः
चर्गन् स्वल्पकालेन । तं कौश्लपतिं । प्रत्यायात् प्रागच्छत् ।

(5) कौश्लेश्वरः आत्मगजसैन्यशिरशूडासन्निवेशेन दिग्मच्छलमात्रव्य युद्धाया-
यतः ससार । रुमग्वानपि तत्प्राप्तिवर्द्धितवेगः शरान् निक्षिपन् जवेन तं प्राप ।

(6) उत्पिष्टा = उत् + पिष् + क्तः + टाप् । पिनष्टि । पिपिष । पेष्टा ।
पेच्यति । पिनष्टु । अपिनष्ट् । पिंथ्यात् । पिथ्यात् । अपिषत् । अपेच्यत् । पिथ्यते ।
अपिषि । पिष्टा । पेष्टुम् । पिषत् ।

पत्तिः = पट् + क्तः । औषादिकः । पदातिरित्यर्थः । प्रत्यायात् = प्रति + आ +
या + लङ् तिप् ।

(7) अजिनी वाहिनी सेना घृतनालीकिनी चमूरित्यमरः ।

(8) अभूयत....अभिमुखेन....दन्वता....त्रिमुखता....पङ्क्तिना...प्रत्यायायत...
रभसेन सः...दन्वता ।

(9) अन्धरावृत्तम् ।

(10) उपमा ।

(12) द्विपतिघृतनापीडबन्धेनेति द्विपतीनां हस्तिपतीनां घृतनानां पत्तीनाम्
या सम्यक् पीडा परस्परसङ्घर्षो यद्धिन् तादृशेन बन्धेन निवेशनेनेति केचित् ।
अन्ये च द्विरदपतिघटापीडबन्धेनेति पठन्ति । तत्र द्विरदानां पतीनां घटानां
समूहानाम् आपीडबन्धेनेत्यर्थः । वेगाद्वासान् विमुञ्चन् समदगजघटोत्पिष्टपति-
निपत्य प्रत्येच्छन्ति च पाठः । तत्र प्रत्येच्छन् प्रत्यगृह्णादित्यर्थः । करिषां घटना
घटेत्यमरः । घटा=गजयूथम्=troop of elephants.

अपिच ।

अस्तव्यस्ताशिरस्त्रशस्त्रकषणैः कृत्तौत्तमाङ्गे क्षणं
व्यूढासृक्सरिति खनत्प्रहरणे वम्भीदुबलर्हाङ्गनि ।
आङ्गयाजिमुखे स कोशलपतिर्भग्ने प्रधाने बले—

राजा । कथमस्मद्दोयान्यपि बलानि भन्जानि ।

विजय । एकेनैव दम्बखता शरशतैर्मज्जद्विपस्थो हृतः ॥

विदू । जेदु जेदु भवं, जिदं अङ्गोहिं (इति नृत्यति) । (क)

(क) जयतु जयतु भवान् । जितमन्त्राभिः ।

(1) आङ्ग—निकिण्विचलितकिरीटशङ्खापाते हिरण्योत्तमान्, कणकालेर जङ्घ
विनाशरुधिरनङ्गीक, अन्धरावृत्तान्, कवचनिर्गतान्, युद्धमुखे प्रधान बल विनाशित इहेने,
मेहे—

द्वा—सेकि ? आङ्गालेर सैन्यां विनाशित इहेनाहे ?

विज—महगजहित कोशलपति एक रुग्णान् कर्षुक वाणशत द्वारा इत इहेन ।

वि—महाराजेर अर, आङ्गालेर अर (नृत्य) ।

(2) Besides, when the superior force was destroyed in the battle, in which fire flashed from the armours, the weapon clashed, torrents of blood ran for a time, and deranging the helmets the heads were cut off by the weapons which were scattered,—

K.—Well, our forces too were demolished ?

Be.—Our general alone, challenging the king of *Kosal* on a maddened elephant, killed him with hundreds of arrows.

J.—Victory to the king, we have conquered. (Dances)

(3) असन्वयशिरस्त्रशस्त्रकवचैः कृत्वाचमाङ्गे चर्षं व्यूढासृक्शरिति स्वमप्रहरवी
वर्मोद्दलहृत्त्रिणि आग्निमुखे प्रधाने बले भग्रे एकेन एव हनन्वता आह्वय शरशतैर्मत्त-
दिपम्यः स कीश्वलपतिर्हतः ।

(4) व्यस्तानि विपरीतानि शिरस्त्राणि क्षिरीटाणि यैः तानि व्यस्तशिरस्त्राणि ।
अस्तानि च व्यस्तशिरस्त्राणि च असन्वयशिरस्त्राणि । तानि च शस्त्राणि चेति तेषां
कवचैः आघातैः कृत्वाचि कृत्वाचि उच्यमानाङ्गानि शिरांसि यस्मिन् तत् तथोक्तं तस्मिन् ।
क्षिद्रशिरस्त्रे । चर्षं स्वल्पकालं व्यूढा विन्यक्ता । व्यूढौ विन्यक्तसंज्ञतावित्यमरः ।
असृजा रुधिराणां सरिद्रदी यस्मिन् तत् तथोक्तं तत्र । सञ्चालितरत्नक्षीतीवडौ ।
स्वन्नि भ्रमन्ति प्रहरणानि अस्त्राणि यस्मिन् तत् तथोक्तं । तस्मिन् । शब्दाय-
मानास्त्रे । वर्मभ्यः कवचभ्यः उद्दलमुद्गच्छन् वस्त्रिनसः यस्मिन् तत् तथोक्तं तस्मिन् ।
कवचनिर्गच्छदनले । आग्निमुखे युद्धारम्भे । मुखं तु वदने मुञ्ज्यारम्भे दाराभ्युपाययी-
रिति यादवः । प्रधाने ग्रेष्ठे । बले सैन्ये । भग्रे निहते सति । एकेनासह्येनैव
हनन्वता । आह्वय स्पष्टित्वा । शरशतैर्वाशशतैर्मत्तदिपम्यः । सः कीश्वलपतिः ।
हतः विनाशितः ।

(5) अस्त्राघातविच्छिन्नशिरस्त्रे रत्ननदीप्रवाहसमन्विते कवचोद्गतानले समर-
मुखे श्रेष्ठसैन्धविनिपातात् परमेक एव हनन्वताम् भग्नगण्डं कीश्वलपतिं जघाम ।

(6) कवचैः—कच् + क्युट् । तैः । कवचिंसार्थे भादिः । कवचति । अकवीत्
अकवीत् । कृत्वाचि=कृत् + क्तः । तानि । Vide note (12) under कच्छे
कृत्वाचिशेषम् &c....Act II. उद्दलन्=vide note (6) under the stanza
परिच्छानं पीनसमजघनेति Act II. व्यूढा=वि + वृ + क्तः + टाप् ।

अष्टक् = देवादिकादस्यतेरीचादिक ऋजुप्रत्ययः । अष्टक् अष्टजी अष्टस्रि प्रथमायाम् । अष्टस्रि अष्टानि वा अष्टि । पद्दित्वादिना (१।१।६३) असादी वा असादीश्चः । ष्ठीयायाम् अष्टवा अष्टा असृग्भ्याम् असभ्यामित्वादि ।

उत्तमाङ्गानि = उत्तमानि अङ्गानि । सन्महत्परमीत्तमीत्कटाः पूज्यमानैरिति तत्पुरुषः ।

आह्वय = आङ् + ह्वञ् + ल्यप् । स्पर्शायामाङ् इति आह्वयते । अन्वव पुत्रमाह्वयति । अह्वाव अह्ववे । ज्ञाता । ज्ञास्यति-ते । ह्वयतु-ताम् । अह्वयत्-त । ह्वयैत्-त । ह्वयात् ज्ञासीष्ट । अह्वत् अह्वत अह्वाप्त । अह्वास्त-त । ह्वयते । अह्वायि । हत्वा । ह्वानुम् । ह्वतम् । ह्वयत् ह्वयमानम् ।

(7) रथेऽप्याग्निरित्यमरः ।

(8) तं कीञ्चलपतिमेकः...रुमन्वान् मत्तद्विपस्यं हतवान् ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) अनुप्रासः ।

राजा । साधु कोसलपते, साधु । मृत्युरपि ते ज्ञाष्वः । यस्य हि रिपवोऽपि पुरुषकारमेवं वर्णयन्ति । ततस्ततः ।

विज । देव, ततो रुमन्वानपि कोसलेषु मदभ्रातरं ज्यायांसं जयवर्माणं स्थापयित्वा प्रह्वारव्रणितहास्तिकप्रायमशेष-सैन्यमनुवर्त्तमानः शनैःशनैरागच्छत्येव ।

राजा । वसुंधरे, उच्यतां यौगन्धरायणः । प्रह्वयतां मत्-प्रसादस्य विभव इति ।

वसु । अं देवो आसवेदिति । (इति विजयवर्मणा सह निष्क्रान्ता) (क)

(क) यद्देव आशापयतीति ।

(1) রা—সাঁধু, কোশলপতে, সাঁধু। মৃত্যুও তোমার স্নাত্য। শক্ররাও তোমার পুরুষকার বর্ণনা করিতেছে। তার পর, তার পর ?

বিজ্ঞ—মহারাজ, তারপর কুম্ভান্ কোশল দেশে আমার অগ্রজ ভ্রাতা কয়বর্ষাকে স্থাপন করিয়া, প্রহারকৃত হস্তিসমূহবহুল অশেব সৈন্তসহ ধীরে ধীরে আসিতেছেন।

রা—বহু করে, যৌগকরারণকে বল, আমার অনুগ্রহের বিস্তব প্রদর্শিত হউক।

দো—মহারাজের বেক্রপ আজ্ঞা (বিজয়বর্ষার সহিত প্রস্থান)

(2) K.—Excellent, O *Kosal*, excellent, your death even is glorious as your enemies too applaud your prowess. What then?

Be.—O King, then the general, quartering my elder brother *Joy Barman* in *Kosal*, is slowly returning, following the large army with many wounded elephants.

K.—Warder, tell the minister to show him the wealth of my favour.

W.—As your Majesty commands (Exit with *Bejoy Barman*).

(3) পুরুষকারম্ = বীরত্বম্। জ্যায়াসম্ = বহু + ইয়সম্। তম্। অযমনযী-
রতিশয়িন বহুঃ। বহুস্ব ভঁতি (১।৬।৬২) জ্যাভিন্নঃ। জ্যায়ান্। পচী বর্ষায়ান্।
স্বিয়া জ্যায়সী। বিম্বরঃ = শক্তিঃ। The statement of the king, সাধু
কাঙ্ক্ষলপতে &c. made here, has been much admired by
some scholars.

(ততঃ প্রবিয়তি কাঞ্চনমালা) ।

কাঞ্চ। আশ্বত্থি দেবীএ। জহু গচ্ছ হৃশ্চি কঞ্চণ-
মালী, এদং এন্দ্রজালিন্ অক্ষত্তস্ব দংসিহি। (ইতি পরিক্র-
ম্যাবলোক্য চ) এসৌ ক্বু ভদ্রা। তা জাব ণং উবসম্প্যামি।
(উপসৃত্য) জেদু জেদু ভদ্রা। ভদ্রা, দেবী বিশ্ববেদি। এসৌ
ক্বু, উক্ষয়িশীদৌ সম্বরসিহি ণাম এন্দ্রজালিন্ণৌ ণাশ্বদৌ
তা পেক্সদু ভদ্রা। (ক)

রাজা। অস্তি নঃ কৌতুকমৈন্দ্রজালিনী। ততঃ শীঘ্রং
প্রবেশয়।

কাশ্ব । জ মহাঃ আশ্ববেদিত্তি । (হুতি নিষ্কাম্য পিচ্ছ-
কাহুস্তেনৈন্দ্রজালিকেন সহ প্রবিষতি ।) এদু এদু অক্ষৌ ।
(ঐন্দ্রজালিকঃ পরিক্রামতি ।) এসৌ মহাঃ । তা উপসপ্যদু
অক্ষৌ ।

(ক) আশ্বমাজি দিখ্য যথা গচ্ছ কাশ্বনমাজি ইন্দ্রমৈন্দ্রজালিকমার্থ্যপুত্রস্ব
দর্শয়তি । एष खलु भर्ता । तदथावर्देनमुपसर्पानि । जयतु जयतु भर्ता ।
भर्ता देवी विस्त्रापयति, एष खलु उज्जयिनीतः संवरसिद्धिर्नाम ऐन्द्रजालिक
आगतः, तत् प्रेषता भर्ता ।

(ख) यरुर्वा आस्त्रापयति । एतु एतु आर्यः । एष भर्ता, तदुपसर्पतु आर्यः ।

(কাঞ্চনমালার প্রবেশ)

(1) কাঞ্চ—রাজ্ঞী আদেশ করিয়াছেন যে ওলো কাঞ্চনমালে, এই ঐন্দ্রজালিককে
আশ্বপুত্রের সমীপে যাইয়া দেখাও । (পরিক্রমণ ও অবলোকন) এই যে মহারাজ ! নিকটে
যাই (নিকটে গমন) । মহারাজের জয় হউক । মহারাজ, রাজ্ঞী নিবেদন করিতেছেন
উজ্জয়িনী হইতে সখরসিদ্ধি নামক ঐন্দ্রজালিক আসিয়াছে । তাহাকে মহারাজ দেখুন ।

রা—ঐন্দ্রজালিকে কোঁতুল আছে বটে, সখর আনয়ন কর ।

কাঞ্চ—যে আজ্ঞা মহারাজ (প্রস্তান ও পিচ্ছিকাহস্ত ঐন্দ্রজালিকসহ পুনঃ প্রবেশ)
আহন মহাশয় । (ঐন্দ্রজালিকের আগমন) এই মহারাজ ! নিকটে আহন, মহাশয় !

৯

(ENTER A MAID)

(2) Maid—I am directed by the queen to show a magician to
the king. (Moving and looking) Here is the king. I go to him.
(Coming near) Victory to the king. Your majesty, the queen
submits—‘here is a magician named *sambarstiddhi* come from
Ujjein. May your majesty be pleased to see him.’

K.—I have some curiosity for a magician. So bring him
soon.

Maid—As the king commands. (Goes and re-enters with a
magician bearing a bundle of peacock feathers.) Here, here, sir
(The magician moves.) This is the king. Go to him, sir.

(3) ऐन्द्रजातिकः = इन्द्रजालेन दीव्यतीति इन्द्रजाल + ठक् । तेन दीव्यति खनति जयति जितमिति ठक् (४।३।२) । अथ इन्द्रजालं शिष्यमस्येति शिष्यमिति ठक् (४।४।३३) । पिच्छिका - पिच्छ + क + टाप् । अल्प इति कः । प्रत्ययस्यात् कातपूर्वस्यात् इदाप्यसुपप्रतीत् । पिच्छवर्हे नपुंसकमित्यनरः । मथूरपुच्छसमूह इत्यर्थः ।

ऐन्द्र । (उपसृत्य) जञ्जदु जञ्जदु भट्टा ।

(पिच्छिकां भ्रमयित्वा बहुधा हास्यं कृत्वा)—

प्रथमत चलने इन्द्रस्य इन्द्रजालेति लक्षणात्मस्य ।

तच्च एवञ्च अञ्ज असुरस्य संवरस्य सुप्रतिष्ठितस्य ॥ ०

देव किं—

(धरणीं मित्रमङ्गी आश्रये महिभरो जले जलणी ।

मज्जह्मि पञ्चोसौ सिञ्जत तच्च देहि आश्रितिं ॥)

अथवा—

किं जप्यदेण बहुणा जं जं हिअएण महसि संदिट्ठं ।

तं तं दंसेमि अहं गुरुणो मन्तप्यहावेण ॥ (क)

(क) जयति जयति भर्ता ।

प्रथमत चरणे इन्द्रस्य इन्द्रजालेति लक्षणात्मः ।

तथैवाद्य असुरस्य संवरस्य सुप्रतिष्ठितस्यस्यः ॥

देव, किं

धरण्यां समाह आकाशे महीधरो जले ज्वलनः ।

मध्याह्ने प्रदीपस्तावत् सिद्ध्यतु दीक्षाश्रितिम् ॥

अथवा—

किं जल्पितेन बहुणा यत् यत् वृद्धयेन वाञ्छसि संद्रष्टुम् ।

तत् तत् दर्शयामि अहं गुरोर्मानप्रभावेण ॥

(1) *त्रै*—(निकटे आगमनपूर्वक) महाराजेश्वर उग्र । (पिच्छिका सकामन उ हास्त) इन्द्रकाल शके बाहार नाम पाण्डवा वार, सेई इन्द्रेश्वर चरणे प्रणाम कर । तद्रूप मूर्त्तिप्रतिष्ठ-
यथाः सवराह्वरेश्वर चरणेषु अञ्ज प्रणाम कर । महाराज,—पृथिवीते चन्द्र, आकाशे पर्वत,
जले अनल, मध्याह्ने प्रदोष वटिबे कि ? आज्ञा करुन । अथवा अनैक कथार प्रयोजन
कि, मने मने बाहा देखिते. ईच्छा करेन, शुरुमन्त्रबले ताहा सकलई देखाइतेहि । .

(2) *M.*—(Coming near) Victory to the king. (Moving the bundle of feathers and laughing) Bow to the feet of Indra whose name occurs in the word meaning Indra's net, and so also of the demon *Sambar* of the established fame. O king, pass orders if the moon on the earth, mountain in the sky, fire in the water, or twilight in the noon, is to happen ;—or it is useless to talk much, whatever you wish at heart to see, I will show in the name of the power of my preceptor.

(3) इन्द्रजासिति = अत्र वर्षसमवायमात्रविषयित्वादर्थाभावेन प्रतिपदिकत्वा-
भावान्न निपातयोगे प्रथमा । अथवा इन्द्रजासिति संस्कृतम् । संवरी = माया-
शीलीऽसुरविशेषः । कृष्णपुच्छेण प्रदुग्धेन हत इति भागवती कथा । तथाहि
संवरादिर्मन्त्रसिद्ध इत्यमरः ।

मध्याह्ने = मध्यमह्नः इति सर्वोपिपददेशः अत्रा समस्यते । संख्याविषयाय-
पूर्वस्वाङ्गस्याह्नन्व्यतरस्यां ऊषिति (६।३।११०) प्रापकात् । एकद्विधितत्पुच्छः ।
अत्रोक्त एतेष्व इत्यह्नद्विधः (४।४।८) । राचात्राह्नाः पुंस्त्रीति पुंस्त्वम् । तजिन् । कर्म-
धारये तु मध्याह्न इति स्यात् । The Rule (2.2.1) for एकद्विधि समास does
not contain मध्यः. Still by the Rule 6.3.11.0, in द्वि optionally
the forms सायाह्ने, सायाह्नि, सायाह्नि are obtained. This is an
indication that the word अह्नन् can be compounded in एकद्विधि
तत्पुच्छ with any of its parts. So मध्य, when a part, can also
be compounded with it, as the word साय, meaning अन्व्यभाग,
is. अह्नः साय इति ।

विदू । भो बभ्रुस्य अचहिदो होहि । भो ईदिसो से
अचहृन्भो जेष एव्यं सम्भावीषदि । (क)

রাজা । ভদ্র তিষ্ঠ তাবত্ । কাঞ্চনমালী উচ্যতাং দেবী,
যুগ্মদীয় এবাশ্রমৈন্দ্রজালিকঃ, বিজনীকৃতস্বায়মুদ্রেশস্তদাগচ্ছ
সহিতাবেব পশ্চাৎ ।

চেটী । জং মদ্রা আশ্রবেদি (ইতি নিষ্কুম্ভ্য বাসবদন্তয়া
সহ প্রবিশতি) । (খ)

বাস । কাঞ্চনমালী উজ্জয়িনীদৌ আশ্রদৌ তি অতি মৈ
তস্মিঁ ইন্দ্রজালিণ বক্স্ববাদৌ । (গ)

(ক) মৌ বয়স্য অবহিতৌ ভব । মৌ ইঁদ্রশৌস্ত্যাবদন্ত্যঃ য়ন পব' সম্ভাব্যতে ।

(খ) যদ্বর্গা আশ্রাপয়তি ।

(গ) কাঞ্চনমালী উজ্জয়িনীত আগত ইতি অস্মি মৈ তস্মিঁইন্দ্রজালিক
পশ্চপাতঃ ।

(1) বি—ওহে বন্ধো, অবধান কর । যেরূপ আরম্ভ করিতেছে তাহাতে সকলই
সম্ভব বটে ।

রা—ভদ্র, একটু অপেক্ষা কর । কাঞ্চনমালে, দেবীকে বল, ঐন্দ্রজালিক তাঁহারই ।
এই স্থানও জনশূন্য, অতএব একসঙ্গেই দেখিব !

কাঞ্চ—মহারাজের বেরূপ আজ্ঞা । (গমন ও বাসবদন্তার সহিত পুনঃপ্রবেশ ।)

বাস—কাঞ্চনমালে, উজ্জয়িনী হইতে আগত, অতএব এই ঐন্দ্রজালিকে আমার
পরূপাত হইতেছে ।

(2) J.—Be attentive, friend. His commencement shows all
possible.

K.—Good man, wait a bit. *Kanchanamala*, tell the queen
that the magician is hers. This place is also lonely. So she may
come and we shall see together.

Maid—As your majesty commands. (Goes and re-enters with
the queen.)

Q.—*Kanchanamala*, I feel some partiality for this magician as
he comes from Ujjein.

(3) अवहितः=अभिनिविष्टः । अवष्टम्भः=आरम्भः । अवष्टम्भस्तु काचने । संरम्भारम्भयोः सन्धे इति ईमचन्द्रः । सौष्ठवं वा । सौष्ठवं स्यादष्टुष्टम्भ इति इलायुधः । अवष्टम्भः सुवर्णे च सन्धप्रारम्भयोरपीति विश्वसेदिन्वी । केचिञ्चौर्जित्यार्थं केचिच्च दन्धार्थमाहुः । वस्तुतस्तु “अवाञ्जालम्भनाविदूर्ययी” रित्येव षत्वे निर्दिष्टे तयोरिक-तरमवलम्बैवास्वार्थस्य निर्णयः । अन्वया षत्वं दुर्घटम् । युष्मदीयः=युष्मद् + इः । पक्षे यौष्माकः धीष्माकीषः । उच्चयिनीनिवासिनां सम्भन्वी । उद्देशः=स्थानम् । पञ्चपातः=दयोद्रेकः ।

काञ्च । स्याद्विउल्लवङ्गुमाणो क्सु एसो देवीप । ता एदु एदु भट्टिणी । (इति परिक्रामतः ।) भट्टिणि, एसो भट्टा । ता उपसपपदु देवो । (क)

वास । (उपसृत्य) जेदु जेदु अञ्जउत्तो । (ख)

राजा । देवि बहुतरमनेन गर्जितम् । तादृहस्थ्यावेव पश्यावस्तावत् । (वासवदत्तोपविशति)—मद्र, प्रस्तूयतां बहुविधमिन्द्रजालम् ।

(क) ज्ञातिकुलवङ्गुमानः खलु एष दिव्याः, तद्वत् एतु भवि, एष भर्ता । तदुप-सर्पंतु देवी ।

(ख) जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

(1) काञ्—इहा देवीर पित्रकुलेन जन्य यथेष्टे आचर । उर्द्धि, आश्न (परि-क्रमण) एहे महाराज । निकटे गमन करन ।

वास—(निकटे गमन) आर्यापुत्रेण जय ।

राजा—राज्जि, एहे ऐल्लजालिक अनेक पर्जन करिग्राहे । एथाने धाकिग्राहे देखिब । (राज्ञीर उपवेसन) उज्ज, बहुविध ऐल्लजाल आरुद्ध कर ।

(2) Maid.—This is the queen's great regard for her father's people. Come, mistress. (Moving) Here is the king, go to him.

Q.—(Coming near) Victory to my husband.

K.—This man has boasted much, queen. Let us see now and here. (The queen sits) Sir, begin the different sorts of magic.

(3) জ্ঞাতিকুলবহুমানঃ = পিতৃবংশাধিকাধরঃ । জ্ঞাতিঃ পিতৃসমীচযীরিত
ইমশন্দ্রঃ । জ্ঞাতিকুলে বহুমান ইতি সমসীচমাশঃ । কৰ্ম্মাণি চেতি পটীচমাশ-
(২।২।২৪) নিবেধাত্ । প্রসূয়তাম্ = পার্শ্বতাম্ । শুদঘাত উক্তঃ প্রস্রাব ইতি
হলায়ুধঃ । জ্ঞাতি স্তুতে স্তুবীতে স্তুবীজি । তুটাব তুটুবে । স্তোষন্তি-তে । অস্রাবীত্
অস্রোষ্ট । স্তুয়তে । অস্রাবি । স্তুতম্ । স্তুয়ত্ স্তুয়ানম্ । স্তুত্বা । স্তুত্বম্ ।

গর্জিতম্ = গর্বেণ ব্যক্তম্ । মর্জতি । জগর্জ । গর্জিষ্যতি । অগর্জীত্ ।
গর্জ্যতে । অগর্জি । cf. :—গজ্জ' গজ্জ' অণং মূঢ় ! মধু যাবত্ পিবাম্যহম্ । ময়া
ত্বয়ি হতেঽনৈব গর্জিষ্যত্যাশ্চ দেবতা ইতি দেবীমাছাশ্রাম্ ।

এন্দ্র । জং দেবো আশ্ববেদিত্তি । (বহুবিশং নাট্যং কৃত্বা
পিচ্ছিকাং ভ্রময়ন্ ।)

হরিহরবহুপমুহং দেবং দংশেমি দেবরাজং চ ।

গম্নশ্চৈ বি সিদ্ধচারণসুরবহুসত্যং চ অশ্বন্তং ॥ (ক)

(সর্বং সবিক্রয়ং পশ্যন্তি ।)

রাজা । (অর্ধং দৃষ্ট্বাসনাৎ দেবতরন্) আশ্বর্যমাশ্বর্যম্ ।

বিদু । অশ্বরিশ্মং অশ্বরিশ্মম্ । (খ)

(ক) যদেব আশ্রায়তীতি ।

হরিহরবহুপমুহান্দেবান্দংশয়ামি দেবরাজং চ ।

গমনেঽপি সিদ্ধচারণসুরবহুসত্যং চ বৃক্ষনম্ ॥ (১)

(খ) আশ্বর্যমাশ্বর্যম্ ।

(১) ঐত্য়—মহারাজের বেক্রপ আদেশ । (বহুবিশং নাট্যং ও পিচ্ছিকা ভূর্ণন) হরিহর-
ব্রহ্মপ্রমুখ দেবগণ, দেবরাজ ও আকাশে নর্তনকারী সিদ্ধচারণদেববৎসগণকে দেখাইতেছি ।
(সকলের বিন্ময়ে দর্শন) ।

रा—(उर्ध्वे वर्णनपूर्वक आसनताग कविता) आन्धरा, आन्धरा !

वि—आन्धरा, आन्धरा ।

(2) M.—As the king commands. (Acting differently and moving the feather bundle) I shall show the gods with the Creator, Preserver and Destroyer, and the celestial king and also the wives of the gods and demigods dancing in the sky. (All look with wonder.)

K.—(Looking up and descending from his seat) Strange, strange !

J.—Strange, strange !

(3) देवराजम् = इन्द्रम् । देवानां राजा । राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् समासान्तः । चारणाः = कबीलबा मटा इत्यर्थः । Dancers, mimics, strolling actors or hards. सार्धम् = समूहम् । ऐन्द्रजासिक्वाक्वो ही श्रीकौ उद्गाथा-कन्दसा ही च गाथाकन्दसा शयिती । लखवे च यथा—“पूर्वदे चतडे मत्ता ती सति सुभष संभषिषा । सी उग्गाही मुत्ती पिङ्गलक इदिद सङ्गि मत्तङ्गी ।” इति तथा—“पदमं वाङ्मत्ता वीए चद्वाचङ्गि संजुत्ता । अह पदमं तह तीचं दह पञ्च विभृसिषा गाहा ॥” इति । अतः प्राकृते या गाथा संस्कृते सार्था ।

राजा । देवि, पश्य ।

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं

दीर्भिर्देत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः ।

एषोऽप्यैरावतस्थस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये

मृत्थन्ति व्योम्नि शैताञ्जलचरणचरणान्पुरा दिव्यनायः ॥

(1) रा—हे राक्षि, आकाशे एहे पद्मइ ब्रह्मा, एहे चक्रशेखर शङ्कर, एहे अशिनाङ्क-गदाचक्रधर देवताग्रहन विक्, एहे वैरावतइ ईश्वर उ अनाना देवगण देव । एवर एहे चलचरणनकारान-नूपुर विद्याजनाराउ नृत्य करिउछे, देव ।

K.—O queen, see here in the sky, this is the Creator on a lotus, this is the moon-crested God, this is the Preserver, the destroyer of demons, with his four arms with a bow, sword, mace and a disc. This is the heavenly king on his elephant, with other gods.

And here are the celestial maids dancing with noise from anklets on their moving feet.

(3) देवि पश्य व्योम्नि सरोजे एष ब्रह्मा अयं रजनिकरकलाशेखरः शंकरः असौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिर्दोर्भिर्देल्यान्तकः । एषोपि ऐरावतस्थः त्रिदशपतिस्तथा अमी अन्ये देवाः एताश्च ललचरणरत्नपूरा दिव्यनार्यः नृत्यन्ति ।

(4) हे देवि महिषि पश्य अवलोकय व्योम्नि आकाशे सरोजे पद्मे एष ब्रह्मा स्तथा आविर्भवतीति शेषः । अयं रजनिकरस्य चन्द्रस्य कला खल्लं शंखरं चुड्यायां यस्य स तथोक्तश्चन्द्रकलाचूडः शंकरः शिवः । असौ धनुश्च असिश्च धनुरसि इत्येव प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति क्लीबैकत्वम् । तेन सह वर्त्तमानं सधनुरसि । तथा गदा च चक्रश्च गदाचक्रम् इति च इत्यः । सधनुरसि च गदाचक्रञ्चेति कर्मधारयः । सधनुरसिगदाचक्रम् । तत् च चिह्नं मङ्गो येषु ते तथोक्ताः । तैः धनुष्खड्गगदाचक्राङ्गैश्चतुर्भिः दोर्भिर्बाहुभिर्देल्यान्तकः असुरमूदनः विष्णुरित्यर्थः । एषोपि ऐरावतस्थ-स्त्रिदशपतिरिन्द्रस्तथा अमी अन्ये अपरे देवाः सुराः । एताश्च ललेषु गमनशीलेषु चरणेषु रणनः स्वननः नूपुरा मञ्जीरा यासां ताः तथोक्ताः । गमनशीलपादध्वन्यञ्जीराः दिव्याः स्वर्गवासिन्यो नार्यः स्त्रियः सुराङ्गना इत्यर्थः नृत्यन्ति गावविचेपं कुर्वन्ति ।

(5) ऐन्द्रजालिकमाहात्म्येन ब्रह्मादीनामाकाशेऽवस्थानं सुराङ्गानां नर्तनञ्च दृश्यते ।

(6) रजनिकरकलाशेखरः = समनीविशेषणे बहुव्रीहविति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । कमण्डलुपाणिं ह्यचमद्राणीदिति भाष्यकारप्रयोगप्रामाण्यात् समन्यन्तस्य परनिपातीऽपि साधुः । तस्य गङ्गादिलं वा । दोर्भिः = इत्यभूतलक्षण इति तृतीया । भुजबाहु प्रवेष्टो दीरित्यमरः । साङ्गचर्थात् पुंस्त्वम् । तथाच नैषधे—दोषं तस्य तथाविधस्य भजतयापस्य गृह्णन् गुणमिति (१२।९०) । ककुद्दीपणी इति भाष्यकारप्रयोगात् क्लीबत्वमपि । तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचर इति रघौ (१५।२२) । पद्दित्यादिना (६।१।६३) शंसादौ वा दोषनादिभ्यः । पक्षे दोषभिः । अशिशिलपरिरन्ध्यापृत्तैकैकदोषीरित्युत्तरचरिते ।

सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैः = केचिच्च धनुषा सह वर्त्तमानमिति विगृह्यन्ति । तत्र धनुषधेत्युनङ् प्राप्तिः स्यात् (५।४।१३२) । अथवा सभासामस्यामित्यलं शरणीकार्त्तव्यम् ।

सखावस्थाग्रंसाधुतधनुषमक्राय दृशावदिति पुष्पदन्तप्रयोगे (महिम्नः स्तवे) यथा । एतच्च स्निग्धपूतबीषाञ्जीध्वकुचिसीरनामनाम चेत्यत्र (६।२।१८७) अश्वत्थमद्वयहृषाद् ज्ञापकादिति वृषिकारसीरदेवौ । प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुष इत्यत्र (६।२।१८९) राजन्मद्वयहृषाद् ज्ञापकादिति भट्टाजिः । विदग्धपतिः = तिस्रो दृशा वात्यकौमारयौवनानि येषामिति विदग्धासोषां पतिः । अथवा त्रिराहृषा दग्ध परिमाणमेषामिति चिदग्धा । उक्तौ बहुव्रीहिः (२।२।२५, ५।४।७२) । समानेनैव सज्जर्यस्याभिधानात् पुनर्न सुम् ।

दिव्यनार्थः = दिव इमा दिव्याः । द्युप्रागपानुदक्प्रतीचो यदिति (४।२।१०१) यत् । ताय नार्थेय । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीव्रिति घनरयोर् वृद्धिश्चेति वक्तव्याद् । वृ + ङीन् = नारी ।

(४) एतेन...त्रक्षणा...शेखरेण शंकरेणानेन...दैत्यान्तकीनामुना...एतेन...ऐरावतस्येन.. विदग्धपतिना....अमौभिर् देवै रन्यैः मृत्यते....एताभिः...नूपुराभिः.... नारीभिः ।

(५) सन्धरावणम् ।

वास । अञ्चरौञ्चं अञ्चरौञ्चं । (क)

विदू । (अपवार्थे) हा दासीए पुत्त इन्द्रजालिअ किं एदेहिं देवेहिं अच्छराहिं च दंसिदाहिं । जइ दे इमिणा परितुट्टेण कज्जं, ता दंसिहि सागरिअं । (ख)

ततः प्रविशति वसुन्धरा ।

वसुं । (राजानमुपसृत्य) जेदु जेदु भट्टा । अमञ्चो जोअम्भुराअणो विस्सवेदि, एसो कस्सु बिक्कमबाहुणा पधानमञ्चो वसुभूदो अनुप्पेसिदो, ता अरिहसि देव इमंखिं एव्व सुन्दरमहुत्तए पेत्तिदुं, अहं पि कज्जसिंसं समाप्पिअ आअदो ज्जेव्व त्ति । (ग)

(क) आश्चर्यसाश्चर्यम् ।

(ख) हा दास्याः पुत्र ऐन्द्रजालिक किमेतैर्देवैरञ्चरौभिश्च दक्षितैः । यदि ते अनेन परितुष्टेण कार्ये, तत् दर्शय सागरिकाम् ।

(ग) जयतु जयतु भर्ता । अमात्यो यौगन्धरायणो विज्ञापयति, एष खलु विक्रमबाहुना प्रधानात्मात्यो बसुभूतिरनुप्रेषितः । तदर्हसि देवः अजिम्बेव सुन्दरमुहूर्त्तं प्रेषितुम् । अहमपि कार्यंशेषं समाप्य आगत एव इति ।

(1) वास—आन्ध्र्य, आन्ध्र्य । ...

वि—(जनास्तिके) हा दासीर बेटा ऐलजालिक, देवता षु अंपरा देखाईया फल कि । यदि ईहाके तूष्ट करिंते ह्य, सागरिकाके देखा ।

(दोवारिकीर प्रवेश)

दो—(राज्यार समीपे आगमन पूर्वक) महाराज्जेर ज्य हडक । अमाता योथक-राज्य निवेदन करिंतेहेन विक्रमबाह कर्तुक तदीर प्रधान अमाता बसुभूति प्रेरित हईयाहेन । এই উৎকৃষ্ট সময়েই মহाराজ তাঁহার সহিত সাক্ষাৎকার সম্পন্ন করুন । তিনিও অবশিষ্টকাৰ্য্য সমাপ্ত হইলেই আসিবেন ।

(2) Q.—Strange, Strange !

J.—(Aside) O bastarding magician, what is the use of showing these gods and nymphs? If you wish to gratify him, show *Sagarika*.

(ENTER THE WARDER)

W.—(Coming to the King) Victory to the king. The minister submits that the king of Ceylon has sent his prime minister. May he be interviewed in this auspicious moment. The minister too is almost come after finishing his works at hand.

(3) एतैः=प्राधान्याद्देवैरित्यस्य विशेषणम् । पुमान् स्त्रियेति एकशेषो वा । अप्सरोभिः=स्त्रियां बहुष्वप्सरस इत्यमरः । नादिन्याक्रींशे पुत्रस्येति (८।४।८) न्ते अप्सरसश्चन्द्रस्यैकवचने भाष्यकाररुत्तिकावादिभिः प्रयोगार्दकवचनमपि साधु । तथाचोक्तम् “आपः सुमनसी वर्षा अपसराः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरिकले तुत्तरत्रिकामिति । सुन्दरमुहूर्त्तं=निर्द्दोषसमय । शुभञ्च इति यावत् ।

वास । अज्जउत्त चिद्धु दाब इन्द्रजालं, मातुलकुलादो अज्जो अमच्चपुपधानो बसुभूदी आपदो ता एदं दाब पेक्खदु अज्जउत्तो । (क)

রাজা । যথাহ দেবী । (ঐন্দ্রজালিকং প্রতি) ভদ্র
বিশ্রম্যতামিদানীম্ ।

ঐন্দ্র । (পুনঃ পিচ্ছিকাং ভ্রময়িত্বা) জং দেবী আণবেদি
(ইতি নিষ্কামন্) এককো উণ মহ খেলণশ্চী শ্রবস্সং দেবেণ
পেক্খিদব্বী । (খ)

রাজা । ভদ্র দ্রক্ষামঃ ।

বাস । কস্ছণমালে গচ্ছ তুমং দেহি সে পারিতোসিঞ্চং । (গ)
চেটী । জং দেবী আণবেদি (ইতি ঐন্দ্রজালিকেন সহ
নিষ্কাম্তা) । (ঘ)

(ক) আর্থ্যপুত্র তিষ্ঠতু তাবদিন্দ্রজালং, মাতুলকুলান্ আর্থ্যঃ শ্রমাত্যপ্রধানো
বসুমতিবাগতসাদিমং তাবন্ প্রেচতামার্থ্যপুত্রঃ ।

(খ) যদেবআশ্রাপয়তি । একং পুনর্মম খেলনকমবশ্শং দেবিন প্রেচিতব্যম্ ।

(গ) কাশ্চনমালং, গচ্ছ ত্বম্ । দেহস্ব পারিতোষিকম্ ।

(ঘ) যদেব্যাশ্রাপয়তি ।

(১) বাস—আর্থ্যপুত্র, এখন ইন্দ্রজাল কাল হউক । মাতুলকুল হইতে অমাত্য-
প্রধান আর্থ্য বহুভূতি আসিরাছেন । তাঁহাকেই দর্শন করুন ।

রা—রাজার বেরুগ ইচ্ছা । (ঐন্দ্রজালিকের প্রতি) ভদ্র এখন বিক্রান্তি লাভ কর ।

ঐন্দ্র—(পিচ্ছিকা ঘূর্ণনপূর্বক) যে আজ্ঞা মহারাজ ! (গমন সময়ে) কিয় আমার
অরণ্য একটা ক্রীড়া মহারাজকে দেখিতে হইবে ।

রা—ভদ্র, দেখিবে ।

বাস—কাকনমালে, ইহাকে পারিতোষিক দাও ।

কাক—যেহুগ রাজার আদেশ (ঐন্দ্রজালিকের সহিত নিজান্তা) ।

(২) Q.—Husband, let magic stop. My maternal uncle's prime
minister has come. Please to recieve him.

K.—As the queen says. (To the magician) My good man, take
rest for a while.

M.—(Turning the feather bundle) I obey the king. (Going)
But one more play of mine must be seen by the king.

K.—Yes, I shall see.

Q.—*Kanchanmala*, go and give him rewards.

M.—As the queen directs. (Exit with the magician.)

(3) বিলনকং = ক্রীড়া । সংশয়াং কন্ ।

রাজা—বসন্তক, প্রত্যুদ্গম্য প্রবেশ্যতাং বসুভূতিঃ ।

বিদু—জং ভট্টা আশ্ববেদিত্তি । (ইতি নিষ্কান্তঃ ।)

(ততঃ প্রবিষতি বসন্তকেন প্রত্যুদ্গম্যমাণী বসুভূতির্বাভবত্ ।)

এদু এদু অমস্বো । (ক)

বসু । (সমস্তাদবলোক্য) অহো বক্সেখরস্যানুভাবঃ ।

তথ্যাহি ।

আচ্ছিসো জয়কুঙ্করেণ তুরগান্নির্ঘণ্যম্বল্লভান্

সংগীতধ্বনিনা ছতঃ স্তিতিভূতাং গোষ্ঠীষু তিষ্ঠন্স্বপ্নম্ ।

সখ্যোবিস্মৃতসিংহলেয়বিভবঃ কচ্ছাপ্রদেশেঃপ্যহো

হাঃস্বেনৈব কুতূহলেন মহতা গাম্যো যথাহং স্ততঃ ॥

(ক) যদ্বর্তাশ্রাপয়তীতি । এতু এতু অমাত্যঃ ।

(১) রা—বসন্তক, প্রত্যুদ্গমন পূর্বক বহুভূতিকে আনয়ন কর ।

বি—বেশ্বর মহারাজের আদেশ । (গমন ও প্রত্যুদ্গমনে বহুভূতি ও বাজবোর
সহিত পুনঃ প্রবেশ) আশ্বন, অমাত্য, আশ্বন ।

বহু—(চারিত্রিক অবলোকন পূর্বক) অহো বৎসবরের কি অপূর্ণ প্রভাব ! বেহেতু
জয়হস্তী কর্তৃক আকৃষ্ট ও সঙ্গীতধ্বনিতে মোহিত হইয়া, প্রিয় অশ্বগুণিকের দর্শন ও
কত্রিয়দের সভাতে কিছুকাল অপেক্ষা করিয়া, সদ্যঃ সিংহলেষরের সম্পদ্বি
বিশ্বরণপূর্বক
আনি একোষ্ঠে দ্বারপাল কর্তৃক কুতূহলের সহিত (অথবা দ্বারাগত কুতূহলদ্বারা)
গ্রাম্য হিন্দ্রীকৃত হইয়াছি ।

(2) K.—Friend, go to welcome the Ceylon minister and bring
him here.

J.—I obey the king. (Goes and re-enters in company with the Chamberlain and the Ceylon minister) The minister may please to come here.

Ceylon minister—(Looking round) O the power of the king of *Batsha*,—since,—attracted by the grand elephant, inspecting the stately steeds, charmed with songs and staying for a short time in the assembly of the kings his vassals, I forgot for the moment the the wealth of the king of Ceylon and was made a rustic, while in the entrance room, through curiosity, by the sentry (or through the curiosity which came to me when at the gate.)

(3) जयकुञ्जरेण आश्रितः वल्लभान् तुरगान् निर्वर्चयन् सक्रीतध्वनिना हतः
चित्तिभ्रतां गौडीषु चर्चं तिष्ठन् सद्योविष्कृतसिंहलीश्रविभवः अहं कक्षाप्रदेशिपि
हाःस्त्रेणैव महता कुतूहलेन अहो यास्यी यथा कृतः ।

(4) प्रतुष्टदग्ध्व = प्रत्युदयाय = अयती गत्वा । अनुभावः = तेजः । अनुभावः
प्रभावः स्यादित्यमरः । आश्रितेति । जयस्य प्राधान्यद्योतनार्थं रचितस्य कुञ्जरेण
गजेन आश्रित आकृतः । आश्रिपी भर्त्सनाकृतिकाव्यालकृतिषु कृत इति मेदिनी ।
वल्लभान् प्रियान् तुरगान् अश्वान् निर्वर्चयन् पश्यन् । निर्वर्चनञ्च निर्ध्वान् दर्शन-
लोकनेचषमित्यमरः । सक्रीतध्वनिना गानशब्देन हतः मोहितः । चित्तिभ्रतां राज्ञां
गौडीषु सभासु चर्चं स्वस्वकालं तिष्ठन् दृश्यायमानः । सद्योविष्कृतसिंहलीश्रविभवः
तत्क्षणाविष्कृतसिंहलनाथैश्चर्यः । अहं कक्षायाः प्रकीष्टस्य प्रदेशे एकस्वानेपि
हाःस्त्रेणैव दौषारिकीष्वैव । महता विपुलेन । कुतूहलेन हर्षेण । (अथवा हाःस्त्रेणैव
वारसमानतेनैव महता कुतूहलेन अनुसन्धित्सया) अहो यास्यीऽष्टनगरादिकः
अनभिज्ञः इत्यर्थेन यथा इव । कृतः विहितः ।

(5) वत्सराजस्य वत्ससम्पर्शनेन विष्कृतसिंहलपतिसम्पर्कं हाःस्त्रितेन
कौतुकीनैव अनभिज्ञः कृतः ।

(6) हाःस्त्रेण = हार् + स्त्रा + कः । तेन । सुपि स्त्र इति कः । खरपरं
श्रि वा विसर्गलोपो वल्लभ्य इति पक्षे हास्त्रेण हास् स्त्रेण इति वा । यास्यः = याम्नाद्
यत् खञ्जी इति (४।१।६४) यत् । यामि भवी यास्यः । पक्षे यामीचः ।

- (7) समन्या परिषद् गौठी संमेल्यमरः । कचा प्रकीर्ति इन्ध्यादिरित्यमरः ।
 (8) आचिमम्...निर्वर्णयन्तम्...हृतम्...तिष्ठन्तम्...विभवं मां वाःश्वः
 (महान्...कुतूहल इति वा) याम्यं कृतवान् ।
 (9) शार्दूलविकीर्णितं इत्तम् ।
 (10) गजतुरगादिवस्तुसम्पद्वर्णनादत्र उदात्तालङ्कारः । उदात्तां वस्तुनः सम्पदिति
 नक्षणात् ।

बाभ्रव्यः—वसुभूते, अथ खलु चिरात् स्वामिनं द्रष्टव्यमिति
 यत्सत्यमानन्दातिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः ?

विह्वलिं कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-

दविस्मृष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाप्यसलिलैः ।

खलदवर्णां वाणीं जडयतितरां गद्गदतया

जरायाः साहाय्यं मम हि परितोषोऽद्य कुर्वते ॥

(1) कर्कश—वदकालेन पर अद्या प्रभूके पेशिव, अतएव यथार्थे अत्राह
 आश्राने अवस्थां अत्रुभव करितेहि । येहेतु—अन्य आनार महोव, उग्रजनित
 कम्पनेन वृत्तिविधान, अशच्छादित दृष्टिं तिरोधानेन ओ गद्गदतयारुक् पतनकर वाक्येन
 कम्पेता सम्पान करिशा आमार उक्तावहार महान् शईशाहे ।

(2) I feel a change through pleasure as after a long time, I
 shall see again my master today ; it is causing a fearful trembling
 and is covering my weak sight with tears. So my old state is
 helped,—my words being inarticulate through the choking voice.

(3) परितोषो हि अथ साध्वसवशात् कम्पस्य विह्वलिं प्रथयतितरां पुनः वाप्य-
 सलिलैरविस्मृष्टां दृष्टिं तिरयति । गद्गदतया खलदवर्णां वाणीं जडयतितराम् ।
 मम जरायाः साहाय्यं कुर्वते ।

(4) परितोषः आनन्दः हि यस्मात् साध्वसवशाद् भयङ्गिणीः भ्रमभाषीचितादि-
 न्यर्थः । कम्पस्य वाङ्मल्लतस्य चेति भावः । विह्वलिमाधिक्यं प्रथयतितरामतिशयेन
 प्रकटयति । पुनर्भयः वाप्यसलिलैः नेत्रजलैरविस्मृष्टा मप्रखरां दृष्टिं तिरयति
 प्रच्छादयति । गद्गदतया स्वररोधतया खलदवर्णां मलदवरां वाणीं वाक्यं जडयतितरा-

मतिशयीनास्यष्टीकरोति । इत्थं मम जराया वाङ्मकस्य साहाय्यं सहायतां कुर्वते विदधाति ।

(5) मम सन्तीषः अथ कम्पवर्द्धनेन दृष्टिच्छादनेन वाक्सास्यष्टत्वसम्पादनेन च ब्रह्मत्वस्य साहाय्यं विधत्ते ।

(6) यदिति = सत्यमवस्थान्तरमनुभवामि यदथ खलु द्रव्यामीति विपरिणामेनान्यथादुत्तरपदे स्थितत्वात् तत्पदीपादानम् । अथवा इति यत् तस्यादित्याध्याहार्यम् ।

गद्गदतया = गद्गदस्य भावः । तथा । गद्गद वाक्त्रुल्लस इति कश्चादिः । कश्चादिभ्यस्तु द्विधा । धातवः प्रातिपदिकानि च ।

प्रथयतिरगम् = प्रथ् + णिच् + लट् तिप् + तरप् + आम् । णिजने लुङि अपप्रथत् । (७।४।१५) तिरथति = तिरस् + णिच् + लट् तिप् ।

(8) विहङ्गिः प्रथ्यतेतराम् । अविस्पष्टा दृष्टिः तिर्य्यते । खलुदवर्णा वाणी ज्ञयतेतराम् । परितोषेण क्रियते ।

(9) त्रिखरिणी वृत्तम् । (10) दीपकः लङ्कारः ।

विदू । (अग्रे भूत्वा) एदु एदु अमञ्चो । (क)

वसु । (विदूषकस्य कण्ठे रत्नमालां दृष्ट्वापवार्थं) बाभ्रव्य, जाने सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्रैः प्रस्थानसमये दत्तेति ।

बाभ्र । अमाल्य, अस्ति सादृश्यम् । तत्किं वसन्तकादवगच्छामि प्रभवमस्याः ।

वसु । बाभ्रव्य मा मैवं, महति राजकुले रत्नबाहुस्थानं दुर्लभो भूषणानां संवादः (इति परिक्रामति) ।

विदू । (राजानमुद्दिश्य) एसो वच्छाधिबो ता उवसपपदु अमञ्चो । (ख)

বসু । (উপসৃত্য) জয়তি জয়তি দেব: ।

রাজা । (উত্থায়) अभिवादये ।

বসু । अतिश्रेयांस्त्वं भूया: ।

রাজা । आसनमासनमार्याय ।

বিদু । (আসনমাাদায়) भो, एदमासनम् । उवविसदु
अमच्चो । (ग) (वसुभूतिरूपविद्यति ।)

(ক) एत्वैत्वमात्य: ।

(ख) एष बन्धाधिप: । तदुपसर्पत्वमात्य: ।

(ग) भो:, एतदासनम् । उपविशत्वमात्य: ।

(1) বি—(অধে: গমনপূর্বক) আহ্ন, অমাত্য, আহ্ন ।

বসু—(বিসুবকের কণ্ঠে রত্নমালা দেখিয়া জনান্তিকে) বাজবা, প্রস্থানকালে রাজ-
পুত্রীকে মহারাজ যাত্রা দিয়াছিলেন এই ত সেই রত্নমালা !

ককু—অমাত্য; সাদৃশ্য আছে বটে, বসন্তক হইতে ইহার আগম-বৃত্তান্ত জানিব কি ?

বসু—কখনও নহে । প্রধান রাজকুলে রত্নবাহনানিবন্ধন ভূষণসাদৃশ্য দুর্লভ নহে ।
(পরিক্রমণ) ।

বি—(রাজাকে দেখাইয়া) এই বৎসরাজ । অমাত্য নিকটে গমন করুন ।

বসু—(নিকটে গমনপূর্বক) মহারাজের জয় !

র।—(উত্থানপূর্বক) অভিবাদন করিতেছি ।

বসু—আপনি মঙ্গলদূর হউন ।

র।—মহাশয়ের জন্য আসন, আসন ?

বি—(আসন গ্রহণপূর্বক) এই আসন, অমাত্য উপবেশন করুন । (বসুভূতির
উপবেশন) ।

(2) J.—(Going in the front) Please to come this way, sir.

C. M.—(Seeing the necklace on the jester's neck, aside to the
Chamberlain) Chamberlain, I know this necklace was given by
our king to the princess on her departure.

Chamberlain—Minister, it is similar ; shall I know its origin
from the jester ?

C. M.—Oh no, no. In this great palace, there are many gems and the similiarity of jewels cannot be unusual. (Moving)

J.—(Showing the king) This is the king of *Batsha*. Please approach, Sir.

C. M.—(Coming near) Victory to the king.

K.—(Rising) I salute.

C. M.—Be highly prosperous.

K.—A seat, a seat for the respected minister.

J.—(Taking a seat) Here is the seat. May the minister be pleased to sit. (The minister sits.)

(३) संवादः= सादृश्यम् । अभिवाद्ये = वन्दे । अतिशयान् = अत्युन्नतः । अतिगतं श्रेयां यस्य इति बहुव्रीहिः । ईयस्येति न कप् समासान्तः (५।४।१५६) । भयाः= आसिद्धीः । आशिवि लिङ् ।

कञ्चु । देव, बाभ्रव्यः प्रणमति ।

राजा । (पृष्ठे हस्तं दत्वा) बाभ्रव्य, इत आस्यताम् ।

कञ्चु । (उपविश्यन्) देवि, बाभ्रव्यः प्रणमति ।

विदू । अमञ्च, एसा देवी वासवदत्ती पणमदि । (क)

वास । अञ्ज, पणमामि । (ख)

वसु । आयुअति, वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा । आर्य्य वसुभूते, अपि कुशलं तत्रभवतः सिंहले-
श्वरस्य ।

वसु । (ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च) देव, न जाने किं
विज्ञापयामि मन्दभाग्यः । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

वास । (सविषादमात्मगतम्) इहो इहो । किं दासिं
वसुभूदी कथयस्सदि । (ग)

(क) अमात्य, एषा देवी वासवदत्ता प्रणमति :

(ख) आर्य, प्रणमामि ।

(ग) हा धिक् । हा धिक् । किमिदानीं वनमतिः कथयिष्यति ।

(1) कः—महाराज, बाजवा प्रणाम करितेहे ।

रा—(पुठे हस्तप्रदानपूर्वक) वानवा एषाने वस ।

कः—(उपवेशन पूर्वक) राज्जि, बाजवा प्रणाम करितेहे ।

वि—अमाता, महिषे वासवदत्ता प्रणाम करितेहेन ।

वान—आवा, प्रणाम करितेहि ।

वः—आश्चर्यति ! वंसराजेर हुला पुल प्राप् २७

वा—आया वस्तुते. पञ्चमीय सिंगलेखरेर मञ्जल त ४

वः—(उर्ध्वे दृष्टिं ओ निश्वास ताग करिष्या) महाराज, मन्त्राणा अमि कि वलिन
जानि ना । (अधोमुखे अवस्थानः)

वास—(सविषादे यत्नत) हाय धिक्, एषन वस्तुत्ति ना जानि कि वनिने

(2) Cham.—O king, your, Chamberlain salutes you.

K.—(Patting) Chamberlain, sit here.

Ch.—(Sitting) O queen, the Chamberlain bows

J.—Minisier, the queen salutes you.

Q—I salute, Sir.

C. M.—O long-living one, may you get a son like the king of
Batsko

K.—Is the king of Ceylon all right, sir?

C. M.—(Looking up and sighing) O king, I do not know what
to say, unfortunate as I am. (Hangs down his head).

Q.—(Sorrowfully aside) Alas, alas, what will now the minister
say?

(3) आस्यताम् = स्वीयताम् । आयुष्मति = दीर्घायुष्के । आयुस् + मतुप् + ऊीप् ।
तत् सन्वृद्धौ । तसौ मत्वर्थं इति भत्वा (१।४।१६) त् (अपदान्तत्वात्) षत्वम् । आप्तुहि
= लभस्व । आश्लिषि लोट् । कुशलं = राज्ञी मङ्गलानुभावत्वाद्देवाश्लेषाच्च कुशल-
शब्देन ब्राह्मणोचितः प्रत्ययः । अन्यथा ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् अत्रवन्मुमनामयमिति
अतिविरोधः स्यात् ।

तत्रभवतः = इतराभ्यांपि दृश्यन्तइति (५।३।१४) सार्वविभक्तिकाम्बलुत्सिद्धादयः ।
 मूले दृष्टियदृष्टं प्रायिकविध्यर्थम् । तेन भवदादिभिधीने एव एतद् स्यात् । मुपमुपेति
 समासः । वल् can be used for सत्रसौ only. But this Rule ५. ३. १४
 makes it possible in place of any other विभक्ति as well,
 provided it is followed by such words as भवत्, दीर्घायुस्, &c...
 This limitation is obtained from the word दृश्यन्ते in the Rule.
 In the case under discussion, वल् is used in the room of षष्ठी
 viz : तत्रभवतः instead of तस्यभवतः ।

राजा । वसुभूते, कथय । किमेवं मां पर्याकुलयसि ।

वाभ्र । (अर्षवार्य) चिरमपि स्थित्वा यत्कथनीयं तदिदा-
 नीमिव कथ्यताम् ।

वसु । (साम्बम्) देव, न शक्यं निवेदयितुम् । तथाप्येष
 कथयामि मन्दभाग्यः । यासौ तत्रभवतः सिंहलेश्वरस्य दुहिता
 रत्नावली नामायुष्मती सिद्धादेशेनादिष्टा योऽस्याः पाण्ड्यग्रहणं
 करिष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यतीति ।

राजा—ततस्ततः ।

वसु—तत्पुत्र्यादायार्थं यौगन्धरायणेन बहुश्रुः प्रार्थ्यमानापि
 सा सिंहलेश्वरेण वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता न दत्ता ।

(१) रा—वसुभूते, वल, केन आमाके पयाकुल करितेह ?

कथु—(अनास्तिके) विलय करिरा याहा बलिते इहेवे ताहा एधनई'बलून ।

वसु—(अश्रु सहित) महाराज, निवेदन करा द्रुहर । तथापि मन्त्राग्य आनि
 बलितेहि । सिंहलपतिर आशुयुष्मती रत्नावली नामे ये कस्तार सयक्के एक सिद्ध पुरुष
 बलिनाहिलेन, ईहार पाणिग्रहीता सर्वजोम राजा इहेवेन—

रा—तार पर, तार पर ?

वसु—सेई विवासे आपनार अस्त यौगन्धरायण कर्तुक से बहवार प्रार्थामाना इईरा०.
 वासवदत्तार चित्तुखेद परिहारेच्छार सिंहलराजकर्तुक आपनाके दत्त हर नाई—

(2) K.—O minister, speak out, Why do you disquiet me ?

Ch.—(Aside to the C. M.) Better say now what will have to be stated later.

C. M.—(With tears) O king, it is painful. Yet I say, unlucky as I am. That blessed daughter of the respected king of Ceylon, called *Ratnabali*, who was declared by a sage, to have been predestined to make her husband a universal emperor—

K.—Then, then ?

C. M.—Was not, though repeatedly asked in marriage, for you, by your minister, betrothed to you, desiring thereby to avoid the jealousy of your queen—

(3) पर्यांकुलयसि = अस्थिरं करोषि । सार्वभौम = सम्राट् । सर्वभूमरीश्वर इति । तस्येश्वर इत्यण् (५।१।४२) ।

राजा । (अपवार्यं) देवि, किमिदमिदानीमस्मीकं त्वदोयमातुलामात्यः कथयति ।

वास । (विमृश्य ।) अज्जउत्त, ण आणामि को एत्थ अलिअं मन्तेदि । (क)

विदू । तदो किं संवुत्तं । (ख)

वसु । ततो लावणकेन वङ्गिना देवी दग्धेति वार्तामृत्याद्य देवेन तदन्तिकं बाभ्रव्यः प्रहितः । पुनरपि सा प्रार्थिता च । ततस्तत्रभवता सिंहलेश्वरेण चिन्तितम् । देवेन सहास्राकं मन्बन्धलोपो मा भूदिति दत्ता सा रत्नावली देवाय प्रतिपादयितुमस्माभिरानीयमाना समुद्रे यानभङ्गात्त्रिमग्ना । (इति रुद्रन्धोमुखस्तिष्ठति ।)

(क) आर्यपुत्र, न जानामि कोऽस्मास्मीकं मन्वयते ।

(ख) ततः किं संवत्तम् ।

- (1) রা—(জনান্তিকে) রাজি, তোমার মাতুলমন্ত্রী বিধম বলিতেছে কি ?
 বাস—(চিন্তাপূর্বক) আর্থাপুত্র, কে বিধা বলিতেছে, জানি না ।
 বি—তার পর কি হইল ?

বসু—তার পর লাভণকদাহে দেবী দক্ষা হইয়াছেন এইরূপ জনরব ডুলিয়া সিংহল-
 রাজের নিকট বাসব্যাকে প্রেরণপূর্বক পুনর্বার রত্নাবলী বাচিষ্ঠা হয় । তৎপর আপনার
 সহিত সম্বন্ধলোপ নিবারণের ইচ্ছায় সিংহলরাজিদত্তা, আপনার ভ্রাতৃ আবাদিগকর্জুক
 আনীতা, রত্নাবলী সমুদ্রে বানভঙ্গনিমগ্না—(রোদন ও অধোমুখে অবস্থান) ।

(2) K.—(Aside to the queen) Queen, does your maternal uncle's
 minister now tell an untruth ?

Q.—(Thinking) Husband, I do not know who is here telling it.

J.—What did then happen ?

C.—Then raising a report that a conflagration at *Labanaka*
 killed the queen, your Chamberlain was sent and she was again
 asked for. Wishing to preserve a relation with you, the princess
 was now betrothed to you and while being brought away by us,
 she was drowned in the ocean by a shipwreck. (Weeps and
 hangs down his head.)

(3) अलीकम् = असत्यम् । अलीकमप्रियेपि स्याद् दिव्यसत्ये नपुंसकमिति
 सिद्धिः । लावणकेन = लावणकप्रदेशे ज्वलितेन । लावणकप्रदेशस्य किल वत्सरा-
 जाधिष्ठतः मगधदेशप्रान्ते आसीत् । वा नामधेयस्यैति वक्तव्याद् (१।१।७३), लावणक-
 मन्दाद् विकल्पेण । पक्षे इहत्वाच्चः । cf : विधाय मूर्तिं कपटेन धामनीमिति नैषध ।
 लावणक was a border-district near the kingdom of Magadha
 and it was under Udayan the king of *Batsha* (vide कथासरित्-
 सागर, Book III. Ch. 15). Here a palace was burned to ashes
 under a plot concerted between यौगन्धरायण, बलसूत and गीपालक
 brother to बासवदत्ता । The reading also is “लावणकेन देवी दक्ष” ।
 But its interpretation that लावणक was the name of an officer
 of वत्सराज or the name of a certain person or a trader
 in a city of Ceylon, does not agree with the कथासरित्सागर ।
 Some also read “लावणकेन बलिना ।” प्रहितः = प्रेरितः । द्वितीया जिघास ।
 द्वितीया । अर्हतीन् । द्वीयते । अर्हयि । द्विन् । द्विता । उन्मु ।

বাস । (সাস্রম্) হা হৃদয়ি মন্দভাগিনী । হা বহিণি
রজাবলি, কহিঁ দাণিঁ সি । দেহি মে পণ্ডিবশ্ৰণ । (ক)

রাজা । সমাশ্রসিহিঁ সমাশ্রসিহিঁ । দুরবগাছা গতির্দে-
বস্ব । বাহনভঙ্গপতিতৌত্বিতৌ নশ্বেতাষেব তে নিদর্শনম্ ।
(ইতি বসুভূতিবাম্ভব্যৌ দর্শয়তি ।)

বাস । অজ্ঞউত্ত, জুজ্জদি এব্ব । পরং কুদৌ মম পত্তিঅ
ভাঅধেঅ । (খ)

রাজা । (অপর্য্য) বাম্ভব্য, কিমেবমিতি সর্বথা নাব-
গচ্ছামি ।

বাম্ভ । দেব শ্রুয়তাম্ ।

(ক) হা হৃদয়ি মন্দভাগিনী । হা ভগিণি রজাবলি, কঁ দানীসমি । দেহি
মে প্রতিবচনম্ ।

(খ) আয়্যপুত্র যুজ্জতে এবম্ । পরং কুতৌ সমেতদ্ব ভাগপ্রথমম্ ।

(1) বাস—(অশ্রুত মণ্ডিত) হাঃ মন্দভাগিনী আমি হতা হইয়াছি । হাঃ ভগিণি
রজাবলি ! কোথায় তুমি, উত্তর দাও ।

রাজা—সমাশ্রিতা হও, সমাশ্রিতা হও । দেবের গতি দুর্লভ । গানভঙ্গপতিতৌত্বিতৌ
এই দুইজনই দৃষ্টোৎ । (বসুভূতি ও কক্ষুকে প্রদর্শন ।)

বাস—আয্যপুত্র, তা বটে । কিন্তু, আমার ভাগা একরূপ কি ?

রাজা—(অনাশ্রিতিক) বাসব্যা ইহা কি ? একেবারেই বৃথিতেছি না ।

কক্ষু—দেব, শুনুন ।

(2) Q.—(With tears) O, unlucky I am undone. O cousin, where
are you ? Respond to me.

K.—Be calm. The course of fate is inscrutable. These two,
drowned and saved, are the instances before you (Points to the
Ceylon minister and his own Chamberlain).

Q.—Just so, my husband, but how can my luck be so ?

K.—(Aside to Chamberlain) Chamberlain, I do not understand the matter at all.

Ch.—O king, listen—

(3) दुरवगाहा = दुर्विभाव्या = दुःखिन नियेतव्या । दूर् + अच् + गाह् + खल् + टाप् । गाहते । जगाह । गाह्यते, घाच्यते । अगाह्यते, अगाह । गाहते । अगाह । गाहितुम् गाहुम् । गाहिला गाट् । गाहः । गाहमानः । दैवस्य = भागधेयस्य ।

वाहनभङ्गपतितोत्थितौ = वाहनस्य यानस्य भङ्गेन पूर्वं पतितौ पश्चादुत्थितौ । पूर्वकाले सर्वज्वरतपुत्राखनवकीवलाः समानाधिकरणेनेति तत्पुत्रवः । निदर्शनम् = दृष्टान्तः । भागधेयम् = दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्वी नियतिर्विधिरित्यन्तरः । रूपनामभागीभ्यो धेयी वाच्य इति धेयप्रत्ययः । अवनच्छामि = बुध्ये ।

(नेपथ्ये महान् कलकलः ।)

हर्म्याणां हिमशृङ्गत्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः
 सान्द्रोऽद्यानदुमाग्रग्लेपनिपिशुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।
 कुर्वन् क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै-
 र्विषमोघातयोषिञ्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥

(1)—(नेपथ्ये अत्यन्त कलकल) अन्तःपुरे महसा अग्नि उगृह्यते । अन्ननागणेर ७ उपवनेन घन वृक्षाग्रैश्च दाहे उहार तीव्र तेजः प्रकान्ति इहेतेहे । धूमावच्छिन्न क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै र्विषमोघातयोषिञ्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥

(2) (A great noise within) A fire has blazed out, all on a sudden, in the inner apartment and has assumed the beauty of the golden tops of the palaces with its massive flames. It shows its strong power by scorching the tops of the thick garden trees and distressing the females and it has made with its smoke the hillock for sports like a black cloud full of water.

(3) अर्चिषा निचये ईर्ष्याणां हेमशङ्कश्रियमादधान इव सान्द्रोद्यानदुमाद्यम्पन
पिपुनितान्त्यन्तौत्राभिज्ञापः धूमपातैः क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं कुर्वन्
श्रीवार्त्तधीषिज्जन एषः अग्निः इहान्तःपुरे सहसेवोत्थितः ।

(4) अर्चिषां शिखानां निचयैः समूहैर्ईर्ष्याणां प्रासादानां हेमशङ्कश्रियं स्वर्गाय-
श्रीभां । श्रीभार्त्तपि प्रयुज्यन्ते लक्ष्मीश्रीकान्तिविभवा इति इत्यायुषः । आदधान
धारयन्निव । सान्द्राणां घनानामुद्यानस्थीपवनस्य दुमाद्यं इत्याद्यामयाणां म्पनेन
दहनेन पिपुनितः सूचितः अत्यन्तं तीव्रः खरः सन्तापः येन स तथोक्तः । घनोपवन
इत्याद्यदहनसूचिततातितीक्ष्णसन्तापः । धूमपातैर्धूमप्रच्छादनैः क्रीडामहीध्रं खलाश्लेत्नं
सजलजलधरश्यामलं ससखिलमेघक्षणं । श्यामलः पिपुल्ले कृष्णे इति मेदिनी ।
कुर्वन् सम्पादयन् । श्रीषेण दाहेन आर्त्तः पीडितः योषिज्जनः रमणीगन्धः येन स
तथोक्तः । दाहपीडिताङ्गनाचयः । एषः अग्निरनल इह अस्मिन् अन्तःपुरे गुह्यान्ते
सहसा अतर्कितमेव । उत्थितः आविर्भूतः ।

(5) इर्ष्यायस्त्रयंकान्तिं गृह्णन् उपवनहत्यायान् दहन् क्रीडाश्लेत्नस्य धूमयोगेन
पन्नश्यामं कुर्वन् वक्रिः सहसान्तःपुरे वनिताकुलं वासयन्नुपस्थितः ।

(6) पिपुनितः = पिपुन इव आचरतीति पिपुनयति । पिपुन + चिच् + क्तः ।
पिपुनः सूचके खले इति हेमचन्द्रः । क्रीडामहीध्रं = क्रीडाया महीध्र इति वहीमनामः
अन्धघासादिवत् । प्रकृतिविकृतेरभावात् । तम् । मही + धृ + क्तः । कप्रकरत्वे
मूलधिसुजादिभ्य उपसंख्यानमिति कः । महीं धरतीति ।

श्रीषः = दाहः । पुषु दाहे भ्वादिः । सिट् । श्रीषति । दिवादिश्च । It is
read twice in दिवादि, once सिज्श्रं, (अश्रीषीत्) and again for अङ्,
(अशुषत्) (3.1.55) in लृङ् । Another पुष is read in क्रादि ।
पुष्वाति । But भ्वादि takes the forms श्रीषित्वा, पुषित्वा and पुष्टः
aud पुष्टः ।

आर्त्तः = आङ् + ऋ + क्तः = आङ्कृतः । Why not like मर्द्धिः,
joined in संज्ञिता ? उपसर्गादितिधाताविति (6. 1. 91) इतिः i. e. when a

ऋकारादि root is preceded by अवर्णान् उपसर्गं, चार् should be the result (and not चर्) of the संहिता ।

आपनम् = आ + षिच् + ल्युट् । आसावणुवमाद्येत्यनुपसर्गाद्वा मित्त्वे न पक्षे उपधादीर्घः ।

(8) आह्वानेन... अभितापेन... कुर्वता... एतेन... जनेन... उखितम्... अग्निना ।

(9) सन्धराहृतम् ।

(10) उत्प्रेक्षा ।

अपिचं,

देवीदाहप्रवादोऽयं योऽभूत्लावणके पुरा ।

करिष्यन्निव तत्सत्त्वमत्राग्निरयमुत्थितः ॥

(सर्वे संभ्रान्ताः पश्यन्ति ।)

(1) आरंभ एव देवीदाहप्रवादं पूर्वे नावणके इहेग्राहिन ताहा वथार्थं करिवात्र अहरे येन अस्तःपुरे अग्नि आविर्भूत इहेग्राहे । (मकलेन सतरे दर्शन)

(2) Besides—This fire has blazed out in the harem, to verify, as it were, the old rumour of the the queen's having been burnt to ashes at *Lahanaka*. (All look afraid.)

(3) यीयं देवीदाहप्रवादः पुरा लावणके अभूत् तं सत्यं करिष्यन्निव अवायमग्नि-
उत्थितः ।

(4) यीयं देवीदाहप्रवादः राज्ञीभस्त्रीभवनवार्तां पुरा पूर्वं लावणके
वत्सराजाधिष्ठितप्रद्वेषनिशेषे अभूत् तं सत्यं वधार्थं करिष्यन् विधास्यन्निव अत्रानःपुरे
अवमग्निरगलः उत्थित आविर्भूतः ।

(5) लावणके प्रचारितपूर्वां जनश्रुतिं यथार्थां विधास्यन्नयं वक्रिः शुद्धान्ते
प्रखलितः ।

(8) ...प्रवादिनामेन येन...अभावि...करिष्यताग्निमानेनीत्थितम् ।

(9) अहृष्टम् ।

(10) उत्प्रेक्षा ।

(11) चन्द्र विद्रवी नाम नाटकीयावमशाङ्कम् । विद्रवी बधवन्वाहिरिति लक्षणात् ।

(12) करिष्यन्निव तत् सत्यं मन्ये वङ्गिः समुत्थित इति वा पाठः ।

राजा । कथमन्तःपुरेऽग्निः । (ससम्भ्रममुत्थाय) कथं देवी वासवदत्ता दग्धा ।

वास । अज्जउत्तो परित्ताहिं परित्ताहिं । (क)

राजा । अये कथमतिसम्भ्रमात्पार्श्वस्थापि देवी नोपलक्षिता । (देव्याः पाणिं गृहीत्वा आलिङ्ग्य) देवि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वास । अज्जउत्त, मए अत्तणो किदे ण भण्णिदम् । किं उण एसा क्खु मए णिग्घिणाए इध णिअडसंजमिदा साअरिआ विवज्जेदि । ता परित्ताअदु अज्जउत्तो । (ख)

राजा । कथं देवि, सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वास । देव, किमिदमकारणमेव पतङ्गवृत्तिः क्रियते ।

बाभ्र । देव, युक्तमाह वसुभूतिः ।

विद्रू । (राजानमुत्तरीये गृहीत्वा) भो, मा क्खु साहसं करेहि । (ग)

(क) आर्यपुत्र परिव्रायस्व परिव्रायस्व ।

(ख) आर्यपुत्र, मयात्मनः हतं न भणितम् । किं पुनरेषा खलु मया निर्घृण्यया इह निगडमंयमिता, सागरिका विपद्यते । तत्परिव्रायतान् आर्यपुत्रः ।

(ग) भो मा खलु साहसं कुरु ।

(1) रा—कि ? अष्टःपुत्रे अग्नि ? (मङ्गल उठिना) राज्ञी वासवदत्ता मत्ता हईण ?

वास—आर्यपुत्र, ब्रका करन, ब्रका करन ।

रा—एहै वे पार्श्वे देवी, अति च्चन्नाते लका करि नाई । (राज्ञीर हस्तग्रहणं च आलिङ्गनपूर्वकं) राज्ञि, ममापुत्रा हउ, ममापुत्रा हउ ।

वास—आधापूत्र आम्हि निजेर जन्म बलि ना । किञ्च निर्दया आम्हि सागरिकाके शुभलवका करिग्राहि । से एथाने मरितेहे । आधापूत्र, रक्का करन ।

रा—कि राज्ञि ? सागरिका मरितेहे ? आम्हि याहितेहि ।

वसू—महाराज, अकारणे पतङ्गवृत्ति करितेहेन केन ?

कफू—महाराज, वसूभूति डालई बलिग्राहेन ।

वि—(राजास्य वस्त्रे धरिणा) ओह, साहस करि० ना ।

(2) K.—What ? Fire in the harem ? (Rising hastily) The queen is burned !

* Q.—Husband, help, help.

K.—O, here is the queen by my side. I did not see owing to extreme haste. (Holding her hand and clasping) Be calm, queen, be calm.

Q.—Husband, I do not entreat for myself. But *Sagarika* fettered by my cruel self, is dying there. Rescue her, husband.

K.—Well, queen, *Sagarika* is dying ? I go.

C. M.—O king, why are you uselessly imitating the fatal folly of the moth and rushing into the fire ?

Ch.—The minister speaks rightly, sire.

J.—(Detaining the king in his cloth) Do not dare.

(3) दग्धा = भस्मीभूता । दह् + क्तः + टाप् । दहति । ददाह । धत्स्यति । अधाचीत् । दह्यते । अदाहि । दग्धुम् । दग्धा । अतिसम्भ्रमात् = अतित्वरया । निगडमंथमिता = शङ्कलबन्धिता । पतङ्गवृत्तिः = शलभक्रिया, अग्निप्रवेशं लब्ध्वात् प्राणत्याग इत्यर्थः ।

राजा । (उत्तरीयमाकर्षन्) अरं धिष्णूर्खं सागरिका विपद्यते । किमस्यापि प्राणाः परिरक्ष्यन्ते । (ज्वलनप्रवेशं नाटयित्वा धूसाभिभवं नाटयति ।)

विरम विरम वङ्गे मुञ्च धुमानुबन्धं

प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।

विरहहृतभुजाहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥

(1) रा—(उत्तरीय आकर्षणपूर्वक) ओरे नृथं धिक् ! सागरिका मरितेहे, एतनः प्राण राधिव ? (अग्निते प्रवेशः च धूमं धारां अड्डित्वा)—अनल विरत हः, विरत हः, निरस्तं धूमजननं तः ग कर । केन शिखामण्डल प्रकाशं करितेह ? कल्लास्तानमशिखं अग्निविरहानलेऽपि आसि नम हई नहि । तूमि आमार किं करिबे ?

(2) K.—(Snatching away the cloth) Fie, fool ! *Sagarika* is dying ? Am I to save my life ? (Enters into the fire and appears to be suffocated with smoke.) O fire, stop, stop. Do not produce smoke continually. Why do you shine so with flames ! O, I have not been killed by the fire of separation from my sweet heart, the burning of which is like that of the fire destroying the universe. What can you do to me ?

(3) वरुं विरम विरम । धूमानुबन्धं मुञ्च । किमर्चिषां चक्रवालमुच्चैः प्रकटयसि ? योहं प्रलयदहनभासा प्रियाया विरहहतभुजा न दग्धः तस्य त्वं किं करोषि ?

(4) वरुं ! अनल ! विरम विरम । निवर्तस्व । चापलं हे भवत इति हितम् । व्याङ्गपरिभ्यां रम इति परस्मैपदम् । धूमानुबन्धं सातत्येन धूमजननं मुञ्चत्यज । किं कथमर्चिषां ज्वालानां चक्रवालं मण्डलमुच्चैरत्यन्तं प्रकटयसि ? प्रकाशयसि ? योहं प्रलयदहनस्य कल्पान्ताग्नेः भा इव भा यस्य स तथोक्तः तेन कल्पान्तज्वलनमयूर्ध्वेन । भाः प्रभावे मयूर्ध्वे स्त्रीति मेदिनी । प्रियाया विरह एव हृतभुग् वक्रिणेन विच्छेदाग्निना न दग्धः भस्मीभूतः । तस्य त्वं किं करोषि विदधासि ? न किञ्चिदित्यर्थः ।

(5) प्रियाविरहदहनमुक्तोहं वक्रिणा न दग्धः । अतस्तस्य धूमोद्धारपरिव्यागिन विराम एव श्रेयान् ।

(8) विरम्यतां विरम्यतां मुञ्चतां धूमानुबन्धः प्रकटयति...चक्रवालम्...विरह-हृतभुग् यं मां न दग्धवान्...प्रलयदहनभाः...त्वया किं क्रियते ?

(9) मालिनीहस्तम् ।

(10) रूपकालङ्कारः । स च काव्यलिङ्गानुप्रासितः ।

(11) अत्र नाटकीयं आवर्गो वर्धितः ।

(12) धमाकुलत्वमिति वा पाठः ।

বাস । কথং মম দুঃখভাগিনীয়ে বচনাদৌ এষ্যং ব্যবসিদ্‌
 শ্ৰব্জভক্তেণ । তা কিং ময় দ্বিধায়ে । অহংপি শ্ৰব্জভক্তং জেয্ব
 শ্ৰণুগমিস্সাম্ । (ক)

বিদুঃ । (পরিক্রামন্নগ্রতো ভূত্বা) ভোদি, অহংবি পযী-
 বদেসকৌ হৌমি । (খ)

বসু । কথং প্রবিষ্ট এষ জ্বলনং বক্ষরাজঃ । তন্মমাপি
 দৃষ্টরাজপুত্রীবিপত্তৈর্যুক্তমিহৈবাত্মানমাহুতীকর্তুম্ ।

কশ্যু । (সাস্রম্) হা মহারাজ, কিমিদমকারণমেব
 ভরতকুলং সংশয়তুলামারোপিতম্ । অথবা কিং প্রলাপেণ ।
 অহমপি ভক্তিসদৃশমাচরামি ।

(ইতি সর্বৈঃগ্নিপ্রবেশং নাটয়ন্তি ।)

(ক) কথং মম দুঃখভাগিন্যা বচনেইবং ব্যবসিতমার্থ্যপুত্রেষু । তল্কি' ময়া
 স্থিতয়া । অহমপ্যার্থ্যপুত্রমেবানুগমিষ্যামি ।

(খ) ভবতি, অহমপি পথ্যুপদেষকৌ ভবামি ।

(1) বাস—দুঃখভাগিনী আমার কথার আঁধাপুত্র এইরূপ করিলেন ! আমি কেন
 আর থাকি ? আঁধাপুত্রের অনুগমন করিব ।

বি—(অগ্রে গমন পূর্বক) মাননীয়ে, আমিও পথিপ্ৰদর্শক হইব ।

বসু—বৎসরাজ যথার্থই অগ্নিতে প্রবেশ করিলেন ! আমি রাজপুত্রীর মরণ বেধি-
 রাছি, আমারও এখানেই নিজকে আহতি করা কর্তব্য ।

কশ্যু—(অক্ষর সহিত) হায়, মহারাজ, অকারণে কেন এই ভরতবংশ সঙ্কেহতুল্যে
 আরোপিত করিলেন ? অথবা প্রলাপের প্রয়োজন নাই । আমিও অস্বাভূরূপ আচরণ
 করি । (সকলের অগ্নিতে প্রবেশ)

(2) Q.—Alas, my husband has done this for my unfortunate
 words. So why shall I stay ? I too follow him.

J.—(Going in the front) Lady, I shall also be your guide.

C. M.—Well, the king has really rushed into the fire ! I was a spectator of the princess' death. So it is better to sacrifice my life here.

Ch.—(With tears) O my king ! Why have you thus needlessly imperiled the *Bharat* race ? Or what is the use of raving ? I also act in accordance with my regard to them. (All enters into the fire.)

(3) व्यवसितम् = अनुष्ठितम् । पथुपदेशकः = पथः उपदेशक इति षष्ठी-समासः । दृजकाभ्यां कर्त्तरीति (२।२।१५) निषेधस्तु न । याजकादित्वात् (२।२।२) । अथवा, शेषषष्ठ्याः समासः । तथाहि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुय कलह इति । तत्कर्त्ता फलभुग् यत इति भीमः कुरुणां भयशोकहर्त्तति । वस्तुतस्तु अनिकर्तुः प्रकृतिरिति तत्प्रयोजको हेतुयेति ज्ञापकादनित्योयं प्रतिषेधः । Under the Rule 2. 2. 15. there can be no षष्ठीसमास with कर्त्तृर्घटच् and अक । But they say, since the सूत्रकार himself has made such समास in अनिकर्तुः and तत्प्रयोजकः, this prohibition is not universal.

ज्वलनम् = अग्निम् । आहृतीकर्त्तुम् (आङ् + हृ + क्तिन् = आहृतिः । आहृति + च्चि + क्त + तुमुन् । च्चौ चति दोर्घः ।) = आहृतिरूपेण अर्पयितुम् । जुह्वाति । जुह्वाम्-आस, -वभ्रव-चकार, जुह्वाव । हीष्यति । अहीषीत् । ह्ययत् । अहावि । ह्ला । हीतुम् । जुहुत् ।

संशयतुलाम् = सन्दिग्धावस्थां = विनाशोन्मुखदशाम् । प्रलापेन = निष्फल-वाक्येन । भक्तिसदृशं = भक्तानुरूपम् ।

राजा । (दक्षिणबाहुस्यन्दं निरूप्य) एतदवस्थस्य मम कुत एतत् फलम् । (अग्रतोऽवलोक्य सहस्रीद्विगम्) कथमास-न्नहुतवहा वर्तते सागरिका । तत् त्वरितमेनां संभावयामि ।

(ततः प्रविशति निगडसंयता सागरिका ।)

साग । (समन्तादवलोक्य) दिदृष्ट्वा समन्तदो प्यञ्ज-लिदो हुदवहो अञ्ज मे दुःखावसाणं करिस्सदि ।

রাজা । (ত্বরিতমুপগম্য) অয়ি প্রিয়ে কিমথ্যাপি মধ্বস্থ-
তয়া বর্त्সে ।

সাগ । (রাজানং দৃষ্ট্বা আত্মগতম্) কথং অজ্জলন্তী তা
এদং পেক্সিঅ পুণো বি মে জীবিত্তমা সংবুত্তা । (প্রকাশম্)
‘মহা পরিচ্ছাদি পরিচ্ছাদি । (ক)

(ক) দিষ্ট্বা সমনাত্মজ্জলন্তী হতবর্চ্চীস্য মে দুঃস্বাবসানং করিষ্যতি ।

(খ) কথমার্থ্যপুত্রঃ । তদেদং প্রেচ্ছ্যা পুনরপি মে জীবিত্তামা সংবুত্তা । মর্তঃ,
পরিব্রাহ্মস্ব পরিব্রাহ্মস্ব ।

(১) রা—(দক্ষিণবাহুস্পন্দনানুভব পূর্বক) এই অবস্থাতে কোথা হইতে একরূপ
কল খটিবে ? (অগ্রে দশন ও হর্ষোদ্বেগের সহিত) এই যে সাগরিকা অগ্নির নিকটে ।
ইহাকে নীড় আশস্ত করি । (নিগড়সংযতা সাগরিকার প্রবেশ)

সা—(চারিদিকে অবলোকন পূর্বক) সর্বত্র প্রজ্জলিত অনল অস্ত্র ভাগে আমার
দুঃখের অবসান করিবে ।

রা—(দ্রুত নিকটে আগমনপূর্বক) অয়ি প্রিয়ে, এখনও যে উদাসীনা ?

সা—(রাজাকে দর্শনপূর্বক স্বগত) এই যে আর্থাপুত্র, ইহাকে দেখিয়া আবারও জীব-
নের আশা হইতেছে । (প্রকাশ্যে) মহারাজ রক্ষা করুন, রক্ষা করুন ।

(২) K.—(Feeling a throbbing sensation in the right arm)
Whence will come its issue in this situation ? (Seeing in front,
with pleasure and fear) Here is *Sagarika* near the fire. Just I
console her. (Enter *Sagarika* shackled)

S.—(Looking round) Luckily, the fire blazing on all sides, will
terminate my sufferings.

K.—(Coming near hastily) Oh my dear, why are you still
indifferent ?

S.—(Seeing the king, aside) Why, my husband ! His sight ins-
pires me with the hope of life. (To the king) Sire, rescue, rescue.

(৩) एतत्फलम् = স্ত্রীসামৰ্পণ ফলম্ । उक्तञ्च—दक्षबाहुपरिच्छन्दे पुत्रवी
बभूवे स्त्रियमिति । संभाषयामि = आश्वासयामि । मध्वस्थतरा = चौदासीनेन ।

राजा । भौह, अलं भयेन ।

मुहूर्त्तमपि सञ्चतां बहुल एष धूमोद्गमो

(अयतोऽवलीक्य)

हृहा धिगिदमंशुकं ज्वलति ते स्तनात्प्रच्युतम् ।

(विलीक्य)

मुहुः खलसि किं (निपुणमवलीक्य)

कथं निगडसंयतासि ? द्रुतं

नयामि भवतोमितः प्रियतमेऽवलम्बस्व माम् ॥

(1) राजा—सर्वज्ञाने, डर नाई । এই পযাণ্ড ধুম কিরংকণ সঙ্ক কর । (অথঃ দশন) হার ধিক, এই তোমার স্থনচাত বস্ত্র অলিতেছে । (দশনপূর্বক) বার বার অলিতগতি হইতেছে কেন ? (উত্তররূপে বেধিয়া) সে কি ! শূন্যলব্ধা হইয়াছে ? আমি তোমাকে দ্রুত এখান হইতে লইয়া যাইতেছি । প্রিয়তমে আমাকে ধর ।

(2) K.—O frightened one, no need of fear. Just pass, for a short time, through, this profuse mass of smoke. (Looking in the front) Alas ! the scarf fallen from your brest, is on fire (Looking) Why do you stumble so often ? (Looking carefully) Why, you are shackled ! I shall lead you away from this place. Cling to me, my dearest.

(3) एष बहुलः धूमोद्गमः मुहूर्त्तमपि सञ्चताम् । हृहा धिगिदं ते स्तनात् प्रच्युतम् अंशुकं ज्वलति । किं मुहुः खलसि ? कथं निगडसंयतासि इती भवतो द्रुतं नयामि प्रियतमे मामवलम्बस्व ।

(4) एष पुरीवर्त्ता बहुलः पर्याप्तः धूमोद्गमः धूमाविभांशः मुहूर्त्तं क्षणमपि सञ्चताम् । हृहेति विष्यये निपातः । धिगिति कटे । इदं ते तव स्तनात् प्रच्युतं पतितमंशुकं बल्लं ज्वलति भस्मीभवति । किं कथं मुहुः पुनः पुनः खलसि गतिं विकलसि ? कथं निगडसंयता गडकलवद्वा । निगडः पादबन्धश्च द्विचौरः

शङ्खलाऽन्दुक इति हृत्वायुधः । असि भवसि । इतः अस्मात् स्थानात् भवतीं त्वां
दृतं नयामि । प्रियतमं मामवलम्बस्व गृहाण ।

(5) इयं पर्याप्तं धूम्रीद्रेकं चणं सहस्व । एतस्ते सनचुगतं वस्त्रं दह्यते ।
कथमसंबाधं न चलामि ? अये शङ्खलवद्भासि । मामाश्रय । त्वां लघुस्मात् स्थानात्
नयामि ।

(8) सहस्व बहुलमेतं धूमःद्वमम् । अनेनायकेन ज्वल्यते.....प्रचुगतेन ।
श्वल्यते । निगडसंयतया । नीयते भवती । अहमेवावलम्ब्यौ ।

(9) पृथ्वीहृत्तम ।

(कण्ठे गृहात्वा निमीलिताक्षः स्पर्शसुखं नाटयन् ।)
अहो, क्षणःदपगतोऽयं मे संतापः । प्रिये, समाश्रसिहि
समाश्रसिहि ।

१ व्यक्तं लग्नोऽपि भवतीं न धत्त्यति हुताशनः ।

यतः संतापमेवायं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥

(अक्षिणो समुन्मोक्ष्य निरीक्ष्य च) अहो महदाश्चर्यम् ।

(1) (आलिङ्गन, नेत्रनिमीलन ० स्पर्शस्थानसुखपूर्वक) अहो, आमार सञ्जाप
दूर इहेन । प्रिये, समाश्रुता इ०, समाश्रुता इ० । अग्नि स्पर्श करिगा० निरुत्तर तोमाके
दक्ष करिबे ना । कारण तोमार स्पर्शइ सञ्जाप दूर करे ।—(नेत्रोन्मीलन ० स्पर्शन पूर्वक)
अहो अत्तसु अश्रुत्या !

(2) (Embracing, closing the eyes and feeling pleasure) O, my
suffering is off at once. My dear, be calm, be calm. The fire,
though reaching, will not surely scorch you, as your touch removes
the burning feeling.

(3) प्रिये, हुताशनः लग्नापि भवतीं व्यक्तं न धत्त्यति । यतीयं ते स्पर्शः
सन्नापं हरत्येव ।

(4) 'हे प्रिये, हुताशनोऽपि लग्नापि संयुक्तोऽपि भवतीं व्यक्तं निश्चितं न धत्त्यति
अक्षीकारिष्यति । यतः अयं ते स्पर्शः सन्नापं ज्वालि हरति दूरीकरित्येव हि ।

- (५) सन्नापहारिणीं त्वां कथमनलः सन्नापयिष्यति ।
 (६) लघः = लसृज + क्तः । लज्जते । ललज्जो । अलज्जिष्ट ।
 (७) लघ्नेन...भवती...धत्तते हुताग्नेन । सन्नापः अनेन स्पर्शनं क्रियते ।
 (८) अन्ष्टुप् ।

क्लासी गतो हुतवहस्तदवस्थमेत

दन्तःपुरं (वासवदत्तां दृष्ट्वा) कथमवन्निनृपात्मजियम् ।

वास । (राज्ञः शरीरं परामृशन्ती सहर्षम्) दिद्विआ
 अक्वदःसरीरो अज्जउत्तो । (क)

राजा । बाभ्रव्य एष ।

वाभ्र । विजयतां महाराजः । देव दिष्ट्या वर्द्धसे ।
 पुनरुच्छसिताः स्मः ।

राजा । वसुभृतिरयं ।

वसु । देव दिष्ट्या वर्द्धसे ।

राजा । वयस्यः ।

विदू । जेदु जेदु भवं । (ख)

राजा । (विचिन्त्या सवितर्कम्)

स्वप्ने मतिर्भ्रमति किं न्विदमिन्द्रजालम् ॥

(क) दिष्ट्या अक्षतशरीर आर्यपुत्रः ।

(ख) जयतु जयतु भवान् । (श्रीकल्ह वं पाठयः—

क्लासी गतो हुतवहस्तदवस्थमेत

दन्तःपुरं, कथमवन्निनृपात्मजियम् ।

बाभ्रव्य एष, वसुभृतिरयं, वयस्यः,

स्वप्ने मतिर्भ्रमति किं न्विदमिन्द्रजालम् ॥ इति ।)

(१) अग्निं कोषाग्रं गेल ?—अष्टःपुत्रं पूर्वोवष्टरै वटे !—(वागवपताके मेधिरा)

एहै वे अवस्तिराजककृत् ।—एहै ब्राजवा !—ईनि बसुकृति—एहै बसुकृ !—बनः वप्रे द्रमण करितेहे कि ? अथवा ईहा इन्द्रजाल ।

वास—(राजार शरीर स्पर्श करिया सहर्षे) भाग्ये आव्यपुत्र अकृत शरीरे आछेन ।

कण—महार्राजेर जय । महाराज मन्त्रल इडक । आभरा आवार बीचिनाम ।

बसु—महार्राजेर मन्त्रल इडक ।

वि—आपनार जय ।

(2) Where is the fire? The harem is as it was. (Seeing the queen) This is the king of Ujjein's daughter? Here is the Chamberlain,—here the Ceylon minister and this is my friend ! Does my mind move in dream? But it is magic.

Q.—(Touching the king's body and joyfully) Luckily my husband is unhurt.

Ch.—O king, may you prosper. We are revived !

C. M.—Prosperity to you, king.

J. —Victory to you.

(3) असौ = हुतवहः कः गतः । एतदन्तःपुरं तदवस्थम् । कथमियमवन्ति-
नृपात्मजा ? एष बाभ्रव्यः । अयं वसुभृतिः । वयस्यः । मतिः स्वप्ने भ्रमति किम् ?
इदं नुं भीः इन्द्रजालम् ।

(4) असौ हुतवह्नीभिः कः गतः । एतदन्तःपुरं तदवस्थं पूर्वावस्थमेव । कथ-
मियमवन्तिनृपात्मजा ? उज्जयिनौराजपुत्री वासवदत्तेत्यर्थः । एष बाभ्रव्यः कञ्चुकी ।
अयं वसुभृतिः सिंहर्षःशरामात्यः । वयस्यः विदूषकः अयमिति शेषः । मतिर्भ्रमः
स्वप्ने भ्रमति चलति किम् ? इदं नुं भीः इन्द्रजालं माया । उच्छ्रुसिताः प्राप्तजीवनाः ।

(5) अनलीनर्हितः । अन्तःपुरञ्च यथावस्थम् । वासवदत्तादीनाञ्चान्न स्थितिः
अतीर्थं विभ्रमी किम् ? नह्नीदं मायीज्ञावनमेव ।

हुतवहः = हुतस्य वहः । वहतीति पचायच् । कः = किम् + अत् । किर्मा-
दिति (३।३।१२) वल्लपवादः अत्प्रत्ययः ।

(8) अमुना गतेन (गतं वा) हुतवह्निन । एतेन तदवस्थेन अन्तःपुरेण ।...नृपा-
त्मजया अनया । बाभ्रव्येण एतेन । अनेन वसुभृतिना । वयस्येन । मत्या भ्रम्यते ।
अनेन इन्द्रजालेन ।

(9) वसुभृतिर्लोकं हतम् ।

বিদু । ভো মা সন্দেহং করেছি, ইন্দ্রজালং ক্বু, এদং ।
 भणितं तेन दास्यौ उक्तेण इन्द्रजालिण्य, जह अवस्यं एव
 देवेषु मह एको खेडणभो दृष्टव्यो त्ति, ता तं ज्जेव्व एदं । (क)

রাজা । দেবি, ত্বহচনাদিয়মস্মাभिरिहानीता सागरिका ।

वास । (विहस्य) अज्जउत्त, जाणितं दे सव्वम् । (ख)

वसु । (सागरिकां दृष्ट्वापवार्यं) बाभ्रव्य, सुसदृशीयं

राजपुत्रा ।

वाभ्र । अमात्य, ममाप्येतदेव मनसि वर्तते ।

वसु । (प्रकाशं राजानमुद्दिश्य) देव, कुत इयं कन्यका ।

राजा । देवी जानाति ।

(ক) ভো মা সন্দেহং ক্বু, ইন্দ্রজালং ক্বল ইদম্ । भणितं तेन दास्याः पुत्रेषु
 ऐन्द्रजालिकेन, यथा अवश्यमेव देवेन मम एकं खलनकं दृष्टव्यमिति, तत् तर्देवदम् ।

(ख) आयुषत्र, ज्ञातं तं सर्वम् ।

(1) वि—उत्ते नाम्नेह करिउ ना । ईहा ईल्लज्जानेई वटे । सेइ दासौर बेटा
 ऐन्द्रजालिक बलिग्राहिन, अवस्यः महाराज कर्तुक आमर अर एकटा गेला देखिते
 हउवे । ईहा ताई ।

रा—राखि, तोगार कणार सागरिका आनीता हईग्राहे ।

वास—(हास्यपूर्वक) आवापुत्र सकलई जानिग्राहेन ।

वसु—(सागरिकाके देखिग्रा ज्ञनाश्रितके) वाजवा, ईनि राजपुत्रीर सुसदृशी ।

कवु—अमाता, आनिउ ताहाई मने करितेहि ।

वसु—(राजाेर प्रति) महाराज, एई कञ्जा कोणा हईते पाईग्राहेन ?

रा—राखी जाने ।

(2) J.—Well, do not doubt. This is magic. It was said by
 that bastardly magician that the king should see another play of
 his. This is it.

K.—Queen, *Sagunika* has been brought here under your words.

Q.—(Laughing) You know all, husband.

C. M.—(Seeing *Sagarika*, aside to the chamberlain) Chamberlain, she is very like the princess !

Ch.—I too think so, minister.

C. M.—(To the king) O king, whence this girl ?

K.—The queen knows.

(3) राजपुत्र्या = तुल्यार्थं रत्नलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामिति तृतीया । पद्मे षष्ठी । * अत्राङ्गिर्नामनुमन्थानं नाम रसदोषः सम्प्रटविश्वनाथादिभिदत्तः । बाभ्रव्यान्-मने सागरिकायाः विष्कृतः ।

वसु । देवि, कुतः पुनरियं कन्यका ।

वास । अमञ्च । एसा क्व साभ्ररदो पाबिदेत्ति भषिञ्च अमञ्चजोअन्धराअणेन मम हत्ये णिक्खत्ता । अदो एव्व साभ्ररिआत्ति सहार्इअदि । (क)

राजा । (स्वगतम्) कथं यौगन्धरायणेन न्यस्ता । कथ-
मसौ ममानिवेद्य किञ्चित्करिष्यति ।

वसु । (अपवार्यं) बाभ्रव्य, यथा सुसदृशी वसन्तकस्य कण्ठे रत्नमाला, अस्या अपि सागरात्प्राप्तिः, तथा व्यक्तं सिंहलेश्वरस्य दुहित्वा रत्नावलीयम् । (इत्युपसृत्य प्रकाशम् ।) आयुष्मति रत्नावलि राजपुत्रि, त्वमीदृशीमवस्थां गतासि ।

(क) अमात्य, पुषा खलु सागरतः प्राप्तेति भषित्वामात्ययौगन्धरायणेन मम हत्ये निषिम्ना । अतएव सागरिदेति शङ्क्यते ।

(1) वसु—देवि, एहे कञ्चा कोधा इहेते ?

वास—अमाता, सागर इहेते आण्ठा बलिगा अमाता यौगकरारण इहाके आमार हत्ते निक्केण करिगाहेन । अतएव इहाके सागरिका बला इय ।

रा—(स्वगत) यौगकरारण कर्तुकं श्रुत्वा ? आमाके ना बलिगा जे कार्या करे ?

वश—(कनाञ्चिके) बाजवा, वसशुकेर कठे सुसुद्धी रत्नमाला, ई हार सागर इहते प्राप्ति ; अतएव निम्नित्त इनि सिंहलेवरकञ्जा रत्नावली । (निकटे आगमन ७ प्रकाशे) आशुभति राजकञ्जे रत्नावलि, आपनि ऐकप अवह । प्राण इह्राछेन !

(2) C. M.—O Queen, whence this girl?

Q.—She was given to me by our minister saying that she was rescued from the sea. So we call her the maid from the sea.

K.—(Aside) Well, given by our minister? Does he act without my knowledge?

C. M.—(Aside) Chamberlain, the necklace with the jester is similar, she too is got from the sea. So clearly she is *Ratnavali*, the king of Ceylon's daughter. (Coming near and to *Sagarika*) O blessed princess *Ratnavali*, are you in this state !

(3) शब्दति -- कथति । शब्द + णिच् = कर्मणि लट् । तत् करोतीति षिञ्-पीथत इति न्यासकारः । नत् शब्दवैरकालद्वान्कत्वमेभ्यः करण इति क्यङ् । तव हि कर्मणि शब्दाद्यते इति स्यात् । कर्त्तरि शब्दयति । अशशब्दत् ।

साग । (वसुभूतिं दृष्ट्वा साम्नाम्) कथं अमञ्चो वसु-भूदी । (क)

वसु । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (इति भूमौ पतति)

साग । हा हदस्मि मन्दभाइणी । हा ताद, हा अम्ब, कश्चिं सि । देहि मे पडिवअणम् । (इत्यात्मानं पातयन्ती मोहमुपगता ।) (ख)

वास । (ससम्भ्रमम्) कञ्चुइ इयं सा मम बहिणिआ रअणावली । (ग)

कञ्चु । देवि इयमेव सा ।

वास । (रत्नावलीमालिङ्ग्य) बहिणि समसस समसस । (घ)

(क) कथममात्या बसुभृतिः ।

(ख) हा हाताळि मन्दभागिनी । हा तात, हा चव्, कासि । दंडि मे प्रति-
बधनम् ।

(ग) कञ्चुकिन् इयं मा मम भगिनी रत्नावली ।

(घ) भगिनि समान्त्रसिद्धि समान्त्रसिद्धि । °

(1) मा-मन्त्रकृतिके मेथिरा अक्षर सहित) এই যে অমাতা বহুকৃতি ।

বই--হার, মন্ব্যভাগা আমি হত হইয়াছি । (ভূমিতে পতন ।)

মা--হার, মন্দভাগিনী আমি হতা হইয়াছি । হার পিতঃ, হা মাতঃ, তোবরা
কোথায় : উত্তর দাও (পতিভা ও মোহপ্রাপ্তা) ।

বাস--সবেগে) কক্কিকিন্, এই আমার সেই ভগিনী রত্নাবলী ?

কক্ক--আজ্ঞে ঠা ।

বাস--(রত্নাবলীকে আলিঙ্গন পূর্বক) ভগিনি, সমাধস্তা হও, সমাধস্তা হও ।

(2) Sa.—(Seeing the minister, with tears) Why, this is the
minister !

C. M.—Alas, I am undone, unfortunate as I am. (Falls down)

Sa.—Alas, I am undone, O father, O mother, where are you ?

Respond to me. (Falls down and swoons.)

Q.—Chamberlain, is this my cousin, *Ratnabali* ?

Ch.—Yes.

(.)—(Embracing *Ratnabali*) Cousin, be calm, calm.

(3) सा = श्रुतपूर्वा ।

राजा । कथमुदान्तवंशप्रभवस्य सिंहलीश्वरस्य विक्रम-
बाह्योरात्मजेयम् ।

विदू । (रत्नमालां दृष्ट्वा स्वगतम्) पङ्गे एव्य जाणिटं
मए, एड्डु साम्मज्जनस्स इदिसो परिच्छदो होदि त्ति ।-(क)

वसु । (उत्थाय) राजपुत्रि समान्त्रसिद्धि समान्त्रसिद्धि,
नन्वियं ज्जायसी ते भगिनी दुःखमास्ते, तत्परिष्वजस्सेनाम् ।
रत्नावली । (समान्त्रस्य राजानं तिर्य्यगवलीक्य स्वगतम्)

किदाबराधा क्व, अहं देवीए ण सक्णोमि मुहं दंसिदुं
(इत्यधोमुखी तिष्ठति) । (ख)

(क) प्रथममेव ज्ञातं मया न खलु सामान्यजनस्येदमः परिच्छेदां भवतीति ।

(ख) कृतापराधा खन्वहम् । देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् ।

(1) रा—कि, इनि महाकुलसङ्गत सिंहेमराज विक्रमवाहर कथा

वि—(रत्नमाला दर्शनपूर्वकं श्रुत्वा) आनि प्रथमेहं वृक्षिद्राहि, अंशुष अलङ्कार साम्राज्य
जनैर इहेते पावरे नः ।

वश—(उठिया) राजपुत्रि, समाश्रिता इव । एहं तेषामर मड भगिनी दुःखे आछेनः
अतएव इहाके आलिङ्गन करः

रत्ना—(समाश्रिता इहेया, राजाके अपात्रे दर्शनपूर्वकं श्रुत्वा) आनि देवीर निकट
कृतापराधा । मुखं देखाहेते पावरेतेहि ना (अधोमुखी) ।

(2) K.—Well, she is a daughter of *Bikramabahu*, the king of Ceylon, who is of noble birth !

J.—(Looking at the necklace, aside) I knew it first. This ornament cannot be the property of a common person.

C. M.—(Rising) Princess, be comforted. This your elder cousin is in grief. Embrace her

Ratna.—(Being calm, looking at the king askance, aside) I have offended the queen and am ashamed to show her my face. (Hangs down her head)

(3) उदात्तवंशप्रभवस्य = महाकुलीभवस्य । उदात्तां दाष्टमहतीं हृद्येपि
स्वरमिद्यपीति हेमचन्द्रः । जायसी = वर्षीयसी = अधिकवयस्का । इह + ईयसुन् +
ङीप् । दुःखम् = यथा तर्धति क्रियाविगणनम् ।

वास । (सास्रं बाहू प्रसार्य) एहि अदिणिदुरे पिअवहिणि,
दासिं एहि । सिणेहं दंसेहि । (इति कण्ठे गृह्णाति ।
रत्नावली खलितं नाटयति । अपवार्य) अज्जउत्त, लज्जेमि
अहं इमिणा अत्तणी णिसंसत्तणेण । ता लहुं अबणेहि से
एदं बन्धणं । (क)

রাজা । (সপরিতোষম্) যথাহ দেবী । (ইতি সাগরিকায়া
বন্দনমপনয়তি ।)

বাস । অজ্ঞাউক্ত, অমস্বজীঅধরাঅণেণ এত্তিঅং কালং
দুস্মণীকিদম্বি । জেণ জাণন্তেণস্বি ণ মে ণিবেদিদং । (স্ব)

(ক) এহি অতিনিগুরে প্রিয়ভগিনি ইদানীমেহি । ক্লেঃ দর্শয় । আখ্যপুত্র সস্ব
অহমনেনামনী বৃশংসলেন । 'তল্লঘ অপনয়াস্যা ইদং বন্দনম্ ।

(স্ব) আখ্যপুত্র অসাত্বয়ীগম্বরায়ণেণ এতাবল' কালং দুস্মণীকিতাম্বি, যেন
জানত'পি ন মে নিবেদিতম্ ।

(১) বাস—(অক্ষর সহিত বাহু প্রসারণ পূর্বক) এস, অতিনিগুরে প্রিয়ভগিনি,
এখন এস ; গ্রেহ দেখাও । (কঠে গ্রহণ—রত্নাবলীর স্বলন—জনাস্তিকে) আর্ষাপুত্র,
আমার এই নৃশংসতাতে লজ্জা পাইতেছি । ইহার বন্ধন শীঘ্র মোচন করুন ।

স্বা—(পরিতোষের সহিত) মহিষীর বেল্লপ বীকা । (সাগরিকার বন্ধন মোচন)

বাস—আর্ষাপুত্র, অমাতা যৌগম্বরায়ণ জানিয়াও আমাকে বলে নাই । এতকাল
তৎকর্তৃকই দুর্জনরূপে পরিণতা হইয়াছি ।

(২) Q.--(With tears and extending her arms) O very cruel
cousin, come now and show your love. Embraces—Sagarika
stumbles—aside to the king) Husband, I am ashamed of this
cruelty of mine. • Please undo her fetters soon.

K.—(Joyfully) As the queen says. (Removes her shackles.)

Q.—Husband, I was not informed by the minister who had
known all these. So he made me a wicked person so long.

(৩) বৃশংসলেন = কুরাচরণেণ । দুর্জনীকৃতা = খলনীকৃতা = রত্নাবল্যা
নিগুরাচারিত্যুপপাদিতা ।

(ততঃ প্রবিশতি যৌগম্বরায়ণঃ ।)

যৌগ—

দেব্যা মহাচনাস্থাভ্যুপগতঃ পত্যুর্বিয়োগো মহান্
সা দেবান্যকলত্রসংঘটনয়া দুঃখং পরং প্রাপিতা ।

तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः
सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥

(योगकरायणेर अवेन)

योग—आमार वाक्ये देवीव अताञ्च तद्विच्छेदं ७ पतिर अञ्जकलत्रसंघटनं द्वारा
दुःखं घटिन्नाहे । नृप सार्वभौम इहेतैः आहारं श्रुति इहेवे मता, किञ्च तथापि आमि
जञ्जाते मुखं देखाडैते पारितेजि ना ।

ENTER THE MINISTER.

(2) Mi.—For my words, the queen has got a great separation from her husband. She has also been aggrieved as the king has taken another wife through me. Though the universal empire of her husband will please her, I am ashamed to show my face.

(3) तथा मद्वचनाद्देव्या महान् पशुर्वियोगः अभ्युपगतः । सा देवान्यकलत्रसं-
घटनया मया दुःखं प्रापिता । प्रभारयं जगत्स्वामित्वलाभः तस्या प्रीतिं सत्यं
करिष्यति तथापि लज्जया वदनं दर्शयितुं न शक्नोमि ।

(4) तथा तन्प्रकारेण पूर्वं यथा कथितं तथैत्यर्थः मद्वचनात् मम वाक्यात् देव्या
राज्ञ्या महान् दुःखः पशुर्भर्तुं वियोगः विच्छेदः अभ्युपगतः लज्जः । वनितान्तरस-
द्भावात् ऊढपूर्वांनादरणीत्यर्थः । देवस्य नृपस्य अन्यत् कलत्रं भाव्यां । कलत्रं श्रायि-
भार्ययोरित्यमरः । तस्य मघटनया संयोजनया । सा वासवदत्ता मया दुःखं
कष्टं प्रापिता गमिता । प्रभो नृपस्यार्थं जगत्स्वामित्वलाभः सार्वभौमत्वफलं ।
सार्वभौमिकं फलमित्यमरः । तस्या देव्याः प्रीतिं सन्तोषं सत्यं ध्रुवं करिष्यति
जनयिष्यति तथापि लज्जया व्रीडया वदनं मुखं दर्शयितुं न शक्नोमि पारयामि ।

(5) देव्याः पतिविच्छेदं घटयता उपवीर्योजनेन च दुःखं ददता मया तस्या
भर्तुः सार्वभौमत्वे सम्पादितेपि तस्यै मुखप्रदर्शनं कर्तुं न शक्यते ।

(6) सा—दुष्पादिन्यादि-बुद्धि-भवाय-शब्दकर्मकव्यतिरिक्तानां, गत्यर्थादीनां
धातूनां प्रयोज्यकर्मणि क्तादयः स्युः । तथाहि—

“गौषे कर्मणि दुष्पादः प्रधाने गौहृत्तत्त्वद्वात् ।

बुद्धिभवाययोः शब्दकर्मणाच्च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्वेषां ष्यन्तानामिह निश्चितः ।

सङ्गत्यक्तस्यलघानां प्रयोगो भाष्यपारणैः ॥”

इति शब्दकौस्तुभे भट्टोजिः ।

जगत्स्वामित्वलाभः = जगत्स्वामित्वस्य लाभः फलं । नतु प्राप्तिः । शेषषष्ठ्या समासः । प्राप्तार्थे तु कर्मणि चेति उभयप्राप्तित्वात् समास एव न घटते (२।२।१४) । पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवडंनमित्यादौ कर्मणि च येन संस्यशात् कर्तुः शरीर-सुखमिति (२।२।१९६) कर्मण्युपपदे भावे लृटि नित्यमसासः । अतएवाह श्रीपतिः “अथेहा दरिद्राणां पायसर्भाजिका विप्राणां, चीरपिपासा कुमाराणामिति । नेथ नियमार्थां षष्ठीति समासः स्यादेव ।” इति । अतार्थमेतदिति शेषषष्ठ्या समासः । ततः दरिद्राणांगिति सुबन्धः । तथा अवापि । नतु उभयप्राप्तौ कर्मण्येति नियमितया षष्ठ्या । शक्नोति = शक् + लट् तिप् । शशाक । शचाति । अशकत् । अशक्ति । शक्तम् । शक्ता । शक्तम् । शक्नुवत् । अयं दिवादावुभयपदी । अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते इति मृच्छकटिके ।

(7) अभ्युपगतः = स्वीकृत इत्यर्थस्तु यस्यान्तरसंवाद्यप्यत्र न समीचीनः प्रतिभाति ।

(8) देवी अभ्युपगतवती वियोगं महान्तम् । तां दुःखम् अहं प्रापितवान् । प्रीतिरनेन करिष्यते (कारिष्यते वा)...लाभेन शक्यते ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथवा किं क्रियते । ईदृशमत्यन्तमाननीयेष्वपि निरनु-रोधवृत्ति स्वामिभक्तिव्रतम् । (निरूप्य) अयं देवो महाराजः । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य) जयतु जयतु देवः । (पादयो-र्निपत्य) देव, क्षम्यतां यन्मयानिवेद्य कृतम् ।

राजा । कथय किमनिवेद्य कृतम् ।

यौग । करोत्वासनपरिग्रहं देवः । सर्वं विज्ञापयामि । (सर्वे राज्ञा सह यथास्थानमुपविशन्ति) देव, श्रूयताम् । धेयं

सिंहलेश्वरस्य दुहिता सा सिद्धेनादिष्टा यथा योऽस्याः
पाणिग्रहणं करिष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यति । ततस्तत्-
प्रत्ययादस्माभिः स्वामिनोऽर्थे बहुशः प्रार्थयमानेनापि सिंहले-
श्वरेण देव्या वासवदत्तायास्त्रितखेदं परिहरता यदा न दत्ता—
राजा । तदा किम् ।

यौग । (सलज्जम्) तदा लावणकेन वज्जिना ऐवी
दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं बाभव्यः प्रहितः ।

(1) অথবা কি করা যায় ? শ্যামভক্তিরও অত্যন্ত মাননীয় জনৈব সখ্যক্ষেণ্ড অশ-
ব্রাদাদিলগ্নানুলক । (নিকগণ পুস্তক) বই মহারাজ । নিকটে যাই । (আগমন
পুস্তক) মহারাজের ছয় । (পাশে পতন) মহারাজ, যাহা না জানাইয়া করিগাছি, ক্ষমা
করুন ।

র.—কি না জানাইয়া কারিগাছি, বল ।

যৌগ—মহারাজ, আনন পতন করুন । সকল বসিতোঁছি । (সকলের যথাস্থানে
উপবেশন) মহারাজ, পুন,—এই যে সিংহলরাজকন্যা ইনি সিদ্ধ কর্তৃক আদিষ্টা হইয়া-
ছিলেন সে উহার স্বামী সস্ত্রাট হইবেন । উদ্দিষ্টাসে আপনার জন্ত পুনঃ পুনঃ প্রার্থমান
হইয়াও, দেবী বাসবদত্তার চিত্তখেদপরিহারকামনায় সিংহলরাজকর্তৃক যখন ইনি দত্তা
হইলেন না—

রা—তার পর ?

যৌগ—(লজ্জার সঞ্চিত) তখন লাষণকপ্রদেপে প্রধলিত অগ্নিতে বাসবদত্তা দক্ষা
হইয়াছেন বোধনা করিয়া উহার সমীপে বাজবাকে প্রেরণ করি ।

(2) Or what else can be done? No heed can be paid to any
consideration whatever, in the avowed devotion to one's master.
(Finding) This is the king, I go to him. (Coming near) Victory
to the king. (Kneeling) Pardon me, O king, for what has been
done without informing you.

K.—Tell me what has been done?

Mi.—Please to take your seat. I shall describe all. (All sit)

O king, listen. A sage predicted of this daughter of the king of Ceylon that her husband shall be an emperor. Believing in that, I asked her in marriage for you, repeatedly. But Ceylon, desirous of avoiding the queen's jealousy, did not betroth her to you.

K.—What then ?

M.—(Bashfully) I then circulated a report that the queen was burnt in the fire at *Labanaka* and sent the Chamberlain again to Ceylon.

(3) अत्यन्तमाननीयेषु = अत्यन्तानां माननीया स्त्विति षष्ठीसमासः । कर्मधारयं तु कृत्यतुल्याया अजात्येति (२।१।६८) माननीयशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । तस्य सत्कृत्यशालिन इति भट्टिप्रयोगेऽपि सतां कृत्यमिति षष्ठीसमास एव । यत्तु नार्गशनात् सन्महदित्यादिना शङ्कलकात् पचान्तरे समास इत्युक्तं तत् पदमञ्जरी-शब्दकौस्तुभादिमहायन्यविरोधादपेक्ष्यम् । एतमेव परमपूज्यपरमाराध्यादिषु ।

निरनुरोधव्रत्ति = निर्नास्ति अनुरोधः यस्यां सा च व्रत्तिर्व्यवहारो यस्मिन्निति तत = अनुरोधादिलङ्गनमूलकम् ।

प्राथमानेन = गौणे कर्मणि दुह्यादरिति गौणकर्मणः अभिहितत्वम् । प्र + अर्थ + णिच् + यक् + शानच् । अर्थयते । आर्त्तयते । आर्थ्यते । आर्थिः । चुरादिरदन्तः । आत्मनेपदौ । प्रसिद्धिं = घाषणाम् = जनरवम् ।

राजा । यौगन्धरायण, ततः परं श्रुतं मया । अथेयं देवीहस्ते किमित्यनुचिन्त्य स्थापिता ।

विदू । भो, अणाचक्विदोवि एदस्स अभिप्याओ मए जाणिदो एव्व । जह अन्तेउरगदा अन्तेउरगदस्स सुहेण णअणपधं गमिस्सदित्ति । (क)

राजा । यौगन्धरायण, गृहीतस्तेऽभिप्रायो वसन्तकेन ।

यौग । यदाज्ञापयति देवः ।

राजा । ऐन्द्रजालिकवृत्तान्तेऽपि मध्ये त्वत्प्रयोग एव ।

यौम । अन्यथान्तःपुरे बह्वया अस्याः कुतो देवेन दर्शनम् ।
 अदृष्टायाश्च वसुभूतिना कुतः परिज्ञानम् । (विहस्य)
 परिज्ञातायाश्च भगिन्याः संप्रति यथा करणीयं तत्र देवी
 प्रमाणम् ।

(अ) भी: अनाख्यातीऽपि एतस्याभिप्रायी मया ज्ञात एव. यथा अन्तःपुरगता
 अन्तःपुरगतस्य भवित नयनपथं गमिष्यतीति ।

(1) रा—योगकरायण, अबच्छे अमि अनियच्छि । उहाके देवीर हस्तु वेणुया
 हईयाछिल केन ?

बि—उहे, ना बलिलेउ ताका वरु नाय । अशु पुरवृत्तिः अनारसेई अशुःपुरगत
 तोमार नयनपथे पत्तिता हईवे ।

रा—योगकरायण - वसुभूकई तोमार पक्षेण वृत्तिगच्छे ?

योग—आजे ई ।

रा—ईन्द्रजालिक व्यापारउ बोध हय तोमारई किया ?

योग—अशुपु अशु-पुरवृत्ति ईहाके आपनि देखिउतेन कि ? ना देखिले वसुभूतिई
 वा कि प्रकारे परिचय करित ? (हास्यपूरक) परिचितता भगिनीर समयके एखन कि
 कर्तव्य राजीई ताकार कट्टी ।

(2) K.—Minister, I have heard the rest. But why did you
 put her into the queen's hands ?

J.—Well, it is understood though not expressed. Being in
 the harem, she will easily fall in your view as you move there.

K.—Minister, I think the jester understands your purpose.

Mi.—Yes, your majesty.

K.—I think also the matter with the magician is of your doing ?

Mi.—Otherwise how could your majesty again see her confined
 in the harem and the Ceylon minister recognise her ? (Laughing)
 Now that her cousin is known, it lies with the queen to do whatever
 is to be done with her.

(3) वर देवी प्रमाणम् = तद्विषयी राज्ञी एव कर्त्री । उद्देष्टव्यविधेयभावेनान्वयः ।

वास । (सविस्मयम्) अज्ज अमच्च, फुडं एव्व किं ण भण्णासि । अज्जउत्ते पडिवादेहं रअनावलीत्ति । (क)

विदू । भोदि, सुदु, तुए जाणिओ एत्तिओ; अमच्चस्स अभिप्पाओ । (ख)

वास । (हस्तौ प्रसार्य) एहि रअणावलि, एहि । किं पि दांणिं मे बहिणिआअणुरूढं होदु । (इति रत्नावलीं स्वकीयै-
राभरणैरलंकृत्य हस्ते गृहीत्वा राजानमुपसृत्य) देव पडिच्छ
एदं रअणावलीं । (ग)

राजा । (सहर्षं हस्तौ प्रसार्य) को देव्याः प्रसादो न बहु मन्यते । (इति सागरिकां गृह्णाति ।)

वास । अज्जउत्त, दूरे क्ख एदाए स्सातिउल्लम् । ता तह करेदु जह बन्धुजणं ण सुमरेदि । (इति समर्पयति ।) (घ)

(क) आर्य्य अमात्य, स्फुटमेव किं न भणसि आर्य्यपुत्रे प्रतिपादय रत्नावलीमिति ।

(ख) भवति, मधु त्वया ज्ञात एतावानमात्यस्याभिप्रायः ।

(ग) एहि रत्नावलि, एहि । किमप्रीदानौ मे भगिन्यनुरूपं भवतु । देव, प्रती-
च्छंतां रत्नावलीम् ।

(घ) आर्य्यपुत्र, दूरे खल्वंतस्या ज्ञातिकुलम् । तत्तथा कुरु यथा बन्धुजनं न
अरति ।

(१) वास—(सन्निभे), अग्निमहाशय, परिष्काररूपे बलिनेहै हय रत्नावलीके आवा-
पुत्रे समर्पण कर ।

वि—राजि, आपनि बेश बुखेहन । ईहाई अमातोअर अत्तिआय ।

वास—(हस्तप्रसारण पूर्वक) एस, रत्नावलि, एस । एथन आमार अग्निनीअ अमुरूप
किदु हउक । (अकीयाअरणे रत्नावलीके अलङ्कृता करिया राजार निकट गमनपूर्वक)
महाराराज, एहै रत्नावलीके अहण करुन ।

रा—(सहस्रे हस्तप्रसारणं पूरुषकं) के देवीर अशुभं हके अताम् आदव ना करे ।
(सागरिकाके ग्रहणं)

वास—आवापुत्र, ईहारं पितृकुलं नवे । याहाते वक्रानके ग्ररणं ना करे ताहा
करिबेम । (सागरिकाके सम्पत्तः)

(2) Q.—(Smiling) O respected minister, why do you not plainly say "Marry *Ratnabali* to your husband?"

J.—Lady, you have accurately guessed. That is the minister's design.

Q.—(Extending her arms) Come, come, *Ratnabali*, let there be now something becoming my cousin. (Taking and adopting her with her own ornaments, to the king) O king, accept this *Ratnabali*.

K.—(Joyfully extending his arms) Who does not think much of the queen's favour. Takes *Sagarika*.)

Q.—Husband, her paternal friends are at a distance. Please to treat her so that she may not have cause to remember them. Offers *Sagarika*.)

(३) स्फुटं = अक्रम । पतिपादय = समपय । प्रतीन् = इच्छा । किमपि इदानीम् &c. = पुत्रं निगडवम्भनादिकं यत् कृतं तदीर्घया सपदानरूपमासीत् । अधना यत् करिष्यते तद्गमिन्यनुरूपं भविष्यतीत्यर्थः ।

राजा । यथाज्ञापयति देवी ।

विदू । (सहस्रं नृत्यति) हो हो भो जञ्चदु जञ्चदु भवं,
पुह्वी क्व, दाणिं हत्यगदा पिञ्चवञ्चस्मस्म । (क)

वसु । राजपुत्रिं वासवदत्तां प्रणामिनाञ्चय ।

वाञ्च । देवि, स्थानं देवीशब्दमहहसि । (वासवदत्ता
रत्नावलीमालिङ्ग्य देवीशब्देन प्रसादं करोति ।)—इदानीं
सफलपरिश्रमोऽस्मि संवृत्तः ।

योग । देव, तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

(ক) জয়তি জয়তি ভবান্, পৃথিবী স্তম্বিদানী হৃদয়গতা প্রিয়বয়স্যস্ব ।

(১) রা - রাজ্ঞীর বেরূপ বাক্য ।

বি—(সহর্ষে নৃত্য) হী হী ভোঃ ভোঃ । আপনার জয় । এখন পৃথিবী বক্র হৃদয়গতা হইল ।

বসু—রাজপুত্রি, বাসবদত্তাকে প্রণাম দ্বারা আর্চনা কর । (রাত্রাবলীর তথা করণ ।)

কবু—দেবি, উপযুক্ত রূপেই দেবী নাম ধারণ করিয়াছেন (বাসবদত্তা কর্তৃক রাত্রাবলীকে আলিঙ্গনপূর্বক দেবী সম্বোধনে অনুগ্রহ প্রকাশ) এখন সফলপরিপ্রাণ হইলম্ ।

যোগ—মহারাজ, বলন এখন আপনার আর কি প্রিয় করিব ?

(2) K—As th. queen directs—

(Joyfully dancing) Ho, ho, victory to you. The whole earth is now under the power of my dear friend.

C. M.—Princess, how and pay your respect to the queen. (*Ratnavali* bows)

Ch.—Queen, you deservedly bear your title. (The queen embracing *Ratnavali* shows favour in calling her a queen) Now I have obtained success.

Mi.—O king, tell me what more good shall I do to you ?

(3) स्थाने = युक्तम् । युक्ते द्वे सम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । अव्ययमेतत् । उद्वहसि = धारयसि । भयः = बहু + ईयसन् । बह्वীर्लोपी भू च बह्वीरिति (६।৪।১৫) প্রত্যয়স্যাदিলীপঃ भ्रातृश्च ।

রাজা । কিমতঃপরমপি প্রিয়মস্তুি । যতঃ—

নীতো বিক্রমবাহুরাভসমতাং, প্রাপ্তেয়মুর্জ্বীতলে

সারং সাগরিকা সসাগরমহীপ্রাপ্তৈকহেতুঃ প্রিয়া ।

দেবা প্রৌতিমুপাগতা চ ভগিনীলাভাজ্জিতাঃ কৌশলাঃ

কিঁ নাস্তুি ত্বয়ি সত্যমাত্যব্ধম্বে যস্মৈ করোমি স্পৃহাম্ ॥

(১) রা—ইহার পরও কি প্রিয় হইতে পারে ? যে হেতু—বিক্রমবাহুকে আশ্রয়তলা করা হইল । পৃথিবীর ধন স্বরূপ ও সসাগরমহীলাভের একমাত্রহেতু সাগরিকাকে পাইলাম । মহিষীও ভগিনীলাভে সন্তুষ্টা । কোশল জিত হইয়াছে । অতএব অমাত্য-শ্রেষ্ঠ তুমি থাকতে আমার কি না আছে যে অস্ত বস্তুতে স্পৃহা করিব ?

(2) K.—Is there anything more gratifying ? Since,—The king of Ceylon is made a relation, the beloved *Nagarika* the wealth of this earth and the cause of her possession with the seas, is obtained. My queen is glad for recovering her cousin. *Kosal* is conquered. So what is wanting that I shall desire when I have a great minister like yourself ? *

(3) विक्रमबाहुरात्मसमतां नीतः । इयमुर्वीतलं सारं ससागरमङ्गीप्राप्तिरक-
हेतुः प्रिया सागरिका प्राप्ता । देवी च भर्गनीलाभात् प्रीतिमुपागता । कौशला
जिताः । अमान्यवृषभं त्वयि सति किं नास्ति यन्मै स्पृहामि करामि ।

(4) विक्रमबाहूः सिंहलराजः आत्मसमतां विवाहसम्बन्धस्थापनेन निभृत्यतां
नीतः प्रापितः । इयमुर्वीतलं पृथिव्या सारं धनं धनतन्त्र्येत्यर्थः । सारं मञ्जास्य-
रांशयोः । बलं श्रेष्ठे च सारान् दृष्टव्यन्याथवारिर्वाचितं ह्यमचन्द्रः । सागरं सप्त
वर्त्तमानायाः मङ्गलाः प्राप्तिरकः श्रेष्ठः हेतुः कारणम् । सप्तमुद्रपृथ्वीलाभप्रधानकारण
स्वरूपेत्यर्थः । प्रिया सागरिका प्राप्ता लब्धा । च किञ्च देवी मङ्गला भर्गनीलाभात्
प्रीतिं सन्तापमुपागता प्राप्ता । कौशला जनपदाय जिताः पराभूताः । अमान्यो वृषभ
इवेत्प्राप्तमतत्पुरुषः तस्मिन् मन्त्रिश्रेष्ठे त्वयि सति विद्यमाने किं न अस्ति विद्यते यन्मै
स्पृहामभिलाषं करामि । न किञ्चिन्मम स्पृहामस्मीत्यर्थः । स्पृहेरौष्णित इति
(१।४।२६) चतुर्थी ।

(5) विक्रमबाहुः समतया, भूधनलाभस्वरूपायाः सागरिकायाश्च लाभेन
राज्ञीसन्तोषिण कौशलजयेन च मया सर्वमेव लब्धम् । त्वयि मन्त्रिश्रेष्ठे विद्यमाने न
किञ्चिदपि समानधिगतं वर्त्तते यन्मै स्पृहयामि ।

(6) सति = वर्त्तमाने । अस् + शब्द = सत् । पुंसि सन् । तस्मिन् । अस्ति ।
वभूव । भविष्यति । अभूत् । भूयते । अभावि । भूतम् । सत् । भविष्यत् । भूत्वा ।

(7) सारम् = अजङ्गिभूत्वात् क्लीबम् ।

(8) नीतवान् . विक्रमबाहुम्...प्राप्तवानिमां सागरिकाम्...हेतुम् प्रियाम् ।
देव्या प्रीतिरुपागता । जितवान् कौशलान्...किं न भूयते...क्रियते स्पृहा ।

(9) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) अत्र भाषणं नाम नाटकीयनिर्बन्धसन्धिः । मानाद्यामिष्य भाषणमिति लक्षणात् । धृतिर्नाम भावश्च । तथाहि—अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौ मृद्वापय्याप्तता धृतिरिति सरस्वतीकथाभरषे ।

तथापीदमस्तु ।

उर्वीमुद्दामशस्यां जनयतु विसृजन्वासवो वृष्टिमिष्टा-
मिष्टैस्त्रैपिष्टपानां विदधतु विधिवत् प्रीणनं विप्रमुख्याः ।

आकल्पान्तश्च भूयात् समुपचितसुखः सङ्गमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति एन्द्रजालिका नाम चतुर्थोऽङ्कः । इति श्रीरत्नावली नाटिका समाप्ता ।

(1) तथापि ईहा इडक—इन्द्र अङ्गिनिवृत्तवृष्टिमानपूर्वक पृथिवीके पर्याप्तनञ्जा एवं प्रधान ब्राह्मणैरा यज्ज ह्यारा विधिवत् देवदिग्गेर श्रौतविधान करुन । माधुदेर सङ्गम ओ प्रलय पयासु वक्रितसूथ इडक । द्रुजय वज्रलेपमदुन धनवाका सम्पूर्णरूपे अस्तहित इडक । (निष्क्रान्त) ।

इति चतुर्थ अङ्क । इति रत्नावली नाटिका समाप्ता ।

(2) Yet let it be,—may the God of heaven make the earth full of corn with the desired rains. Let the great Brahmins duly please the gods with sacrificial rites. May also the union of good people be full of happiness till the end of the world and may the irresistible and deeply wounding words of the wicked, fully disappear. (Exeunt omnes)

The end of Act IV. The Finish.

(3) वासव इष्टा वृष्टिं विसृजन् उर्वीमुद्दामशस्यां जनयतु । विप्रमुख्या विधि-
वदिष्टैः त्रैपिष्टपानां प्रीणनं विदधतु । सज्जनानान्तु सङ्गमः आकल्पान्तं समुपचितसुखः
भूयात् । दुर्जया वज्रलेपाः पिशुनजनगिरः निःशेषं शान्तिं यान्तु ।

(4) वासव इन्द्र इष्टां वाञ्छिता वृष्टिं वर्षणं विसृजन् ददत् सर्वो पृथिवी
मुद्दामानि असंयतानि शस्यानि यस्यां सा तद्योक्ता तां समधिकशस्यां जनयतु

करांतु । विप्रेषु न्राक्षणेषु मुख्याः श्रेष्ठा विधिबत् नियमानुसारेण इष्टैर्यज्ञैः विपिष्ट-
पानां स्वर्गसम्बन्धिनां देवानामित्यर्थः प्रीणनं सन्तीषं विदधतु सम्पादयन् । मञ्जनानां
साधूनां तु अपिच सङ्गमः मेलनम् आकल्पान्तं प्रलयपर्यन्तं । संवर्त्तः प्रलयः कल्प इत्य-
मरः । यथा तथा, समुपचितसुखः वर्द्धितसुखः भयात् भवतु । आशिषि लिङ् । दुर्जया
दुरभिवनीया वज्रस्य कलिशस्य लंपः लंपनं सम्पर्क इति यावत् । इव लंपी यासां
तास्तथोक्ताः अशनिचिह्नकठिनाः । लंपः प्रलंपः, जम्भाविति मेदिनी । पिपनजन-
गिरः खल्लोक्त्वाचः निःशेष सम्पूर्णं शान्तिं देवैरामं यान् लभन्ताम् । अन्ते काव्यस्य
नित्यत्वात् कृत्यादाशिपमत्सामित्यन्तद्वारणांस्वनिर्देशात् काव्यान्ते आशीरुक्ता ।

(२) इन्द्रो वर्षणेन पृथ्वीं शस्यशालिनीं करोतु । ब्राह्मणा देवान प्रीणयन्तु ।
मञ्जना सुखिन सततं मिलन्तु । दूरपनेयानि खलवचनानि च सर्वयान्तेधताः ।

(६) जनयतु—वृधयुधनशजनेऽप्रुद्रुसुभ्यां गोरिति परस्मैपदम् । अजीजनत् ।
अषिजनन् अजनि अजनिष्ट ।

इष्टाम् = इष् + क्तः । ताम् । इच्छति । इष्टेय । णिष्यति । ऐषीत । इष्यते ।
एषितुम् ण्टुम् । णित्वा इष्टा । इच्छन्तु ।

इष्टैः = यज्ञ् + क्तः भावे । तैः । यजति त इथाज ईज । यच्यति त । अयाचौत्
अयष्ट । ईज्यते । अयाजि । यष्टुम् । इष्टा । यजन यजमानम् ।

विपिष्टपानाम् = विपिष्टप + अण् । विपिष्टपानामिसं । तेषाम् ।

प्रीणनम् = प्री + णिच् + लुङ् । धञ्प्रीजानंगवक्तव्यमिति णिचि नुगागम् ।

आकल्पान्तम् = कल्पयान्त, कल्पान्तः । आ कल्पान्तादित्याङ् मथ्याटाभिर्वध्यो-
रित्यव्ययीभावः । कालाश्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया ।

(७) मुरलीको द्यौर्दिवौ द्वे म्निथां क्षीवे त्रिपिष्टपमित्यमरः ।

(८) उर्वी उद्दामशस्या जन्वतां विमज्जता वासवेन । विधीयतां प्रीणनं विप्र-
सुख्यं भविषीष्ट (भाविषीष्ट वा) समुपचितसुखं सङ्गमेषु । यायतां शान्तिः
पिपनजनगौभिः दुर्जयाभिवञ्जलपाभिः । (९) सङ्ग्रहाहणम् ।

इति ऐन्द्रजालिकी नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

इति श्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभद्राचार्यकृतं रत्नावलीप्रदीपनं नाम रत्नावलीविवरणं समाप्तम् ।

APPENDIX.

UNIVERSITY AND OTHER QUESTIONS.

MADRAS UNIVERSITY.

M. A. EXAMINATION, 1899.

Thursday, January 19, 2 to 5 P. M. Text Books.

... ..

VI. What is the बीज of रत्नावली? Trace its development through the various Acts. Explain with all the allusions, the following verse. Show to what stage of development of the बीज it belongs.

“किं दिव्याः कृतदीर्घरीषमुषितसिन्धुसिन्धुतं तन्म ख...

... .. नी निर्वृतिम् ॥”

VII. Explain fully in Sanskrit the following passages, giving the contexts.

(1) “परः पूर्वाभिव स्थगयति तर्ताऽन्याभिव दिशं

... .. हरकण्ठयुतिहरः ॥

(2) “दुःखहजणसगराशो लज्जा गबर्ह ... मरणं सरणं च एतत् ॥”

Friday, January 20, 10 A.M. to 1 P. M.

1. Translate into English :—

(5) "प्रसीदति यथाभिदमसति कोपे न घटत

... .. न विशि प्रियतमे ॥"

(6) वसन्तकः—(सपरितोषम्) ह्री ह्री भोः भोः अञ्जरिअं अञ्जरिअं । कीस-
स्विरञ्जलाहेणावि ण तादिंसा पिअवअस्मरुं हिअअपरितोषी जादिंसा मरु सका-
सादो अञ्ज पिअवअणं मनिअ भविस्मदिच्छि तकेमि ता जाव गदअ पिअ वअस्म
णिविटइस्सं ।"

II. What is विक्रमक ? What object does it serve in a drama ? What others serve the same purpose ? Differentiate between the विक्रमक and the latter.

... ..

THE PANJAB UNIVERSITY.

PRIMA EXAMINATION.

April, 1901. Paper II.

Examiner—Pandit Balaki Ram Sastri—

I (क) प्रत्ययसञ्जनविशेषविवक्तकान्तिः &c. (1)

(ख) नष्टं वर्षवर्षैर्मनुष्य गणनाभावादृ &c. (2)

(ग) अध्वानं नैकचक्रः &c.

सन्ध्याकृष्टावशिष्टस्वकारपरिकरस्यष्टङ्गमारपङ्क्तिं

व्याख्यावस्थितान् &c. (3)

(घ) विप्रदिं कम्पस्य &c. (4)

समासीदृष्टानपूर्वकं सप्रकरणञ्च व्याख्यायन्नामेते श्लोकाः । कुत किं वृत्तम् ?
कथालंकारः इत्यपि सलक्षणं लिख्यताम् ।

II. "ततस्तथा भणितम् । अथ खलु देव्या चित्रफलकवृत्तान्तातिशङ्कितया
सागरिका मम हर्षं समर्पयन्त्या &c. &c. ... माधवीलतामण्डपे तथा सङ्घ भर्तुः
सङ्गमो भविष्यति ।"

वक्तृश्रोतृनामनिर्देशपरः मम यथावसने व्याख्यायतामिदं गद्यम् । अपिच कौत्सी
चित्रफलकवृत्तान्तः ? का च शङ्का ? इत्यपि प्रकटीक्रियताम् ।

III. "दल्लहजणअणराभा लज्जा गरुडं &c. ..."

प्राकृतप्रथमिदं संस्कृतं परिणमय्य टीक्यम् ; केन कदा कम् प्रत्युक्तमिदमित्यपि
लिख्यताम् ।

IV. "देवीदाहप्रवादोऽयं योभङ्गावणके परो ।

करिष्यन्निव तं सत्यमचाग्रिरयमुत्थितः ॥"

पद्यमिदं वाच्यान्तरेण गद्यं परिवर्तनीयम् । कोऽसौ देवीदाहप्रवादः ? केन कथं
प्रकाशितय ? किं तत्र तत्त्वम् । तत् फलञ्च किं ज्ञातम् ? कथञ्चाग्रिः समुत्थितः ?
कथञ्चोपशमं गतः ? अपि च कस्मिन् द्रव्ये "अग्ने"रन्तर्भावः ? कथञ्च ? तस्य किं
लक्षणम् ? कति च मेदाः ? सर्वं मविचार्य लिख्यताम् ।

V. मज्जनम् । दासनः । रथः । गद्गदः । नेपथ्यम् । उत्थित इत्येतेषु पदेषु
प्रकृतिप्रत्ययौ विभज्य प्रदर्शयितव्यौ ।

VI. "रत्नावली नाटिका" कस्मिन् काव्यभेदे कथमन्तर्भवितुमर्हति ? रत्ना-
वलीति विशेषणञ्च नाटिकायां कथं संगच्छते ? अस्याश्च को नेता ? किंलक्षणकथ
सः ? का नायिका सागरिका वासवदत्ता वा ? सोपपत्तिकं लिख्यताम् ।

VII. नान्दी प्रसावना मूतधार विदूषक कञ्चुकिनां कानि लक्षणाणि ? रत्ना-
वल्याश्च कौटुम्भी प्रसावना ? तल्लक्षणे चात्र संगमयितव्यम् ।

VIII. स्वगतम् । प्रकाशम् । अपवार्थ इत्येतेषां के नाद्याभिमतता अर्थाः ?

प्रसिद्धतस्माज्जाधीनपरीक्षा ।

रत्नावलीपत्राः ।

(१) मातृभाषयानूयताम्—

“अस्तपालससक्तभासि नभसः पा” प्रधातं रत्नौ

ॐ ॐ ... ॐ रिक्तद्वेषोक्तं ॥”

(२) व्याख्यायताम्—

“प्राणाः परित्यजत कामसदृशं सा

ॐ ॐ ... ॐ ... यजगामिनी सा ।”

(५) रत्नावलीनाटिकायाः वः प्रणेता ५ कौटुम्भी वाच किंवदन्ती ५

(६) रत्नावलीवर्णितवृत्तान्ताः समाहारः कः कथं वा कविनामनिबद्धः ५

उद्दिष्टतां कविवाक्यम् । अथ वा निम्नलिखितां तद्वर्णनम् । (अर्थोत्तरार्थे— “नीती विक्रम-
वाहुरात्मसमतां प्राप्त्यमुर्वीतले सारं सागरिकेत्यादि श्लोकः चतुर्थाङ्कपरिसमाप्ती
दृश्यः) ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः	शुद्धिपत्रम्	शुद्धिपत्रम्
28	11	परवर्त्तिकार्यात्तरुप	परवर्त्तिकार्यात्तरुप
42	12	स्वस्थ	स्वया
94	5	सम् + तन् + क्तः	सम् + तन् + क्तः
127	5	अनङ्ग	अनङ्ग
208	8	प्रणवः	प्रणवः
253	11	wating	wating
299	2	कार्यं	कार्यं
	6	यीष्वाकीषः	यीष्वाकीषः

NOTICE.

BY THE SAME EDITOR.

(1) The **Kumara Sambhava** (कुमारसम्भव) Cantos I-VIII. edited with the commentary (सञ्जीवनी) by Mallina na and another Sanskrit commentary named धीररत्निका composed in 1750 A.D. and with translation into Bengali and English and annotations in English and Sanskrit. Rs. 4/- or 5s. 4d.

(2) The **MudraRakshasa** (मुद्राराक्षस)— a Sanskrit Drama by विशाखदत्त—edited with an original Sanskrit commentary, Bengali and English translations and notes in English and Sanskrit. Second edition. Rs. 8/- or 4s. 8d.

(3) The **समाह्वयनन्दनम्**— a Sanskrit poem with English translation. Rs. 4/- foreign 4d.

(4) The **Bhasha-Vritti** (भाषावृत्ति) by गुरुशौचमर्दव, a commentary on Panini's Grammar edited with annotations in Sanskrit and English. Rs. 6/- or 8s.

(5) The **Kasika-Vivarana-Panjika** or the **Nyasa** (काशिका-विवरण-पञ्जिका वा न्यास) by Jinendra Buddhi (जिनेन्द्रबुद्धि) edited with occasional notes in Sanskrit and English, Vol. I. (containing the first four Adhyayas) Rs. 8/12 or 11s. 8d. Vol II. (In the press, containing the last four Adhyayas) Rs. 8/12 or 11s. 8d.

(6) The **Dhatu-Prodeepa** (धातुप्रदीप) a commentary on Panini's Dhatu-Patha (धातुपाठ) by Maitreya Rakshita edited with annotations. (In the press).

To be had of Chief booksellers of Calcutta, Dacca, and the Varendra Research Society, Rajshahi, Bengal.

